

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 36

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Лісєнко Олена Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендріулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Шебанова Віталія Ігорівна – доктор психологічних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент

Кузьменко Вячеслав Віталійович – доктор філософських наук, професор

Деркач Лідія Миколаївна – доктор психологічних наук, професор

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

**Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)**

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту
економіки та інновацій (протокол № 4 від 25.04.2022 року)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Науковий журнал «Габітус» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22415-12315P від 22.11.2016 року)

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Максименко А.О.**

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФУНКЦІЙ КОРДОНУ ПІД ЧАС КРИЗ: ПРИКЛАД УКРАЇНИ.....11

Нікон Н.О., Варга Н.І., Гвоздецька Б.Г.

РІВЕНЬ ІДЕНТИФІКАЦІЇ БОЛГАРСЬКОЇ МЕНШИНИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ.....18

СЕКЦІЯ 2**СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ****Бєленок О.А., Мацько-Демиденко І.В.**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ:
СТАН, ДИНАМІКА, МІЖПОКОЛІНСЬКІ ВІДМІННОСТІ (ЗА ДАНИМИ WVS).....26**Солодько С.Ю.**

НОВІ МЕДІА ТА ЗМІНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЖУРНАЛІСТИЦІ.....33

Фесенко А.М., Чорна В.О., Бондарець Б.Б.

ПРИКЛАДНІ МЕДІАТИЗОВАНІ КОМУНІКАЦІЇ: СПРОБА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ.....40

Широкова М.С.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЯВИ СЕРВІСІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ.....48

СЕКЦІЯ 3**ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЯ****Завгородня О.В.**ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ НА ГРОМАДЯН
ПІД ЧАС ЗАГРОЗЛИВИХ ПОДІЙ.....53**Мустафаєв М.Г.**

РАЗЛИЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ЦЕННОСТЕЙ В ПСИХОЛОГИИ.....58

Научитель О.Д., Бідюк І.А., Півень М.А.ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ МЕРЕЖІ-ІНТЕРНЕТ ЗДОБУВАЧАМИ
ВИЩОЇ ОСВІТИ.....62**СЕКЦІЯ 4****ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ****Вовченко О.А.**ДЕВІАНТНА ТА ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ З ООП
В УМОВАХ ВОЄННИХ ДІЙ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ 67**Гузенко В.А., Джежик О.В.**МЕТОДИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ
«ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ».....75

Заїка В.М.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСИВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ
У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....82

Кравець Ю.О.

СТРУКТУРА ФЕНОМЕНАЛЬНОГО ПОЛЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ
КОМПЕТЕНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ 77

Мамедова П.И.

ПУТИ РАЗВИТИЯ ТЕОРЕТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ
У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ.....92

Хомчук О.П.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ПІДЛІТКІВ.....98

СЕКЦІЯ 5

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Аллахвердиев Р.Ф.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ТРЕВОГОЙ
И СТРЕССОМ ПОСРЕДСТВОМ КОГНИТИВНО-ПОВЕДЕНЧЕСКОЙ
ГРУППОВОЙ ТЕРАПИИ У ЛИЦ, УПОТРЕБЛЯЮЩИХ
ПСИХОАКТИВНЫЕ ВЕЩЕСТВА И ЛЕЧАЩИХСЯ МЕТОДОНОМ.....103

Асєєва Ю.О., Кузнецова А.В., Грачківська В.В.

ПРОБЛЕМА СУЇЦИДАЛЬНОСТІ СЕРЕД МОЛОДОГО
ПОКОЛІННЯ УКРАЇНЦІВ.....110

Барабашук Г.В., Душкевич М.М.

ОСОБЛИВОСТІ КОНФІГУРАЦІЇ ОСОБИСТІСНИХ МЕЖ У СТУДЕНТІВ
РІЗНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ.....115

Бардин Н.М., Пряхіна Н.О., Пташник-Середюк О.І.

«ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ» ЯК РЕСУРС
ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ
В УМОВАХ КОРОНАВІРУСНОЇ ХВОРОБИ (COVID-19).....122

Білозерська С.І., Мащак С.О.

ОСОБИСТІСНІ ЯКОСТІ ВИКЛАДАЧА ЯК ПЕРЕДУМОВА ПРОФЕСІЙНОЇ
УСПІШНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ 127

Бліхар В.С.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ХАРИЗМАТИЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ ПРАЦІВНИКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ.....133

Власенко І.А., Кутішенко В.П.

КОНСТРУКТИВНА ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ В КОНФЛІКТІ: ПОГЛЯД ФАХІВЦІВ.....139

Володарська Н.Д.

РОЛЬ НЕЙРОГРАФІКИ В ОПРЕДЕМЕЧУВАННІ ПОЧУТТІВ ОСОБИСТОСТІ
ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я.....145

Волошок О.В.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ТА ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ ТРИВОЖНИХ
ПЕРЕЖИВАНЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ 150

Гриник І.Я. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У ПОДРУЖНИХ СТОСУНКАХ.....	155
Ічанська О.М., Лич О.М., Гірчук О.В. МОТИВАЦІЯ ДОСЯГНЕННЯ ЯК ПРЕДИКТОР ПРОКРАСТИНАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ.....	161
Каневський В.І. ФАКТОРИ МОДЕЛІ САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ.....	166
Коструба Н.С., Ляшко Л.М. ЦІННІСНО-СМИСЛОВІ ОСНОВИ ЗАДОВОЛЕНOSTІ ЖИТТЯМ У СТУДЕНТІВ.....	173
Кузнєцова О.В. СМИСЛОВІ МАРКЕРИ ОСОБИСТІСНОЇ АДАПТИВНОСТІ.....	177
Лисун В.І. ІНТРОСПЕКЦІЯ ЯК МЕТОД ВИВЧЕННЯ ПСИХОЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ КОНЦЕПТ.....	184
Матвієнко Л.І., Пилипенко О.О., Шокота В.В. ОСОБЛИВОСТІ ПОЧУТТЯ ГУМОРУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СТРЕСУ.....	189
Мельничук С.Л. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ВИРІШЕННЯ ВНУТРІШНЬООСОБИСТІСНИХ КОНФЛІКТІВ У СТУДЕНТІВ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ.....	195
Опанасенко Л.А., Дрозд О.В. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ СІМЕЙНИХ ТРАДИЦІЙ НА ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ.....	201
Рукштель Ю.С. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФАБІНГУ В ПІДЛІТКОВОМУ ТА ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ. ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ДЕФІНІЦІЙ.....	207
Салманова С.Ф. НАПРАВЛЕННЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОЦЕССА АДАПТАЦИИ БЕЖЕНЦЕВ.....	212
Соколова Г.Б., Форостян О.І. ФОРМУВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ ТА ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ДІТЕЙ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ МЕТОДАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ.....	219
Спринська З.В. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСІЇ ТА ОСОБИСТІСНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ, ЩО З НЕЮ ПОВ'ЯЗАНІ У ВИХОВАТЕЛІВ ДОШКІЛЬНИХ УСТАНОВ.....	224
Чистовська Ю.Ю., Стеценко М.Г. ОСОБЛИВОСТІ ТРИВОЖНИХ ПРОЯВІВ В ОСІБ З НАВЧЕНОЮ БЕЗПОРАДНІСТЮ.....	230
Шевченко О.М. ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНИХ ПРОФЕСІЙНО-ЗНАЧУЩИХ ЯКОСТЕЙ ПСИХОЛОГІВ-КОНСУЛЬТАНТІВ.....	234
Шулдик Г.О., Шулдик А.В. ДІАГНОСТИКА ТА КОРЕКЦІЯ ОСОБИСТІСНИХ ПРОБЛЕМ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ МЕТОДОМ ПСИХОДРАМИ.....	243

СЕКЦІЯ 6

ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

Капацина А.О.

КОМПЛЕКСНЕ ОЦІНЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ МЕНЕДЖЕРІВ
ПО РОБОТІ З КЛІЄНТАМИ.....250

СЕКЦІЯ 7

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Волянчук Н.Ю., Ложкін Г.В., Фомич М.В.

КОМАНДНА ЗГУРТОВАНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН.....255

Луценко Ю.А.

ВІДНОВНІ ПРОГРАМИ ЯК КОМПОНЕНТИ ВПРОВАДЖЕННЯ СТАНДАРТІВ
ДИНАМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В КОНТЕКСТІ РОБОТИ ПРАКТИЧНИХ
ПСИХОЛОГІВ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ.....260

Мусык V.M.

PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF A TEENAGER-FAN OF K-POP CULTURE
IN THE CONDITIONS OF EVENT INDUSTRY DEVELOPMENT.....266

Нагорна Н.С., Максѡм К.В.

СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК ДЕТЕРМІНАНТА РЕІНТЕГРАЦІЇ
ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ВЕТЕРАНІВ АТО/ООС ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ.....272

Ніколаєв Л.О., Чижма Д.М., Шамардак Ю.А.

РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ОСІБ СТАРШОГО ЮНАЦЬКОГО ВІКУ
ЗАСОБАМИ ТРЕНІНГУ.....277

Пономаренко Я.С.

ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ
В КОНТЕКСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ЗДІЙСНЕННОСТІ.....283

Степура Є.В.

ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ ТА ТОТАЛІТАРНА СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА.....289

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ.....296

CONTENTS

SECTION 1

SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS

Maksymenko A.O.

TRANSFORMATION THE BORDER'S FUNCTIONS IN CRISES:
CASE OF UKRAINE.....11

Nikon N.O., Varha N.I., Hvozdetzka B.H.

LEVEL OF IDENTIFICATION OF THE BULGARIAN MINORITY
IN SOUTHERN UKRAINE.....18

SECTION 2

SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES

Bielienok O.A., Matsko-Demydenko I.V.

SOCIO-ECONOMIC ORIENTATIONS OF UKRAINIAN CITIZENS:
STATE, DYNAMICS, INTERGENERAL DIFFERENCES
(ACCORDING TO DATA WVS).....26

Solodko S.Yu.

NEW MEDIA AND THE CHANGES IN UKRAINIAN JOURNALISM.....33

Fesenko A.M., Chorna V.O., Bondarets B.B.

APPLIED MEDIATED COMMUNICATIONS: ATTEMPT TO CONCEPTUALIZE.....40

Shyroкова M.S.

SOCIO-ECONOMIC MANIFESTATIONS OF SERVITIZATION OF ECONOMICS.....48

SECTION 3

GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY

Zavhorodnia O.V.

INFORMATION-PSYCHOLOGICAL INFLUENCE ON CITIZENS DURING
THREATENING EVENTS.....53

Mustafaev M.H.

DIFFERENT APPROACHES TO THE STUDY OF VALUES IN PSYCHOLOGY.....58

Nauchytel O.D., Bidiuk I.A., Piven M.A.

PECULIARITIES OF PERCEPTION OF THE INTERNET BY HIGHER
EDUCATION RECIPIENTS.....62

SECTION 4

AGE AND PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY

Vovchenko O.A.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF DEVIANT BEHAVIOR OF CHILDREN
AND ADOLESCENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS.....67

Huzenko V.A., Dzhezhyk O.V. METHODODOLOGICAL JUSTIFICATION OF THE DISCIPLINE «GENERAL PSYCHOLOGY».....	75
Zaika V.M. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE MANIFESTATION OF AGGRESSIVE TENDENCIES IN ADOLESCENCE.....	82
Kravets Yu.O. STRUCTURE OF THE PHENOMENAL FIELD OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL COMPETENCE OF ADOLESCENTS WITH INTELLIGENCE DISORDERS.....	87
Mamedova P.I. WAYS OF THEORETICAL THINKING DEVELOPMENT IN YOUNGER SCHOOLCHILDREN.....	92
Khomchuk O.P. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE VIABILITY OF ADOLESCENTS	98
 SECTION 5 PERSONALITY PSYCHOLOGY	
Allakhverdiev R.F. RESEARCH OF THE EFFICIENCY OF ANXIETY AND STRESS MANAGEMENT THROUGH COGNITIVE-BEHAVIORAL GROUP THERAPY IN PERSONS WITH PSYCHOACTIVE SUBSTANCES AND TREATED BY THE METHOD.....	103
Asieieva Yu.O., Kuznetsova A.V., Hrachkovska V.V. THE PROBLEM OF SUICIDALITY AMONG THE YOUNG GENERATION OF UKRAINIANS.....	110
Barabashchuk H.V., Dushkevych M.M. CONFIGURATION PECULIARITIES OF PERSONAL BOUNDARIES OF STUDENTS OF DIFFERENT MAJORS.....	115
Bardyn N.M., Priakhina N.O., Ptashnyk-Serediuk O.I. «TOLERANCE TO UNCERTAINTY» AS A RESOURCE OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF POLICE OFFICERS IN THE CONDITIONS OF CORONAVIRUS DISEASE (COVID-19).....	122
Bilozerska S.I., Mashchak S.O. PERSONAL QUALITIES OF A TEACHER AS A PREREQUISITE FOR PROFESSIONAL SUCCESS OF A FUTURE TEACHER.....	127
Blikhar V.S. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF A CHARISMATIC PERSONALITY EMPLOYEE OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE.....	133
Vlasenko I.A., Kutishenko V.P. CONSTRUCTIVE CONFLICT BEHAVIOR: VIEW OF EXPERTS.....	139
Volodarska N.D. ROLE OF NEUROGRAPHICS IN FEELINGS DEFINITION FOR MENTAL HEALTH DEVELOPMENT.....	145

Voloshok O.V. PSYCHOLOGICAL CONTENT AND PERSONAL FACTORS ANXIOUS EXPERIENCES OF STUDENT YOUTH	150
Hrynyk I.Ya. EMPIRICAL RESEARCH OF THE FEATURES OF SELF-ACTUALIZATION OF PERSONALITY IN MARRIAGE RELATIONS.....	155
Ichanska O.M., Lych O.M., Hirchuk O.V. MOTIVATION OF ACHIEVEMENT AS A PREDICTOR OF PROCRATINATION OF STUDENT PSYCHOLOGISTS.....	161
Kanevskyi V.I. FACTORS OF THE SELF-DEVELOPING PERSONALITY MODEL.....	166
Kostruba N.S., Liashko L.M. LIFE SATISFACTION OF STUDENTS: VALUE BASIS.....	172
Kuznietsova O.V. SENSE MARKERS OF PERSONAL ADAPTABILITY.....	177
Lysun V.I. INTROSPECTION AS A METHOD OF STUDY PSYCHOEMOTIONAL STATES OF PERSONALITY: THEORETICAL CONCEPT.....	184
Matviienko L.I., Pylypenko O.O., Shokota V.V. FEATURES OF STUDENT YOUTH'S HUMOR OF HUMOR UNDER STRESS.....	189
Melnychuk S.L. MAIN WAYS OF RESOLUTION OF INTRAPERSONAL CONFLICTS OF STUDENTS DURING STUDY.....	195
Opanasenko L.A., Drozd O.V. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE INFLUENCE OF FAMILY TRADITIONS ON THE PROFESSIONAL FORMATION OF PERSONALITY.....	201
Rukshtel Yu.S. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF FAB IN ADOLESCENCE AND ADOLESCENCE. HISTORICAL ANALYSIS OF DEFINITIONS.....	207
Salmanova S.F. DIRECTIONS OF RESEARCH ON THE PROCESS OF REFUGEE ADAPTATION.....	212
Sokolova H.B., Forostian O.I. FORMATION OF INDIVIDUALITY AND COGNITIVE ACTIVITY OF CHILDREN WITH SERIOUS SPEECH DISORDERS BY ART THERAPY METHODS.....	219
Sprynska Z.V. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF AGGRESSION AND PERSONAL PROPERTIES RELATED TO IT IN PRESCHOOL TEACHERS.....	224
Chystovska Yu.Yu., Stetsenko M.H. FEATURES OF ANXIETY IN PERSONS WITH LEARNED HELPLESSNESS.....	230
Shevchenko O.M. PECULIARITIES OF PERSONAL AND PROFESSIONALLY SIGNIFICANT QUALITIES OF COUNSELLING PSYCHOLOGISTS.....	234

Shuldyk H.O., Shuldyk A.V.

DIAGNOSTICS AND CORRECTION OF INTENDED PSYCHOLOGISTS PERSONAL PROBLEMS USING THE PSYCHODRAMA METHOD.....	243
---	-----

SECTION 6

PSYCHOLOGY OF WORK

Kapatsyna A.O.

COMPREHENSIVE ASSESSMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCES OF MANAGERS IN WORKING WITH CLIENTS.....	250
--	-----

SECTION 7

SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY

Volianiuk N.Yu., Lozhkin H.V., Fomych M.V.

TEAM COHESION AS A SOCIO-PSYCHOLOGICAL PHENOMENON.....	255
--	-----

Lutsenko Yu.A.

RESTORATIVE PROGRAMS AS A COMPONENT OF THE IMPLEMENTATION OF DYNAMIC SECURITY STANDARDS WITHIN THE CONTEXT OF THE WORK OF PRACTICAL PSYCHOLOGISTS IN THE EDUCATION SYSTEM.....	260
--	-----

Mysyk V.M.

PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF A TEENAGER-FAN OF K-POP CULTURE IN THE CONDITIONS OF EVENT INDUSTRY DEVELOPMENT.....	266
---	-----

Nahorna N.S., Maksom K.V.

SOCIAL ENTREPRENEURSHIP AS A DETERMINANT OF REINTEGRATION OF SERVICEMEN, ATO/JFO VETERANS AND THEIR FAMILIES.....	272
--	-----

Nikolaiev L.O., Chyzhma D.M., Shamardak Yu.A.

DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN PERSONS OF SENIOR YOUTH THROUGH TRAINING.....	277
---	-----

Ponomarenko Ya.S.

PSYCHOLOGICAL STRUCTURE OF POLICE OFFICERS PERSONALITY IN THE CONTEXT OF PROFESSIONAL SELF-FULFILLMENT.....	283
--	-----

Stepura Ye.V.

IRRATIONALITY AND TOTALITARIAN SOCIAL SYSTEM.....	289
---	-----

A NEW TYPE OF SCIENTIFIC SERVICES.....	296
---	------------

СЕКЦІЯ 1 СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФУНКЦІЙ КОРДОНУ ПІД ЧАС КРИЗ: ПРИКЛАД УКРАЇНИ TRANSFORMATION THE BORDER'S FUNCTIONS IN CRISES: CASE OF UKRAINE

У статті розглянуто кордон як міждисциплінарну категорію. Зазначено, що глобалізація вплинула на сприйняття кордонів, їх транспарентність, сприяла посиленню економічної, культурної, політичної взаємодії на суміжних територіях по обидва боки кордону. Охарактеризовано основні та додаткові функції державного кордону. Проаналізовано зміни, які відбулися у функціях державного кордону України, на прикладі його західної ділянки, за умов кризи Covid-19 та повномасштабної війни. Зазначено, що з метою запобігання поширенню Covid-19, відбулися зміни у режимі функціонування пунктів пропуску, з'явилися додаткові вимоги до осіб, які перетинають кордон (наприклад, сертифікати про вакцинацію, ПЛР тест тощо). Як наслідок, пасажиропотік через державний кордон скоротився в декілька разів. Натомість, в умовах активних військових дій роль фільтруючої функції кордону зменшилася, адже було спрощено перетин кордону для осіб та транспортних засобів, насамперед тих, які перевозять гуманітарні вантажі. Зауважено, що в умовах мирного часу пасажиропотік на виїзд та в'їзд був достатньо пропорційним на польській, словацькій, угорській, румунській та молдовській ділянках державного кордону. Своєю чергою, під час військових дій, у перший її місяць, спостерігаємо суттєве переважання пасажиропотоку в напрямку виїзду з України. За перші два тижні війни через західну ділянку кордону України виїхали понад 1 мільйон 340 тисяч осіб. Пункти пропуску на кордоні набули функцій соціально-психологічної допомоги та підтримки. Зроблено висновок, що за умови воєнного стану в Україні державний кордон став максимально відкритим, транспарентним, однак, і повністю не втратив свою фільтруючу функцію. Залишилися обмеження на виїзд для військовозобов'язаних чоловіків, а також незаконно перетину кордон, перевезення контрабанди.

Ключові слова: західний кордон, пункт пропуску, Україна, Covid-19, війна

The article considers the border as an interdisciplinary category. It is noted that globalization has influenced on the border's perception, its transparency, strengthening economic, cultural and political cooperation on both sides of the border. The main and additional functions of the state border have been pointed out. The changes taking place in the functions of the state border of Ukraine based on the example of its western part due to pandemic Covid-19 and the 2022 Russian military invasion of Ukraine have been considered. Thus, in order to prevent the spread of Covid-19, not all of the border checkpoints remained open. Restrictions and additional requirements for crossing the border for people have been set up (vaccination certificates, PCR test, etc.). As a result, passenger traffic across the state border of Ukraine has decreased. Meanwhile, under war conditions, the role of the filter function of the border has been decreased as the rules for crossing the border have been facilitated especially for people and vehicles, which carrying humanitarian aids. It was emphasized that in peacetime, the passengers' flow in and out of Ukraine was quite equal on the Polish, Slovak, Hungarian, Romanian and Moldovan sections of the state border. In turn, during the first month of the war a significant predominance of exit passenger traffic has been observed. During the first two weeks of the war, more than 1,340,000 people left Ukraine through its western border. Border checkpoints have acquired the functions of social and psychological assistance and support. To sum up, the state border of Ukraine under the war has become more open and transparent. Nevertheless, the state border of Ukraine has not lost its filter function as restrictions on illegal border crossings and smuggling have remained.

Key words: western border, border checkpoint, Ukraine, Covid-19, war

УДК [355.01+616-036.21](477-04)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.20.22.36.1>

Максименко А.О.

к.соц.н.,
старший науковий співробітник
ДУ «Інститут регіональних досліджень
імені М.І. Долишнього Національної
академії наук України»

Постановка проблеми. На географічних картах кордони – це фізичні лінії, які відділяють одні території чи країни від інших. Однак, якщо глибше подумати над цим поняттям, то кордон це комплексний соціальний конструкт, який має різні значення та функції. Кордони можуть об'єднувати і роз'єднувати, включати і виключати, змінюватися, трансформуватися, але завжди були, залишаються і будуть у майбутньому.

Кордон – це міждисциплінарна категорія, що розглядається крізь призму різних наук. Г. Попеску зазначає, що за останні двадцять

років дослідження кордонів (border studies) охоплене широким колом дисциплін таких як географія, міжнародні відносини, соціологія, антропологія, історія, філософія, політика, економіка та ін., у яких концептуально окреслюється формування кордонів, їх функції, процеси, дискурси та контексти [1, с. 4].

З огляду на міждисциплінарність тематики дослідження Б. Хазельсбергер вказує, що кордони складаються з набору шарів, які перетинаються та мають різні функції та значення. Відтак, можна говорити про

чотири категорії кордонів: геополітичні, соціокультурні, економічні та біофізичні. Геополітичні кордони – це фізичні кордони (часто також законодавчо закріплені), які розмежовують території, ділянки землі, напр. мікрорайон, місто, область, держава, Європейський Союз. Функції соціокультурних кордонів полягають у формуванні групової приналежності, соціальної ідентифікації (наприклад спільна історія, релігія, мова), захисті спільних інтересів групи, ідеології, культури, традицій та колективної пам'яті. Економічні кордони виконують функції регулювання та контролю економічних потоків (торгівлі, праці чи капіталу). Біофізичні кордони – це кордони через природні особливості (наприклад, річки, гори), екосистеми [2].

Вивченню кордонів присвячені напрацювання й українських науковців. Зокрема, Микитенко О. зазначає, що антропологічний дискурс у дослідженні кордону виходить із його розуміння як реальної території і водночас символічно існуючого простору, «обтяженого» певними культурними та міфологічними значеннями [3]. Колінько М. охарактеризовує специфіку концептів «межа», «кордон» і «фронтир» у дослідженнях міжкультурних взаємодій та розглядає порубіжжя як соціокультурний феномен [4, с. 91].

Кривецька О. у своїй публікації докладно аналізує теоретико-методологічні аспекти трактування феномену пограниччя в гуманітарних дослідженнях. Зауважує, по-перше, з соціологічної точки зору поняття соціальних кордонів трактуються як «межа соціальної системи» та використовується для класифікації соціальних структур, систем діяльності, організацій, інститутів як інструмент їх теоретичного аналізу. По-друге, це поняття застосовується у тих дослідженнях, які аналізують поляризацію суспільства за лінією опозиції «ми»/«вони», припускають негативну соціальну ідентифікацію за критерієм групової належності [5, с. 176]. Усенко О. говорить про кордон як соціальний інститут та як соціокультурний конструкт [6, с. 80]. Хобта С. наголошує, що за роки незалежності в Україні змінився статус державного кордону як соціального інституту. Зросла соціально-економічна значущість кордону внаслідок впливу на міграційну політику та зв'язок з митною та податковою структурами, які відповідають за наповнення державного бюджету [7, с. 53].

Верменич Я. говорить, що в основі сучасної лімології (від лат. *limes* – кордон) закладено бачення кордону не стільки як розмежувальної лінії, скільки у вигляді соціального й політичного конструкту, який детермінує

навколишній простір, перетворюючи його на зону комунікацій і взаємовпливів. В історичному вимірі кордон виступає не лише як географічна, геополітична чи адміністративна, але й як психологічна межа [8, с. 33].

Своєю чергою, Завальнюк С. говорить про юридичну лімологію, що досліджує кордони як державно-правове явище, кордонність, що має виразний територіальний вимір, тобто система державних, адміністративних, етнічних та інших кордонів, осмислена під кутом зору її впливу на соціокультурний розвиток та міждержавні відносини [9, с. 127].

Т. Нейл зауважує, що сьогодні кордони розширюються, але не зникають, а на розуміння їх ролі значно вплинула глобалізація. Дослідник говорить, що кордони вносять у світ поділ і завжди «знаходяться між», змінюються, є у процесі циркуляції, але не зводяться лише до простору [10].

Вплив глобалізації на дослідження кордонів, насамперед, проявився у публікаціях, які актуалізовували питання відкриття та перетину кордонів, обґрунтовували тезу про «світ без кордонів». Зокрема, спрощення різного роду бар'єрів при перетині кордонів, веденні переговорів, багато країн почали співпрацювали у створенні та промоції транскордонних регіонів, у межах яких населення по обидва боки раніше закритих кордонів починали взаємодіяти у сфері торгівлі, культури, туризму, освіти тощо [11].

Окремі дослідження присвячені трансформації державних кордонів у міжнародній економіці та у відповідь на глобальні потоки, екологічні виклики, проблеми прав людини та міжнародний тероризм. З'явилися дослідження щодо постнаціональних підходів до кордонів, у яких досліджують різні способи співіснування національних та європейських елементів, цінностей у побудові кордонів як всередині так і між різними політичними культурами. А також дослідження впливу цих елементів на формування громадської думки та ставлення до кордонів у різних європейських країнах. Іншим важливим напрямом постнаціональної теоретизації є поява нових політичних та економічних одиниць, які виходять за рамки однієї держави. Наприклад, актуалізація спільного планування та розвитку суміжних територій, створення багаторонаціональних зон економічного та політичного співробітництва, в тому числі транскордонного [12, с. 11].

Якщо говорити про кордон та його значення для держави, то насамперед йому притаманні різні функції. Серед основних функцій кордону виділяють бар'єрну (розділювальна), фільтруючу, контактну

(з'єднувальну), серед додаткових – віддзеркалення, регулювання, відділення, порівняння. Головне завдання державних кордонів полягає у визначенні просторових меж територіального верховенства держави і в обмеженні приналежної їй території, яка складає матеріальну основу життєдіяльності народу і самої держави, забезпеченні їх захисту. Контактність являє собою сукупність умов і чинників, що сприяють транскордонному співробітництву, розвитку взаємовигідних економічних і культурних зв'язків. Фільтруюча функція полягає в транспарентності кордонів для окремих потоків (категорій людей, товарів). Функція віддзеркалення полягає у відтворенні особливостей політичного й державного устрою, рівня економічного, соціального, культурного розвитку країни. Країни з тоталітарними режимами, зазвичай, мають кордони з вираженими бар'єрними функціями, з особливим режимом прикордонної зони. І навпаки, демократичні держави мають більш прозорі, контактні кордони. Регулююча роль кордону полягає в підтримці визначеного економічного режиму на території держави. Відділяюча функція полягає в диференціації однієї етнічної, соціальної або культурної групи від інших, у збереженні й підтримці відмінностей і різноманітності. Функція порівняння виражається у здатності підтримувати елементи конкуренції у світових економічних і політичних відносинах [13, с. 62–65].

Інституційно державний кордон України закріплений, насамперед, у Законі «Про державний кордон України». У документі зазначено, що державний кордон України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору. Перетинання державного кордону України здійснюється на шляхах сполучення (залізничне, автомобільне, морське, річкове, поромне, повітряне та пішохідне) з дотриманням встановленого порядку та в пунктах пропуску. А особи, транспортні засоби, вантажі та інше майно, що перетинають державний кордон України, підлягають прикордонному і митному контролю [14].

Незважаючи на відносну стабільність, кордони змінюються у просторі та часі. Особливо цікавим є аналіз трансформації функцій кордону під час криз та нестабільності. **Мета статті** полягає у виявленні зміни функцій державного кордону під час кризи Covid-19 та військових дій на прикладі України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як зазначалося вище, під час кри-

зових явищ змінюються акценти у режимі функціонування кордону.

Для прикладу, в умовах активних військових дій послабилась фільтруюча функція кордону. Під час перших днів російсько-української повномасштабної війни змінився режим функціонування пунктів пропуску на західному кордоні (країни ЄС та Молдова). З 27 лютого 2022 р. у міжнародному автомобільному пункті пропуску «Ягодин» дозволено піший перетин кордону. На кордоні з Угорщиною пункти пропуску «Дзвінкове» та «Косино», які у звичному режимі функціонували тільки у світлий період доби, з кінця лютого здійснювали оформлення осіб та транспортних засобів цілодобово [15].

Відтак, усі пункти пропуску на західному кордоні України почали працювати у цілодобовому режимі.

Також, країни ЄС, що межують з Україною, дозволили пропуск осіб без закордонного паспорта, за наявності лише паспорта громадянина України. Українською стороною спрощено вимоги щодо виїзду неповнолітніх дітей. Дитину може супроводжувати один із батьків, а за наявності нотаріально посвідченої згоди одного з батьків на виїзд дитини за кордон її можуть супроводжувати інші члени родини (баба, дід, повнолітній брат, сестра, мачуха, вітчим або інша особа, уповноважена одним з батьків) [16]. Урядом спрощено правила перетинання державного кордону дітьми, які виховуються в сімейних формах виховання під час війни з метою гарантування безпеки та збереження життя і здоров'я. Зазначеними змінами передбачено, що виїзд за межі України цих категорій дітей здійснюється у супроводі законного представника або іншої уповноваженої ним особи за наявності письмового погодження органу опіки та піклування чи військовою адміністрацією [17].

Відбулося спрощення у перетині кордону не тільки для осіб, але й вантажів. Так, Польща ввела бездозвільний режим та скасувала плату за дороги для перевізників гуманітарних вантажів в Україну [18].

Пункти пропуску на кордоні набули і функції соціально-психологічної допомоги та підтримки. Зокрема, на пункті пропуску «Краківець» облаштували гуманітарний коридор для громадян, які перетинають українсько-польський кордон, де люди могли перепочити, поїсти, зігрітись, зарядити телефон тощо [19]. У пункті пропуску «Солотвино – Сігету Мармаціей» волонтери, прикордонники та місцеві жителі розмістили іграшки по краях мосту, аби при в'їзді до Румунії діти, які виїжджають з України, могли взяти собі одну [20].

Загалом з моменту військових дій, західний кордон виконує своєрідну «рятівну» функцію. Адже багато громадян України, так й іноземців виїхали в перші її дні.

За перші два тижні війни (з 24 лютого по 10 березня) західні кордони України перетнули близько 1,5 млн осіб. Чисельність тих, які виїхали за кордон становить понад 1 млн 340 тисяч, з яких майже 1 мільйон 180 тисяч – громадяни України, решта – іноземці [21].

Значне навантаження на пункти пропуску спостерігалось до 7 березня, після якого поступово кількість осіб, які перетнули кордон почала скорочуватись. За добу

6 березня близько 134 тис. осіб перетнуло західний кордон України і це був максимум за перший місяць війни. З них 117 тис. осіб виїхали з України. Вже від 7 березня спостерігається і поступове зменшення частки тих осіб, у загальному пасажиропотоці, які слідували у напрямку виїзду. Станом на 28 лютого 2022 р. 89% осіб, які перетнули кордон залишили територію України, а станом на 4 квітня, частка тих, хто виїхав з України становила 55% від усіх, хто перетинав державний кордон (рис. 1).

Понад 60% усього пасажиропотоку йде через українсько-польську ділянку державного кордону (рис. 2). Значний «наплив»

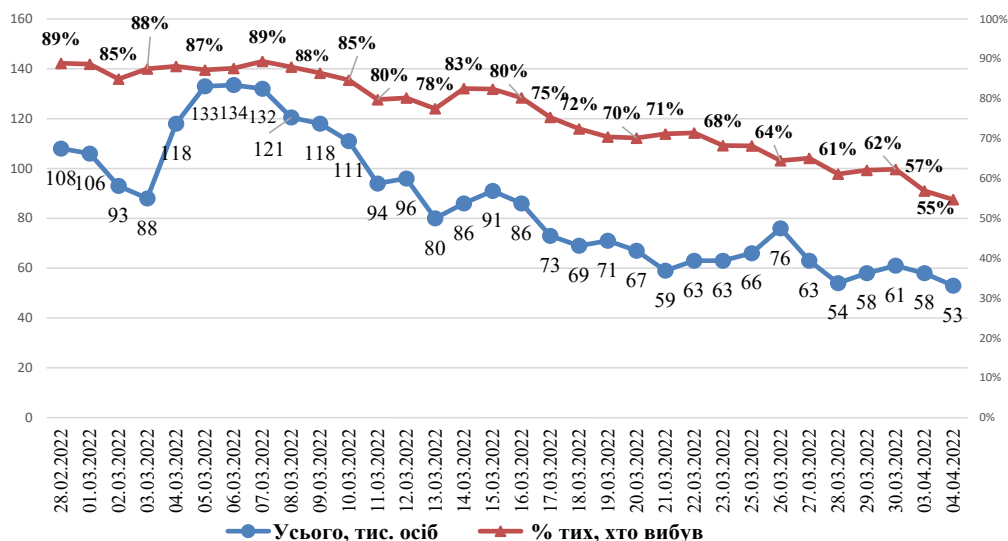

Рис. 1. Перетин державного кордону України на західній ділянці (країни ЄС і Молдова) особами, 28.02–4.04.2022

Джерело: за даними Західного регіонального управління Держприкордонслужби України – Західний кордон

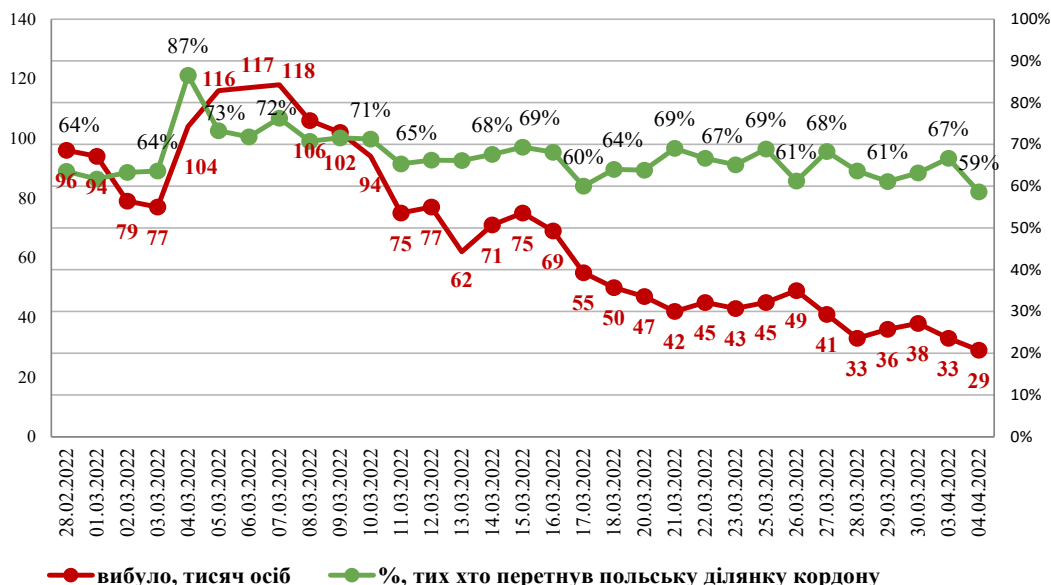

Рис. 2. Пасажиропотік через державний кордон України на західній ділянці (країни ЄС і Молдова) у напрямі виїзду, 28.02–4.04.2022

Джерело: За даними Західного регіонального управління Держприкордонслужби України – Західний кордон

осіб та транспортних засобів сформував черги перед пунктами пропуску на українсько-польській ділянці кордону. Для прикладу 28.02.2022 р. у пункті пропуску «Угринів» накопичилось у напрямі виїзду 500 легкових автомобілів (далі ЛА), у пункті пропуску «Рава-Руська» 4100 одиниць ЛА, у пункті пропуску «Грушів» – 900 ЛА, у пунктах пропуску «Смільниця» та «Краківець» по 2000 ЛА, а у пункті пропуску «Шегені» – 3400 ЛА [21]. Стабілізація ситуації на кордоні та скорочення черг перед пунктами пропуску відбувалося поступово з 7 березня.

Слід додати, що незважаючи на зменшення пасажиропотоку в напрямі виїзду, роль українсько-польської ділянки державного кордону залишилася незмінною. Фактично і в середині квітня 2022 р. Зокрема, станом на 18 квітня з України вибули 30 тисяч осіб, більше 19 тисяч з них перетнули кордон з Польщею (63%) [21].

Отже, за умови воєнного стану в Україні кордон став максимально відкритим, транспарентним, і спрощено перетин як для осіб, так і транспортних засобів. Однак, і свою фільтруючу функцію державний кордон не втратив. Адже є обмеження на виїзд для військовозобов'язаних чоловіків у віці 18–60 років, а також прикордонниками ведеться робота із недопущення та попередження незаконно перетину кордон, перевезення контрабанди тощо.

Якщо говорити про пандемію Covid-19, то навпаки фільтруюча функція кордону виступила на перший план. По-перше, скоротилась кількість пунктів пропуску, які функціонували та здійснювали пропуск осіб та транспортних засобів. По-друге, 16 березня 2020 р. Україна закрила кордони для іноземців на термін до двох тижнів. Варто зазначити, що від початку карантину була припинена робота усіх пунктів пропуску для повітряного сполучення, а відновлення авіасполучення відбулося лише влітку 2020 р. В червні 2020 р. також відновлено пропуск пасажирських автобусів через державний кордон, причому лише у тих пунктах пропуску, де дозволяла суміжна сторона в'їзд/виїзд, або транзитний проїзд [22]. З моменту стабілізації ситуації із захворюваністю був розроблений алгоритм перетинання державного кордону України в напрямі в'їзду. Висувалися ряд додаткових вимог, у зв'язку з протидією розповсюдженню хвороби Covid-19, іноземці та особи без громадянства, які перетинають державний кордон на в'їзд в Україну повинні були мати:

- поліс (свідоцтво, сертифікат) страхування, що покриває витрати, пов'язані з лікуванням Covid-19, обсервацією, та діє на строк перебування в Україні;

- негативний результат тестування на Covid-19, яке проведено не більш як за 72 години до перетину державного кордону; або документ, що підтверджує отримання

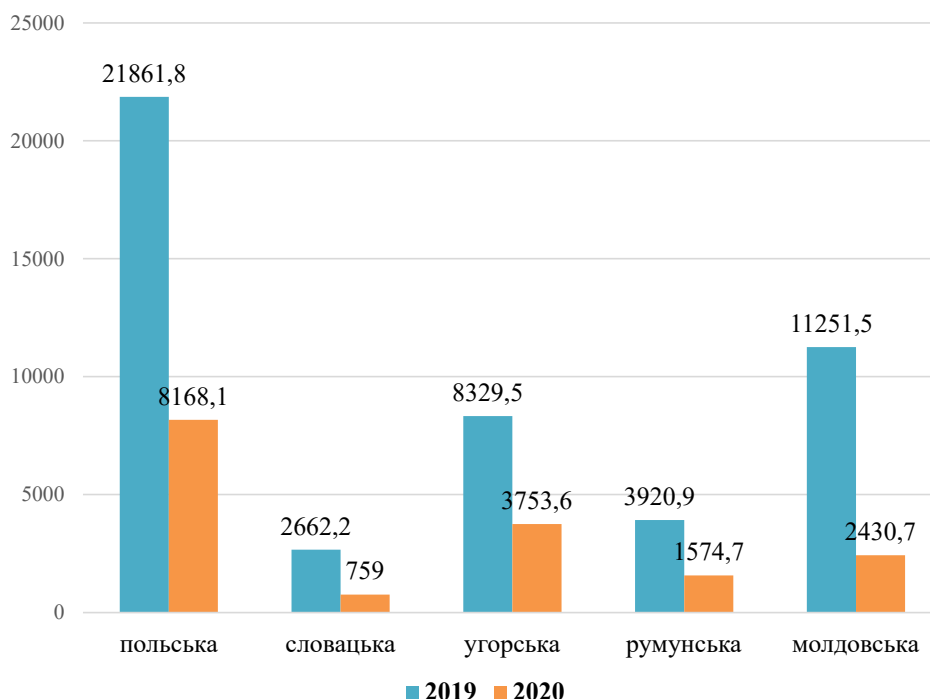

Рис. 3. Пропуск осіб (в'їзд та виїзд разом) у розрізі ділянок кордону у 2019 р. та 2020 р., тис. осіб

Джерело: За даними Державної служби статистики України

повного курсу вакцинації від Covid-19 вакцинами, включеними ВООЗ до переліку дозволених для використання в надзвичайних ситуаціях;

– зареєструватися в електронному сервісі «Вдома» Єдиного державного вебпорталу електронних послуг або встановити та активувати мобільний додаток цього електронного сервісу [23].

Достатньо подібні вимоги щодо в'їзду на територію іноземних держав мали і громадяни України.

Загалом карантинні обмеження вплинули на пасажиропотік через державний кордон. У 2020 р. під впливом пандемії Covid-19 кількість перетинів кордону особами порівняно з попереднім роком зменшилась утричі. У 2020 р. кількість перетинів осіб молдовської, словацької, польської та румунської ділянок кордону зменшилась у 4,6; 3,5; 2,7 та 2,5 рази, відповідно (рис. 3). Серед сухопутних ділянок кордону найменше скорочення притаманне угорській ділянці кордону – 2,2 рази. Кількість перетинів кордону автомобільним транспортом скоротилась у 2,3 рази: практично втричі зменшилась кількість перетинів автомобільним легковим транспортом [24, с. 48, 53].

Пандемія Covid-19 вплинула на мобільність осіб та переміщення транспортних засобів як в рамках країни, так і за її межі. Різке падіння кількості перетинів державного кордону у 2020 р. стосувалося всіх категорій перетину. Виняток становив автомобільний вантажний транспорт: кількість перетинів вантажними автомобілями зменшилась лише на 4,5%, при цьому на польській та білоруській ділянках сухопутного кордону спостерігалось зростання кількості перетинів, на 3% та 10%, відповідно [24, с. 62].

Висновки. Кордону це багатовимірне поняття та міждисциплінарна категорія. Кордони надають простору соціального значення, є відображенням владних відносин у суспільстві та можуть розмежовувати чи об'єднувати. Вагомий вплив на сучасні дослідження кордонів та розуміння їх мали процеси глобалізації, що значно змінили силу кордонів та акцентували увагу на діалектичному співвідношенні між їх фіксованою інституційною природою та постійною мінливістю, плинністю процесів межування всередині та між суспільствами [12, с. 22].

Covid-19 та повномасштабна війна, розпочата Росією в лютому 2022 р., на території України є яскравими прикладами зміни акцентів у функціях державного кордону. Водночас два кризових явища мали взаємопротилежний вплив на функціонування пунктів пропуску та кордону загалом.

Під час запровадження військового стану в Україні усі пункти пропуску на західному кордоні України (із країнами ЄС та Молдовою) змінили режим свого функціонування на цілодобовий. Укрзалізницею запроваджено додаткові поїзди до державного кордону, а також до Перемишля. Українською стороною спрощено вимоги щодо виїзду неповнолітніх дітей, та дітей, які виховуються у сімейних формах виховання. Своєю чергою, країни ЄС, які межують з Україною дозволили перетин кордону громадянам України без закордонного паспорта, лише за наявності внутрішнього (українського). Отже, кордон став максимально прозорим для людей. Окрім того кордон набув функцій соціально-психологічної підтримки.

За перші два тижні війни через західну ділянку державного кордону виїхало понад 1 млн осіб. Значне навантаження та черги перед пунктами пропуску наростали до 7 березня 2022 р. Переважно пасажиропотік рухався в напрямі виїзду. 89% від усіх, хто перетинав західну ділянку державного кордону, виїжджали з України станом на 28 лютого. Вже за даними 4 квітня 55%, від усього пасажиропотоку, спрямовувались у напрямі виїзду.

Слід зауважити, що кордон із Польщею характеризується найбільшим пасажиропотоком. Дві третіх від усіх, хто перетинає західний кордон, здійснюють це на його українсько-польській ділянці.

Говорячи про вплив пандемії Covid-19 на функціонування кордону, то можемо констатувати про посилення фільтруючої функції. Оскільки, скоротилась кількість автомобільних пунктів пропусків які функціонували, тимчасово була припинена робота пунктів пропуску для повітряного сполучення, для в'їзду в Україну іноземцям та особам без громадянства слід було виконати ряд додаткових вимог (наявність негативного тесту, сертифікат про вакцинацію тощо). Такі заходи стали результатом зменшення пасажиропотоку в декілька разів на західному кордоні України у 2020 р. порівняно із 2019 р.

Отже, вплив криз різного характеру на кордон є значним. Можемо спостерігати посилення одних, і послаблення інших функцій залежно від умов і контексту. Варто зауважити, що у статті лише здійснено спробу осмислити вплив криз на функціонування державного кордону України, причому лише на її окремій (західній) ділянці. Однак, Україна має ще східну і північну сухопутні ділянки кордону. Як зміниться їх роль, як вони будуть сприйматися громадською думкою, якими будуть ці ділянки у свідомості людей. Яких змін зазначає пасажиропотік,

і які наслідки війна матиме для зовнішньоекономічної діяльності та транзиту, пропуску вантажних транспортних засобів та перенаправлення торговельних потоків. Ці та інші питання є перспективними для подальшого наукового теоретизування та емпіричних досліджень кордону, прикордонних територій, пограниччя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Popescu G. Bordering and ordering the twenty-first century. Understanding borders. Plymouth: Rowman & Littlefield, 2012. 192 p.
2. Haselsberger B. Decoding borders. Appreciating border impacts on space and people // *Planning Theory & Practice*. 2014. Vol. 15. P. 505–526. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14649357.2014.963652> (дата звернення: 12.04.2022).
3. Микитенко О. Європа «без кордонів», або Балкани крізь призму border studies // *Дриновський збірник*. 2021. (14).
4. Колінько М. Розвідки культурного порубіжжя: border, boundary, frontier studies // *Схід*. 2017. № 2. С. 91–95. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Skhid_2017_2_15 (дата звернення: 14.04.2022).
5. Кривицька О. Дискурс пограниччя в соціокультурних дослідженнях: теоретико-методологічні аспекти // *Наукові записки ІПіЕНД ім. ФЕ Курбаса НАН України*. 2015. 4(78). С. 173–197.
6. Усенко О. О. Державний кордон як соціальний інститут та соціокультурний конструкт: перспективи соціологічного аналізу // *Грані*. 2015. № 2. С. 79–83.
7. Хобта С. В. Кордон України як соціологічна проблема: суб'єкти, інтереси, інституціоналізація // *Вісн. Луган. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Соціол. науки*. 2012. № 23. С. 41–58.
8. Верменич Я. Історична лімологія: проблеми концептуалізації // *Регіональна історія України*. 2011. Вип. 5. С. 29–48.
9. Завальнюк С. Юридична лімологія: традиції та інновації в правовому розумінні кордонів // *Юридичний вісник*. 2013. № 3. С. 125–130.
10. Nail T. *Theory of the Border*. New York: Oxford University Press, 2016. 288 p.
11. Newman D. Chapter 2. Contemporary Research Agendas in Border Studies: An Overview // in Book *The Routledge Research Companion to Border Studies*. Edited by D. Wastl-Walter, 1st Edition, Routledge, 2011. URL: <https://doi.org/10.4324/9781315612782> (дата звернення: 14.04.2022).
12. Scott J. W. Globalisation and the Study of Borders // *Cross-Border Review*, European Institute of Cross-Border Studies – Central European Service for Cross-border Initiatives (CESCI). Budapest, 2017. pp. 5–30.
13. Державна територія і державний кордон : навчальний посібник / [Д. А. Купрієнко, Ю. А. Дем'янюк, О. В. Діденко]. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2014. 256 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32308101.pdf> (дата звернення: 8.04.2022).
14. Про державний кордон України: Закон України від 4. 11. 1991 р. № 1777-XII, чинний, поточна редакція від 01.01.2022, підстава – 1054-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12#Text> (дата звернення: 20.04.2022).
15. *Державна прикордонна служба України*. URL: <https://www.facebook.com/DPSUkraine> (дата звернення: 7.04.2022).
16. *Уповноважений Верховної Ради України з прав людини*. Хто може вивезти дитину за кордон під час війни. Публікація від 16/03/2022 13:46 URL: https://www.ombudsman.gov.ua/news_details/uvagah-to-mozhe-vivezti-ditinu-za-kordon-pid-chas-vijni (дата звернення: 20.04.2022).
17. *Міністерство соціальної політики України*. Вдосконалено Правила перетинання державного кордону дітьми, які виховуються в сімейних формах виховання під час війни. Публікація від 04/03/2022 URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/vdoskonaleno-pravila-peretinannya-derzhavnogo-kordonu-ditmi-yakivihovuyutsya-v-simejnih-formah-vihovannya-pid-chas-vijni> (дата звернення: 20.04.2022).
18. Приміський транспорт Львівщини курсує зі змінним графіком: детальніше. 3/03/2022, *Новини. Прес-служба Львівської ОДА*. URL: <https://loda.gov.ua/news?id=66093> (дата звернення: 8.04.2022).
19. Перед пунктом пропуску «Краківець» облаштували гуманітарний коридор. Публікація від 16/03/2022, 13:41. *Львівська мануфактура новин*. URL: <https://www.lmn.in.ua/pered-punktom-propusku-krakivets-oblashtuvali-humanitarnyj-korydor/> (дата звернення: 8.04.2022).
20. Петруньо К. На українсько-румунському кордоні міст прикрасили іграшками для дітей. Публікація від 17/03/2022, 14:21 *Суспільне новини*. URL: <https://suspilne.media/218562-na-ukrainsko-rumunskomu-kordoni-mist-prikrasili-igraskami-dla-ditej/> (дата звернення: 8.04.2022).
21. *Західне регіональне управління Держприкордонслужби України-Західний кордон*. URL: <https://www.facebook.com/zahidnuy.kordon> (дата звернення: 20.04.2022).
22. *Державна прикордонна служба України*. Де і як можна перетнути державний кордон України. 23.06.2021. URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/1597924866-De-i-yak-mozhna-peretnuti-derzhavniy-kordon-Ukraini/> (дата звернення: 5.04.2022).
23. *Державна прикордонна служба України*. Перетинання державного кордону/адмінмежі/лінії розмежування в умовах карантину. дата публікації 4.01.2022 URL: <https://dpsu.gov.ua/ua/peretinannya-derzhavnogo-kordonuadminmezhlinii-zitknennya-v-umovah-karantinu/> (дата звернення: 5.04.2022).
24. *Функціонування ринку вантажних перевезень в Україні: фактори впливу та пріоритети розвитку: науково-аналітична доповідь (електронне видання) / наук. ред. Х. М. Притула; ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України»*. Львів, 2021. 94 с. (Серія «Транскордонне співробітництво»).

РІВЕНЬ ІДЕНТИФІКАЦІЇ БОЛГАРСЬКОЇ МЕНШИНИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

LEVEL OF IDENTIFICATION OF THE BULGARIAN MINORITY IN SOUTHERN UKRAINE

У статті розглядається проблема ідентифікації болгарської меншини на півдні України. Перша частина статті присвячена обґрунтуванню актуальності теми, опису процесу ідентифікації та її похідної – етнічної ідентифікації, зазначено, що основою національної ідентифікації є різні компоненти матеріальної і духовної культури нації, в тому числі мова, релігія, соціонормативні системи цінностей (норми поведінки, звичаї, обряди) та інше. Розглянуто специфіку етнічної ідентичності в умовах сучасності, підкреслено важливість соціальних процесів у формуванні ідентичності.

У другій частині статті представлені результати емпіричного дослідження. Дослідження проводилося кількісним методом – анкетування (622 респондентів) та якісними методами – методом глибинних інтерв'ю та психодіагностики (50 інтерв'ю), додатково використовувався метод аналізу статистичних даних. Цільові групи склалися з представників болгарської національної меншини Одеської області. Використано багаторівневу територіальну квотну вибірку. Найбільш контрольованими параметрами вибірки є національність, стать, вік та місце проживання респондентів. Результати дослідження вказують, що ідентичність формується соціальними процесами: кристалізувавшись, вона підтримується, модифікується чи навіть трансформується соціальними відносинами. Соціальні процеси, пов'язані з формуванням та підтримкою ідентичності, визначаються соціальною структурою. Вивчаючи структуру соціальної ідентичності болгарської меншини, визначаючи наявність та глибину кризи ідентичності, було доведено, що кризи соціальної ідентичності болгар немає. Основними факторами збереження ідентичності є компактність та місце проживання, створення сімей з представниками етнічної групи, активна просвітницька робота громадських організацій та церков, навчання рідною мовою, наявність власних засобів масової інформації тощо.

Ключові слова: болгарські меншини, болгарська громада України, національна ідентичність, ідентичність, матриця ідентичності.

тичність, ідентичність, матриця ідентичності.

The article considers the problem of identification of the Bulgarian minority in the south of Ukraine.

The first part of the article is devoted to substantiating the relevance of the topic, describing the process of identification and its original – ethnic identification, it is noted that the basis of national identification are various components of material and spiritual culture of the nation, including language, religion, socio-normative value systems) and other. The specifics of ethnic identity in modern conditions are considered, the importance of social processes in the formation of identity is emphasized.

The second part of the article presents the results of empirical research. The research was conducted by quantitative methods – questionnaires (622 respondents) and qualitative methods – in-depth interviews and psychodiagnostics (50 interviews), additionally used the method of analysis of statistical documents. The target groups consisted of representatives of the Bulgarian national minorities in the Odessa region. Multilevel territorial quota sampling was used. The most controlled parameters of the sample are the nationality, gender, age and place of residence of the respondents. The results of the study indicate that identity is formed by social processes: after crystallization, it is maintained, modified or even transformed by social relations. Social processes associated with the formation and maintenance of identity are determined by social structure. Studying the structure of social identity of the Bulgarian minority, to determine the presence and depth of the identity crisis, it was proved that there is no crisis in the social identity of Bulgarians. As a result of this study, it was proved that the main factors of preserving identity are compactness and place of residence, creating families with ethnic groups, active educational work of public organizations and churches, teaching in the native language, having their own media and more.

Key words: bulgarian minorities, bulgarian community of Ukraine, national identity, identity, identity matrix.

УДК 316.647.8
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.2>

Нікон Н.О.
к.соціол.н.,
доцент кафедри психології
та соціальної роботи
Національний університет
«Одеська політехніка»

Варга Н.І.
д.соціол.н., доцент,
доцент кафедри соціології
та соціальної роботи
Ужгородський національний університет

Гвоздецька Б.Г.
к.соціол.н.,
доцент кафедри правознавства,
соціології та політології
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка

У важкій ситуації воєнного часу знаходиться наша держава, етнічна приналежність виявляється засобом знову відчутти себе частиною якогось соціального цілого, знайти психологічну підтримку в традиції. Звідси – потреба консолідації етнічної спільноти, спроби вироблення інтегруючого національного ідеалу в нових соціальних умовах, охорона і відокремлення своєї національної міфології, культури, історії. У зв'язку із цим, не випадковим представляється підвищена увага до етнічної ідентифікації і висувається теза, що включення себе в той або інший етнос залежить від

прийняття індивідом міфологічних по своїй природі посилок і підстав, тож ідентифікація – це елемент, який відбиває культуру народу.

Кожен ідентифікує себе у процесі порівняння з іншими людьми та себе як члена спільноти порівняно з іншими етнічними, національними спільнотами. Ідентифікація може здійснюватися тільки через розрізнення «свого» і «іншого», що стає узагальнюючою ознакою приналежності до цієї групи або виключення з неї так званих «інших», або «чужих», а також ідентифікація припускає це розрізнення як розхо-

дження імен-знаків. Так, «болгарність» сприймається як щось етнічно специфічне за допомогою допущення інших етнічних найменувань, що допускають наявність «інших» спільностей. Оскільки це допущення «своєї» ідентичності відбувається тільки через допущення «інших», «свій» і «інший» виявляються лише іменами того самого розрізнення. Єдиний процес ідентифікації приводить до формування соціальної ідентичності, а та в свою чергу до етнічної (або національної).

Серед значущих досліджень ідентифікаційних процесів є роботи як класиків (Г. Блумера, А. Валлон, М. Дензіна, Ч. Кулі, М. Куна, К. Леві-Стросса, Дж. Міда, Е. Еріксона, О. Богатова, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, Г. Зіммер, О. Сурова, Є. Панова, О. Бреднікової, М. Вебера, О. Богатова, Б. Андерсона, В. Антонової, П. Бергера, Е. Гелнера, Ф. Знанецького, О. Карпенко, В. Коротєєва, Е. Сміта), так і дослідження сучасних вчених (В. Арбеніної, Л. Дробіжевої, В. Євтуха, Н. Паніної та інших).

Проблема дослідження ідентифікації та етнічної ідентичності актуальна в умовах сучасності, оскільки забезпечуючи зростання значимості індивідуального вибору етнічності, важливості самовизначення та самоідентифікації.

Метою дослідження є виявлення рівня ідентифікації болгарської меншини на півдні України, через реалізацію наступних завдань – визначення ступеню етнічної ідентичності болгар Одещини, виявлення рівня етноцентризму болгар та їх толерантності, прихильності до України, національно-патріотична позиція та аналіз структури ідентичності болгарської меншини.

Припускаючи, що ідентифікація є центральним елементом самосвідомості та пов'язана з відповіддю на запитання «Хто Я?» тобто з фіксацією свого становища в системі суспільних відносин, підкреслимо суб'єктивне ставлення власної приналежності до різних соціальних спільнот на основі постійного емоційного зв'язку, а також включення у свій внутрішній світ і прийняття як власних групових норм і цінностей. Питання «Хто Я?» вкрай складне. Відповіді на нього залежать від віку і соціального стану, від обставин чи ситуації в суспільстві, а також виходячи зі стану свого духу. Отже, етнічна ідентифікація є елементом національної свідомості, формується завдяки уявленню про типові риси своєї спільності, її властивості як цілого (автостереотипи); подання щодо загальнонаціонального історичного минулого народу; про територіальну спільність, а за певних конкретно-історичних

умов і про державну спільність; усвідомлене відношення людей до матеріальних і духовних цінностей нації, її досягнень, орієнтації на них.

Оскільки ідентифікація являє собою механізм розвитку ідентичності, то в контексті нашого завдання, необхідно зазначити, етнічна ідентифікація формує етнічну ідентичність. Етнічна ідентичність являється складовою частиною соціальної ідентичності, це психологічна категорія, яка відноситься до усвідомлення своєї належності до певної етнічної спільності. При цьому, по-перше, необхідно розрізнити поняття етнічної ідентичності та етнічності – соціологічної категорії, що відноситься до визначення етнічної приналежності з низки об'єктивних ознак: етнічної приналежності батьків, місця народження, мови, культури, й мати на увазі, що в реальному житті етнічна ідентичність далеко не завжди збігається з загальноприйнятою офіційною етнічністю. По-друге, слід пам'ятати, що етнічна ідентичність може не співпадати із декларованою ідентичністю, яка виявляється в самоназві.

Етнічна ідентичність – це, в першу чергу, результат когнітивно-емоційного процесу усвідомлення себе представником етносу, певна ступінь ототожнення себе з ним і відокремлення від інших етносів.

Наряду з цим, В. Євтух підкреслює, що «етнічна ідентичність – співвіднесення себе за тією чи іншою етнічною спільнотою або якісними (етнокультурними) характеристиками, властивими для цієї спільноти» [1, с. 82].

Е. Сміт виділяє наступні риси, що характеризують етнічну ідентичність:

- 1) історична територія, як рідний край;
- 2) загальні міфи та історична пам'ять;
- 3) загальна масова, громадянська культура;

4) єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів суспільства;

5) загальна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території.

А також, Е. Сміт підкреслює, що етнічна ідентичність за своєю сутністю багатогранна, її ніколи не можна звести до єдиного елементу – на це нездатні навіть окремі націоналістичні фракції, її неможливо швидко прищепити населенню за допомогою штучних засобів [2, с. 164].

Ідентичність формується соціальними процесами. Після кристалізації він підтримується, змінюється або трансформується соціальними відносинами. Соціальні процеси, пов'язані з формуванням та підтримкою ідентичності, визначаються соціальною структурою [3, с. 279].

На нашу думку, фундаментальні риси, властиві індивідуальним культурам та ідентичностям, продовжують відтворюватися навіть за умов змін та інтеграції у сучасних суспільствах. Тому в загальному вигляді самоідентифікацію можна визначити як прийняття себе до певного роду, класу, типу з метою усвідомлення, розуміння його сутності.

Методологічні передумови дослідження. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, загальна кількість осіб, які заявили про свою болгарську національність, становила 204 тисячі 600 осіб серед усіх громадян України [5]. У двох регіонах України болгары посідають третє місце (Одеса та Запоріжжя), поступаючись лише традиційному українському та російському населенню. На Одещині чисельність болгар складала три чверті всієї державної групи – понад 150 тисяч осіб або 6,1% від загальної чисельності населення області. Вказані показники визначили об'єкт розвідки соціологічного дослідження, яким є болгарська спільнота України, яка постійно проживає у Південноукраїнському регіоні.

Для збору первинної соціологічної інформації використовувалися кількісний метод (анкетне опитування), якісні методи (напівстандартизовані інтерв'ю та методи психодіагностики – модифікований тест М. Куна та Т. Мак-Партленда «Хто Я?»). Як додаткове джерело соціальної інформації використовувався метод аналізу статистичних документів (дані Всеукраїнського перепису населення 2001 р., дані Головного управління статистики Одеської області).

Для відбору респондентів використовувалася багаторівнева територіальна цільова квотна вибірка. Найбільш контрольованими параметрами вибірки є національність респондентів, стать, вік та місце проживання.

Загальна чисельність болгарського населення на Одещині за переписом населення 2001 р. становить 150 тисяч 683 особи. Чисельність болгарського населення Одеської області віком від 14 років і старше становить 127 тисяч 383 особи, у тому числі 60 тисяч 899 осіб (47,81%) – чоловіки, 66 тисяч 484 особи (52,19%) – жінки. Отже, вибіркова сукупність по Одеській області складала 622 особи. Прийнята для розрахунку обсягу вибіркової сукупності допустима похибка становить 4%.

Стосовно якісного дослідження, для напівстандартизованих інтерв'ю та психодіагностичних тестів, було обрано стратифіковану вибірку з 50 осіб болгарської національності, у віці від 20 років і старше.

Обробка даних, отриманих методом анкетування, проводилася за допомогою

програми SSS 11.0 для Windows і MS Excel. Аналіз даних, отриманих в результаті напівстандартизованого інтерв'ю, проводився методом контент-аналізу, таким чином оброблялися дані, отримані за допомогою психодіагностичних тестів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні, яке проводилось на Одещині та в місті Одесі для визначення етнічної ідентичності серед болгар, респондентам було запропоновано визначити критерії самоідентифікації. На наш погляд, визначаючи ступінь згоди із судженнями з приводу приналежності до етносів респонденти в такий спосіб повинні були дати ясність щодо характеру етнічних відносин на міжособистісному рівні.

Результати опитування засвідчили, що для 60,2% респондентів важливо, що вони болгары, 61% опитаних відповіли, що пишуться тим, що вони болгары. При цьому майже 17% в обох випадках відповіли, що їм байдуже їхня етнічна приналежність.

Це свідчить про високий ступінь особистісного віднесення до болгарської групи, а так само про високий ступінь гордості за свою етнічну приналежність. Такі показники дають нам можливість говорити про номінальну ідентифікацію болгар.

Із твердженням, «У світі немає краще людей, чим представники мого народу» повністю згодні 1,6%, скоріше згодні – 11,4%, зазначили, що до цього вони ставляться байдуже – 35,8%, скоріше не згодні, ніж згодні – 8,9%, не згодні із цим твердженням – 23,6% опитаних.

«Чим більше впливу представники мого народу роблять на інші нації, тим краще для цих націй» – згодні 1,6%, скоріше згодні, чим ні – 9,8%, байдужі – 36,6%, скоріше не згодні – 5,7%, не згодні – 26,8% опитаних.

«Зовсім не важливо, щоб люди мого народу були першими у світі» згодні – 14,6%, скоріше згодні, чим ні – 10,6%, байдужі – 18,7%, скоріше не згодні – 12,2%, не згодні – 26% опитаних.

Такі результати опитування є свідченням того, що більшість респондентів оцінює людей не по етнічній приналежності, а по особистісних якостях. Таким чином, можна говорити про позицію етноцентризму болгар і їхню толерантність.

Визначаючи ідентифікацію на етно-історичних підставах можна говорити про те, що «Відчуваю прихильність до своєї історичної Батьківщини» – згодні 13%, скоріше згодні, чим ні – 16,3%, вагаються відповісти – 22%, скоріше не згодні – 6,5%, не згодні – 24,4% опитаних.

«Відчуваю гордість до своєї історичної Батьківщини» – згодні 10,6%, скоріше

згодні, чим ні – 8,1%, вагаються відповісти – 39,8%, скоріше не згодні – 7,3%, не згодні – 16,3% опитаних.

Зв'язок з історичною Батьківщиною порушений, хоча респонденти й вважають себе болгарами. Це можна пояснити тим, що їхні предки дуже давно, більше 2-х століть (в 1803 р.) покинули Болгарію, але вони зберегли й підтримують традиції, передають їх своїм дітям і онукам з покоління в покоління, прищеплюють любов і повагу до своєї історичної Батьківщини, до свого народу, що підтверджується і в інтерв'ю, намагаються не забувати про джерела, історичні коріння свого етносу. Ці питання історичного розвитку, походження етносу виникають при становленні болгарської й інших ідентичностей.

Якщо говорити про прихильність до України, то вона виражається сильніше на відміну від прихильності до історичної Батьківщини. Люди не просто приживалися на новому місці, вони, можна сказати, вросли коріннями в цю землю: будували будинки і родини, ростили дітей, тут вони знайшли друзів і зробили кар'єру, засвоїли багато матеріальних і духовних елементів «чужої» культури. Тому, їхня прихильність до України вище. Із цим згодні – 39%, скоріше згодні, чим ні – 10,6%, важко відповісти – 21,1%, скоріше не згодні – 5,7%, не згодні – 4,9% опитаних.

На питання про те, що Україна повинна належати тільки українцям негативно відповіли 45,5% респондентів, скоріше не згодні із цим твердженням – 13,8%, важко відповісти – 17,1% і незначний відсоток тих, хто із цим твердженням згодний і частково згодний – 4,9%. Це прояв національно – радикальної позиції.

Щодо національно-патріотичної позиції про те, що Україна повинна належати тим, хто в ній народився 29,3% опитаних згодні, 4,9% – скоріше згодні, чим ні, 23,6% – важко відповісти, 5,7% – скоріше не згодні, 18,7% – не згодні повністю.

«Україна повинна належати всім, хто приїхав сюди й прийняв її громадянство» – 35,8% опитаних згодні, 14,6% – скоріше згодні, чим ні, 20,3% – важко відповісти, 6,5% – скоріше не згодні, 4,9% – не згодні повністю. Це толерантно-демократична позиція.

З вищенаведених даних можна зробити висновок про те, що політична активність респондентів не висока, вони вважають, що Україна повинна належати людям, що прийняли її громадянство, і тим, хто в ній народився поза залежністю від тої етнічної приналежності, до якої вони себе відносять. Основним критерієм етнічної меншини є соціальна, етнічна, цивільна ідентичності.

У даному дослідженні етнічна приналежність фіксувалася за допомогою запитання: «Що найчастіше об'єднує людей однієї національності?». Респондентам було запропоновано оцінити важливість дев'яти наступних критеріїв: загальні традиції та звичаї, історія, релігія, мова, територія, спільні предки, проблеми та нещастя, вороги, схожі риси характеру та поведінки.

Домінуючими критеріями для представників болгарської меншини є загальні традиції та звичаї – 60,8% та загальна мова – 54,5% опитаних. Важливим фактором, що займає третє місце, є схожі риси характеру та поведінки – 38,6%. Значуще значення для представників болгарської меншини має загальна історія – 35,2%. Загальні труднощі та негаразди зближують – 23,0% опитаних. Загальна релігія займає шосте місце – 22,8%, при цьому відзначено на порядок вище за загальних предків – 21,2% опитаних. У опитаних болгар спільна земля, територія – лише на восьмому місці – 13,8%. На думку респондентів, найменший вплив на людей однієї національності мають спільні вороги – 9,0%.

У зв'язку із цим почнемо виклад емпіричних результатів дослідження з аналізу структури ідентичності болгарської меншини (за результатами інтерв'ю).

Вивчаючи ідентифікацію болгар у наших інтерв'ю, ми запропонували модифікований тест М. Куна та Т. Мак-Партленда «Хто Я?». За його допомогою ми спробували виявити структуру соціальної ідентичності болгарської меншини, визначивши наявність та глибину кризи ідентичності [7, с. 140].

Слід враховувати першу і найбільш значущу константу в процесі формування етнічної ідентичності. Психологічні проблеми, пов'язані з груповим членством виникають з ускладненням відповідати на запитання «Хто Я?» («Хто Ми?») і частіше, з труднощами стикаються члени груп меншин (у нашому випадку етнічні меншини) [6, с. 217].

Зібрані «Его-образи» досліджуваної групи були отримані на основі узагальнення особистісних «Его-образів». Отриманий набір вільних Я-характеристик було згруповано з урахуванням позитивної чи негативної оцінки. Співвідношення позитивних та негативних характеристик особистості в дослідженні є найважливішим показником наявності ідентичності. Емпіричні результати дослідження з аналізу структури ідентичності болгарської меншини як найважливішого соціального та регулюючого механізму, що виконує дві основні функції: інтеграція – на груповому рівні та адаптивному – на особистому, зазначено в таблиці нижче.

Матриця ідентичності болгар Півдня України

Категорії конфіденційності	Частота згадки (кількість раз)			
	жінки	чоловіки	всього	Ранг
1. Об'єктивні характеристики особистого життя:				
–Особистість	17	18	35	4
–Стать	19	11	30	5
–Родина	49	44	93	1
–Особисті стосунки	3	7	10	8
–Професія	27	16	43	3
–Дозвілля	2	5	7	9
–Етнічна приналежність	22	23	45	2
–Релігія	7	4	11	7
–Громадянин України	8	13	21	6
–Резидент України	1	1	1	11
–Конкретна об'єктивна категорія: одесит	1	2	3	10
2. Суб'єктивні характеристики (самооцінка та самовизначення):				
–Позитивна самооцінка	7	9	16	
–Негативна самооцінка	2	1	3	

* Дані за категоріями представлені в кількості разів згадки про самоопис

У процесі дослідження з'ясувалося, що об'єктивні характеристики, які включають у себе основні характеристики (категорії конфіденційності, пов'язані зі статтю, професійним статусом, сімейними ролями, особистими відносинами, дозволами), а також етнополітичні характеристики, пов'язані з етнічною приналежністю, релігією та інше, становлять значну частину самоідентифікації у порівнянні з суб'єктивними характеристиками.

Такий самоідентифікації приписувалися суб'єктивні характеристики, які були результатом життєвих обставин, особистих характеристик, позитивної та негативної самооцінки. Серед об'єктивних ідентичностей у досліджуваній групі за основними характеристиками переважають етнополітичні. Серед основних категорій переважають сімейні категорії. У пошуках нової ідентичності в контексті нинішньої соціальної кризи болгар передусім звертаються до себе та до свого найближчого оточення – сім'ї. Проте сім'я меншою мірою виконує свою функцію соціального та психологічного захисту від тиску, який кожен з її членів відчуває з боку суспільства, і все більше стає ареною особистих та моральних конфліктів. Отже, проблема особистої дезадаптації та включення її до соціальних відносин не може бути вирішена лише через сім'ю.

Категорія «Родина» у нашому дослідженні є основним компонентом ідентифікації та посідає перше місце у структурі ідентичностей. За рівнем значущості друге місце належить статусній характеристиці, що об'єднує болгар у соціальному плані – це

категорія «Етнічна приналежність». Таким чином, ми бачимо зростаючу актуальність кореляції з етнічною групою, велике прагнення соціальної єдності за рахунок етнічної приналежності. У ієрархії ідентичностей стать для болгар займає п'яте місце, висувуючи на перший план професійну і універсальну ідентичність.

Для багатьох професій робота за спеціальністю – найважливіша умова забезпечення побутових умов (не тільки і не стільки матеріальних, скільки духовних: коло людей за духом та інтересами, відповідна культура спілкування тощо). Так, один 60-річний чоловік, який живе в Одесі, на прохання дати відповідь (наголошуючи при цьому на найважливіших для нього характеристиках) запитав: «Хто Я?» Двічі відповів: «Я лікар» та «Я хірург», з чого можна зробити висновок, що його ідентифікація багато в чому пов'язана із професійною діяльністю.

Ще одна соціальна характеристика, виявлена у дослідженні, стосується громадянства. Це наочно демонструє важливість співвіднесення себе з цією етнополітичною категорією. Слід зазначити, що при високому рівні самовизначення болгар, громадянська приналежність має значення у структурі самоідентифікації. Щоразу, говорячи про себе як про громадянина, наші респонденти не забували і з гордістю відзначали, що вони болгар.

Визнання себе громадянином, на відміну, наприклад, від «громадянина України», який зриває одинадцятий ступінь значущості, говорить не лише про територіальну ідентифікацію, а й про закріплення певних прав та обов'язків. В усній інтерпретації респонденти

пояснили, що йдеться про двосторонні відносини між собою та державою, яка гарантує певні права, свободи та захист, несе відповідальність за своїх громадян, які, у свою чергу, мають виконувати вимоги, які пред'являються до них державою. Вільний розвиток особистості людини, дотримання її прав визнано основними цінностями у суспільному розвитку, можливо, ця категорія у групі «Его-образи» виступить основною об'єднуючою категорією громадян України.

Згідно з даними дослідження, релігійна ідентичність у колективних угрупованнях «образів Его» виявилася дуже актуальною статусною характеристикою структури ідентичностей, і представники болгарського етносу зафіксували досить високу релігійну активність. Отже, не можна недооцінювати значення релігії для населення в умовах соціальної невизначеності та нестабільності. Можливо, саме релігія включає потенціал, якщо необхідно, актуалізувати потреби ідентичності та групової солідарності.

Наступна у рейтингу категорія «особисті стосунки», до якої ми включили певний набір особистісних характеристик – друг, сусід, добрий співрозмовник. Це дуже важливо для респондентів про, що свідчить необхідність відчувати підтримку не тільки сім'ї, а й близького оточення, важливість спілкування, не обмежуючись професійними та сімейними інтересами.

Окремо хотілося б зупинитися на такій конкретній об'єктивній категорії, яку респонденти визначили як «одесит», цей самоопис займає десяте місце за рівнем значущості, але доречно сказати, що така ідентифікація означає належність до певної спільноти. Категорія «одесит» належить до особливої, своєрідної та «одеської субкультури», яка визначається декількома елементами, серед яких, насамперед, геополітичне становище міста, морський порт, близькість кордонів, взаємодія з іншими країнами. У межах Чорного моря, постійні ділові та культурні контакти з різними країнами світу, «відкритість» міста. Другий елемент – це якась особливість субкультури, у межах якої передбачається соціокультурна структура регіону. За функціональною оригінальністю міста слідує багатонаціональний склад населення та різноманітність професійної структури.

Відповіді болгар дозволили нам розрізнити суб'єктивні та об'єктивні характеристики, серед яких можна виділити негативну самооцінку, таку як, наприклад, «не бажаючий мешканець України» та «безробітний». Проте доля таких нагадувань мізерно мало, інформанти визначалися переважно за позитивними самохарактерами. Аналіз об'єднаних «Его-образів» досліджуваної групи залежно від співвідношення позитивних і негативних

самохарактеристик показує, що немає кризи соціальної ідентичності болгар.

Індикатором процесів етнічної ідентифікації як серед болгар, так і серед інших народів України є етнічно змішані сім'ї. У своїй роботі В. Наулко зазначає, що серед етнічних болгар переважають етнічно змішані сім'ї (52,3%), це залежить від низки факторів, насамперед від кількості та територіального розміщення народів, ступеня розвитку етнічної самосвідомості, особливості соціального та сімейного життя, загальна історична доля тощо. Переважна більшість респондентів, незалежно від національності, висловили сприятливе ставлення до етнічно змішаних сімей [8, с. 76].

Згідно нашого дослідження, 80,5% опитаних респондентів перебувають у шлюбі, решта через вік або деякі інші обставини не вказали, що перебували у шлюбі. Статистичні дані щодо цього питання недоступні через те, що неможливо простежити національність шлюбу за відсутності таких даних в офіційному документі (паспорті України).

Дані, отримані за допомогою анкетування, свідчать про вибіркковість у виборі супутника життя. Більше половини 63,9% вказали, що етнічна приналежність їхніх подружжів партнерів збігається з їхньою власною. Звернемо увагу на те, що список національностей при виборі чоловіка чи дружини не такий вже й різноманітний. Він обмежився шістьма національностями. З українцями перебувають у шлюбі 21,1% болгар, з представниками молдавської національності 5,8%.

Ми простежили таку тенденцію: болгарські жінки за чоловіків частіше обирають представників іншої етнічної групи, а також більш демократичні у виборі люди похилого віку. Це може бути свідченням впливу сучасного суспільства, що трансформується, і зменшення впливу родових традицій.

З отриманих результатів можна зробити наступні висновки. Ідентифікація може виступати фактором, що визначає стратегію і форму поведінки. При цьому сам процес ідентифікації виявляється залежним від соціальних, історичних і економічних умов, у яких перебуває група, а її стратегії спрямовані на підтримку стабільності соціокультурних зв'язків, які в кожний конкретний момент впливають на її адаптивні можливості. Головними чинниками збереження ідентичності є компактність та місце проживання, створення сімей з представниками однієї етнічної групи, активна просвітницька робота громадських організацій та церкви, навчання рідною мовою, наявність власних засобів масової інформації, тощо. Так при аналізі самоідентифікації виявилось, що респонденти визначали більше позитивних

Етнічна приналежність подружніх партнерів болгар Одещини (%)

Етнічна приналежність	Вік*					Загалом %
	18–22	23–30	31–45	46–55	56 і старші	
дружини:						
–болгарська	0,4	4,0	8,0	8,4	9,2	30,0
–українська	0,4	1,4	2,8	1,0	2,6	8,2
–російська	0,2	0,2	0,8	0,4	1,0	2,6
–молдавська			1,4	0,4	0,8	2,6
–гагаузька			0,8	0,4	0,6	1,8
інша			0,2			0,2
чоловіка:						
–болгарська	1,7	3,8	8,6	6,9	12,9	33,9
–українська	0,5	2,0	3,4	2,2	4,8	12,9
–російська		0,6	1,0	0,8	0,4	2,8
–молдавська	0,2	0,2	0,6	0,8	1,4	3,2
–гагаузька			0,6	0,4	0,4	1,4
-білоруська					0,2	0,2
інша			0,2			0,2
Загалом %	3.5	12.2	28.4	21.8	34.2	100

* Вік відноситься до наших респондентів, а не до їхніх подружніх партнерів.

самохарактеристик. Болгари прагнуть до етнічно-соціальної ідентичності шляхом ідентифікації зі своїм етносом, прагнуть зберігати вже давно виниклі позитивні відносини із представниками пануючої групи. Зі збільшенням строку проживання в Україні відбувається підвищення позитивної соціальної ідентичності, а також відзначається важливість збереження культурних запозичень. Результати дослідження показали, що етнічна ідентифікація, для болгар дуже важлива, це свідчить про високий ступінь особистісного віднесення до болгарської групи, шанобливого відношення до людей іншої етно-соціокультурної приналежності. Слід зазначити, що при високому показникові визначення себе болгарами, для опитуваних неабияке значення в структурі самоідентифікацій має позиція громадянської приналежності. Щоразу говорячи про себе як про громадянина, респонденти не забували і з гордістю вказували на те, що вони є болгарами.

Аналіз групових «Я-Образів» болгар приводить нас до наступних висновків. Соціальна ідентичність в епоху соціальних змін може відбуватися, за рахунок зниження деяких видів самоідентифікацій (у нашому випадку, це цивільна, регіональна, етнічна і релігійна) і підвищення інших (сімейно-рольова, загальнолюдська, професійна), приналежність до яких найбільш повно й адекватно відповідає на запитання «Хто Я?» у соціальній реальності й сприяє більш успішній адаптації. Болгари дуже вибіркові

у виборі подружніх партнерів, більшість опитаних перебувають у шлюбі з представниками своєї етнічної групи. Основними факторами збереження ідентичності є місце проживання, створення сімей з представниками однієї етнічної групи, активна просвітницька робота громадських організацій та церков, навчання рідною мовою, наявність власних ЗМІ тощо.

Таким чином, можна сказати, що позитивна етнічна ідентичність, позитивний образ «Ми» і позитивний образ «Вони» є найважливішими показниками успішної етнічної ідентичності болгар, а виходить, і успішної адаптації їх у даних соціокультурних умовах. Вивчення ідентифікації як соціальної так і етнічної – це великий простір для подальших досліджень, в яких можна відобразити багатомірність та різноманітність соціальних спільнот.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Етнічність : глосарій / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Ін-т етнічних, регіональних та діаспорознавчих студій ; В. Б. Євтух. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 170 с.
2. Smith Anthony D. National Identity. Reno: University of Nevada Press, 1991. 224 p.
3. Berger P., Lukman T. The social construction of reality. A Treatise on the Sociology of Knowledge. / Per. E. D. Rutkevich. The Medium, 1995. 323 p.
4. Arutyunyan Yu.V., Drobizheva L.M. The diverse cultural life of the peoples of the USSR. Moscow : Thought, 1987. 303 p.

5. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/>

6. Stefanenko T.G. Etnopsihologiya. Moscow : Academic Project, 2000. 320 p.

7. Nikon, N. Identification of Bulgarians in Multinational Odessa. *Social psychology*. Ukrainian scientific journal. 2010. №5 (43), P. 138–146.

8. Naulko, V.I. Ethno-national processes in Ukraine: history and modernity. Heads. specialization. ed. lit. in the languages of nat. minorities of Ukraine, 2001. 424 p.

СЕКЦІЯ 2 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ: СТАН, ДИНАМІКА, МІЖПОКОЛІНСЬКІ ВІДМІННОСТІ (ЗА ДАНИМИ WVS)

SOCIO-ECONOMIC ORIENTATIONS OF UKRAINIAN CITIZENS: STATE, DYNAMICS, INTERGENERAL DIFFERENCES (ACCORDING TO DATA WVS)

У статті проаналізовано динаміку, а також міжпоколінські подібності/відмінності соціально-економічних орієнтацій населення України за роки посткомуністичних трансформацій. Емпіричну основу статті становлять дані декількох хвиль Всесвітнього дослідження цінностей, проведених зокрема, в Україні у 1996, 2006, 2011 та 2020 рр. Виявлено передумови для мінімізації міжпоколінського розколу стосовно низки ключових економічних цінностей. Саме соціально-економічні погляди (орієнтації, установки) населення значною мірою визначають вектори і темпи пострадянських соціальних трансформацій. З іншого боку, кардинальні суспільні перетворення в українському суспільстві з початку 1990-х рр. справили неоднаковий вплив на різні групи населення. На фоні історичних процесів поколінська приналежність стала загальноновизнаним соціоідентифікаційним маркером. Наявні емпіричні дані свідчать про поступове звикання громадян України до ринкових відносин, опанування ними відповідних цінностей і правил. Разом з тим відсутність значних позитивних змін в економіці, рівні та якості життя населення можуть привести народну більшість до хронічної втоми від реформ, накопичення суспільного невдоволення та росту соціальної напруженості. Оскільки світоглядні та ідеологічні пререференції населення в цілому і соціально-економічні орієнтації зокрема, опосередковуються не тільки поколінськими відмінностями, але і відмінностями між різними доходними групами, між людьми з різним статусом зайнятості, типом підприємства, на якому вони працюють, рівнем освіти, типом населеного пункту, в якому вони живуть і т.д., подальший розвиток заявленої нами проблематики бачиться при максимальному врахуванні соціально-демографічних та інших значимих факторів (макроекономічних, рівень здоров'я населення і т.д.), які впливають на соціально-економічні погляди громадян, в їх динаміці та взаємозв'язку.

Ключові слова: покоління, соціально-економічні орієнтації, різниця і рівність у прибутках, конкуренція, патерналізм, синтетичний устрій.

The article analyzes the dynamics, as well as intergenerational similarities / differences of socio-economic orientations of the population of Ukraine during the years of post-communist transformations. The empirical basis of the article is the data of several waves of the World Values Survey, conducted in particular in Ukraine in 1996, 2006, 2011 and 2020. The prerequisites for minimizing the intergenerational divide in relation to a number of key economic values are identified. It is the socio-economic views (orientations, attitudes) of the population largely determine the vectors and rates of post-Soviet social transformations. On the other hand, the radical social transformations in Ukrainian society since the early 1990s have had different effects on different groups of the population. The available empirical data testify to the gradual habituation of Ukrainian citizens to market relations, their mastery of relevant values and rules. However, the lack of significant positive changes in the economy, living standards and quality of life can lead the majority of the population to chronic fatigue from reforms, accumulation of social discontent and growing social tensions. As worldviews and ideological preferences of the population in general and socio-economic orientations in particular, are mediated not only by generational differences, but also by differences between different income groups, between people with different employment status, type of enterprise, level of education, type of settlement, in whom they live, etc., the further development of our problems is seen in the maximum consideration of socio-demographic and other significant factors (macroeconomic, public health, etc.) that affect the socio-economic views of citizens, in their dynamics and relationship.

Key words: generation, socio-economic orientations, difference and equality in income, competition, paternalism, synthetic system.

УДК 316.34
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.3>

Белєнок О.А.

науковий співробітник відділу
соціальних структур
Інститут соціології Національної
академії наук України

Мацко-Демиденко І.В.

к.соц.н.,
науковий співробітник відділу соціології
культури та масової
Інститут соціології Національної
академії наук України

Актуальність дослідження. 30 років – це досить значний історичний період, який минув після руйнування адміністративно-командної системи радянського соціалізму з його планово-розподільчою економікою та недемократичним держуправлінням. За роки ринкових реформ, а по суті встановлення на просторах скасованого СРСР капіталістичних порядків у всіх колишніх союзних республіках, нині незалежних державах, суспільний устрій змінився радикаль-

ним чином. Але практично всюди (за винятком, мабуть, Республіки Білорусь) у вигазі від реформ виявилась відносна меншість, більшість же населення скоріше втратила від соціально-економічних перетворень, ніж отримала. «Так звані соціальні реформи ведуть країну до формування якісно нової моделі суспільства, де, на думку спеціалістів Інституту суспільно-економічних досліджень прогнозується поява щорічно 100 тис. фінансово незахищених громадян, без

копійки прибутку та можливостей безкоштовного лікування та соціального обслуговування. Крім економії бюджету у власних інтересах, тут є і міркування політичного характеру. Власникам «демократичної» держави вигідно тримати в злиднях більше половини населення, оскільки злиденне існування цієї половини, з одного боку, не дозволяє їй осмислити причини свого становища і усвідомити, хто є її справжній ворог. З іншої – злиденну половину легко «купити». Тому 60% населення, яке знаходиться за межею бідності, – це гарантія збереження олігархічної форми правління в Україні» [2, с. 6]. На нові соціальні нерівності пореформеного періоду новітньої історії наклались і нерівності, більш віддалені від сучасності, які сягають радянського і навіть дорадянського минулого.

Саме соціально-економічні погляди (орієнтації, установки) населення значною мірою визначають вектори і темпи пострадянських соціальних трансформацій. З іншого боку, кардинальні суспільні перетворення в українському соціумі з початку 1990-х рр. справили неоднаковий вплив на різні групи населення. На фоні історичних процесів поколінська приналежність стала загальноновизнаним соціоідентифікаційним маркером.

Мета даної статті: 1) проаналізувати динаміку соціально-економічних поглядів громадян України за період її незалежності; 2) виявити міжпоколінські відмінності і подібності в соціально-економічних орієнтаціях представників різних вікових груп населення.

Наукова розробленість теми. Розробка теоретичних та методологічних передумов громадської думки належить Ф. Олппорту, П. Лазарсфельду, В. Осовському, В. Полтораку, Б. Грушину, Ф. Шерегі та ін.

Механізми пострадянських трансформацій фундаментально вивчали Д. Лейн, П. Тамаш, Є. Головаха, Н. Паніна, І. Попова, В. Тарасенко, Т. Заславська, В. Ядов та ін.

Економічні, політичні, ідеологічні орієнтації громадян країн СНД знаходились в центрі дослідницьких інтересів В.Ворони, М. Шульги, О. Вишняка, В. Резніка, О. Резніка, Т. Петрушиної, Ю. Левади, О. Шестопал та ін.

Тому, у який спосіб зміни у соціально-економічних умовах життя призводять до зсуву у ціннісній структурі населення, присвячені класичні роботи Р. Інглхарта, Ш. Шварца, А. Ручки, Н. Костенко, Н. Лапіна, В. Магуна та ін. В загальному вигляді цінності можна визначити як найбільш значимі життєві цілі і засоби їх досягнення. Поняття «ціннісні орієнтації особистоті» передбачає емоційно забарвлений наслідок освоєння

(інтеріоризації) індивідом суспільних цінностей, які стають важливим компонентом самоусвідомлення людини, часткою його «Я-образу» [3, с. 302].

Спосіб і стиль життя пострадянської молоді, її суспільні настрої та соціально-економічні уявлення були предметом численних досліджень як українських соціологів (О. Балакірева, Л. Сокурянська, Є. Суїменко, О. Злобіна, Н. Соболева, І. Мартинюк, О. Іваненко, В. Смакота та ін.), так і їх російських колег (І. Ільїнський, В. Чупров, Ю. Зубок, В. Радаєв, Є. Омельченко, М. Лісаускене та ін.)

Емпіричну базу статті становлять масиви даних по Україні в рамках такого масштабного порівняльного міжнародного дослідження, як Всесвітнє дослідження цінностей (WVS). В якості реперних точок ми взяли 1996 р., 2006 р., 2011 р. та 2020 р. «Прочитання» результатів відповідних хвиль WVS, проведених у зазначені роки, дозволило охопити характеристики масової свідомості громадян за весь період незалежності України.

В опитуванні WVS був включений ряд тверджень, по відношенню до яких респондентам пропонувалось визначити міру своєї згоди-незгоди. Більш детальна інформація про методологію дослідження та бази емпіричних даних розміщена на сайті www.worldvaluessurvey.org.

Виклад основного матеріалу. Аналіз динаміки соціально-економічних уявлень громадян України за чверть століття капіталістичних трансформацій (див. табл. 1) дозволяє стверджувати наступне.

– До полюсу рівності доходів громадяни найбільше тяжіли у 2011 р. (середній бал оцінок в рамках відповідного запитання становив 3,51), до полюсу значної диференціації прибутків в залежності від індивідуальних зусиль – у 2006 р. (середній бал – 6,94). З врахуванням даних 7-ї хвилі WVS (2020 р.) можна зробити висновок, що у сучасному українському суспільстві стабільно домінує толерантне ставлення до нерівності за доходами, але лише до такої, яка базується на легітимних підставах.

– За усі роки соціологічних спостережень за програмою WVS громадяни України схилилися швидше до необхідності підвищення частки державної власності у бізнесі та виробництві, ніж до підвищення частки приватної власності. Максимум прихильників підвищення держвласності фіксувався у 2006 р. (6,78), мінімум – в першу п'ятирічку незалежності у 1996 р. (5,86). У 2020 р. середнє значення за 10-бальною шкалою за відповідним судженням становило 6,17.

Динаміка оцінок респондентами низки тверджень щодо соціально-економічних питань
(Україна, 1996–2020 рр.), (%)

Q 106 – Q 110. Де б Ви розмістили свою думку на цій шкалі, якщо «1» – Ви повністю погоджуєтесь з твердженням лівоуч, «10» – повністю погоджуєтесь з твердженням справа, і якщо Ваші погляди між ними, Ви обираєте цифру, яка Вам підходить.

	Україна, 1996 (n=2811)	Україна, 2006 (n=1000)	Україна, 2011 (n=1500)	Україна, 2020 (n=1289)
1	2	3	4	5
Q 106. Відмінності та рівність у доходах				
1- Доходи повинні бути більш рівними	7	5	32	7,7
2	2	2	11	2,2
3	5	4	15	7,1
4	5	4	9	8,8
5	16	7	14	16,5
6	9	6	5	11,1
7	10	9	4	14,6
8	12	17	5	10,4
9	8	12	2	3,6
10 – Дохід повинен бути значно вищим у випадку більш істотних індивідуальних зусиль	25	34	4	18,0
Середнє значення за 10-бальною шкалою	6,67	6,94	3,51	6,16
Q 107. Розподіл часток приватної та державної власності у бізнесі				
1 – Частка приватної та державної власності у бізнесі та виробництві повинна бути збільшена	11	6	7	4,6
2	5	3	5	2,3
3	9	7	5	6,3
4	6	7	6	8,3
5	19	20	16	22,9
6	9	9	7	13,4
7	5	11	7	13,3
8	10	12	13	9,2
9	6	9	10	3,8
10 – Частка державної та приватної власності у бізнесі та виробництві повинна бути збільшена	19	16	25	15,8
Середнє значення за 10-бальною шкалою	5,86	6,78	6,66	6,17
Q 108. Відповідальність між державою та громадянами за їх забезпеченість				
1- Держава повинна нести більше відповідальності за те, щоб усі громадяни були забезпечені	35	29	45	22,4
2	11	12	12	6,0
3	13	12	11	10,8
4	8	8	7	10,2
5	14	13	9	17,8
6	4	7	4	10,4
7	3	8	3	9,0
8	4	5	3	4,8
9	2	2	2	2,3
10 – Люди більшою мірою самі повинні нести відповідальність за те, щоб себе забезпечити	5	4	4	6,3
Середнє значення за 10-бальною шкалою	3,45	3,96	3,01	4,44

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5
Q 109. Ставлення до конкуренції				
1 – Конкуренція – це добре. Вона стимулює людей напружено працювати і розвивати нові ідеї	28	19	20	23,7
2	11	9	9	8,2
3	14	15	11	13
4	9	12	10	12,1
5	17	17	21	16,5
6	6	8	7	8
7	3	7	5	6,9
8	3	5	5	4
9	2	3	3	1,9
10 – Конкуренція шкідлива. Вона пробуджує у людях їхні найгірші якості	6	5	8	5,8
Середнє значення за 10-бальною шкалою	3,78	4,58	4,44	4,14
Q 110. Сумлінна робота та її вплив на добробут				
1 – Сумлінна робота з часом забезпечує хороше життя	16	6	21	15,2
2	9	4	8	7,2
3	9	8	11	10,1
4	8	6	10	8,8
5	18	14	15	17,3
6	7	10	6	9,6
7	7	13	6	10,5
8	8	14	9	7,7
9	5	9	5	3,8
10 – Сумлінна робота не приводить до успіху, швидше до успіху призводять удача та зв'язки	14	16	10	9,9
Середнє значення за 10-бальною шкалою	5,15	4,92	4,71	5,07

Примітка: розподіл відповідей дано без врахування варіантів «важко сказати» і «відмова відповісти»

– На запитання, хто в першу чергу несе відповідальність за добробут громадян, у 1996 р. 35% респондентів чітко відповіли: держава (середній бал – 3,45), однак в останній рік соціологічних замірів по лінії WVS таких залишилось 22,4% (середній бал – 4,44). Таким чином, поступово українське суспільство зміщується до полюсу більшої відповідальності громадян за свою забезпеченість, хоча все ще залишається значна кількість прибічників всеосяжного соціального захисту з боку держави.

Треба підкреслити: це не обов'язково «антириночники», «патерналісти», «совки», а ті, хто в умовах наслідків нелегітимної «великої» приватизації та надлишкових нерівностей в суспільстві прагне встановлення соціальної справедливості.

За ставленням населення України до ролі конкуренції в соціально-економічному житті вбачаються усі злети і падіння надій людей на хороший капіталізм. В перший період ринкових реформ громадяни скоріше притримувались тієї точки зору, що конкурен-

ція – це добре, що вона стимулює людей напружено працювати і розвивати ідеї (у 1996 р. середній бал оцінок за відповідним судженням склав 3,78). Але вже через 10 років сформувався потужний суспільний запит на скорочення масштабів соціальної поляризації, на подолання аморальності дикого ринку (середній бал – 4,58). У 2020 р. середній бал знову відкотився назад (4,14). Дану точку зору можна сформулювати наступним чином: населення у своїй масі за конкуренцію, але чесну, коли у індивіда наявні приблизно рівні (або хоча б співставні) шанси на життєвий успіх.

Заміри громадської думки, проведені в різні роки в рамках WVS, фіксують: значна частина громадян вірить, що їхні трудові зусилля здатні забезпечити для них хороше трудове життя, в той час як інша значна частина громадян вважає, що не старання робота, а скоріше – успіх і зв'язки являються факторами досягнення життєвого успіху. Флуктуації середнього балу за даним судженням є не особливо значущими – від

4,71 (2011 р.) до 5,15 (1996 р.). У 2020 р. відповідний показник складав 5,07. У будь-якому випадку активність, ініціативність в розвитку власного людського потенціалу, в т.ч. – індивідуальних професійних ресурсів, за інших рівних обставин зумовлюють можливість досягнення життєвого успіху, хоча і не гарантують його.

Для порівняння вікових особливостей соціально-економічних уявлень та оцінок респонденти були нами агреговані в три категорії: молодь (індивіди у віці 15–29 років, тобто 1991 р. народження і молодші), люди середнього віку (30–49 років, тобто народжені в період 1971–1990 рр.), люди передпенсійного та пенсійного віку (у віці 50+, тобто особи 1970 р. народження і старші). Такий тип вікового поділу викликаний, крім того, і яскравими поколінськими характеристиками, властивими кожній з вищевказаних категорій. Перша включає в себе покоління незалежності, друга – транзитне покоління, представники якого пройшли первинну соціалізацію в СРСР, а вторинну – в незалежній Україні; третя об'єднує декілька поколінь, які пройшли і первинну, і вторинну соціалізацію у радянський період, хоча часто (але не завжди) вимушених ресоціалізуватись у новій економічній та державно-політичній реальності з метою адаптації до пострадянського соціуму.

Поколінський аналіз дозволив встановити наступні закономірності за усіма 5 соціально-економічними орієнтаціями (див. табл. 2).

Рівність прибутків vs більша диференціація прибутків. Егалітарні орієнтації виявились властивими швидше представникам старших вікових груп, а досягально-ринкові – молоді (середнє покоління займає проміжну позицію в цьому сенсі).

2. Приватна vs державна власність. За підвищення частки держвласності у бізнесі та виробництві частіше виступали представники радянських поколінь, тобто респонденти у віці 50+, а за підвищення частки

приватної власності частіше висловлювались представники покоління незалежності. Оцінки представників транзитного покоління виявились приблизно рівновіддаленими від оцінок радянського та першого нерадянського покоління.

3. Держава vs індивід як суб'єкти відповідальності за добробут громадян.

Виявилось: з віком зменшується число прихильників точки зору, що люди більшою мірою самі повинні нести відповідальність за те, щоб забезпечити себе і відповідно зростає надія на державу в цьому відношенні. Максимально патерналістські орієнтації виявились властиві респондентам у віці 50+, мінімально – молоді до 30 років.

4. Конкуренція: користь vs шкода. За результатами опитування думка про позитивну роль конкуренції була більш поширена серед осіб, які належать до транзитного покоління (відповідний середній бал – 4,01), а менш всього, як це не парадоксально, серед представників покоління ровесників незалежності (4,55). Очевидно, реалії дикого ринку щоденно спростовують в очах молоді міф про чесний капіталізм, який нав'язується ЗМІ та рекламою.

5. Успіх: праця vs удача. Дилема: що в першу чергу веде до життєвого успіху в сучасному українському суспільстві: сумлінна робота чи удача/зв'язки в жодній з виокремлених вікових груп не виявилася однозначно вирішеною. І все ж дещо ближче до полюсу сумлінної роботи схиляються «діди», колишні радянські люди (середній бал – 4,97), а ближчі до полюсу удачі/зв'язків – молодь, *діти* незалежності (5,23). Середній бал оцінок індивідів, які належать до транзитного покоління («батьків»), у вказаному аспекті розмістився між цими значеннями і склав 5,11.

Як впливає з інформації, яка міститься в таблиці 3, 91,6% опитаних у 2020 р. громадян України у віці 18-29 років відмічають важливість роботи для них тією чи іншою мірою. Щоправда, із запропонованих

Таблиця 2

Оцінка представниками різних вікових категорій низки тверджень щодо соціально-економічних питань (Україна, 2020 р., середній бал)

	Твердження	Вікові категорії (роки)		
		18–29	30–49	50+
Q106	Відмінності vs рівність у доходах	6,63	6,45	5,72
Q107	Розподіл частки приватної та державної власності в бізнесі	5,63	6,04	6,48
Q108	Відповідальність між державою та громадянами за їх забезпеченість	4,91	4,60	4,14
Q109	Ставлення до конкуренції: корисна чи шкідлива	4,55	4,01	4,12
Q110	Хороше життя, успіх – наслідок сумлінної роботи чи удачі, зв'язків	5,23	5,11	4,97

Таблиця 3

Оцінка важливості тих чи інших сфер життя представниками молоді у віці 18–29 років, (Україна, 2020 р.), (%)

№	Сфери життя	Оцінки				Ранг
		Дуже важливо	Скоріше важливо	Скоріше не важливо	Зовсім не важливо	
Q 1	Сім'я	80,1	19,4	0,5	0	1
Q 2	Друзі, знайомі	45,3	47,9	5,0	1,8	3
Q 3	Вільний час	49,6	45,7	4,7	0	2
Q 4	Політика	10,5	16,1	29,5	43,9	6
Q 5	Робота	41,5	50,1	5,7	2,7	4
Q 6	Релігія	16,7	34,8	24,7	23,7	5

в анкеті WVS 6 сфер життя робота займає 4 ранг в ціннісній ієрархії молодих українців, поступаючись сім'ї, вільному часу та друзям/знайомим.

Якість працевитості як важлива з тих, яку можна виховати у дітей в сім'ї (питання Q9) відмітили 63,4% представників вікової групи 18-29 років.

З твердженням *«люди, які не працюють, стають ледарями»* (питання Q39) виявились повністю згодні 18,9% української молоді, згодні – 37,8%, як згодні, так і не згодні – 25,3%, не згодні – 14,3%, повністю не згодні – 3,7%. Виходить, що 56,7% молодих респондентів тією чи іншою мірою згодні з вищевказаним твердженням.

З твердженням *«робота – це обов'язок людей перед суспільством»* (питання Q40) повністю згодні 9,2%, згодні – 23,1%, як згодні, так і не згодні – 32,5%, не згодні – 27%, повністю не згодні – 8,2%. Отже, проти трудової повинності тією чи іншою мірою виступає відносна більшість молоді України (35,2%), значна кількість молодих респондентів (32,5%) вагається дати однозначну оцінку даному твердженню, а 32,3% опитаних юнаків і дівчат згодні тією чи іншою мірою із запропонованим твердженням. Таким чином, відповіді на запитання про роботу як обов'язок людей перед суспільством розколюють масив опитаної молоді приблизно на три рівновеликі групи. Примітно, що зі збільшення віку респондента дещо зростає розуміння роботи як суспільного обов'язку (36,3% представники середнього і 48,2% старшого покоління тією чи іншою мірою погодились з таким твердженням).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Ціннісний розкол пострадянських суспільств яскраво проявляється в диференціації населення на прибічників економічної свободи та прихильників державного патерналізму. Безумовно, цей поділ близький до веберівської концепції «ідеальних типів», між ними при більш детальному дослідженні можуть бути зафіксовані різноманітні проміжні типи.

Найвні емпіричні дані свідчать про поступове звикання громадян України до ринкових відносин, опанування ними відповідних цінностей і правил. Разом з тим відсутність значних позитивних змін в економіці, рівні та якості життя населення можуть привести народну більшість до хронічної втоми від реформ, накопичення суспільного невдоволення та росту соціальної напруженості. В цих умовах можливий і зсув соціально-економічних уявлень громадян в сторону «полівіння», які готують ґрунт для авторитаризма, неправової експропріації приватної власності та конкретних управлінських кроків у бік зрівняльної суспільної моделі.

Вивчення спектру соціально-економічних оцінок, орієнтацій та установок громадян України демонструє як елементи подібності поглядів представників різних вікових груп, так і, більшою мірою, певні міжпоколінські відмінності. До суспільства індивідуальної свободи (капіталізму) більше тяжіють молоді респонденти, тоді як багато старших громадян як і раніше віддають перевагу суспільству соціальної рівності (соціалізму). Але було б науково некоректно ділити громадян України на «прогресивних» (в першу чергу – молодь) – тих, хто підтримує ліберальні трансформації та «відсталіх» / «совків» (осіб старшого віку), тих, хто буцімто мріє повернутись до «тоталітарного Союзу».

Ті індивіди, які відкидають неоліберальні реформи, що започатковано в сучасній Україні під натиском колективного Заходу, зовсім не обов'язково ретрогради, які вважають привабливою колишню командно-адміністративну модель соціалізму. Та й усвідомлення сутнісних рис соціалізму й капіталізму, реально існуючого та ідеального суспільного устрою дуже відрізняються в тих чи інших соціальних групах, що є окремою малодослідженою проблемою.

Досягненню міжпоколінського консенсусу в Україні може, на наш погляд, слугувати нова конвергентна модель суспільного розвитку, в якій будуть об'єднані деякі

ценності соціалізму та капіталізму, найкращі риси цих двох соціально-економічних устроїв. В інтегральному суспільстві, як це передбачили П. Сорокін, А. Сахаров, В. Білоцерківський, елементи соціалістичної та капіталістичної системи складають не механічну суміш, а практичний синтез, ефективну комбінацію, нову якість.

Саме синтезний устрій «представляє собою рятувальну альтернативу тому жорстокому, несправедливому устрою, яким є сучасний капіталізм, дозволяє примусити бізнес-бюрократію поступитися своїми корисливими інтересами заради інтересів основної маси населення, звільнити людину праці від соціального пригнічення, від необхідності продаватися за задоволення базових потреб і тим самим бути простим засобом в руках ворожих йому сил, залежати від влади і капіталу заможних людей» [1, с. 285–286].

Оскільки світоглядні та ідеологічні преференції населення в цілому і соціально-економічні орієнтації зокрема, опосередковуються не тільки поколінськими відмінностями, але і відмінностями між

різними доходними групами, між людьми з різним статусом зайнятості, типом підприємства, на якому вони працюють, рівнем освіти, типом населеного пункту, в якому вони живуть і т.д., подальший розвиток заявленої нами проблематики бачиться при максимальному врахуванні соціально-демографічних та інших значимих факторів (макроекономічних, рівень здоров'я населення і т.д.), які впливають на соціально-економічні погляди громадян, в їх динаміці та взаємозв'язку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Беленок А. Динамика социально-экономических трансформаций украинского общества в оценках возрастных групп. *Соціальні виміри суспільства: зб. наукових праць*. Вип. 1(12). К.: Інститут соціології НАНУ, 2009. С. 276–302.
2. Гуленок Ю. Из третьего мира – в посткапитализм. *Зеркало недели-Украина*. 2017. № 43–44. 18 ноября. С. 6.
3. Старикова Е.Н. Сдвиги в ценностных ориентациях россиян. *Социальные трансформации: теории, практики, сравнительный анализ: учебное пособие*. Под ред. проф. В.А. Ядова. М.: Издательство «Флинта», 2005. С. 300–323.

НОВІ МЕДІА ТА ЗМІНИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЖУРНАЛІСТИЦІ

NEW MEDIA AND THE CHANGES IN UKRAINIAN JOURNALISM

У статті досліджено виклики, з якими стикнулася сучасна українська журналістика в епоху нових медіа. Серед них – технологічні трансформації, зміни економічних аспектів виробництва, поява нового виміру цифрової публічності, переосмислення професійних стандартів, криза впливу журналістики на суспільні процеси, збільшення ваги ідеологічного аспекту журналістики тощо. На ґрунті емпіричного дослідження проаналізовано стратегії журналістів щодо трансформації своєї діяльності в нових контекстах сучасного медіаландшафту (мобілізація нових економічних ресурсів та ідеологічна легітимізація своєї роботи, нове соціальне позиціонування ролі журналіста, пошук нових форматів). Виділено три основні рольові аспекти журналістської агентності в нових соціальних умовах. Окреслюється громадянський аспект журналістської діяльності, який в українських реаліях підсилений екзистенцією небезпеки війни з Росією, що є вагомим аргументом відходу від засадничих принципів журналістської об'єктивності та нейтральності. Аспект експертизи передбачає журналістську компетенцію не лише у зборі та поширенні інформації, але і у виробництві якісної інформаційної реальності, яка призводить до покращення життя суспільства. Третій аспект, який виділено у статті, – це посередницька роль журналістики. Вона полягає в активній агентності, що задає здорову тональність суспільному діалогу та є свого роду дипломатом між різними соціальними групами та інформаційними кластерами.

Ключові слова: інформаційне суспільство, журналістика, суспільні трансформації, нові медіа, професіоналізм.

The article examines the challenges faced by modern Ukrainian journalism in the era of new media. Among them – technological transformations, changes in the economic aspects of production, the emergence of a new dimension of digital publicity, rethinking professional standards, the crisis of the impact of journalism on social processes, increasing the weight of the ideological aspect of journalism and so on. Based on empirical research, journalists' strategies for transforming their activities in new contexts of the modern media landscape are analyzed (i.e. mobilization of new economic resources and ideological legitimization of their work, new social positioning of the journalist's role, discovering new formats). Three main role aspects of journalistic agency in the new social conditions are highlighted. The civic aspect of journalistic activity is outlined, which in Ukrainian realities is reinforced by the existence of the danger of war with Russia, which is a strong argument for moving away from the basic principles of journalistic objectivity and neutrality. The aspect of expertise presupposes journalistic competence not only in collecting and disseminating information, but also in producing high-quality informational reality, which leads to the improvement of society's life. The third aspect highlighted in the article is the mediating role of journalism. It is an active agency that sets a healthy tone for public dialogue and is a kind of diplomat between different social groups and information clusters.

Key words: information society, industrial society, social transformations, social evolution, economics.

УДК 316.4

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.4>

Солодько С.Ю.

к.соціол.н.,

науковий співробітник

Інститут соціології Національної академії наук України

Вступ. Агентність ЗМІ проблематизується як у медіатеорії, так і самими журналістами у своїй практиці, будучи невід'ємним складником дискусії довкола осмислення суспільної ролі та внутрішньої природи ЗМІ.

Сучасний етап цієї дискусії відбувається в контексті появи нових медіа з їхніми технологічними та культурними особливостями, що трансформують форму і зміст журналістської практики.

Демократизуючи можливості для медіавиробництва, нові медіа спричинили низку проблемних питань, такими є, зокрема, фрагментаризація та поляризація інформаційного поля, порушення журналістських стандартів та непрофесійність, поширення популізму, фейк-н'юз, відсутність відповідальності, вульгаризація та примітивізація ЗМІ тощо.

Актуально дослідити, як у контексті цих змін та дискусій відбуваються трансформації української журналістики: як у процесі пошуку стратегій її акторів щодо мобілізації ресурсів та легітимізації своєї діяльності,

уявлень про професію та її цінностей змінюється саме соціальне позиціонування та сприйняття професії.

Одним з хрестоматійних теоретико-методологічних підходів до аналізу журналістики є підхід П'єра Бурдьє [1], який артикулював механізм суспільного впливу медіа через механізм формування громадської думки. Втім Бурдьє розглядав символічну владу медіа саме у ситуації її стійкої інституційності, де масштабні медіа-актори, насамперед телебачення, є свого роду монополістами на конструювання спільної для всіх загальної реальності.

Для дослідження сучасної ситуації динамічної, поліфонічної та горизонтально-мережевої медіареальності, позбавленої виразних ознак структурної стійкості та універсальності, доречним буде змінити теоретичну оптику на більш чутливу до різномасштабності медіа-акторів та їх впливу, в розумінні не лише реалізації своєї символічної влади, як у Бурдьє, а і загалом продукування колективних зв'язків та відносин.

Таким інструментарієм є акторно-мережева теорія Бруно Латура, яка пропонує недуалістичний релятивістський підхід до розуміння агентності [11].

Медіа-актор, зокрема журналіст, як і будь-який інший актор, є включеним у широке розмаїття практик та взаємозв'язків з іншими акторами, що здійснюють формоутворюючий на нього вплив. Таким чином, відмовляючись від заданого наперед ідеального уявлення про агентність у медіасфері, ми маємо досліджувати, як ця агентність постає та реалізується в практиках та взаємозв'язках з іншими акторами, як вона взаємодіє з новими соціотехнологічними утвореннями цієї сфери.

Ми концептуалізуємо поняття медіа-акторів як активних впливових учасників-посередників процесу композиціонування колективної реальності. Їхня організаційна та форматна різноманітність підштовхує до проблематизації їхнього виробничого процесу, дослідження того, яким чином та які ресурси вони мобілізують для своєї діяльності, та як цей процес окреслює якісні характеристики результату їхньої роботи – інформації, що поширюється.

Для дослідження змін, що відбулись у полі журналістики під впливом появи нових медіа, ми дослідили процес виробництва різних форматів українських медіа; проаналізували жанрову та форматну генезу нових підходів до медіадіяльності; порівняли особливості стратегій мобілізації ресурсів у роботі українських медіа; зв'язки між виробничими особливостями, формою та змістом медіапродуктів.

Емпіричним підґрунтям для нашої роботи є етнографічне дослідження процесів виробництва у сфері журналістики (редакція видання «Тексти» та робота журналіста «Максим»), аналіз публічних висловлювань стосовно природи журналістської діяльності та 5 глибинних інтерв'ю з представниками медіаспільноти (журналістами, редакторами, блогерами). На прохання респондентів ми анонімізували всі їхні імена.

Технологічні зміни виробництва, новий часопростір та аудиторія. Медіапростір аналогових та друкованих ЗМІ та цифровий простір сучасних медіа є різними соціотехнологічними середовищами, що визначають, що таке традиційні та нові журналістські медіа.

Традиційні періодичні ЗМІ функціонують у медіапросторі як в одному із реальних просторів, тоді як нові медіа є частиною віртуального середовища з власними внутрішніми часопросторовими особливостями.

У традиційних медіа існує періодична структура виробництва повідомлень та

їх споживання аудиторією. Ця структура вбудована в часову структуру людського повсякдення. Читач має дочекатися виходу періодичного повідомлення чи програми (вечірня програма новин після робочого дня або вранішня газета), щоб ознайомитися з його змістом. Це задає, своєю чергою, чіткі дедлайни для журналістів, визначає ритм їхньої роботи.

У нових медіа періодична структура плаваюча, адже публікація на сайтах може не бути прикріпленою до певних періодичних рамок. У зв'язку з цим існує асинхронність у публікації матеріалу та його споживання. Читач має можливість використати доступ до цих медіа у зручний для нього час.

Таким чином, досвід аудиторії традиційних медіа фундаментально відрізняється від аудиторії нових медіа. Ось як порівнює стару та нову ситуацію респондент Максим: «Раніше ти написав статтю, здав у друк і все, можна забути про неї. Ну хіба, щось важливе написав, що тобі потім політики чи колеги під час зустрічі щось можуть про неї сказати... а тепер ти відразу дивишся, як вона розійдеться в мережі, скільки переглядів, як на неї відреагують читачі, як її прокоментують. Інколи може вилізти якась додаткова інформація і статтю потрібно відредагувати. І таке бувало».

Аудиторія стає помітною у цифровому середовищі, вона лишає свої сліди в мережі, оцінює матеріали, що заохочує журналістів враховувати її участь у комунікаційних процесах та виробництві матеріалів.

Аудиторія традиційних медіа сприймалась ними як пасивний реципієнт. Натомість, аудиторія нових медіа споживає інформацію активно. Вона може миттєво перевірити інформацію в інших джерелах, у тому числі у соціальних мережах очевидців, інформантів чи експертів, дати відгук та обговорити її з іншими реципієнтами в коментарях.

Втім відповідно до рівня володіння технологічними навичками моніторингу, пошуку та перевірки інформації відбувається структурація аудиторії. Що є однією з причин утворення так званих «інформаційних бульбашок»: рівень технологічної компетенції створює межі можливого для отримання інформації аудиторією.

Зміни фінансових моделей виробництва. Децентралізація та диференціація медіавиробництва торкнулася і його економічних моделей. Якщо в доцифрову епоху масмедіа потребували масштабної інфраструктури і, як наслідок, значних ресурсів, то нині медіапродукт можна створити та розповсюдити в домашніх умовах.

Як наслідок, окрім рекламної моделі, олігархічної і грантової, з'явилися моделі

безпосереднього прямого фінансування від громадян. Платформа Youtube дає змогу отримувати кошти за перегляди відео, що може бути достатнім ресурсом для медіаблогерів. Водночас використовуються додаткові площадки для отримання пожертв чи платної підписки з правом отримання унікального доступу до певного контенту. Така децентралізація, з одного боку, робить більш доступним процес виробництва, з іншого – створює велику конкуренцію на медіаринку, де за обмежені ресурси конкурує велика кількість медіа-акторів.

Економічна структура медіавиробництва впливає як на правила функціонування поля журналістики, його диспозиції та кордони, так і на кінцевий продукт, який продукують ЗМІ.

З огляду на економічні структури медіавиробництва актори будують свої кар'єрні стратегії. Не всі з них передбачають роботу відповідно до професійних стандартів журналістики. Бути вільним від олігархічного впливу власника можна, працюючи в медіа, що отримує гранти, але, як зазначають журналісти, «на всіх грантів не вистачить». Тому кар'єрна історія українського журналіста – це «історія ситуативних союзів» [4, с. 188].

Етичний аспект цих союзів є одним з головних маркерів для категоризації актора в професійному середовищі журналістів: «Я можу назвати журналістом людину, яка робить міжнародку, працюючи на каналі Ахметова, але якщо вона висвітлює внутрішню політику, вибачте, але це не журналіст, це медіапіарщик свого власника», – зазначає один з респондентів.

Для деякого виходом із цієї ситуації є створення авторського медіа у форматі блогінгу. Втім економічна модель роботи в цьому форматі передбачає інтенсивну зацікавленість глядача, збільшення аудиторії та її співучасть у фінансовій підтримці блогера. Респондент «Антон» зазначає: «Щоб блогеру вижити, необхідно бути цікавим, «викликати емоції, прив'язаність». Цього можна добитись, якщо людина «відчує, що ви з нею одна команда, по один бік барикад у боротьбі за краще життя в країні». Такий формат роботи заохочує публічне проявлення особистих оцінок, емоцій та уподобань.

Нова публічність. Ще однією змінною, що вплинула на агентність журналістів, є нова сцена їхньої публічності. Якщо в епоху до соціальних мереж журналісти з'являлися на публіці в основному під час безпосереднього виконання роботи в полі або в ролі експертів у публічних дискусіях на телебаченні, то соціальні мережі створюють ситуацію активної публічної комунікації.

Це можливість, яка водночас стала необхідністю для підтримання своєї конкурентоспроможності. Одна з них – це просування плодів своєї роботи та їхній захист від критики. «Віталій» зазначає, що хоч він і не любитель проявляти активність у соціальних мережах, але «без цього сьогодні не можна, бо про тебе просто забудуть. Забудуть твої колеги, потенційні роботодавці, читачі».

Більш активні журналісти використовують майданчик і для публічних дискусій щодо матеріалів своїх та колег: «Ось сьогодні вийшов матеріал Сергацкової про Шеремету. Зараз весь цех буде обговорювати, чи її текст відповідає стандартам, чи обґрунтовані висновки, чи нормальні джерела», – розповідає «Максим».

Соціальні мережі роблять публічним відтворення медіаспільноти як «інтерпретативної спільноти» [14], що не лише транслює наративи, але і обговорює, критикує та (де)легітимізує їхнє виробництво. Таким чином, як зазначає Зелізер [14], журналісти ідентифікують себе та свої кордони як авторитетне ком'юніті.

Нова публічність цього процесу дає змогу долучатися до нього як свідків або активних учасників, не лише членів спільноти, а і аудиторії, а також експертів із сусідніх сфер (політика, наука тощо). Таким чином, має місце колективна інтерпретація журналістської діяльності та конструювання відповідних дискурсивних кордонів професії.

Водночас цифрова публічність має і свої вади. Як зазначають респонденти, присутність колективних свідків та відсутність очної взаємодії призводить до непродуктивних дискусій: «Зараз якщо комусь щось не подобається, він просто напише, що це лайно, ти дебіл і забанить тебе. Якщо ти сказав, що це лайно, то поясни, будь ласка, обґрунтуй. Але це нікому не треба, всі просто грають на публіку, а потім ховаються» («Віталій»).

Інший аспект нової публічності – це проявлення в ній суб'єктивного, яке прийнято приховувати відповідно до стандартів об'єктивності та нейтральності. Для журналістів, що працюють у редакціях відповідно до цих стандартів, соціальні мережі стають майданчиком для блогінгу. Деякі редакції обмежують ведення соціальних мереж своїми авторами, або ж самі автори відчують себе стиснутими, будучи частиною редакції: «Мені аж легше стало від того, що я можу тепер лайкнути пост Кличка, наприклад», – згадує момент «Максим», коли він перестав працювати на Громадському та став вільним від певних обмежень професійної самоцензури щодо виявлення

власних уподобань у публічному цифровому полі.

Втім простежується тенденція до паралельного розвитку власного авторського бренду як блогера з розвитком професійної кар'єри. Саме цей авторський бренд і стає агентом впливу у суспільних процесах.

Вплив на суспільство. Концепція журналістики як четвертої гілки влади або наглядча за демократією [9] є фундаментальним підґрунтям для легітимації її суспільної ролі та функції у сучасному суспільстві. Відповідно до неї журналіст є суб'єктом владних відносин, активним агентом, дії якого впливають на суспільні процеси.

Журналістська влада, за словами Карлсона [8, с. 13], – «це контингент відносин, в яких певні суб'єкти мають право створювати легітимний дискурс знання про події у світі для інших».

Легітимність цього дискурсу спирається на режим продукування істини, схожий за своєю природою на судовий [12]: журналісти мають бути відстороненими та об'єктивними у своїй роботі.

Втім відсутність журналістської монополії у ситуації цифрового медіаландшафту, конкуренція з іншими медіагравцями, що використовують формати роботи, які не обмежують виробництво контенту відповідно до журналістських стандартів, призводить до зменшення ваги журналістської влади та авторитету.

Ось як описує цю ситуацію Павло Казарін: «Що має вплив нині? Це торгівля емоціями. Люди, які торгують не додатковими знаннями, а емоціями, мають найбільшу частку переглядів. Але чи добре це? «Джанк фуд» завжди приваблює більше, ніж здорове харчування» [4].

Журналісти будують різні стратегії своєї кар'єри відповідно до цієї ситуації.

Одні приймають цей виклик і намагаються пристосуватись і змінити принципи своєї роботи, розширюючи поле діяльності і на сферу блогінгу. Сама сфера блогінгу стає суміжним полем, яке провокує на роботу: «Ти бачиш з одного боку Шарія, який живе у своїй якійсь дивній версії України і нещадно її критикує, а з іншого боку Скрипін, який впевнений, що тільки він знає, як любити Україну. І їх дивляться мільйони... От ти і думаєш, треба щось з цим робити» («Максим»).

Це призводить до утворення «журналістики особових займенників», де «прізвища авторів важливіші за назви медіа. Дискусія у ЗМІ ведеться не лише на рівні майданчиків, але й на рівні битви публіцистів» [5].

Поля журналістики та блогерства змішуються, в них постають нові стандарти оцінки

якості журналіста: «Є блогери, які практично нічим не відрізняються від класичного журналіста. А є журналісти, які не мають права так себе називати. Тому я не хочу проводити між цими сферами жорстку лінію» [5].

Інші відмовляються грати за новими правилами і переходять в інші негайні сфери діяльності, як це зробила зірка газетної журналістики 1990-х та 2000-х Сергій Рахманін, що пішов у політику. Ось як він коментує свій вибір: «Журналістика змінюється. Буквально на очах. За останні п'ять років цей процес прискорився. Політична журналістика перестала бути такою ж ефективною, як раніше, і я в ній перестав бути таким же ефективним... Якщо раніше я мав чітку впевненість: те, що я роблю, опосередковано впливає на прийняття рішень, то зараз цей зв'язок істотно послабився» [7].

Третій шлях – це змішування політичного, журналістського і болгарського полів, акумулюючи соціальний капітал з кожного виду діяльності. Такий підхід, де ролі змішуються та пересікаються, один з його прихильників Сергій Лещенко називає «постмодерністським», і грає за журналістськими правилами на своїй телепрограмі на Каналі 24, блогерськими на своєму ютуб-каналі та політичними правилами, балотуючись у народні депутати.

Професійні стандарти, природа журналістського знання. На презентації свого фільму про вбивство Георгія Гонгадзе «Максим» окреслив свою місію у разі розробки фільму: «Ми тут виконуємо функцію міліції, яка так вказала на замовників і не покарала їх. Сама ж міліція в цьому випадку – це злочинці».

Ця теза симптоматична для розуміння природи журналістської практики.

Журналісти працюють у режимі продукування знання про реальність, що загалом схожий з режимом та цілями, з якими працює поліція. Принаймні у сфері, пов'язаній з кримінальною сферою та правосуддям. І перші, і другі намагаються реконструювати реальну картину певних подій, спираючись на свідчення та доказову базу. Втім їхні повноваження щодо отримання цих свідчень та доказів кардинально відрізняються.

Журналісти мають набагато обмеженіші інструменти отримання інформації: свідки можуть відмовити ділитись інформацією з журналістами; надання неправдивих свідчень журналістам не караються законом.

Водночас з цим за браком доказів журналісти можуть використовувати спекулятивні риторичні інструменти для конструювання своїх версій подій. Один з них – це апеляція до відсутності інформації як підґрунтя до підозри [10].

У традиційній журналістиці межами таких спекуляцій є слідування стандартам журналістики – принципам об'єктивності та відстороненості.

Ось як «Максим» окреслює уявлення про справжнього журналіста: «Що таке журналіст? Це інструменти – навички і стандарти. Стандарти прийшли від BBC і загалом із Заходу. І я вважаю журналістами тих, хто декларує і на практиці дотримується цих стандартів». Ще більш радикально висловлюється Вахтанг Кіпіані: «Там, де не буде стандартів, не буде професії. Раніше належність до професії визначали закінчений журфак і робота в редакції» [5].

Разом із тим розвиток блогерства призвів до засилля медіаконтенту, який розповідає новини, не слідуючи таким стандартам. При цьому кількість переглядів та суспільний вплив є тим соціальним капіталом, який такі медіа мобілізують для обґрунтування свого статусу. Ось як Дмитро Гордон іронічно обґрунтовує своє право називатись журналістом: «Ні, я не журналіст, хіба може називатись журналістом людина, яка провела більш ніж 800 інтерв'ю, і в якій десятки мільйонів переглядів» [3].

Ідеологія та громадянська позиція. Як зазначає дослідниця пострадянських медіа Наталія Рудакова, попри цензуру в пізньому СРСР, журналісти все ж мали певний суспільний авторитет та виконували свого роду роль «публічних інтелектуалів» [13, с. 19], що за можливості репрезентували та захищали інтереси громадян. В Україні це підтверджується зв'язками цієї суспільної групи з дисидентами та пізніше участю в демократичних політичних рухах.

Водночас Рудакова зазначає, що контекст протистояння реакційних та продемократичних сил у пізньому СРСР сприяв тому, що із самого початку зародження незалежної журналістики та громадянського суспільства представникам цієї професії не лише дозволялось, але й заохочувалося приймати певну політичну позицію (зокрема, опозиційну до антидемократичних сил).

Тому, попри те, що професійна ідеологія журналістики в її модерністській версії позиціонує журналіста як об'єктивного та відстороненого спостерігача, що збирає та поширює інформацію, на практиці ЗМІ були вплетені в певні ідеологічні та ціннісні контексти ще на початку незалежності України.

Втім нині цей аспект є ще більш виражений і виражається в ідеологічному складнику журналістики.

Ідеологічний контекст роботи українських медіа має два виміри. Один з них – це типова вісь політичних цінностей з полю-

сами лібералізм vs консерватизм. Водночас ідеологічна позиція українського журналіста чи блогера має свій локальний контекст, пов'язаний із зовнішньополітичним курсом країни, а саме підхід до оцінки взаємин України з Росією, що утворює ще одну ідеологічну вісь журналістської діяльності. Саме цей вимір був темою дискусій медіаспільноти та ідеологічного структурування українського медіаполя (до 24 лютого 2022 року).

На одному кінці тут були прихильники декомунізації, обмежень щодо використання української мови, закриття кордонів з РФ, ненадання голосу проросійським політикам, вступ в ЄС та приєднання до НАТО, тоді як на іншому кінці – спроба діалогу та взаєморозуміння з Росією, військовий нейтралітет, офіційний статус російській мові тощо.

Диспозиції в цих ідеологічних координатах мобілізуються акторами для боротьби за ексклюзивне визнання своєї професійної юрисдикції.

Так, медіа, які не обмежують себе в наданні слова проросійським політикам, висвітленні негативних новин, пов'язаних із ЗСУ, критикують ідеологічні установки своїх колег з протилежного полюса як такі, що порушують стандарти професії, а значить «не є справжньою журналістикою» («Антон»).

Журналісти з іншого полюсу натомість критикують своїх візаві за відсутність державницької позиції, корумпованість та проплачену роботу на ворога. Для них не керуватися антиросійськими установками дорівнює не бути на боці демократії. Російська державна політика несе загрозу як українській державі, так і цінностям свободи слова, які є основоположними для журналістики.

Так, «Максим» зазначає, що, попри важливість дотримання стандартів об'єктивності, для нього цей фактор не є універсальним та пріоритетнішим за фактор безпеки та державності. Проте така позиція є наслідком поступової трансформації: «Ще на Майдані я думав, що потрібно бути поза схваткою, давати слово обох сторонам. Але після весни 2014 я ніколи не дам слово Медведчуку, в нас війна, вибачте, це важливіше за будь-які стандарти».

Одним з ключових факторів, який визначає місце на ідеологічній вісі та траєкторію змін позицій на ній, до початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну була оцінка ймовірності цього вторгнення. Якщо для «Максима» така ймовірність була очевидною і він «був впевнений, що щось почнеться найближчими роками», то редактори

«Текстів» навіть публічно оголосили свої електоральні симпатії, обґрунтовуючи вибір саме потенційною загрозою війни з Росією, як запорукою розбудови демократичної країни: «Коли країна чинить організований спротив Росії, шанс на реформи і подолання корупції залишається. В ГУЛАГу немає місця інноваціям та відкритості. Тож зараз на кону наша свобода і наші життя».

Своєю чергою «Антон» зізнається, що ніколи б не працював на «Клименко-times», якби знав, що Росія врешті-таки нападе на Україну: «Я завжди був скептичний до цього залякування «Путін нападе», хоча і усвідомлював участь Росії в бойових діях на Донбасі. Але не міг уявити, що може бути війна, цей дискурс мені вважався політичним інструментом як політиків, так і політизованих журналістів, які апелювали до нього, щоб захейтити своїх колег як агентів Кремля».

Журналіст як громадянин, експерт, посередник. Соціотехнологічні зміни медіаландшафту сучасних ЗМІ спонукають до переосмислення ролі та природи журналістів як агентів суспільних відносин. Зокрема, змінюється сутність професіоналізму в журналістиці. Професійний кодекс стає більш розмитим та ширшим і не зводиться лише до дотримання стандартів об'єктивності: «Я довго думав над цим. Так, об'єктивність важлива, але вона не може бути самоціллю. Ти мусиш мати якусь мету, коли робиш матеріал, послати якийсь меседж світу. Раніше я думав, що досить просто віддзеркалити інформацію, а люди як зрозуміють для себе, так і зрозуміють. Це самообман» («Максим»).

Знайти баланс між об'єктивністю та відповідальністю, емпатійністю, справедливістю – ось професійний виклик та компетенція сучасного працівника ЗМІ. Так само професійна приналежність не сертифікується журналістським посвідченням. Журналістська практика вимагає свого роду творення свого професійного статусу – авторитетом, чеснотами, відповідними риторичними навичками, визнанням професійною спільнотою та аудиторією.

Крім цього, функціонально журналістам уже проблематично позиціонувати себе як нейтральних провідників-поширювачів інформації. Сьогодні ця роль – це скоріш активний посередник-учасник комунікації, що сутнісно впливає на сенси та наративи, які комунікує. Він є включеним учасником процесів, а не відстороненим спостерігачем. Вміння вести цей процес комунікації, компетенція відбору інформації та інформантів та її запаковування в корисну для суспільного життя наративну форму є одними з головних аспектів професії.

Особливо складним завданням для нової професійної журналістики є посередництво між спільнотами, що перебувають в ідеологічних чи субкультурних «бульбашках». Це середовища, закриті для протилежних поглядів, і такі, що уникають відкритих публічних дебатів, які б призвели до формування зв'язків і нових альтернативних міжособистісних відносин. Однак відкриття цих різноманітних «бульбашок» має бути однією з головних цілей сучасної журналістики.

Ще одна роль, яку варто артикулювати у сучасних контекстах, – це журналіст як експерт. Авторитетна та ієрархічна природа продукування експертних суджень зазнала деконструкції та критики у суспільних науках та політичних рухах останніх десятиліть. Хоча основний приціл критики був скерований насамперед на наукове знання, підриву зазнала репутація всіх сфер експертизи, в тому числі журналістика. Нові альтернативні медіа також сприяли підриву авторитету традиційної журналістики. З одного боку, розмиваються самі кордони між справжніми експертами та аматорами, з іншого – сама природа експертного знання постає соціально сконструйованою, залежною від різноманітних факторів виробництва.

Як зазначають дослідники, спочатку це критика носила продуктивний характер, як засіб боротьби з монополією та структурними обмеженнями експертного знання. Це врешті-решт призвело до інфляції експертизи та поширення популізму [6]. Сьогодні експертиза потребує переосмислення та публічного виправдання її легітимності. Журналістська практика, як найбільш публічне поле експертного знання, може стати сферою реабілітації експертизи, що буде спиратись на обґрунтування своєї валідності та компетенції, та мати етичний вимір – журналіст має знати, що таке суспільне благо, бути експертом у сфері знання, яким має бути суспільство.

Війна з Росією загострила дискусію також про громадянський аспект журналістики, який стає помітним через прозорість суб'єктивних характеристик у соціальних мережах чи публічності процесу виробництва чи обговорень. Журналіст не лише експерт, який знає, що є благом для суспільних процесів, він також і громадянин, який приймає на себе відповідальність імплементувати це знання як член цього суспільства.

Висновки. Трансформація ЗМІ з появою цифрового медіаландшафту значним чином змінює журналістську практику та саму роль цієї професії. Локальні україн-

ські соціокультурні та політичні контексти роблять ці зміни ще значнішими. У статті ми дослідили ці зміни та їхні наслідки для журналістики.

Так, нова технологічна інфраструктура виробництва та трансляції інформації створили новий часопросторовий контекст функціонування ЗМІ і відповідний новий досвід аудиторії. Чітка періодична структура виробництва аналогових та друкованих ЗМІ змінюється на плаваючу структуру цифрового медіаландшафту. Тому сучасна аудиторія стає більш активною та креативною у своїй практиці споживання інформації. До того ж у таких умовах аудиторія класифікується відповідно до вмінь пошуку та перевірки інформації.

Ще одним наслідком технологічних змін є демократизація медіавиробництва, яке вже не потребує великих ресурсів для підтримання своєї інфраструктури. Стають можливими альтернативні системи фінансування ЗМІ та поширення авторського жанру – блогерства. Це своєю чергою впливає на дискусії щодо кордонів юрисдикції журналістської професії, яка загалом формувалась довкола цінностей об'єктивності та уникнення суб'єктивних та ціннісних складників.

Цю проблему підсилює новий простір для публічності представників ЗМІ – поява соціальних мереж. Цей цифровий вимір публічності дає змогу і водночас певною мірою примушує до проявлення особистих оцінок та думок, а також ставить виробників медіаконтенту в одне горизонтальне положення зі споживачами та альтернативними медіапроектами.

Розвиток альтернативних медіа призводить до втрати журналістами монополії на продукування дискурсу про важливі суспільні події. Зменшення потенції впливати на події є однією з основних проблем журналістики. Свідченням цього є вихід з професії низки провідних українських журналістів. Інша стратегія – це розширення жанру та формату роботи, перехід у блогерство.

Нові медіа-актори мають вагомий соціальний вплив і починають диктувати свої правила журналістської практики та розуміння стандартів та принципів професії. Прозорими також робляться ідеологічні установки медіа-акторів, зокрема в контексті відносин з РФ. Вагомим фактором до 24 лютого 2022 року тут була оцінка гіпотетичного вторгнення в Україну. Ця позиція мобілізувалась для боротьби за професійну юрисдикцію.

Відштовхуючись від вищезазначеного, ми виділили три аспекти зміни ролі журналістської професії. Журналіст нині постає як член суспільства з особливими навичками та місією, який несе відповідальність не лише стосовно слідування певних професійних стандартів, але і загальносуспільних цінностей. Водночас як експерт журналіст має розуміти систему ціннісних координат та того, чим є суспільне благо. Третій аспект суспільної ролі журналістики – це її функція як активного посередника, що, беручи участь у суспільному діалозі, задає його тональність та виступає своєрідним дипломатом між різними суспільними групами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурдые П. О телевидении и журналистике / пер. с англ. Москва : Фонд научных исследований «Прагматика культуры», 2002. 160 с.
2. Бондаренко А., Кульчинський Р. Чому ми будемо голосувати за Порошенка. 2019. URL: https://texty.org.ua/articles/87687/Chomu_my_budemo_golosuvaty_za_Poroshenka-87687/
3. Гордон Д. Про виборчу стратегію Смешка, журналістику та політику, команду «Сила і Честь», 2019. URL: https://www.youtube.com/watch?v=yTL_daAFkvM
4. Казарін П. Дикий Захід Східної Європи. Київ : Vivat, 2021. 255 с.
5. Казарін П., Кіпіані В. Про минуле та майбутнє української журналістики. 2020. URL: <https://detector.media/community/article/177679/2020-06-03-pavlo-kazarin-ta-vakhtang-kipiani-pro-mynule-ta-maybutnie-ukrainskoi-zhurnalistyky/>
6. Макінтайр Л. Постправда / пер. з англ. Київ : ArtHuss, 2021. 208 с.
7. Рахманін С. Успіх та кар'єра з журналістикою несумісні. 2019. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2019/12/4/239175/>
8. Carlson M. Journalistic Authority. New York : Columbia University Press. 2017. 350 p.
9. Deuze M. What is journalism? Professional identity and ideology of journalists reconsidered. *Journalism*, No. 6(4). 2005. P. 442–464.
10. Fedirko T. Suspicion and expertise: following the money in an offshore investigation. *Journal of the Royal Anthropological Institute*. No. 27 (1), P. 70–89. URL: <https://doi.org/10.1111/1467-9655.13427>.
11. Latour B. Reassembling the Social: An Introduction To Actor-Network-Theory. Oxford : Oxford University Press, 2005. 301 p.
12. Latour B. The Making of Law: An Ethnography of the Conseil D'Etat. Cambridge : Polity Press, 2010. 280 p.
13. Roudakova N. Losing pravda. Cambridge University Press, 2017. 274 p.
14. Zelizer B. Journalists as interpretive communities. *Critical Studies in Mass Communication*, 1993. P. 219–237.

ПРИКЛАДНІ МЕДІАТИЗОВАНІ КОМУНІКАЦІЇ: СПРОБА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ APPLIED MEDIATED COMMUNICATIONS: ATTEMPT TO CONCEPTUALIZE

Дана стаття містить спробу концептуалізації та класифікації прикладних медіатизованих комунікацій (пропаганда, агітація, реклама, паблік рілейшнз та їх більш вузько спрямовані складові), які використовуються соціальними суб'єктами заради досягнення практичних зисків у вигляді комунікативних та поведінкових ефектів масових аудиторій, зокрема аудиторії ЗМІ.

Ідеться про використання таких комунікацій бізнесом, політичними силами, державою як ключовими суб'єктами організованого соціуму, про базові управлінські засади оперування прикладними комунікаціями, застосування соціально-технологічного підходу, націленість на здійснення інформаційно-психологічного впливу на масові аудиторії задля одержання комунікативних та посткомунікативних поведінкових ефектів масового характеру. Запропоновано наступну базову модель ієрархії ефектів інформаційно-психологічного впливу: нова інформація – ставлення до об'єкту (який нею просувається) – установка (закріплення ставлення та підготовка поведінкової реакції: саме на цьому етапі інформація стає «керівництвом до дії») – дія – усталена поведінка, яка розвиває модель дії прикладних комунікацій Г. Г. Почепцова (зміни у комунікації – зміни у «картині світу» аудиторії – зміни у поведінці аудиторії).

Окремо розглянуто основні напрями застосування прикладних комунікацій із використанням ЗМІ у таких визначальних для суспільства сферах, як бізнес, політика, державне управління. Зокрема, сформовано уявлення про використання ЗМІ бізнесом за законами ринкової конкуренції, просування реклами та власних меседжів; визначено базові засади взаємодії ЗМІ з політичними силами в плані їх використання як інструментів політичної пропаганди, агітації, реклами та піару в контексті політичної конкуренції; подано основні напрями використання ЗМІ державою задля здійснення пропагування політичного курсу, підтримування оперативних зв'язків з населенням та громадськістю та вирішення стратегічного завдання соціального контролю широких мас в масштабах суспільства в інтересах соціальних та політичних еліт, що визначають державну політику в умовах того чи іншого суспільно-політичного устрою.

Підкреслено, що роль і масштаби застосування прикладних комунікацій неухильно зростатимуть в контексті сучасних трендів розвитку масового інформаційного суспільства.

Ключові слова: прикладні комунікації, масова комунікація, соціально-комунікативні технології, суб'єкт масовокомунікативної дії, соціальні технології, ЗМІ.

This article attempts to conceptualize and classify applied mediated communications used by social actors to achieve practical benefits in the form of communicative and behavioral effects of mass audiences, including the media audience. We are talking about the use of such communications by business, political forces, the state as key actors in organized society, the basic principles of management operations of applied communications, the use of socio-technological approach, focus on information and psychological impact on mass audiences to obtain communicative and postcommunicative behavioral mass character. The following basic model of the hierarchy of effects of information and psychological influence is proposed: new information – attitude to the object (which it promotes) – installation (consolidation of attitude and preparation of behavioral response: at this stage information becomes a "guide to action") – action – established behavior that develops the model of G.G. Pocheptsova applied communication (changes in communication – changes in the "picture of the world" of the audience – changes in the behavior of the audience).

The main directions of application of applied communications with the use of mass media in such defining spheres of society as business, politics, public administration are considered separately. In particular, the idea of using the media by business under the laws of market competition, promoting advertising and their own messages; the basic principles of interaction of mass media with political forces in terms of their use as tools of political propaganda, agitation, advertising and public relations in the context of political competition are defined; the main directions of media use are presented the state in order to promote the political course, maintain operational relations with the population and the public and solve the strategic task of social control of the masses in society in the interests of social and political elites that determine public policy in a particular socio-political system.

It is emphasized that the role and scope of application of applied communications will grow steadily in the context of current trends in the development of the mass information society.

Key words: applied communications, mass communication, social-communicative technologies, subject of mass-communicative action, social technologies, mass media.

УДК 316.772:075.1/077
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.5>

Фесенко А.М.

к.істор.н.,
доцент кафедри соціології та політології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Чорна В.О.

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології та політології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Бондарець Б.Б.

ст.викладач кафедри соціології
та політології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Постановка проблеми. Наукові та особливо практичні уявлення про масову комунікацію обов'язково передбачають постановку питання про прикладний характер комунікативної діяльності конкретних суб'єктів масовокомунікативної дії, які реалізують свої прагматичні цілі у сферах бізнесу, політичної боротьби, державного управління, включаючи внутрішню та зовнішню державну політику, громадянської

активності, масової культури та шоу-бізнесу тощо.

Базові поняття, якими оперують в цьому плані – це поняття «прикладні комунікації» та «соціально-комунікативні технології».

Але якщо друге з цих понять, як і сам соціально-технологічний підхід до масової комунікації / ЗМІ, комунікативних та посткомунікативних ефектів, викликаних у масових аудиторіях, проблематика маніпулю-

вання свідомістю й поведінкою широких мас в контексті політичної пропаганди, комерційної реклами, паблік рілейшнз у сучасній спеціальній літературі розробляється достатньо плідно, то першому зі згаданих понять – поняттю «прикладні комунікації» – очевидним чином бракує як операціоналізації, так і наукової концептуалізації: лише у працях відомого на пострадянському просторі фахівця-комунікативіста Г. Г. Почепцова можна зустріти поняття «прикладний комунікатор», «прикладні комунікації», «прикладні моделі комунікації». Механічна ж заміна поняття «прикладна комунікація» на поняття «комунікативна технологія» проблему не вирішує, адже при такий постановці питання з-під наукової уваги усувається ключова соціальна проблематика, пов'язана з виділенням самих суб'єктів прикладних комунікацій, їх практичних зисків від опанування таких комунікацій.

Між тим, актуальність наукової концептуалізації прикладних комунікацій не викликає сумніву: у сучасну добу, яка справедливо кваліфікується як «інформаційне суспільство», саме оперування прикладними комунікаціями / комунікативними технологіями є вирішальним фактором бізнесового та політичного успіху, перемоги у інформаційному протиборстві. Нарешті – йдеться про одержання та реалізації влади у самому широкому розумінні цього слова. За Е. Тоффлером, у сучасну добу спостерігається «метаморфоза влади» як її «зсув» від силових та економічних складових до інформаційних, знанневих [10].

Огляд останніх досліджень і публікацій. Серед українських науковців, що концептуально займалися розробкою соціально-технологічного підходу до соціальних та масових комунікацій протягом останніх десятиліть, відносяться Г. Почепцов, В. Різун, О. Холод, автори навчальних посібників з комунікативних технологій Н. Зражевська, Н. Островська.

Значна кількість праць розкриває окремі і традиційні вже аспекти прикладних комунікацій, таких, як управління / маніпулювання громадської думкою через ЗМІ, виборчі технології, політичні перформанси, застосування технологій реклами та PR у комерційній та політичній діяльності, технології інформаційно-психологічної війни тощо: тут здійснюють дослідницьку діяльність Л. Леонтьєва, О. Зернецька, Ю. Шайгородський, У. Стефанчук, Л. Кочубей, Н. Хома, В. Кривошеїн, В. Купцов, М. Головатий, М. Побокін та ін.

В той же час єдиної концептуальної розробки, що базується на інтегральному понятті «прикладні комунікації» та його

похідних, у сучасній вітчизняній літературі не існує.

Мета даної статті – операціоналізація та концептуалізація поняття «прикладні медіатизовані комунікації».

Викладення основного матеріалу дослідження. Насамперед здійснимо операціоналізацію базових описових категорій та понять, необхідних для подальшої концептуалізації навколо поняття «прикладні технології». Зокрема:

– Поняття «комунікація» – містить уявлення про встановлення зв'язку для обміну інформацією та / або здійснення соціального впливу через надання інформації за логікою: інформація як керівництво діяти її одержувачу.

– Категорія «соціальне» – дає уявлення про те, що у взаємодію (у даному випадку – комунікативну) вступають об'єднання людей (групи та організації), а їхня взаємодія є типовою для суспільства діяльності та відносинами.

– Категорія «прикладні» – уявляється як націленість на практичне використання ініціаторами взаємодії своїх розробок (спрямованих комунікацій) з одержанням ними того чи іншого зиску.

Поняття «технологія» – уявляється як:

– використання системи ефективних засобів, що значно підвищують продуктивність у порівнянні із нетехнологізованою діяльністю та є свідченням професіоналізму, що контрастує з аматорством;

– алгоритмізація раціональних дій, що дозволяє «крок за кроком» досягнути запланованого кінцевого результату через низку проміжних результатів кожного наступного етапу, де кожен попередній результат готує ґрунт для наступного;

– використання наукового та інженерно-проектного підходу, що дозволяє створити такі алгоритми та визначити їх ефективність, спираючись на наукові знання та вивчення досвіду.

Останній аспект свідчить про наступне: спрямована комунікативна діяльність та використання її ініціаторами технологій свідчить про наявність тут управлінського виміру – адже є чітко виражені суб'єкт та об'єкт управління, є встановлення зв'язку між ними та робота цього зв'язку на результат, запланований суб'єктом; в цьому плані вживається також поняття «менеджмент», яке вказує на раціоналізоване й технологізоване управління, на управління, що передбачає зиски (матеріальні чи символічні, але дієві) насамперед для суб'єкта, в той час як об'єкту уготована роль інструменту досягнення цілей суб'єкта.

Прикладні комунікації є інструментом досягнення управлінських цілей суб'єктом масовокомунікативної дії. За визначенням І. Зосименка, це – індивід, група осіб або організація, що активно і цілеспрямовано здійснюють впровадження в масову свідомість певних світоглядних та ідеологічних парадигм, установок на основі інформації [1, с. 197].

До числа таких суб'єктів зараховують ті соціальні сили, для яких інформаційно-комунікативні зв'язки та ефекти є джерелами зиску, запорукою успішного досягнення поставлених цілей.

Прикладний характер комунікативної діяльності таких суб'єктів ґрунтується на наступних засадах:

- Інтереси суб'єкта та його відносини з аудиторіями масових комунікацій, в т.ч. з обраними ним у якості об'єкта впливу;

- Керованість комунікацій з боку суб'єкта не лише в організаційно-технічному плані, а й в плані реалізації його комунікативної політики;

- Цілеспрямований соціальний вплив спрямованої суб'єктом комунікації, що реалізується зокрема через використання ЗМІ;

- Соціальні технології, що алгоритмізують здійснення масовокомунікативного впливу та програмують відповідні ефекти масової комунікації;

- Техніко-технологічні можливості ЗМІ, які дозволяють ставати фактором такого впливу та підвищувати його ефективність як в цілому (на рівні функціонування соціального інституту), так і конкретного (на рівні тієї чи іншої програми впливу із використанням тих чи інших комунікативних засобів);

- Керовані (програмовані) масовокомунікативні ефекти у вигляді певного стану свідомості, настроїв, думок, установок та поведінки аудиторій масових комунікацій.

У різні площини та системи масової комунікації – у ЗМІ, масову культуру, освіту та ін. – такими суб'єктами «вмонтовується» відповідна комунікативна програма та використовуються технології роботи з аудиторіями.

«Тріада» основних суб'єктів масовокомунікативної дії – це:

- 1) бізнес;
- 2) політичні сили (партії, лідери);
- 3) держава (у особі органів влади).

До цього переліку можна також додати громадські організації (неурядові організації, або організації «третього сектору») як суб'єкти громадянського суспільства та виразники т.зв. «груп інтересів».

Всі вони мають реальну суб'єктність, тобто – є носіями інтересів, ресурсів, важелів соціального впливу. Вони й розробляють та

впроваджують власну інформаційно-комунікативну політику, активно поширюють інформацію, розраховану на масові аудиторії.

За І. Зосименком, суб'єктів масовокомунікативної дії за їхньою роллю у масовокомунікативних процесах можна розділи на дві категорії – суб'єкти-джерела інформації та суб'єкти-комунікатори [1, с. 196–197]. Схожим чином у М. Василика має місце розмежування на «видавців» (включаючи дві підгрупи: медіократи та спіндоктори), які відповідають за політику та контент, та «редакції», які відповідають за тексти, їх створення та передачу [3, с. 444–446].

Відштовхуючись від подібних розмежування, можна запропонувати наступну систематизацію (табл. 1).

Таке розмежування вказує на рольовий поділ на «замовників» та «виконавців», «розробників» та «реалізаторів» прикладних комунікацій, ширше – інформаційної політики. Причому під цим кутом зору професійні комунікатори ЗМІ й самі ЗМІ є інструментом реалізації інформаційної політики потужних суспільних сил. Аналізуючи ті ж ЗМІ, їх контент, обов'язково слід замислюватися над наступними питаннями:

- В чиїх руках знаходяться ЗМІ: хто є їхніми володарями, розпорядниками, та який статус вони посідають у суспільстві?

- Які комунікативні та політичні цілі переслідують володарі ЗМІ?

- В чиїх інтересах поширюється через ЗМІ та чи інша інформація масового характеру (контент) – від новинної до рекламної та розважальної?

- На які аудиторії та з якими ефектами впливає масова інформація, що поширюється у ЗМІ?

Прикладний характер комунікативної діяльності означає націленість конкретного

Таблиця 1
Два типи суб'єктів масовокомунікативної дії

Суб'єкти першого типу (медіократи – джерела інформації)	Суб'єкти другого типу (комунікатори-ретранслятори)
– Бізнес – Власники та менеджмент ЗМІ – Державні органи влади та органи місцевого самоврядування – Політичні партії та лідери – Соціальні групи та їх громадськість (актив) – Громадські організації та рухи – Автори	– Журналісти преси – Диктори радіо та телебачення – Інтернет-блогери – Статусні лідери думок / лідери престижу (публічні особи) – Неформальні лідери думок (у соціальному оточенні)

суб'єкта на конкретний результат по відношенню до конкретної(них) аудиторії прикладної комунікації. Йдеться про два рівні таких результатів-ефектів:

а) Комунікативний ефект – «зсуви» у свідомості аудиторій;

б) Поведінковий ефект – поведінкові акти, моделі поведінки та соціальні практики, які зумовлені впливом масової комунікації як соціальним, соціалізуючим впливом.

Такі результати мають дати суб'єкту масовокомунікативної дії як ініціатору впливу конкретний зиск, який ним програмується та який «стягується» з аудиторії. У якості зиску можуть виступати:

– Бізнес-прибутки – внаслідок купівлі масовим споживачем та / або його цільовими групами рекламованих товарів;

– Голоси на політичних виборах – внаслідок ефективності передвиборної агітації на масовий електорат та / або його цільові групи;

– Статус «лідера думок» – через «розкручування» певної персони у ЗМІ;

– Привабливий імідж, довіра та корисні зв'язки – які створений завдяки PR-технологіям та які можуть бути використані у якості капіталу (символічного та соціального);

– Соціально-політичні міфи – які впроваджує політичний режим / правляча еліта для своєї легітимації в очах широких мас, соціуму.

Однією з ключових ознак прикладних комунікацій є застосування технологічного підходу. Технології, які тут використовуються, належать до класу соціальних технологій, різновидами яких є соціально-комунікативні (в цілому), а також політичні, виборчі, іміджеві, кризові тощо. Із застосуванням соціально-технологічного підходу до здійснення як самої прикладної комунікації на всіх ланках комунікативного процесу, так і організації управління як власне комунікативного менеджменту, починаючи від вивчення наміченого об'єкта впливу й завершуючи підрахуванням зисків, пов'язане питання алгоритмізації як розрахунку оптимізації зусиль. Соціальна технологія раціоналізує послідовність можливих практичних дій, упорядковує їх, створюючи проект, модель.

За В. Різуном систему масової комунікації, включаючи вмонтовані в неї прикладні комунікації, можна представити як соціально-технологічну, виокремлюючи в ній:

- 1) професійного комунікатора;
- 2) технології комунікації;
- 3) об'єкт, по відношенню до якого застосовуються технології комунікації;
- 4) власне технологічний процес як процедуру здійснення комунікації.

В його моделі соціально-комунікативної технології масової комунікації:

– Технологічним об'єктом праці для професійного комунікатора є певна фізична, емоційно-вольова або розумова реакція та поведінка людей;

– Технологічними засобами праці є ті словесні, аудіовізуальні засоби і твори, виготовлені за їх допомогою, які й використовуються як засоби масового впливу чи масифікації людини;

– Технологічний процес містить дії, операції та способи їх виконання, які використовуються професійним комунікатором як процедура масового впливу [7, с. 155].

Особливого значення набувають креативні технології, що мають технологізувати власне комунікативний вплив на аудиторії як інформаційно-психологічний – це психотехнології, які «вмонтовуються» у прикладні комунікації. Вживається також поняття «мотиваційний менеджмент» – як цілеспрямований вплив на мотиваційну сферу особистості, групи, маси ззовні із використанням стимулів та психотехнологій.

Сам термін «вплив» є ознакою управління (в т. ч. менеджменту), влади, суб'єкт-об'єктних відносин. У класичних соціологічних та політологічних уявленнях про поняття «влада» як раз йдеться про те, що хтось має вплив на іншого, може диктувати йому свою волю, зумовлювати поведінку; на цьому ґрунтується і влада начальника над підлеглими в організації, і політична влада та її максимальне втілення – державна влада. Джерел влади може бути чимало (від фізичної сили до законних статусних повноважень), і у випадку прикладних масових комунікацій джерелом влади буде виступати інформація, яка стане «керівництвом до дії» для аудиторій як її одержувачів, але – не у вигляді прямого наказу, а у вигляді мотиватора, стимулятора. Відповідно, йдеться про владу через комунікативний вплив, і засобом впливу є цілеспрямоване інформаційне повідомлення, в яке «вмонтовано» відповідну програму та бажаний для ініціатора ефект впливу.

Соціально вплив в контексті прикладних комунікацій реалізується як комунікативний, а технологічно – як вплив інформаційно-психологічний (ІПВ).

За Л. Леонтьєвою, ІПВ можна уявити як цілеспрямоване продукування та поширення спеціальної інформації, що здійснює безпосередній вплив (позитивний або негативний) на психіку й поведінку соціуму, базуючись на масових інформаційних потоках [2, с. 34].

ІПВ представляє собою інтегральну єдність двох складових:

1. Інформаційна складова – зміст повідомлення як носія впливу.

2. Психологічна складова – програма / технологія впливу, що спрямована на ефект та три типові підскладові:

– Когнітивна підскладова (яка відповідає за нове знання або уявлення, погляд, думку);

– Емоційна підскладова (яка відповідає за оцінку, ставлення, психологічний стан, настрій та передуює формуванню установки, настанови);

– Вольова, або настановча підскладова (яка, формуючи установку на дію, передуює практичній поведінці).

В результаті застосування ІПВ по відношенню до аудиторії утворюється наступна послідовність ефектів: Нова інформація – Ставлення до об'єкту (який нею просувається) – Установка (закріплення ставлення та підготовка поведінкової реакції: саме на цьому етапі інформація стає «керівництвом до дії») – Дія – Усталена поведінка (рис. 1).

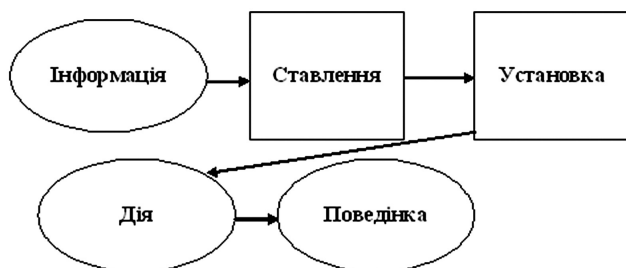

Рис. 1. Послідовність ефектів інформаційно-психологічного впливу

Ця модель може вважатися розвитком моделі дії прикладних комунікативних технологій Г. Почепцова [4, с. 15], в якій визначено наступну послідовність – тобто: прикладна комунікація – комунікативний ефект – посткомунікативний ефект (рис. 2):

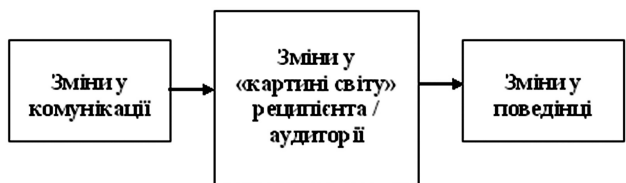

Рис. 2. Модель ефектів прикладних комунікацій Г. Почепцова

На підставі існування ієрархії комунікативних та поведінкових ефектів прикладні комунікації можна позначити як переконуючі комунікації, а з урахуванням їх здійснення в контексті масової комунікації – як інтенсивні переконуючі медіатизовані масові комунікації.

В цьому контексті можна використати поняття «комунікативний менеджмент» та «комунікативне програмування», взаємозв'язок між якими та результат застосування представимо наступним чином (рис. 3):

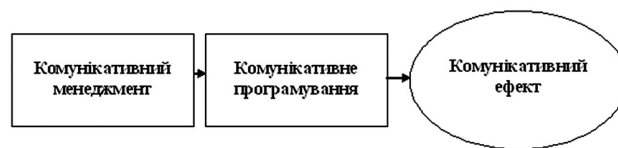

Рис. 3. Комунікативний менеджмент та його результати

Як зазначає у книзі Г. Почепцова «Інформація & дезінформація», сучасний інструментарій комунікативного менеджменту дозволяє:

- Впроваджувати нові оцінки ситуації;
- Будувати нову модель світосприйняття;
- Підтримувати й укріплювати інтерпретації, що вже існують;
- Мотивувати нову поведінку;
- Нейтралізувати стару поведінку [6, с. 146].

– Владні властивості комунікативної взаємодії суб'єкта з об'єктом зумовлюються також тим, що у розпорядженні суб'єкта масовокомунікативної дії є стратегічні переваги, які він цілеспрямовано використовує для свого впливу на об'єкт-аудиторію. До них можна віднести:

- Статус та пов'язані з ним можливості;
- Комунікативну ініціативу;
- Організацію (інформаційна індустрія) та інформаційно-комунікативні ресурси;
- Прикладні знання з комунікативістики, менеджменту, психології;
- Соціальні технології та роботу фахівців-практиків (журналісти, політтехнологи тощо);
- Прихований характер впливу на аудиторію (аудиторія не сприймає цей вплив як вплив та як те, чому слід чинити опір).

Як зазначає В. Шейнов, спроби управляти людиною, групою людей та іншими людськими спільнотами нерідко зустрічають опір останніх. У цьому випадку перед ініціатором управлінського впливу є два шляхи:

- 1) спробувати змусити виконати дію, що нав'язується адресату, ламаючи його опір (відкрите управління);
- 2) замаскувати управлінський вплив так, щоб він не викликав заперечень адресата (приховане управління) [11, с. 9].

Функціонування масової комунікації як такої та прикладних комунікацій як її складових залежить від типу суспільного

Таблиця 2

Групування основних видів прикладних комунікацій / технологій

Окреслені	Змішані
Пропаганда Реклама Паблік рілейшнз (PR)	– Переговори – Вибірчі технології – Перформанси – Кризові комунікації та спіндокторінг – Міфотехнології – Інформаційні/психологічні війни – Іміджмейкінг – Спічрайтінг – Робота з чутками

устрою, в т.ч. економічної моделі, політичного режиму, традицій громадянського й політичного життя, соціокультурних особливостей та специфіки соціальних комунікацій, зумовлених історичним розвитком, а також суспільно-політичною ситуацією, яка складається в даному конкретному суспільстві на даний час. «Заточеність» масової комунікації, ЗМІ саме під режим соціального управління та соціального впливу чітко фіксуються у наукових описаннях масових інформаційних процесів, наприклад, у наступному: «В ході масових інформаційних процесів розповсюджуються повідомлення, що містять інформацію, яка чітко зорієнтована на утвердження духовних цінностей, моральних і правових норм або якоїсь його частини з метою здійснення ідеологічного, політичного, економічного й організаційного впливу на оцінки, думки, і поведінку людей (Ю. Шерковін) [9, с. 169]. На практиці мають місце різні конкретно-історичні моделі (відображені, наприклад, у популярній концепції «чотирьох теорій преси» американських авторів Ф. Сіберта, Т. Петерсона та У. Шрамма) [8].

Говорячи про види прикладних комунікацій / технологій, насамперед слід навести бачення одного з найбільш відомих на пострадянському просторі фахівців у даній галузі – Г. Почепцова. До їх числа даним автором, виходячи зі змісту таких праць, як «Теория коммуникации» та «Коммуникативные технологии двадцатого века» [4; 5] зараховуються пропаганда, реклама, паблік рілейшнз (PR), переговори, виборчі технології, перформанси, кризові комунікації та спіндокторінг, міфотехнології, інформаційні / психологічні війни, іміджмейкінг, спічрайтінг, робота з чутками. В цьому переліку – як мас-медіатизовані, так і організаційні ділові комунікації.

Чимало з вказаних Г. Почепцовим прикладних комунікацій / технологій можна поділити на дві групи – окреслені та змішані. Комунікації першої групи – мають доволі чітко окреслену й таку, що історично склалася, методологічну основу; комунікації другої є «гібридними», суміщаючи елементи перших та маючи більш вузькоспрямовану дію (табл. 2).

Окрім цього, прикладні комунікації / технології перманентно вмонтовані в такі масовокомунікативні сфери та соціальні інститути, як журналістика, масова культура, мистецтво (література, кіно, архітектура, скульптура), освіта, релігія. Тут вони виступають провідниками та інструментами соціального контролю широких мас в інтересах економічних, соціальних та політичних еліт даного конкретного

суспільства, його політичного режиму та діючої влади.

Далі коротко зупинимося на закономірностях режимів функціонування масових (на прикладі ЗМІ) та прикладних комунікацій у сферах бізнесу, політики, державного управління.

1. Масові / прикладні комунікації та бізнес

В умовах ринково-капіталістичного суспільства з домінуванням в ньому відносин підприємництва та конкуренції значна кількість ЗМІ належать приватним підприємцям або великому бізнесу (корпорації, холдинги), представляє собою приватновласницьке виробництво з притаманними йому властивостями, є учасниками медіаринку.

За законами ринку, має місце конкурентна боротьба ЗМІ за увагу аудиторій та масового споживача масової інформації як такого.

Протягом останніх десятиліть «суспільства споживання» (провідної сучасної форми ринково-капіталістичного суспільства) під його впливом склалися та впроваджуються наступні принципи й стандарти оперування масовою інформацією, що потрапляє «у орбіту» ЗМІ:

- Оперативність;
- Розважальність;
- Видовищність;
- Драматизм;
- Сенсаційність;
- Скандальність;
- Контрастність;
- Статусність події або персони.

Одним з основних проявів ринкових стандартів стає розважальний формат повідомлень (позначається спеціальним поняттям *infotainment* як синтез *information* + *entertainment*). Його поширеність відображає як певну залежність ЗМІ від пересічних аудиторій масового суспільства, так й водночас культивування самими ЗМІ смаків сучасного масового життя, життя пересічного

індивіда, який соціалізується у «суспільстві споживання», де ключовими агентами соціалізації виступають масова культура та комерційна реклама. Внаслідок цього розважальні соціальні практики значно переважають пізнавальні та інтелектуальні. Все це призводить до того, що майже будь-яка інформація з майже будь-якої площини суспільного життя подається у «розважальній упаковці» або із її елементами.

Отже, ведення медіабізнесу підпорядковується законам ринку – таким же чином, як і будь-який інший бізнес. Тому однією з домінант є комерційний розрахунок при відборі та продажу інформації.

Є й зв'язки ЗМІ та бізнесу по іншим лініям, зокрема:

- ЗМІ представляють інтерес для бізнесу в якості способу коригування свого образу, своєї репутації в громадській думці (сфера PR);

- Тісні зв'язки бізнесу та ЗМІ лежать в площині комерційної реклами.

Має місце й більш широкий вплив реклами на зміст інформаційної політики ЗМІ: тут йдеться про обслуговування ЗМІ самої ідеології великого бізнесу, адже саме він є найбільш потужним рекламодавцем.

Професійні ЗМІ працюють зазвичай на дві аудиторії:

- 1) споживачів інформації (читачів, глядачів, слухачів та користувачів);

- 2) рекламодавців.

Відтак:

ЗМІ продають споживачам інформацію, яка для них:

- 1) важлива, тобто забезпечує задоволення базових потреб, і отримання цієї інформації впливає на їхнє повсякденне життя, допомагає зробити його безпечним і передбачуваним;

- корисна, бо допомагає споживачам приймати усвідомлені рішення, пов'язані з їхнім побутом і грошми;

- цікава, дарує їм емоційні враження, розважає, дозволяє заповнювати дозвілля.

- 2) ЗМІ продають рекламодавцям:

- довіру споживачів до інформації, яку вони поширюють;

- увагу і час, яку споживачі приділяють медіаресурсу;

- якість і кількість аудиторії, яка потрібна рекламодавцеві.

Отже, залежність ЗМІ від бізнесу проявляється у наступних аспектах:

- ЗМІ – як приватновласницьке підприємство;

- ЗМІ – як «гравець» на медіаринку;

- ЗМІ – під впливом рекламодавців та PR;

- ЗМІ – агент великого бізнесу;

- ЗМІ – провідник та пропагандист «суспільства споживання».

2. Масові / прикладні комунікації та політика

Політика навіть в більшій мірі, ніж інші види суспільної діяльності, потребує спеціальних засобів інформаційного обміну, встановлення й підтримки постійних зв'язків між її суб'єктами.

Політична комунікація виступає своєрідним соціально-інформаційним полем політики. В умовах насиченого політичного життя, яке сьогодні розгортається в умовах політичного плюралізму й конкуренції («політичний ринок») та в умовах перманентних виборчих кампаній – ЗМІ потрібні для політичних сил як засоби політичного просування.

Знаковими учасниками політичної комунікації є політичні партії, рухи, лідери (тобто, політичні сили).

Ще на початку XX ст. була висунута відома формула ролі ЗМІ у політичному процесі: преса як колективний «пропагандист», «агітатор» та «організатор». Сьогодні в контексті політичної комунікації йдеться про:

- Завоювання прихильності широких мас та визначених цільових груп у цілях політичної підтримки;

- Роботу із розширення кола симпатиків та їх мобілізації на підтримку тієї чи іншої політичної сили, акції, програми;

- Роботу з громадською думкою та масовою свідомістю в цілях просування політичної ідеології, міфології;

- Використання ЗМІ під час передвиборчих кампаній;

- Політичний іміджмейкінг та брендинг.

Так, ЗМІ використовується як інструменти прикладних політичних комунікацій: пропаганди, агітації, політичної реклами, політичного PR.

Політичні сили можуть володіти ЗМІ безпосередньо (партійні газети, Інтернет-сторінки), а також здійснювати вплив на інші ЗМІ через формат політичної залежності.

З іншого боку, політична боротьба з її конкуренцією, гострими заявами, драматизмом, перформансами, PR-акціями, колоритними політичними персонажами, скандалами та епатажами – сама по собі привертає увагу ЗМІ, які шукають в ній інформаційні приводи за описаними вище законами комерційного розрахунку привернення та тримання уваги сучасного пересічного масового споживача масової інформації. Це – політичне паблісити як складова політичного PR.

3. Масова / прикладні комунікації та держава

- Для держави (у особі не лише органів влади, але насамперед владних еліт)

ЗМІ виступають інструментом зв'язків із громадськістю (державний PR) та державної пропаганди, співвідношення між якими варіюється у залежності від суспільно-політичного устрою та політичного режиму. Тут йдеться про:

- Інформування населення про внутрішню й зовнішню політику;
- Інформаційний супровід й підтримку важливих рішень в контексті державного управління;
- Підтримку зворотного зв'язку із населенням задля потреб підтримки політичної участі громадян та інформаційного забезпечення рішень, що приймаються органами влади;
- Соціальний контроль мас за допомогою політичної пропаганди та інших засобів просування норм, цінності та ідеології.

Звичайно, що одна з провідних функцій державного управління – робота з громадською думкою – передбачає активну роботу зі ЗМІ, як зі збирання інформації про стан соціуму через них, так і роботу через них самих з соціумом. Це – основа урядових паблік рілейшнз як зв'язків з громадськістю, що орієнтується на використання методик непрямого впливу на громадську думку з метою її форматування бажаному напрямку для потреб схвалення суспільством державної політики, тобто – її легітимації. За твердженням С. Яремчука, «легітимізація владних дій, створення позитивної громадської думки щодо владних структур, підтримка домінуючих ціннісних орієнтирів у суспільстві – саме цього влада чекає від мас-медіа» [12, с. 86].

У державах, які позиціонуються як демократичні, державний PR є своєрідним заміном класичної пропаганди, яка представляє собою більш жорсткий інструмент роботи як з громадською думкою, так і з масовою свідомістю; причому вважається, що пропаганда – це інструмент з арсеналу недемократичних режимів.

З іншого боку, при уявленні про взаємини ЗМІ та держави розглядається феномен «четвертої влади». У факті поєднання участі ЗМІ в розробці стратегії і тактики соціального розвитку та тієї обставини, що для суспільних сил, що не увійшли до складу законодавчої та виконавчої влади, вони виступають як засіб актуалізації поглядів, криється пояснення, чому ЗМІ називають «четвертою владою».

Висновки. В сучасну інформаційну добу роль і значення прикладних комунікацій та «вмонтованих» в них соціально-комунікативних технологій об'єктивно зростає, що зумовлюється наступними обставинами:

- Масовим характером сучасного суспільства, в якому мають місце масове

виробництво й споживання, масова культура, масова комунікація, маси у якості споживачів та електорату;

- Конкуренцією та вимогами конкурентоспроможності, що є ключовим фактором успіху у бізнесі, політиці (включаючи міжнародну), громадській діяльності;
- Реаліями інформаційного суспільства та сучасними можливостями масових комунікацій, які ставлять людей у все більшу залежність від інформації та відкривають небачені раніше можливості управління людьми через інформаційно-комунікативні технології.

Прикладні комунікації / технології в сучасну добу із об'єктивною необхідністю мас-медіатизовані, враховуючи реалії та тренди «інформаційного суспільства», зростаючу залежність основної маси населення від інформації, одержаної через ЗМІ, а також зростаючу залежність людей від самих комунікативних технологій (перш за все Інтернет-технологій) та форматів спілкування, зокрема, тих же онлайн соціальних мереж.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зосименко И. А. Социология массовых коммуникаций : учебник. Ульяновск : УлГТУ, 2013. 357 с.
2. Леонтьева Л. Інформаційно-психологічний вплив: теоретико-методологічні засади аналізу. *Людина і політика*. 2004. № 5. С.25–35.
3. Основы теории коммуникации : учебник / под ред. М. А. Василюка. Москва : Гардарики, 2005. 615 с.
4. Почепцов Г. Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. Москва : «Рефл-бук» ; Киев : «Ваклер», 2000. 352 с.
5. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. Москва : «Рефл-бук» ; Киев : «Ваклер», 2001. 656 с.
6. Почепцов Г. Г. Информация & дезинформация. Киев : Ника-Центр, Эльга, 2001. 256 с.
7. Різун В. В. Теорія масової комунікації : підруч. для студ. галузі 0303 «журналістика та інформація». Київ : Видавничий центр «Просвіта», 2008. 260 с.
8. Сиберт Ф. С., Шрамм У., Питерсон Т. Четыре теории прессы : Представления о том, какой должна быть пресса и чем ей следует заниматься в авторитар. и либертариан. теориях и концепциях соц. ответственности и сов. коммунизма : Пер. с англ. Москва : Нац. ин-т прессы : Вагриус, 1998. 223 с.
9. Социальная психология. Краткий очерк / под общ. ред. Г. А. Предвечного и Ю. А. Шерковина. Москва : политиздат, 1975. 319 с.
10. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Знание, богатство и сила на пороге XXI века : Пер. с англ. Москва : ООО «Издательство АСТ», 2003. 669 [3] с.
11. Шейнов В. П. Пиар «белый» и «черный» : Технология скрытого управления людьми. Москва : АСТ ; Минск : Харвест, 2006. 672 с.
12. Яремчук С. С. Соціологія масової комунікації : навч. посібник. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2015. 248 с.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЯВИ СЕРВІСІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

SOCIO-ECONOMIC MANIFESTATIONS OF SERVICIZATION OF ECONOMICS

Стаття присвячена дослідженню можливих проявів сервісизації бізнесу (галузевих, економічних, соціальних, культурних, екологічних) та вивченню впливу стратегії сервісизації на соціально-економічну ефективність. В роботі продемонстровані позитивні та негативні ефекти наростання процесів сервісизації економіки та розкрито їх сутність. Впровадження економіки спільного користування, цифрової економіки та циркулярної економіки впливає на сектор ділових послуг, який сьогодні зазнає дуже помітних змін. Ці зміни потребують поглибленого аналізу для пояснення їх причин та розуміння їх просторових та територіальних наслідків. Зростання бізнес-послуг є якісно новим етапом у соціальній структурі виробництва. Міста та великі мегаполіси є основними дійовими особами концентрації послуг, оскільки вони одночасно генерують найвищий відсоток попиту та приваблюють розташування нових галузей обслуговування. Кластери бізнес-послуг являють собою бізнес-агломерації, які є складними динамічними системами постіндустріальної епохи. Однак, агломераційні економіки характеризуються не тільки експансією послуг та регіональним розвитком, а й регіональними нерівностями, спричиненими різними темпами зростання послуг та їх складом. Сервісні інновації відіграють особливо важливу роль у розвитку економіки. Вони можуть викликати революційні зміни в сферах обслуговування, стати новим двигуном сучасного економічного зростання та сприяти сталому економічному зростанню. Автор доходить висновку, що гнучкість структури підприємств, що функціонують у сфері бізнес-послуг, та їх саморегулююча здатність за наявності набору правил, узгоджених усіма учасниками економічної системи, створює простір для соціально-економічного розвитку та зростання національних економік. Синергетичні ефекти, що досягаються в сервісизованих інноваційних кластерах економіки, стосуються посилення всіх відомих агломераційних ефектів, адаптивності економічних агентів і їх спільнот до непередбачуваних змін на ринках, а також нарощування продуктивності і динамічності стійкості на базі безперервних інновацій.

Ключові слова: сервісизація, бізнес-послуги, глобальні міські агломерації, кластеризація, знаннєво-інтенсивні інновації.

The article is devoted to the study of possible manifestations of business servitization (sectoral, economic, social, cultural, environmental) and the study of the impact of servitization strategy on socio-economic efficiency. The positive and negative effects of the growth of servitization in economics are demonstrated and their essence is revealed. The introduction of the sharing economy, the digital economy and the circular economy is affecting the business services sector, which is undergoing very significant changes today. These changes require in-depth analysis to explain their causes and understand their spatial and territorial implications. The growth of business services is a qualitatively new stage in the social structure of production. Large cities are the main actors in the concentration of services, as they simultaneously generate the highest percentage of demand and attract new service locations. Business service clusters are business agglomerations that are complex dynamic systems of the post-industrial era. However, agglomeration economies are characterized not only by the expansion of services and regional development, but also by regional inequalities caused by different rates of growth of services and their composition. Service innovations play a particularly important role in economic development. They can bring about revolutionary changes in the service sector, become a new engine of modern economic growth and promote sustainable economic growth. The author concludes that the flexibility of the structure of enterprises operating in the field of business services, and their self-regulatory ability in the presence of a set of rules agreed by all participants in the economic system, generates socio-economic development and growth of national economies. Synergetic effects achieved in serviced innovation clusters of the economy include strengthening all known agglomeration effects, adaptability of economic agents and their communities to unpredictable changes in markets, as well as increasing productivity and dynamic sustainability based on continuous innovation.

Key words: servitization, business services, global agglomerations, clustering, knowledge-intensive innovation.

УДК 316.4:334
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.6>

Широкова М.С.

к.соц.н.,
доцент кафедри соціальних структур
та соціальних відносин
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Жодна соціально-економічна система не може ефективно працювати без налагоджених та динамічних фінансових, комунікаційних, розподільних та транспортних механізмів, і це справедливо не лише з національної та наднаціональної точки зору, але і з точки зору регіонів та міст. Так само важливість та вирішальна роль бізнес-послуг, починаючи від консалтингу, закінчуючи інжинірингом, дизайном чи інформатикою, не викликає сумнівів стосовно розвитку будь-якої національної чи регіональної економіки та її прогресу в плані ефективності та конкурентоспроможності.

Попередні дослідження сервісизації економіки були присвячені визначенню основних рушійних факторів, бар'єрів та факторів успіху процесу впровадження сервісизації, а також її можливих результатів для виробничих фірм. Прискорення взаємопов'язаних процесів зростання питомої ваги послуг у макроекономічних показниках (ВВП, чисельності зайнятих, кількості господарюючих суб'єктів, капіталі, інвестиціях), з одного боку, та проникнення, злиття або укорінення діяльності з надання послуг у процес матеріального виробництва – з іншого, спонукає дослідників до пошуку та

аналізу попередників, драйверів, активаторів, попередньо сформованих факторів або першопричин сервісизації [1; 2].

Метою даної роботи є дослідження можливих проявів сервісизації бізнесу (галузевих, економічних, соціальних, культурних, екологічних) та вивчення впливу стратегії сервісизації на соціально-економічну ефективність.

Фундаментальною ознакою постіндустріальної економічної системи є зміна галузевої структури економіки, адже при збереженні позицій промисловості провідним сектором економіки стає сектор послуг, що підтверджується зміною структури зайнятості, а також динамікою часток матеріального виробництва і сфери послуг. Прямий внесок галузі бізнес-послуг у економічне зростання виникає через зайнятість та зростання доданої вартості. Непрямий внесок у економічне зростання впливає з позитивних наслідків, які створюють бізнес-послуги для інших галузей. Процеси сервісизації економіки тісно пов'язані зі змінами в якості життя: добробутом і умовами життя населення, його купівельною спроможністю, соціальною безпекою, якістю соціальної сфери, навколишнім середовищем тощо. На рівні національної економіки ефектом сервісизації бізнесу може бути зміна місця і ролі держави на світовій арені, зміни у масштабах і структурі ВВП і національного доходу. Змінюється і розподіл праці в регіональній економіці через офшорінг та аутсорсинг бізнес-послуг, деіндустріалізацію на користь послуг та децентралізацію переплетених функцій.

Підприємства сфери бізнес-послуг відрізняються особливою роллю в процесі розвитку інноваційних кластерів, виступа-

ючи локомотивами економічного розвитку регіонів. Вони можуть формувати самостійні галузеві кластери, стаючи ядром економічних територій. Під такими сервісними кластерами слід розуміти систему взаємопов'язаних підприємств, продуктом яких є послуги різного характеру, та які розташовані на певній території і виявляють тенденцію до посилення свого значення в економіці регіону або фактично грають в ній важливу роль. Головною передумовою формування сервісного кластера має бути наявність в регіоні компетенцій і умов, що посилюють агломераційний ефект та сприяють покращенню динаміки концентрації зайнятості у сфері бізнес-послуг.

Будучи драйвером економічного зростання, сервісизація бізнесу забезпечує практично всі можливі плюси і переваги в соціально-економічній сфері (рис. 1). Розглянемо їх детальніше.

Розвиток високоінтелектуальної сервісної економіки має бути підкріплений наявністю робочої сили високої якості. Місця концентрації бізнес-послуг можуть забезпечити приплив на ринок праці висококваліфікованих фахівців. Це відбувається завдяки сформованій системі освіти у великих містах і мегаполісах. Майже всі найбільші університети, дослідні установи та інноваційні центри розташовані на території, що входить в ареал великих міських агломерацій. Дані свідчать, що збільшення частки робітників з університетською освітою в місті на 10% підвищує продуктивність інших робітників у цьому місті на 3–4% [3]. Надання передових послуг, де накопичення знань є важливим, створює компаніям, що діють у високотехнологічних галузях, стимули для інвестування у постійне навчання.

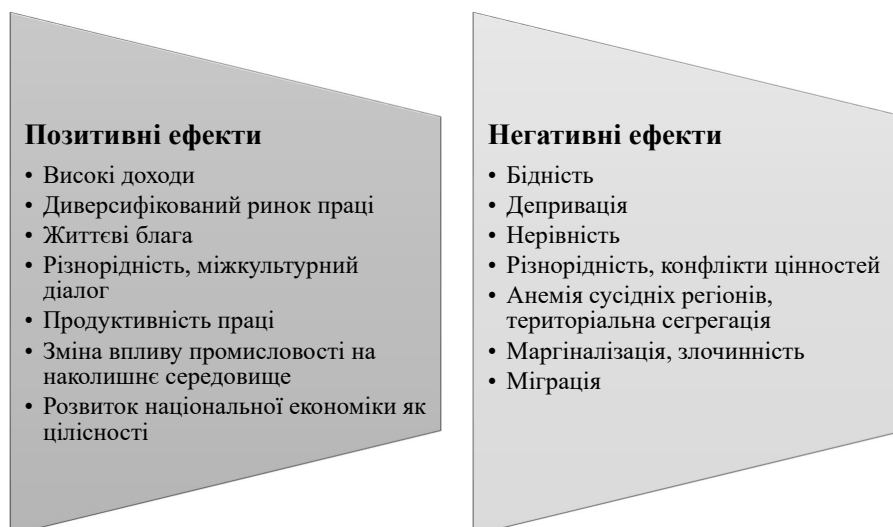

Рис. 1. Можливі соціально-економічні прояви сервісизації бізнесу

Джерело: складено автором самостійно.

Інша перевага великих міських агломерацій, яка притягує перспективних працівників ззовні – це широкий спектр можливостей долучитися до життєвих благ і досягнень сучасної цивілізації. До них відносяться перспективи отримання престижної роботи, високих доходів, самореалізації, встановлення корисних зв'язків (соціальний капітал), різноманітність і якість послуг. В результаті в великих містах формується диверсифікований ринок праці, значний сегмент якого складають висококваліфіковані і високооплачувані працівники. Тут також набагато ширше представлені професії, що вимагають креативного підходу. Це перетворює мегаполіси з розвиненою сферою бізнес-послуг в центри підприємництва і творчості.

Процеси сервісизації в промисловості призводять до створення робочих місць для обслуговування в межах самого виробничого сектору. До того ж промисловість передає робочі місця в сферу послуг за допомогою аутсорсингових процесів, що призводить до створення центрів *BPO*, *SSC* та *COE*. В сучасній сфері послуг основними критеріями набору працівників є навички, компетенції та повноваження [4, с. 172]. Освіта та особистісні риси кандидата на роботу також є дуже важливими. Професійний досвід враховується рідко, і лише зрідка звертається увага на вік та інші характеристики, такі як ставлення до роботодавця, система сповідуваних цінностей і моральних норм. В той же час процес створення робочих місць у секторі сучасних бізнес-послуг не має тенденції у вимогах до працівників, спільної для всіх типів проектів: одні посади, що пов'язані з інноваційністю та креативністю, вимагають високої кваліфікації, а інші, які вимагають виконання завдань за однаковою схемою, створюються в рутинних та низьких кваліфікаційних завданнях. Крім того, зайнятість у сфері сервісу сприяє інтеграції жінок на ринок праці.

Емпіричний аналіз показує, що між зростанням послуг та продуктивністю праці існує позитивний і сильний зв'язок [1, с. 119-120]. Також дослідження підтверджує, що регіони, які мають спеціалізацію у сфері послуг, реєструють більш позитивну динаміку щодо зростання продуктивності праці. Глибинною силою кластеризації є кластеризація людей і продуктивності, креативності і таланту, який управляє економічним розвитком. Ось чому великі міста, які є географічно організованими системами виробництва і ринків, завдяки кластеризації людських ресурсів формують соціально-економічну перевагу. Виграш в інноваціях і продуктивності з лиш-

ком окупає дорожнечу життя і витрати, пов'язані з веденням бізнесу в подібних місцях.

Оскільки сервісизовані міста виступають рушійною силою економічного зростання, вони являють собою цивілізований простір, в рамках якого можливий пошук взаєморозуміння, обмін між представниками різних культур, які часом настільки відрізняються, що без безпосередніх контактів їх адекватне сприйняття один одного було б ускладнене. Культурне розмаїття все більше визнається як важливе для інновацій. Емпіричні дослідження демонструють функції виробництва інновацій на рівні міста та підтверджують існування зв'язку між культурною різноманітністю населення, інноваціями та зростанням [5]. Культурні відмінності у менеджменті підприємств або їх робітниках можуть покращити підходи до вирішення проблем або генерування ідей, забезпечити міжнародні зв'язки або можливість вчитися із зовнішніх джерел.

Ще одним позитивним ефектом сервісизації економіки є те, що за рахунок переливу ресурсів у сферу сервісу і кумулятивного ефекту мегаполіси стають осередками і драйверами зростання не тільки в своїх власних кордонах. Регіони, наближені до великих міст, процвітають і зазнають вищого економічного зростання, ніж віддаленіші регіони. Більш розсіяна структура міст пов'язана із зниженням ВВП на душу населення на регіональному рівні. За даними *OECD*, регіони, що включають великі мегаполіси з більш ніж півмільйонном жителів, мають темпи зростання приблизно на чверть відсотка швидше на рік, порівняно з регіонами, у яких відсутні такі метропольні зони [6, с. 55]. Крім того, було підтверджено, що відбувається процес конвергенції між тими регіонами, які демонструють більш високий рівень продуктивності, та найбільш відсталими регіонами [1]. Тобто, мати велике місто в регіоні, а не мережу малих міст, може бути економічно вигідніше. Це означає, що країни з поліцентричної міською системою знаходяться в більш вигідному становищі, оскільки велика їх частина виграє від близькості до великих міст і можливості їх економічного зростання підвищуються.

Звідси випливає, що сервісизовані міські агломерації забезпечують можливість національній економіці розвиватися як єдине ціле. Їх скріплююча роль проступає ще більш рельєфно завдяки тому, що вони є центрами прийняття стратегічних рішень, точками тяжіння фінансів, людей і технологій, а також порталами, через які відбувається обмін інформацією різних типів і перелив капіталу всіх видів. У західних

країнах глобалізовані регіони є такими, де значно вища спеціалізація в галузі передових послуг прямо пов'язана з їх добробутом. Таким чином сфера послуг набуває все більшого значення для спроможності регіонів конкурувати в глобалізованому світі.

Сервісизація суттєво підпадає під більш широкі міркування екологічної модернізації (іноді її також називають екоефективними інноваціями), забезпечуючи формулу взаємодії екології та економіки. Загальнови́знано, що сучасні тенденції зростання економіки та населення все більше залишають відбиток на природному середовищі. Сервісизація може потенційно знизити впливи на навколишнє середовище, пов'язані з лінійними системами виробництва та споживання на основі моделей продажів, власності та розпорядження. Сервісизація відіграє головну роль у циркулярній економіці та призводить до економії ресурсів, оскільки, якщо продукція надається у використання, а не продається, то виробники зацікавлені у продовженні терміну експлуатації продукту [7]. З іншого боку, споживачам надається економічний стимул для використання продукції більш ефективним способом, а виробники, що приймають стратегію сервісизації, можуть підвищити інтерес споживачів до екологічних питань.

Сучасна наукоємна сервісна економіка є джерелом сили і багатства мегаполісів, що привертають до них людей і капітали. Іронія, однак, полягає в тому, що в ній же укладене джерело їх якщо не слабкості, то принаймні багатьох складних соціальних проблем (рис. 1). Як це часто відбувається, складні процеси, що розгортаються в реальній дійсності, досить неоднозначні. Практично кожна перевага великого міста має свою тіньову сторону, свого двійника, який несе негативний заряд. В даному випадку мова йде про те, що міста, надаючи широкий спектр можливостей і життєвих благ, привертають до себе людей і капітали. Отже, вони можуть знекровлювати інші регіони країни, посилюючи просторову нерівномірність розподілу ресурсів і економічної активності і завдаючи шкоди розвитку господарської системи в цілому.

В основі нерівності лежить поляризація ринків праці. Багато дослідників сходяться на думці, що поляризація має місце і пов'язана з переходом від індустріальної до постіндустріальної, інноваційної фази розвитку і глобалізацією. В економіці, заснованій на знаннях, традиційні виробництва змінюються наукомісткими, в тому числі в сфері послуг, і виводяться за межі міст. У той же час змінюється структура робочої сили. Зростає чисельність її елітних загонів,

зайнятих висококваліфікованою і високооплачуваною працею. Але при цьому місто продовжує пред'являти попит і на низькокваліфіковану ручну працю. В результаті відбувається поляризація ринків праці в її крайніх точках. Середній сегмент її розмивається. Одночасно відбувається концентрація на одному полюсі працівників з високими рівнями освіти, кваліфікації та доходів і низькооплачуваних, які виконують різні види робіт і не потребують спеціальних знань і навичок, – на іншому. У зв'язку з автоматизацією і роботизацією різних видів діяльності, включаючи послуги, середньому сегменту невдовзі передрикається ледь чи не повне зникнення.

Що стосується середнього класу, то його чисельність в містах тривалий час скорочується. Причинами скорочення середнього класу є негативні тенденції в соціально-економічному розвитку великих міст: вартість нерухомості, освіти, товарів і послуг, залежність від кредитів, доступність помешкань для життя, автоматизація виробництва, ставки оподаткування, міграція. Високе значення нерівності у розподілі доходів в міських агломераціях пояснюється також тим, що тут розташовані численні міжнародні банки і штаб-квартири великих національних і транснаціональних компаній, науково-дослідні інститути і підприємства технологічної промисловості. Тож не дивно, що доходи деяких жителів мегаполісів є екстремально високими. Виявити місця, де спостерігається висока концентрація одержувачів дуже високих або дуже низьких доходів, можна за допомогою коефіцієнта Джині. Серед багатих країн «лідерство» за цим показником належить США. На 2016 р. коефіцієнт Джині тут становив 0,415, що власніше радше країнам, що розвиваються (Іран, Філіппіни), ніж розвиненим країнам [8]. Для порівняння, коефіцієнт Джині для Швеції, країни з найбільш рівномірним розподілом доходів у світі, становить 0,292, Данії – 0,282, Німеччини – 0,317, а Канади – 0,340. Відмінності в рівнях нерівності існують не тільки між великими містами та їх країнами в цілому. Вони присутні і всередині мегаполісів. При цьому в центральній частині міст вони, як правило, є значнішими, ніж в агломерації в цілому. Причина досить значних розбіжностей в коефіцієнтах Джині полягає в тому, що околиці набагато більш однамітні за своїм складом, ніж центри поселень.

Під час трансформації економічної системи в механізмах розподілу доходів населення відбуваються зміни, які носять ринковий характер, в результаті чого створюються умови для зростання нерівності доходів населення, яка, в кінцевому рахунку,

стає причиною бідності. Наприклад, у США багатство продовжує концентруватися на вершині – найбагатші 10% американських домогосподарств контролюють майже 75% капіталів [9]. Нерівномірний розподіл доходів населення стає причиною для внутрішньої напруги через обмеженість соціальних перспектив, відсутність виходу з поточного соціально-економічного становища, прагнень для реалізації свого людського потенціалу. Бідність здійснює негативний вплив на економічний розвиток країни, призводить до стійких структурних диспропорцій на ринку праці, порушує економічні та соціальні зв'язки, знижує обсяг заощаджень населення, а низька купівельна спроможність бідних скорочує сукупний попит.

Розвиток інноваційної сервісної економіки тісно пов'язаний з міграційними процесами. Основний потік іммігрантів направляє в міста, оскільки вони прагнуть потрапити туди, де легше знайти роботу, вищі заробітки, рівень і якість життя. Наприклад, міграція населення працездатного віку зі Східної до Західної Європи сприяла зменшенню чисельності населення в деяких країнах Східної Європи протягом попередніх десятиліть, в той же час вона сприяла зростанню чисельності населення у країнах Західної Європи [10]. Дослідження показали наявність прямої залежності між регіоном, куди направляються мігранти, їх майстерністю і кількістю робочих місць у сфері інтелектуальних ділових послуг. Це одна з найважливіших галузей економіки, заснованої на знаннях. Компанії, які надають такі послуги, не тільки самі ведуть активну інноваційну діяльність, але й виступають провідниками знань для своїх споживачів. Канадські дослідники також дійшли висновку, що існує тісна позитивна залежність між часткою в загальній чисельності іммігрантів осіб, які закінчили коледж, мають дипломи в галузі природничих наук і інженерної справи, і успішним економічним розвитком міста [11]. Разом з тим приплив іммігрантів і етнокультурна, цивілізаційна різноманітність, які не тільки не слабшають, але стають все більш рельєфними, породжують гострі конфлікти на ціннісному рівні. Нерозуміння і неприйняття «чужинців» корінним населенням, з одного боку, і нездатність, а часто і небажання приїжджих жити за законами приймаючої країни, з іншого, викликають зростання протестних настроїв, як серед приїжджих, так і місцевих жителів.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, стратегія сервісизації бізнесу може принести значні переваги соціально-економічному розвитку. В першу чергу, вигоду від цього процесу отримують

люди, які живуть та працюють на цих територіях. Крім того, в промислових районах збільшення кількості фірм, що займаються бізнес-послугами, та утворення територіальної екосистеми з ними на чолі, збільшує конкурентну перевагу місцевих виробників і посилює привабливість території для інвестування та життя. Розташування виробничих фірм та компаній, що надають бізнес-послуги, у тому ж просторі покращує соціально-економічні показники шляхом надання послуг з високою доданою вартістю для інших організацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Cuadrado-Roura J.R. Service industries and regional analysis. New directions and challenges. *Investigaciones Regionales. Journal of Regional Research*, 2016. Vol. 36. P. 107-127.
2. Baines T., Shi V.G. A Delphi study to explore the adoption of servitization in UK companies. *Production Planning & Control*, 2015. Vol. 26(14–15). P. 1171–1187.
3. Ahrend R., Farchy E., Kaplanis I., Lembcke A.C. What makes cities more productive? Evidence on the role of urban governance from five OECD countries. *OECD Regional Development Working Papers*, 2014. Vol. 05. OECD Publishing, Paris. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/5jz432cf2d8p-en.pdf?expires=1586964262&id=id&accname=guest&checksum=CF00B93B6D270912C28E53E5D62E07EA>
4. Żelazko B. Zasoby pracy dla gospodarki usług. *Serwisyzacja Polskiej gospodarki*. Redakcja naukowa – I. Lichniak. Oficyna wydawnicza Szkoła Główna Handlowa w Warszawie: Warszawa, 2010. S. 163–183.
5. Lee N. Cultural Diversity, Cities and Innovation: Firm Effects or City Effects? *Spatial Economics Research Centre Discussion Paper* 144. London School of Economics, 2013. 30 p.
6. Regions and Cities: Where Policies and People Meet. *Regional Outlook*. OECD, 2014. URL: https://read.oecd-ilibrary.org/urban-rural-and-regional-development/oecd-regional-outlook-2014_9789264201415-en#page1
7. Hojnik J. Ecological modernization through servitization: EU regulatory support for sustainable product-service systems. *Review of European, Comparative & International Environmental Law*, 2018. P. 162–175.
8. GINI index. World Bank, 2018. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI>
9. Suneson G., Stebbins S. These 15 countries have the widest gaps between rich and poor. *USA today*, 2019. URL: <https://www.usatoday.com/story/money/2019/05/28/countries-with-the-widest-gaps-between-rich-and-poor/39510157/>
10. Leveraging Megatrends for Cities and Rural Areas. *Regional Outlook*. OECD, 2019. URL: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/9789264312838-en/index.html?itemId=/content/publication/9789264312838-en>
11. Florida R. Immigrants Boost the Wages, Income and Economic Output of Cities. *Bloomberg*, 2013. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2013-04-25/immigrants-boost-the-wages-income-and-economic-output-of-cities>

СЕКЦІЯ 3

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ НА ГРОМАДЯН ПІД ЧАС ЗАГРОЗЛИВИХ ПОДІЙ

INFORMATION-PSYCHOLOGICAL INFLUENCE ON CITIZENS DURING THREATENING EVENTS

У статті досліджено складний багатогранний процес цілеспрямованого інформаційно-опосередкованого психологічного впливу на людину в умовах переживання нею загрозливих подій, ймовірних психотравм, а також мобілізації її свідомих і несвідомих ресурсів для відновлення фізичного та психічного здоров'я. Тривожні новини, пов'язані з подіями, швидко поширюються через Інтернет та соціальні мережі, включаючи сумнівні неперевірені повідомлення, які можуть стати джерелом додаткового стресу. У цих умовах особливого значення набуває доступність для людей інформаційно-психологічної підтримки.

Інформаційно-психологічний вплив можна розглядати як «проникнення» в психіку реципієнта (цільової аудиторії) за допомогою інформаційного контенту спеціальними засобами в різних формах (від листівок, плакатів, новинних каналів до соціальних мереж, радіо та подкастів), яке має на меті змінити індивідуальні чи групові психологічні характеристики напрямку, визначеному ініціаторами впливу.

Співвідношення конструктивних та деструктивних компонентів впливу може бути різним в мирний час і під час воєнного протистояння. Інформаційна війна включає систематичне використання пропаганди, психологічних операцій, операцій військового інформаційного забезпечення для впливу на думки, емоції, настрої та поведінку реципієнтів різних цільових аудиторій, у тому числі різних груп населення держави-супротивника.

Висвітлено психодинамічний, когнітивно-поведінковий та ціннісно-смісловий компоненти психологічного впливу інформації з різних джерел на громадян з урахуванням сучасних реалій. Окреслено інтегративну модель інформаційно-психологічного підтримки громадян під час загрозливих подій. Функція підтримки може здійснюватися шляхом конструктивного інформаційно-психологічного впливу; з'ясовано умови, за яких такий вплив може бути частково або переважно руйнівним.

Ключові слова: психологічний вплив, переживання, загрозливі події, новини, контент, соціальні мережі, інформаційно-психологічна підтримка, реципієнт, цільова аудиторія, інформаційна війна

The article examines the complex multifaceted process of purposeful information-mediated

psychological impact on people in the face of threatening events, probable psychotrauma, as well as the mobilization of its conscious and unconscious resources to restore physical and mental health. Disturbing news is easily spread through the Internet and social media, including unverified messages, which become a source of additional stress. In these conditions, the availability of information and psychological support for people is of special importance.

Information-psychological influence can be considered as "penetration" into the psyche of the recipient (target audience) with the help of information content, which aims to change individual or group psychological characteristics (views, attitudes, motives, etc.) in the direction that is determined by the initiators of influence. Information and psychological influence is carried out by special means in various forms (leaflets, posters, news channels, social networks, radio and podcasts), that influence can be seen as a process that changes various aspects of the recipient's activity, and as a result of these changes.

The ratio of constructive and destructive components of influence can be different in peacetime and during military confrontation. Information warfare involves the systematic use of propaganda, psychological operations, operational military information support to influence the thoughts, emotions, moods and behavior of recipients of different target audiences, including different groups of the enemy state. There are different options for "using" information content depending on the goals of the impact and the target audience. At the same time, in addition to the conscious tasks set by the initiators, various unconscious factors related to customers, developers and translators of content penetrate the content, so the impact is not always predictable.

Psychodynamic, cognitive-behavioral and value-semantic components of the psychological impact of information from various sources on citizens, taking into account modern realities, are highlighted. An integrative model of information and psychological support of citizens during threatening events is outlined. The support function can be carried out through constructive informational and psychological influence; the conditions under which such influence can be partially or mainly destructive have been clarified.

Key words: psychological impact, experience, threatening events, content, social networks, information-psychological support, recipient, target audience, information war

УДК 159.923.2:316.774:342.9(477)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.7>

Завгородня О.В.

д. психол. н.,
провідний науковий співробітник
лабораторії методології і теорії
психології
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії
педагогічних наук України

Постановка проблеми. Використання інформації як знаряддя психологічного впливу в кризових умовах набуває безпре-

цендентної важливості. Під час і зразу після загрозливих подій спостерігаються посилені реакції на стрес, які можуть спричинювати

необґрунтовані дії громадян, відволікаючи критично важливі ресурси, а також пов'язані з тривалими негативними наслідками для фізичного і психічного здоров'я. Завдяки інтернету та соціальним мережам тривожні новини легко поширюються численними каналами в середовищі, яке толерує суперечливість і сумнівність інформації. Сумнівні неперевірені повідомлення можуть бути джерелом додаткового стресу, викликати об'єктивно неадекватні емоційні реакції, почуття жаху, гніву, підозри тощо, спотворюючи мислення реципієнтів, яким важко самостійно на основі багатьох джерел аналізувати складну реальність [6]. В цих умовах особливого значення набуває доступність надійних інформаційних джерел, можливість адекватно оцінювати ризики, а також коректна інформаційно-психологічна підтримка людей.

Аналіз останніх досліджень. Психологічний вплив розглядають як вплив на психічний стан, думки, почуття й дії іншої людини за допомогою винятково психологічних засобів (вербальних, паралінгвістичних або невербальних), з наданням йому права й часу відповідати на цей вплив [5]. Впливати означає діяти певним чином на кого-небудь, що-небудь [1]. Системний аналіз психологічного впливу охоплює питання його атрибутів, структури, функцій, стратегій здійснення, мішеней впливу, методів, видів, генези. В структурі психологічного впливу виокремлюють такі складові: 1) суб'єкт (ініціатор) психологічного впливу; 2) реципієнт психологічного впливу; 3) цілі; 4) дії; 5) результати психологічного впливу. «Мішенями» впливу позначають якості, характеристики реципієнта, на які ініціатор спрямовує вплив. Вплив може бути: 1) довільний і мимовільний; 2) прямий і непрямий; 3) безпосередній і опосередкований; 4) очевидний, неприхований й неочевидний, прихований; 5) короточасний і тривалий. Можна виокремити такі ознаки свідомого впливу: цілеспрямованість, досягнення планованого результату; психологічні засоби; вольові зусилля суб'єкта впливу [4].

Важливими питаннями в зазначеному контексті є розгляд різних аспектів психологічної підтримки людини засобами інформації, аналіз репертуару «операцій у когнітивній галузі», вивчення чинників конструктивності та дієвості інформаційно-психологічного впливу, притаманних різним його формам. Слід відзначити, що традиційна модель інформування громадян, коли невелика кількість видань укомплектована підготовленими журналістами, які беруть інтерв'ю у джерел, що заслуговують

на довіру, а потім перед публікацією перевіряють інформацію, трансформована нинішнім медійним середовищем. Зростання ролі інтернету та соціальних мереж посилює проблему фейкових повідомлень маніпулятивного призначення. Поява мережі відкрила новий арсенал інструментів, які можна використовувати для маніпулювання, включаючи онлайн-зламування, псевдоніми, боти, веб-сайти без вказівки авторства, заповнені сфабрикованим контентом, аватари в соціальних мережах, що публікують фальшиві новини [8]. Такі новини вводять в оману, спотворюють картину світу, викликають неадекватні реальності емоції (гніву, підозри, страху тощо). У політиці важлива роль надається інформаційно-психологічному впливу на думки, емоції, поведінку різних верств громадян, зокрема, в ситуації політичного протистояння доступ до інтернету, соціальні мережі використовуються не лише для внутрішньої аудиторії, але й для впливу на громадську думку країни-супротивника, підтримки в ній опозиційних політичних рухів тощо [3]. Соціальні мережі стають полем битви, де сама інформація використовується як зброя [8].

Мета дослідження – здійснити аналіз психологічного впливу поширюваного різними каналами інформаційного контенту на реципієнта та окреслити низку аспектів інформаційно-психологічної підтримки громадян підчас загрозливих подій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інформаційно-психологічний вплив можна розглядати як «проникнення» в психіку реципієнта (цільової аудиторії) за допомогою інформаційного контенту, яке має на меті змінити індивідуальні чи групові психологічні характеристики (погляди, установки, мотиви тощо) у напрямку, визначеному ініціаторами впливу. Інформаційно-психологічний вплив здійснюється спеціальними засобами в різних формах (від листівок, плакатів, новинних каналів до соціальних мереж, радіо та подкастів), може розглядатися як процес, що змінює різні аспекти активності реципієнта, і як результат цих змін. Інтернет, соціальні мережі розширили можливості такого впливу. Все більше людей мають безперервний доступ до новин в будь-який час дня та ночі з будь-якого пристрою, підключеного до Інтернету. Людина не завжди усвідомлює власну вразливість для маніпуляцій, і їй часом легше повірити у примітивну вигадку, особливо якщо ця вигадка піднімає їй настрій та самооцінку. Здійснення впливу на когнітивну сферу людей, на їхні емоції та поведінку шляхом поширення фейкового або гібридного контенту дає значні можливості

для маніпулювання громадською думкою, а етичні правила не встигають за розвитком технологій.

Завдання інформаційно-психологічного впливу можуть зосереджуватися на набутті реципієнтами нових переконань, настановлень, формуванні та апробації нових форм поведінки, гальмуванні її небажаних форм також за рахунок змін у соціумі. Мішенню стають як зміни в когнітивній сфері реципієнтів, так і формування бажаних поведінкових патернів. Бажаних – з позицій ініціаторів впливу та поставлених ними завдань, які можуть бути неконструктивними з позиції гуманності та загальнолюдських цінностей. Тому ефективність впливу не завжди збігається з його конструктивністю.

Співвідношення конструктивних та деструктивних компонентів впливу може бути різним в мирний час і під час воєнного протистояння. Під час військових дій здійснення інформаційно-психологічного впливу відбувається з трьох основних груп інформаційних джерел: власної країни; країни-супротивника; інших країн. Джерела можуть бути державні, мейнстрімні, а також різною мірою опозиційні. Інформаційна війна така ж стара, як війна сама по собі. Новим є поширення новин (правдивих і фальшивих) цілодобово і безперервний доступ до них [8]. Ефективне використання інформації (спрямована внутрішньо – на своїх громадян та ззовні передача повідомлень) може значно вплинути на волю до боротьби сторін протистояння, таким чином підвищити шанси бажаної перемоги. Інформація використовується для формування суспільної думки, прийняття рішень, залучення потенційних союзників, посилення рішучості уряду здійснювати цілеспрямовані військові дії в складних умовах, навіть коли очікування успіху зменшується.

Інформаційна війна включає систематичне використання пропаганди, психологічних операцій, операцій військового інформаційного забезпечення для впливу на думки, емоції, настрої та поведінку реципієнтів різних цільових аудиторій, у тому числі різних груп населення держави-супротивника. В останньому випадку пропаганда в інформаційній війні – це неправдиві, помилкові чи гібридні повідомлення, ідеї чи заяви, які навмисно поширюються задля зниження морального духу реципієнтів, для залякування, переконання, щоб зламати їх дух, волю до боротьби без застосування фізичної сили [7].

Існують різні варіанти «використання» інформаційного контенту залежно від цілей впливу та цільової аудиторії. Крім свідомих завдань, поставлених ініціаторами впливу,

у контент проникають різні несвідомі чинники, пов'язані із замовниками, розробниками і трансляторами контенту, тому результат впливу не завжди передбачуваний.

У трактуванні інформаційно-психологічного впливу продуктивним є застосування інтегративної ідеї, що витікає із внутрішньої логіки зазначеного процесу, оскільки здійснення інформаційно-психологічного впливу (залежно від типу завдань, аудиторії) хоча й фокусується переважно на певному аспекті психологічного функціонування – головній «мішені» (емоційній, ціннісній, мотиваційній, когнітивній, поведінковій сфері реципієнта), не може не враховувати інші.

Методологічною основою нашого дослідження виступив інтегративно-екзистенційний підхід [2]. Спираючись на напрацювання психодинамічного, поведінкового, когнітивного, середовищного та інших підходів у розумінні проблеми, провідне значення ми надаємо духовно-екзистенційним станам людини (не ігноруючи інші, але й не редукуючи людину до них). З зазначених позицій, екзистенційна сповненість характеризує вільне, відповідальне, емоційно-духовно насичене життя автентичної та конгруентної людини. А складно детерміновані порушення особистісного здоров'я можна тлумачити як розлади, що характеризуються дефіцитом буттєвої сповненості, відчуттям безглуздості, марнування життя, самовідчуженням, збайдужінням – стани, яким передують неможливість упродовж тривалого часу втілити у житті і діяльності власні цінності.

Інтегративно-екзистенційний підхід конкретизовано щодо обговорюваної проблеми в окресленні низки аспектів інформаційно-психологічної підтримки громадян під час загрозливих подій та випробувань в контексті розробки інтегративної моделі зазначеного явища. Функцію підтримки може здійснювати конструктивний інформаційно-психологічний вплив, водночас вплив може бути частково або переважно руйнівним. Модель запропоновано з урахуванням можливостей та дієвості різних психологічних напрямків. Зокрема, з позицій психодинамічного напрямку інформаційно-психологічна підтримка має бути спрямована на громадську рефлексію актуальних спільних переживань, страждань, гніву, а також почуттів, які пов'язані з минулими подіями та переносяться в сьогодення, на усвідомлення неконструктивних історичних сценаріїв (внутрішнього роз'єднання, некритичної довірливості щодо ворога тощо) як причин втрати історичних шансів. Вплив, частково або переважно руйнівний для когнітивної

сфери реципієнта, формується інформаційним контентом, створеним виробниками такого контенту на замовлення деструктивних керівників (свавільно-егоцентричних осіб з викривленим внутрішнім світом внаслідок неопрацьованого травматичного досвіду – як індивідуального, так і колективного). Реципієнт може розглядати джерело інформації (напр., державний канал) як заступника або аналог настанов батьків, вчителів, «старшого брата» тощо. Цей психоаналітичний аспект асоціюється із сприйняттям керівників в автократичних державах («вождь», «батько народів» тощо). Реципієнт сприймає інформацію відповідно до потреб, мотивів, настановлень, упереджень, які сформувались раніше у стосунках «молодший – старший», що виявляється в неусвідомлюваних емоційних реакціях на інформацію, у зайнятті щодо отриманого повідомлення позиції «старшого», «молодшого» чи рівноправного партнера з різним рівнем довіри/критики, в прийнятті або відторгненні інформації. Реципієнт може несвідомо переносити на сприйняття інформації емоційно насичені уявлення, що поєднують досвід власного дитинства, контекст ранніх взаємин з авторитетними особами, а також переживання референтних для нього групових уявлень про історію, державу тощо. Також має значення неусвідомлювана мотивація вибору джерел інформації, їх різноманітності тощо. Ініціатор інформаційно-психологічного впливу далеко не завжди усвідомлює свої невіршені глибинні проблеми, що детермінують зміст й емоційне забарвлення трансльованого контенту, а результати психологічного впливу такого продукту на реципієнта не завжди передбачувані. Інформаційний контент державних джерел стає «токсичним», якщо в країні панівний культурно-ідеологічний канон блокує рефлексію правдивого історичного досвіду, з'ясування неусвідомлених травматичних витоків колективної деструктивності, психологічних захистів, що віддаляють громадян від розуміння реальності. Це стимулює гіперкомпенсаторну неконструктивну сповнену фейків інформаційну активність (щодо історичного минулого і сьогодення), базовану на ресентименті (ressentiment), гальмує пошук можливостей розв'язання внутрішніх суперечностей, посттравматичного відновлення колективного психологічного благополуччя, подолання труднощів, зняття (зокрема культурально-ідеологічних) перепон суспільного розвитку та оптимального функціонування країни.

З позицій когнітивно-поведінкового підходу інформаційно-психологічна підтримка

має бути спрямована на рефлексію та ревізію ірраціональних настановлень та переконань щодо себе (власної країни), союзників, супротивників, на розширення діапазону міркувань та можливих дій, переоцінку, корекцію, відмову від неефективних когнітивних та поведінкових стратегій (неадекватних історичній ситуації та актуальним викликам), звільнення від повторюваних в минулому помилок, неефективних способів розв'язування конфліктів, виявлення можливостей креативного й гнучкого подолання актуальних труднощів сьогодення.

Конструктивність/деструктивність інформаційно-психологічного впливу тісно пов'язана із системою переконань, ідеологією, професійними завданнями виробників інформації, «держзамовленням», зовнішніми і внутрішніми вимогами до продукції, очікуваннями щодо її сприйняття аудиторією, зі стилем спілкування з аудиторією та ставленням до неї.

Феноменологічний підхід зосереджує увагу на ціннісно-сміслових аспектах інформаційно-психологічного впливу та взаємодії виробників інформації з цільовою аудиторією. Зокрема, явища смислового дефіциту, внутрішньої спустошеності виробників інформації, їх презирливого, байдужого або чисто інструментального ставлення до реципієнтів зумовлюють зростання деструктивності інформаційно-психологічного впливу. Професійне здоров'я суб'єктів інформаційної сфери вимагає не лише їх власного самовдосконалення (шляхом усунення невротичних блоків, посилення автентичності, подолання смислодефіцитарних станів, самопізнання, саморозвитку, реалізації особистісного потенціалу), а й передбачає оздоровлення суспільства, його орієнтацію на цінності гідності, свободи, правди.

З позицій середовищного підходу має бути інформаційно-психологічна підтримка всіх можливих складових соціуму як середовища життя, боротьби, праці, виживання громадян. На соціальному рівні посадові особи мають надавати чітке обґрунтування адекватних дій, правил, термінів, зокрема, комендантського часу, забезпечувати підтримку вразливих верств. За відсутності інформації – будь то через те, що інформація невідома посадовим особам або тому, що вона неефективно передана, – невизначеність може призвести до неадекватного завищення/заниження оцінки ризику й загрози. Заниження небезпечне для життя, а завищення – призводить до стрімкого зростання тривоги, страху, панічних дій і можуть сприяти поширенню дезінформації. Вкрай

важливо, щоб інформація про шляхи убезпечення мирного населення, захист здоров'я, життя, загрози для спільноти та окремої людини передавалася об'єктивно з опорою на авторитетні джерела.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, тривожні новини, пов'язані із загрозливими подіями, швидко поширюються через Інтернет та соціальні мережі, включаючи сумнівні неперевірені повідомлення, які можуть стати джерелом додаткового стресу. У цих умовах особливого значення набуває доступність для людей надійної інформаційно-психологічної підтримки. Висвітлено психодинамічний, когнітивно-поведінковий та ціннісно-смысловий компоненти психологічного впливу інформації з різних джерел на громадян з урахуванням сучасних реалій. Окреслено інтегративну модель інформаційно-психологічної підтримки громадян під час загрозливих подій. Функція підтримки може здійснюватися шляхом конструктивного інформаційно-психологічного впливу; з'ясовано умови, за яких такий вплив може бути частково або переважно руйнівним. Існують різні варіанти «використання» інформаційного контенту залежно від цілей впливу та цільової аудиторії. Крім свідомих завдань, поставлених ініціаторами впливу, у контент проникають різні несвідомі чинники, пов'язані із замовниками, розробниками і трансляторами контенту, тому результат впливу не завжди передбачуваний.

Подальше опрацювання психологічної теорії впливу інформації передбачає вивчення суб'єктивних орієнтирів та критеріїв сприймання інформаційного контенту, дослідження його характеристик, складових та специфіки психологічного впливу

на різні аудиторії, а також культуральних чинників його формування. Частина прикладних питань стосуються усвідомлення ризиків під час загрозливих подій та ефективного використання соціальних мереж та спеціальних веб-сайтів для інформаційно-психологічної підтримки людей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Академічний тлумачний словник української мови у 11-ти томах (1970– 1980) [Електронний ресурс] Режим доступу до словника : <http://www.sum.in.ua/>
2. Завгородня О.В. Розробка принципів інтегративно-екзистенційного підходу [Електронний ресурс] / Теоретичні дослідження у психології: монографічна серія / Сост. В.О. Медінцев. Том. V. 2018. С. 112–124. Режим доступу до ресурсу: <http://theor-research.georgyball.com>.
3. Історія інформаційно-психологічного протистояння : підруч. / [Я.М. Жарков, Л.Ф. Компанцева, В.В. Остроухов, В.М. Петрик, М.М. Присяжнюк, Є.Д. Скулиш] ; за заг. ред. Є.Д. Скулиша. К. : Наук.-вид. відділ НА СБ України, 2012. 212 с.
4. Москаленко В.В. Психологія соціального впливу. Навч. пос. К. : Центр учбової літератури, 2007. 448 с.
5. Сидоренко Е.В. Тренинг влияния и противостояния влиянию. СПб. : Речь, 2001. 256 с.
6. Bawden D. and Robinson, L. 2009. The dark side of information: Over-load, anxiety and other paradoxes and pathologies. *Journal of Information Science*, 35 (2009), pp. 180–191. <https://doi.org/10.1177/0165551508095781>
7. Garrison, W.C. (1999). *Information Operations and Counter-Propaganda: Making a Weapon of Public Affairs*, Strategy Research Project, U.S. Army War College, p. 12, 1999, April 4, 2012, 12.
8. Allcott, Hunt, and Matthew Gentzkow. 2017. "Social Media and Fake News in the 2016 Election." *Journal of Economic Perspectives*, 31 (2): 211–36. DOI: 10.1257/jep.31.2.211

РАЗЛИЧНЫЕ ПОДХОДЫ К ИЗУЧЕНИЮ ЦЕННОСТЕЙ В ПСИХОЛОГИИ

DIFFERENT APPROACHES TO THE STUDY OF VALUES IN PSYCHOLOGY

У статті зазначається, що в умовах глобалізації та інтеграції ціннісні орієнтації особистості зазнали значних змін порівняно з попередніми роками. Також у такій ситуації культурна різноманітність не може зберігати свій консервативний статус під впливом власних цінностей. Сьогодні індивід, який живе в умовах культурного різноманіття, повинен зберігати свої індивідуальні цінності, і адаптуватися до чужих цінностей, що виходять від глобалізації та інтеграції. У статті уточнюється зміст поняття цінності, та систематизуються дослідження у цій галузі. Зазначається, що система цінностей має різну структуру, залежно від парадигми, яку висуває наукова спільнота. Кожна їх займає своє місце у психологічних дослідженнях. Цінності своїми гнучкими механізмами сприйняття сьогодні ставлять молодь перед вибором, а у багатьох випадках відводять на другий план національно-моральні цінності. Основною причиною цього є довільне тлумачення національних цінностей, їх різноманітне розуміння та сприйняття. З іншого боку, трансформація цінностей прискорює інтеграцію за умов культурного розмаїття, веде до витіснення певного типу культурних цінностей зі свідомості людей. У результаті робиться висновок про те, що хоча серед авторів існують різні погляди на поняття цінності та її зміст, більшість дослідників вважають, що цінності відіграють важливу роль у структурі особистості та детермінації її поведінки. Простежується тенденція до підвищення значущості прагматичної сторони у використанні цінностей. Важливо також загальне світогляд, умови проживання громадян, у суспільстві та загальноісторичні духовні причини. Основний акцент у провідних дослідників проблеми падає саме на культурну основу формування духовних цінностей. Саме духовні цінності лежать в основі соціальних інститутів, що визначають суть суспільної думки та соціальних орієнтацій людей.

Ключові слова: особистість, цінність, тенденція, норма, термінальні цінності,

інструментальні цінності, культура, суспільство.

The article notes that in the context of globalization and integration, the value orientations of the individual have undergone significant changes compared to previous years. Also in such a situation, cultural diversity cannot maintain its conservative status under the influence of its own values. Today, an individual living in a culturally diverse environment must both maintain their individual values and adapt to other people's values that come from globalization and integration. The article clarifies the content of the concept of value, and systematizes research in this area. It is noted that the value system has a different structure, depending on the paradigm put forward by the scientific community. Each of them has its own place in psychological research. Values with their flexible mechanisms of perception today put young people before a choice, and in many cases take national and moral values into the background. The main reason for this is the arbitrary interpretation of national values, their diverse understanding and perception. On the other hand, the transformation of values accelerates integration in the conditions of cultural diversity, leads to the displacement of a certain type of cultural values from people's consciousness. As a result, it is concluded that although among the authors there are different views on the concept of value and its content, most researchers believe that values play an important role in the structure of the personality and the determination of its behavior. There is a tendency to increase the importance of the pragmatic side in the use of values. The general worldview, the living conditions of people in society and the general historical spiritual prerequisites are also important. The main emphasis of the leading researchers of the problem falls precisely on the cultural basis of the formation of spiritual values. It is spiritual values that underlie social institutions that determine the essence of public opinion and social orientations of people.

Key words: personality, value, trend, norm, terminal values, instrumental values, culture, society.

УДК 159
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.8>

Мустафаев М.Г.

докторант по программе доктора наук
Бакинский Государственный
Университета

Введение. Проблема системы ценностей личности имеет комплексные черты и относится к области исследований различных социальных и гуманитарных наук – психологии, социологии, философии, антропологии и других наук. С одной стороны, ценности проявляют себя как регуляторы социального поведения и нормы, с другой стороны, они анализируются как любые желательные субъективные поведенческие концепции для конкретной группы или индивида. Поэтому анализ ценностей с функционально-структурной точки зрения может осуществляться как на социокультурном, т. е. макроуровне, так и на индивидуально-психологическом уровне.

О сущности понятия ценностей в психологии. Ясно, что различия в понятиях,

часто используемых даже в рамках одного и того же научного подхода, приводят к отсутствию единого мнения исследователей о природе и функции ценностей. Рассмотрим на некоторые из них.

Одним из направлений в изучении ценностей являются исследования М. Рокича и П. Инглхарта. Исследования по концептуализации и измерению ценностей в психологии связаны с именем М. Рокича. Рокич впервые подчеркнул важность изучения ценностей как самостоятельного понятия, не зависящего от ориентаций. В своем подходе М. Рокич различает два типа ценностей: терминальные и инструментальные.

Терминальные ценности больше соответствуют конечной цели. В эту категорию входят ценности, связанные со свободой,

равенством, миром и др. Инструментальные ценности больше касаются идеальных стандартов поведения. Примерами этой категории являются ответственность, честность, настойчивость и другие ценности.

М. Рокич разделяет терминальные ценности на две подгруппы: социальные и личные. Инструментальные ценности также делятся на две подгруппы, то есть нравственные и составные ценности. Американский психолог М. Рокич одним из первых исследователей подошёл к ценностям как к взаимосвязанной системе и попытался проанализировать эту проблему как теоретически, так и методологически. В его методе система ценностей делится на две группы: 18 терминальных и 18 инструментальных. В своем исследовании Рокич хотел ответить на вопрос, насколько ценностная система личности меняется в содержательном плане и почему ценности традиционно трактуются, как более устойчивая психологическая структура. М. Рокич считал, что в процессе социализации индивидуальные ценности формируются в детстве и менее подвержены изменению в подростковом возрасте. Рокич считает, что основными мотивационными процессами, которые приводят к изменению и устойчивости ценностей, можно считать самоудовлетворенность или неудовлетворенность.

П. Инглхарт, изучающий проблему ценностей, стремится в своем подходе проанализировать вопросы их трансформации.

В результате сравнительного анализа национальных и репрезентативных исследований, проведенных в три этапа (1981–1982, 1990–1991, 1995–1998), Инглхарт и Бейкер пришли к выводу, что культурные изменения в глобальной перспективе направлены на повышение роли ценностей, таких, как гражданское участие, терпимость и рациональность в политической и экономической жизни. Поэтому эти исследователи считают, что необходим особый подход к теории моделирования. В результате своих исследований 2005–2007 гг. Инглхарт и Вельсель пришли к выводу, что процесс модернизации в первую очередь связан с устойчивым экономическим и технологическим развитием. Такое развитие приводит к изменению массовых ориентаций, отстаивающих ценности гражданского общества. Это связано в первую очередь с тем, что модернизация ведет к повышению уровня образования широких слоев населения и распространению ценностей, связанных с самовыражением, созданием экономической стабильности.

Из результатов исследований видно, что в бывших коммунистических странах, в том

числе и в Болгарии, преобладают гуманистически-рациональные и материальные ценности. Для таких стран характерны низкий экономический рост, а также низкий уровень жизни и слабое демократическое устройство, для развитых стран очевидны высокие темпы обоих изменений. Вместе с тем в беднейших странах на первый план выходят более традиционные и материальные ценности.

Ко второму направлению в изучении системы ценностей личности можно отнести таких исследователей, как Х. Хофстеде, Х. Тринадис, С. Сварс, Ф. Тромпенапс, К. Хамден-Тернер. Исследователи сосредоточились на изучении универсальных изменений, которые позволяют сравнивать разные культуры по интенсивности этих характеристик. Это не исключает взгляда на культурный релятивизм. Первые исследования в этом направлении связаны с именем Х. Хофстедена. Исследования Х. Хофстедена в этом направлении основаны на пятимерной модели национальных культур. В 1970-х годах масштабное кросс-культурное исследование было проведено в 50 странах, охвативших пять континентов. В исследовании приняли участие 100 000 человек.

В своем подходе Х. Хотсфедде делит ценности на три типа.

- ценности, связанные с другими людьми;
- ценности, связанные с предметами и событиями;
- ценности, связанные с Богом и внутренним Я [4].

Символы, герои и ритуалы создают периферийный уровень культуры и проявляются как практика. Они могут очень легко меняться в ходе социальной эволюции. В результате факторного анализа и межкультурного сопоставления ценностей Хофстеде отмечает пять основных непрерывных изменений в национальных культурах. Наконец, Хофстеде дает анализ культурных ценностей с точки зрения содержания.

Пытаясь изучить проблему ценностей, Х. Тринадис в результате своих исследований предложил концепцию «культурных синдромов». Синдром культуры определяется как общая ориентация, убеждения и социальные роли людей, живущих и говорящих на одном языке в один и тот же исторический период и в одном географическом регионе [5].

В своем подходе Тринадис предлагает четырехкомпонентную модель для изучения взаимодействия между индивидуумом и группой. Из анализа эмпирических исследований видно, что в культуре оба измерения, а именно индивидуализм

и коллективизм, могут быть как горизонтальными, так и вертикальными. Горизонтальный индивидуализм выражается в стремлении людей быть уникальными, быть разными и независимыми друг от друга, не склонными к высоким статусам и вознаграждениям. В случае вертикального индивидуализма люди пытаются конкурировать друг с другом и при этом добиваться высокого статуса. При горизонтальном коллективизме люди имеют общие цели и стараются быть похожими на других. В случае вертикального коллективизма люди были готовы отказаться от личных целей ради блага группы, но в то же время конкуренция между группами сильна. В этой четырехмерной типологии коллективизм и индивидуализм описываются как два разных измерения, и возникает новый взгляд на проблему.

По мнению Х. Тринадаса, эта тенденция проявляется в любом обществе. Однако это происходит в разных пропорциях в зависимости от ситуации. Исследования Тринадаса и его коллег дали ряд важных результатов. По их мнению, между разными культурами существуют как количественные, так и качественные различия в измерении «индивидуализм-коллективизм». Например, в индивидуалистических обществах «независимость» относится к действиям в соответствии со своими желаниями, тогда как в коллективистских обществах это понятие больше связано с тем, чтобы не быть бременем для группы.

Из вышеизложенного можно сделать вывод, что Тринадис дает содержательно-типологический анализ конструкции индивидуализма и коллективизма и предлагает новый подход к этой проблеме. Интерпретация индивидуализма и коллективизма как «культурного синдрома» может служить эвристическим инструментом для изучения межкультурных и индивидуальных различий.

Классификация ценностей Шварца близка к подходу Клахо и Рокича [7]. По его мнению, каждая ценность имеет множество мотивационных тенденций и целей. Их индивидуальное формирование обусловлено совпадением разных целей в повседневной деятельности человека или возникновением конфликта. Основная теоретическая идея Шварца и Билишки состоит в том, что ценности проявляются как когнитивные представления трех общечеловеческих потребностей (потребности индивидов как биологических организмов, потребности в координации социальных взаимодействий, потребности в благополучии и поддержании социальных групп). В результате социализации и когнитивного развития люди учатся представлять

эти потребности как осознанные цели и ценности.

Именно на основе различий в мотивационном содержании ценностей реализуется их типология и, по Шварцу и Бильскому, они универсальны. Каждый тип содержит как инструментальные, так и терминальные значения. По мнению авторов, между категориями мотивации существуют два принципиально противоречивых отношения – конфликтность и совместимость. Такие отношения, в свою очередь, определяют универсальную структуру системы ценностей.

Ф. Тромпенаарс и Ч. Хемпден-Тернер отмечают, что в экономически развитых странах индивидуальные ценности реализуются в коллективной среде, с уважением к семейным традициям и религиозным убеждениям. Таким образом, в таких странах конструктивный индивидуализм проявляется в оптимальных границах. В ряде других стран преобладают индивидуалистические ориентации в результате дисбаланса между интересами личности и целью общества. Это усложняет взаимное сотрудничество, взаимодействие, совместную деятельность, лояльное отношение к целям группы.

Аффективно-нейтральные культуры (в отличие от эмоционального контроля) характеризуются предпочтением эмоционального или нейтрального поведения. Члены эмоционально нейтрального общества не проявляют эмоций и постоянно контролируют ситуацию. С другой стороны, в высокоаффективных обществах люди могут свободно выражать свои чувства.

Согласно Ф. Тромпенаарсу и Ч. Хемпден-Тернеру, нейтральные культуры не обязательно холодны и не проявляют эмоций. В каждом обществе существуют стандарты уровня эмоциональных переживаний. В одних обществах этот уровень может быть высоким, а в других – низким.

В конкретно-диффузных культурах (равенство против иерархии) он отражает способы структурирования различных сфер жизни. В определенных культурах личная и социальная жизнь немного пересекаются. В таких обществах в процессе общения доминирует горизонтальная структура отношений, т. е. уважение взглядов партнера. В диффузных обществах преобладает наложение частной и общественной жизни. В таких обществах преобладают иерархические отношения.

Мера культуры достижения-происхождения отражает тот факт, что один член общества придает другому более высокий социальный статус, чем другие. В некоторых культурах статус людей определяется

их достижениями, а в некоторых культурах он определяется полом, возрастом, образованием, социальным классом и родом занятий. В культурах, ориентированных на успех, субъект оценивается на основе уровня, на котором выполняется задание. В культурах происхождения оценка личности зависит от сострадания других.

Шестое измерение отражает ценности, включающие в себя перспективу долгосрочной и краткосрочной ориентации во времени. По словам Ф. Тромпенаарса и Ч. Хемпдена-Тернера, этот важный измерительный инструмент отражает то, как люди создают и планируют стратегии, координируют и организуют свою деятельность с другими людьми. Это измерение богатства делит культуры на последовательные и синхронные. В последовательных культурах люди сосредотачиваются на настоящем и строят краткосрочные планы на ближайшее будущее. Однако в синхронных культурах преобладает будущее, и строятся долгосрочные планы.

Последнее измерение культуры — внутренняя и внешняя ориентация — связано с ролями, которые люди играют в окружающей среде. Обратите внимание, что есть два направления в окружающий мир. Первая классифицируется как внутренняя ориентация и совпадает с концепцией Роттера о «внутреннем локус-контроле». Второй называется внешним или «внешним локусом контроля» и считается частью человеческой природы. С этой точки зрения человек должен адаптироваться и принять ее законы [15].

Выводы. Точку зрения ряда авторов, а именно Хофстеда, Тринадиса, Шварца, Тромпенаарса, Хемпдена-Тернера можно отнести к изучению ценностей с точки зрения структуры и содержания. Их культурная модель в основном анализирует процесс инкультурации, но проблема аккультурации представлена слабо. Основной причиной этого является стабильность культурных ценностей и социально-экономических, политических устоев анализируемого общества.

Горизонтально-вертикальная модель К. Байчинского изучает не только феноменолого-структурный аспект иерархии ценностей, но и изменения в динамике ценностей. По мнению автора, при изучении трансформации ценностей необходимо анализировать конфликты между ценностями как эвристический метод. Конфликты между ценностями проявляются при отсутствии мотивационного соответствия между двумя ценностями. В этом случае одно значение препятствует реализации другого значения. Таким образом, конфликты, связанные

с ценностями, следуют динамической тенденции в системе ценностей, и ее разрешение зависит от направления ее изменения [6]. Байчинский акцентирует внимание на двух основных механизмах разрешения конфликтов между ценностями — субординации и координации. Механизм подчинения предполагает создание ценностных приоритетов. При этом одно из альтернативных значений считается более важным, чем другое. Конфликт между ценностями разрешается в энергетическом плане. Это, в свою очередь, повышает вертикальный уровень иерархии систем ценностей. Координационный механизм лежит в основе опытов Рокича.

С помощью механизма согласования формируется новый смысловой союз альтернативных значений с горизонтальной точки зрения, а отношения несовместимости становятся отношениями совместимости. Конфликт между значениями разрешается с семантической точки зрения. Аналогичный подход обнаруживается в психосемантической модели Шварца. Иными словами, конфликт между ценностями проявляется как структурно-творческий фактор системы ценностей. Процесс подчинения регулирует энергетический аспект ценностей и связан с изменением их значимости. Процесс согласования ориентирован на смыслодержательную сторону ценностей и связан с тенденцией их стабилизации.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Ядов, В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности. Ленинград, Издательство «Наука». 1979
2. Triandis, H. C., McCusker, C., & Hui, C. H. (1990). Multimethod probes of individualism and collectivism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(5), 1006–1020.
3. Morris, C. W. *Varieties of Human Value Hardcover* — Import, January 1, Chicago, IL: University of Chicago Press. 1956
4. Hofstede, Geert (2011). *Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context*. Online Readings in Psychology and Culture, Unit 2. URL: <http://scholarworks.gvsu.edu/orpc/vol2/iss1/8>
5. Harry Triandis. *The Psychological Measurement of Cultural Syndromes* April 1996, *American Psychologist* 51(4):407–415.
6. Markus, H. R., & Kitayama, S. Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation. *Psychological Review*, 1991, 98, p. 224–253.
7. Schwartz, S. H. Are there universal aspects in the structure and contents of human values? *Journal of Social Issues*, 1994. 50, p. 19–45.
8. Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ МЕРЕЖІ-ІНТЕРНЕТ ЗДОБУВАЧАМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

PECULIARITIES OF PERCEPTION OF THE INTERNET BY HIGHER EDUCATION RECIPIENTS

Стаття висвітлює аналіз результатів дослідження особливостей сприйняття мережі-Інтернет здобувачами вищої освіти. Показано, що у дослідженні взяли участь здобувачі вищої освіти університетів м. Харкова: Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», Національного технічного університету «ХПІ». Представлені методики, які були використані для емпіричного дослідження: тест «Шкала інтернет-залежності» А. Жичкіна, тест «Сприйняття Інтернету» Є. Щепилиної. Показано, що математико-статистична обробка даних проводилася за допомогою наступних методів: t-критерію Стьюдента; ϕ -критерію кутного перетворення Фішера та факторного аналізу способом головних компонент з програмою повороту Varimax raw. Виявлено, що у всіх досліджуваних, коли не враховувалась ступінь виразності інтернет-залежної поведінки усі три фактори залежності (приналежність до мережевої субкультури, нецілеспрямованість проведеного часу та потреба в сенсорній стимуляції) проявилися майже однаково – у 40-46 %. Виявлено, що при інтернет залежності більш вираженим є такий фактор сприйняття мережі Інтернет як «схильність до «відходу в мережу»; серед наслідків використання Інтернету – «спотворення в сприйнятті часу, проведеного в мережі» та схильність «сприйняття мережі Інтернету як проєктивну реальність». При інтернет-залежній поведінці у юнаків частіше зустрічається фактор залежності «приналежність до мережевої субкультури»; у дівчат – «зміни стану свідомості». Визначено, що для юнаків більш вагома соціальна та технічна сторона мережі, для дівчат – ті можливості мережі, які відсутні в реальному світі. Виявлено особливості факторної структури (яка містила показники залежності, особливостей сприйняття мережі Інтернет, наслідків його використання та міжособистісного спілкування) – без розподілу на групи за ступенем виразності інтернет-залежності була виявлена монофакторна структура, а саме – «Фактор замкнутості при спотвореному сприйнятті мережі Інтернет»; при наявності інтернет-залежності є зворотній і більш диференційований характер взаємозв'язків, ефект «ретардації».

Ключові слова: мережа інтернет, інтернет-залежність, фактори залежності, факторна структура, юнаки, дівчата.

The article covers the analysis of the results of the study of the peculiarities of the perception of the Internet by recipients of higher education. It is shown, that higher education recipients from following Kharkiv universities took part in the study: National Aerospace University "KHAU", National Technical University "KhPI". The methods used for empirical research are presented: A. Zhychkin's test "Internet Dependence Scale", test of "Internet perception" by E. Shchepylina. It is shown that mathematical and statistical data processing was performed using the following methods: Student's t-test; ϕ -criterion of Fisher's angular transformation and factor analysis by the program of rotation Varimax raw. It was found that in all subjects, when the degree of severity of Internet-dependent behavior was not taken into account, all three factors of dependence (belonging to the network subculture, unfocused time and the need for sensory stimulation) were almost the same – 40-46%. It was found that in the case of Internet dependence being present, such a factor of perception of the Internet as the tendency to "go online" is more pronounced; Among the consequences of using the Internet are "distortions in the perception of time spent online" and the tendency to "perceive the Internet as a projective reality." In Internet-dependent behavior, the factor of dependence "belonging to a network subculture" is more common among young men; while in young women it was "changes in the state of consciousness". It is determined that for young men the social and technical side of the network is more important, for young women – those opportunities of the network that are absent in the real world. The peculiarities of the factor structure (which contained indicators of dependence, peculiarities of perception of the Internet, consequences of its use and interpersonal communication) were revealed – without division into groups according to the degree of expressiveness Internet dependence revealed a one-factor structure, namely – "Factor of isolation in the distorted perception of the Internet"; in the presence of Internet addiction, there is an inverse and more differentiated nature of the relationship, the effect of "retardation".

Key words: Internet, Internet dependence, factors of dependence, factor structure, young men, young women.

УДК 159.937

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.9>**Научитель О.Д.**

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Національний аерокосмічний
університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Бідюк І.А.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Національний аерокосмічний
університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Півень М.А.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Національний аерокосмічний
університет імені М.Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут»

Вступ. Використання комп'ютерної мережі-Інтернет суттєво змінило всі сфери життя та систему мислення особистості, бо людина отримала доступ до необмеженого обсягу інформації, відбулися радикальні зміни форм і механізмів соціальних комунікацій. Особливо це характерне на сучасному етапі, коли людству із-за поширення коронавірусної інфекції, з одного

боку вимушено все більше застосовувати Інтернет, щоб адаптуватися в нових умовах життєдіяльності, а з іншого – використовувати можливості мережі для саморозвитку і самореалізації.

Вивченням питань інтернет-комунікацій, їх впливом на розвиток і соціалізацію особистості займалися наступні автори: І. Ю. Алексєєв, О. В. Новож-

жина, О. В. Петровська, М. В. Завадська, С. В. Фролова та інші.

Використання мережі Інтернету мають протилежні наслідки для психіки людини, а саме, позитивні, бо послаблюють напругу, оскільки усувають або послаблюють напругу від вимушеного зменшення соціальних контактів, і негативні, бо можуть привести до адиктивної поведінки особистості. Така суперечність впливу кіберпростору на особистість зумовлює актуальність проблеми, а саме, уточнення того, якими особливостями характеризується сприйняття мережі-Інтернету у здобувачів вищої освіти залежно від статі особистості та напрямку професійної освіти.

Відповідь на це питання дозволить поширити уявлення щодо функціональної організації сприйняття особистості, результати можуть бути використані психологами для попередження можливих негативних наслідків впливу цієї мережі.

Виклад основного матеріалу.

І. Ю. Алексєєв звернув увагу на вплив Інтернету на когнітивну сферу особистості, на створення нею особливого віртуального простору [1]. Автором розглянуті питання, які стосуються інформаційної безпеки, а саме, в юридичних та технічних питаннях, в культурному контексті, інформаційно-психологічних проблемах інтелектуального суверенітету людини.

О. В. Новожинова більш детально зупинилася на характеристиці феноменів інтернет-залежності та психологічному підґрунті їх виникнення [7].

О. В. Петровська вважає, що Інтернет породжує ще один образ світу, а саме, віртуальний світ [8]. При цьому авторка вважає, що невірно розглядати, що це є комп'ютерна симуляція ефектів трьохмірного простору, коли імітується ефект присутності при певній діяльності. Авторка наголошує, що Інтернет образи, це не образи світу, це сам світ, який став образом.

Дж. Баун розкриває питання стосовно того, яким чином соціальні мережі впливають на настрій, сон та психічне здоров'я особистості [2]. Авторка розглядає соціальні мережі в якості засобу «випустити пар», зняти напругу. Дослідниця акцентує увагу на тому факті, що жінки частіше ніж чоловіки страждають від стресу після постів в мережі, бо більш близько приймають до серця коментарі, які й ведуть до суттєвих змін настрою. Авторка підкреслила той факт, що збільшення кількості мереж, членом яких є особистість, збільшує вірогідність у неї появи тривожності, погіршення якості сну та концентрації уваги. Вплив соціальних мереж обумовлено різними

умовами, в першу чергу рисами особистості. Разом з негативними наслідками надмірного використання соціальних мереж, авторка вважає помилковим твердження, що вихід до мережі це тільки засіб не почувати себе ізольованим (одиноким), бо вихід до мережі дає можливість показати свої досягнення.

О. В. Камінська з'ясовувала роль статі, віку, місця проживання, рівня освіти на адаптивність, соціалізацію особистості, успішність її навчальної діяльності, взаємовідносин з близькими та друзями [5].

В. Посохова зосередила свою увагу на тому наскільки батьки здатні виявити в поведінці своїх дітей (підліткового або юнацького віку) ознаки інтернет-залежності [9]. Було встановлено, що батьки, які живуть у сільській місцевості та мають середню освіту частіше помічають перші ознаки інтернет-залежної поведінки дітей, ніж ті батьки, які живуть у містах та мають вищу освіту. Характерно і те, що якщо батьки мають стаж роботи у мережі більш ніж п'ять років, то вони рідше помічають інтернет-залежність своєї дитини, ніж ті батьки у котрих стаж роботи в інтернеті менш ніж п'ять років.

М. В. Завадська та С. В. Фролова встановили, що інтернет-залежні підлітки не використовують Інтернет для навчальних цілей [4]. Якщо у підлітка краще розвинуті кінестетичний і аудіальний канали сприйняття, то вони краще справляються в системі освітнього середовища.

Мета дослідження – виявити особливості сприйняття мережі-Інтернет у здобувачів вищої освіти.

Методи дослідження: *психодіагностичний метод* (тест «Шкала інтернет-залежності» А. Жичкина. тест «Сприйняття Інтернету» Є. Щепилиної) *та методи математико-статистичної обробки отриманих результатів* (t-критерій Стьюдента; Ф-критерій кутового перетворення Фішера та факторний аналіз способом головних компонент з програмою повороту Varimax raw). Аналіз отриманих даних проводився за двома критеріями: без урахування приналежності особистості до конкретної групи, з урахуванням приналежності до конкретної групи, а саме, ступеня інтернет-залежності, статі особистості та спеціальності навчання.

Опис вибірки. В дослідженні взяли участь здобувачі вищої освіти університетів м. Харкова: Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «ХАІ», Національного технічного університету «ХПІ».

Результати дослідження. Першим кроком роботи було дослідження закономірностей того, як у молоді, якщо не враховувати

ступінь виразності у них інтернет-залежної поведінки, проявилися фактори залежності, якими є особливості сприйняття Інтернету і наслідки його використання.

В якості факторів залежності розглядалися приналежність до мережевої субкультури, нецілеспрямованість проведеного часу та потреба в сенсорній стимуляції. До особливостей сприйняття мережі були віднесені мотивація використання Інтернету; наявність зміни стану свідомості в результаті його використання; чи розглядався Інтернет як краща, у порівнянні з реальністю форма життя, своєрідний «відхід від реальності в мережу»; якому виду спілкування надається перевага – віртуальному чи реальному.

І нарешті, відповідь на питання чи були наслідки після використання мережі-Інтернет та які самі? Чи було спотворення в сприйнятті часу та простору Інтернету; сприйняття мережі в якості проективної реальності; наділення комп'ютера а Інтернету «душею»; переносу норм віртуального світу в світ реальний?

Аналіз отриманих даних дозволив уточнити, що у всіх молодих людей, коли не враховувалась ступінь виразності інтернет-залежної поведінки усі три фактори залежності проявилися майже однаково (у 40–46 % від усіх опитаних). Аналогічно була і тенденція, яка торкається прояву наслідків використання Інтернету, хоча і менш виразною (у 29–34 % від усіх опитаних).

Дві третини молодих людей помилялися у сприйнятті часу, який вони проводили в мережі Інтернет. Можна припустити, що це зв'язано з тим, що аналіз інтенсивності і швидкості подій, що протікають навколо людини, формують в її свідомості звичне сприйняття часу реального світу, в той час як події, що протікають у віртуальному світі, відбуваються набагато частіше, і шаблони, які сформувалися протягом життя, дають деяку похибку в сприйнятті часу.

У молоді частіше проявилися всі фактори залежності в порівнянні з особливостями сприйняття мережі-Інтернету ($\varphi=3,33$, $p\leq 0,001$). Аналогічно і співвідношення між схильністю до залежності з наслідками використання Інтернету ($\varphi=1,65$, $p\leq 0,05$).

При використанні Інтернету в повсякденному житті, враховуючи факт спотворення сприйняття часу та безцільність часу, витраченого в Інтернеті, появляється потреба у сенсорній стимуляції; практично не відбувається деформація в зміні свідомості по відношенню до інших параметрів віртуального світу. Можна припустити, що самоконтроль особистості в поєднанні з відсутністю бажання «покидати» реаль-

ний світ при недостатньому інтересі до всьому віртуальному світу, веде до використання в реальному житті лише окремих його елементів.

Далі йшло уточнення щодо особливостей сприйняття мережі-Інтернету відповідно до наявності чи відсутності у молоді інтернет-залежності.

Аналіз отриманих даних дав підстави констатувати такі факти.

По-перше, наявність інтернет-залежності частіше провокує у молоді при сприйнятті мережі Інтернету: «схильність до «уходу в мережу» ($t=2,02$, $p\leq 0,05$); серед наслідків використання Інтернету – «спотворення в сприйнятті часу, проведеного в мережі» ($t=2,72$, $p\leq 0,05$); схильність «сприйняття мережі Інтернет як проективної реальності» ($t=2,05$, $p\leq 0,05$).

Для них мережа Інтернету є своєрідною альтернативою реального світу у зв'язку з більшою привабливістю, доступністю та наявністю широкого спектру варіантів поведінки. Однією з причин «втечі в мережу» можна пояснити тим, що у віртуальному світі, на відміну від реального життя, особистість здатна легко долати будь-які перешкоди, які заважають її самореалізації та самовдосконаленню.

Спотворення проведеного в мережі часу, скоріше за все пов'язано зі спробою перенесення характеристик властивих об'єктивній реальності у віртуальний світ, який в свою чергу, має власні, унікальні норми та стандарти. Деформації у сприйнятті часу відбуваються внаслідок труднощів перебудови свідомості при суб'єктивному переході з одного світу в інший. Людина з поведінковою інтернет-залежністю, з різних причин, обирає віртуальний світ як той, якому надається перевага, разом з тим, для підтримки зв'язку з реальністю, переносить звичні характеристики в мережу при її сприйнятті.

По-друге, інтернет-залежність не впливає на окремі елементи в особливостях сприйняття мережі-Інтернет: «порушення мотивації використання Інтернету», «перевага віртуального спілкування реальному»; не провокує прояв деяких з можливих наслідків, а саме, «спотворення сприйняття простору», «наділення «душею» комп'ютера і Інтернету» та «перенесення норм віртуального світу в реальний».

Проаналізуємо отримані результати більш ґрунтовно, а саме, враховуючи специфіку напрямку навчання у ЗВО (гуманітарний чи технічний) та стать здобувачів вищої освіти. Гуманітарна спрямованість наклала відбиток лише на окремі порушення у використанні мережі Інтернету, зокрема, в неадекватності сприйняття часу,

проведеного в мережі ($t=2,54$, $p\leq 0,05$), та сприйняття мережі як проективної реальності ($t=2,13$, $p\leq 0,05$). Для них мережа сприймається як альтернативний світ, який дозволяє забути про час, проблеми, справи та турботи. Разом з тим, слід мати на увазі, що не формується прагнення «зануритися в мережі» на відміну від молодих людей, які навчаються по спеціальностям негуманітарного профілю.

Імовірно, така тенденція скоріше за все пов'язана з тим, що гуманітарна спрямованість навчання, з одного боку, може бути в якості деякого бар'єру, щоб максимально захопитися віртуальним світом, а, з іншого, підтримуючи стан поведінкової інтернет-залежності на рівні поверхневої зацікавленості, дозволяє скористатися тими можливостями мережі-Інтернет, яких не має в реальному світі, доповнюючи, а не виключаючи їх.

Подальше уточнення тих ж самих питань у особистості відповідно до її статі дозволило встановити, що при інтернет-залежній поведінці у юнаків частіше зустрічається фактор залежності – «приналежність до мережної субкультури» ($t=2,95$, $p\leq 0,01$). Імовірно, знання певного сленгу, дотримання традицій, їх більш цікавить, тому що це пов'язано напряму з технічною стороною Інтернету. Скоріше за все таку подвійну природу сприйняття Інтернету можна розглядати, з одного боку, як намагання відійти убік і «закритись» в окремому від реальності світі, з іншого – як прояв прагнення до розвитку, цікавлячись термінологією, програмуванням та іншими технічними питаннями.

Дівчата з інтернет-залежною поведінкою частіше схильні до «змін стану свідомості» як наслідку використання Інтернету ($t=2,37$, $p\leq 0,05$). Ця особливість сприйняття мережі-Інтернет дозволяє її розглядати в контексті конструктивності/деструктивності. Якщо підходити як до деструктивного явища, то мережа дає можливість інтернет-залежним дівчатам піти від реальності, яка їх оточує, уникнути відповідальності, яка характерна реальному світу. В протилежність вище сказаному, в конструктивному контексті зміни стану дозволяють їх задовольнити своє прагнення до розширення свідомості, через застосування прийомів, методів і технологій які відсутні в реальному світі, однак широко використовуються в мережі Інтернет.

За всіма іншими факторами залежності, особливостями сприйняття Інтернету і наслідками його використання достовірних відмінностей не виявлено.

Підводячи підсумок вище сказаному, можна констатувати, що для юнаків більш вагома соціальна та технічна сторона

мережі, для дівчат – більш цікаві ті можливості мережі, які відсутні в реальному світі.

Розглянемо більш детально характер взаємозв'язків факторів залежності та особливостей сприйняття мережі Інтернет, наслідків його використання та міжособистісного спілкування.

Результат факторного аналізу за умов, коли не враховувався показник рівня залежності поведінки молоді, було виділено один монофактор, умовно названий «Фактор замкнутості при спотвореному сприйнятті мережі Інтернет». До його складу увійшли показники: «порушення внаслідок використання мережі-Інтернет» (0,86), «особливості сприйняття Інтернету» (0,84), «схильність до інтернет-залежності» (0,63) та «спілкування у вузькому колі» (0,47). Такий склад фактору встановив наявність ефектів «інтегрування» (всі складові мають один знак), «потенціювання» (посилення один одного) та «компенсації» (недоліки одних складових вирівнюються іншими).

Якщо у молодих людей була інтернет-залежність, то характер взаємозв'язки мав зворотній і більш диференційований характер.

Фактор умовно був названо «Фактор пасивності». На позитивному полюсі були показники «особливості сприйняття мережі Інтернет» (0,95), «порушення внаслідок використання Інтернету» (0,88), «схильність до інтернет-залежності» (0,74), «спілкування у вузькому колі» (0,57) на іншому полюсі – «намагання бути в центрі компанії» (–0,54). Такий склад фактору показує наявність ефекту «ретардації».

В групі інтернет-залежних юнаків за результатами факторного аналізу було виділено два фактори, які за своєю природою є біполярними, що створює ефект «взаємної ретардації».

Перший фактор. На одному полюсі представлені такі показники як: «схильність до інтернет-залежності» (0,96), «порушення внаслідок використання Інтернету» (0,88), «особливості сприйняття мережі Інтернет» (0,78) та показники спрямованості у сфері міжособистісних відносин – «спілкування у вузькому колі» (0,94) та «намагання знаходитися у вузькому колі» (0,88). На іншому полюсі було виявлено такі показники: «бути у центрі компанії» (–0,98), «активне розширення соціального оточення» (–0,86) та «відстороненість, прагнення до самотності» (–0,81).

На позитивному полюсі другого фактору опинилися стратегії соціальної поведінки особистості: «провокація, агресивність» (0,96), «позиція того, хто підкорюється іншим» (0,92), «активне прагнення до пізнання» (0,62), «відстороненість, прагнення до самотності»

(0,57), показник «особливість сприйняття мережі Інтернет» (0,61); на негативному полюсі – «нейтральна соціальна позиція» (–0,85) та «позиція компромісу» (–0,69).

У дівчат з інтернет-залежною поведінкою виділені два фактори, які за своєю природою є біполярними, що створює ефект «взаємної ретардації», хоча кількісно-якісні характеристики взаємозв'язків менш явно виражені.

Перший фактор – «Фактор активного пізнання»: на позитивному полюсі показники сприйняття мережі Інтернет: «схильність до інтернет-залежності» (0,96), «особливості сприйняття мережі Інтернет» (0,62), «порушення внаслідок використання Інтернету» (0,51), показник спрямованості в сфері міжособистісних взаємовідносин: «активне прагнення до пізнання» (0,76), на протилежному боці – стратегії поведінки: «нейтральне відношення до нових знань» (–0,79) та «відстороненість, прагнення до самотності» (–0,71).

Другий фактор «Фактор уникнення самотності». До його складу у зворотній взаємозалежності увійшов показник стратегії міжособистісної взаємодії («відстороненість, прагнення до самотності» (–0,94)) і показники сприйняття мережі Інтернету («особливості сприйняття мережі Інтернету» (0,54) та «порушення внаслідок використання Інтернету» (0,70)).

За результатами факторного аналізу у інтернет-залежних здобувачів вищої освіти, гуманітарного профілю навчання встановлено один біполярний фактор, а саме, «Фактор соціальної активності». До його складу увійшли показники сприйняття мережі Інтернету: «порушення внаслідок використання Інтернету» (0,97), «особливості сприйняття мережі Інтернету» (0,90), «схильність до інтернет-залежності» (0,90) та показники стратегій міжособистісної взаємодії: «спілкування в вузькому колі» (0,90); на іншому – «намагання бути в центрі компанії» (–0,94). Склад фактору свідчить про наявність ефекту «взаємної ретардації» складових даного фактору.

Висновки:

1. При інтернет-залежності характерною рисою сприйняття мережі– Інтернет є «схильність до «відходу в мережу»; серед наслідків використання Інтернету – «спотворення в сприйнятті часу, проведеного в мережі» та схильність «сприйняття мережі Інтернету як проективної реальності».

2. При відсутності інтернет-залежності при сприйнятті мережі–Інтернет характерним є збереження мотивації при використанні Інтернету, перевага віртуального спілкування реальному; серед наслідків – «спотворення сприйняття простору», «наділення «душею»

комп'ютера і Інтернету» та «перенесення норм віртуального світу в реальний».

3. Найбільш поширеними наслідками використання Інтернету при інтернет-залежності у юнаків частіше зустрічається «приналежність до мережної субкультури», у дівчат – «зміни стану свідомості».

4. Особливості факторної структури між показниками залежності та особливостей сприйняття мережі Інтернет, наслідків його використання та міжособистісного спілкування проявилися в наступному. Коли не враховувався показник інтернет-залежності була виявлена монофакторна структура, а саме – «Фактор замкнутості при спотвореному сприйнятті мережі Інтернет». Встановлені ефекти «інтегрування», «потенціювання» та «компенсації». При наявності інтернет-залежності є зворотній і більш диференційований характер взаємозв'язків, ефект «ретардації».

У юнаків і у дівчат з інтернет-залежністю у факторній структурі є ефекти «взаємної ретардації» та «диференційованості», хоча у дівчат диференційованість складових фактору менш явно виражена.

Якщо враховувати профіль навчання, то у інтернет-залежних здобувачів вищої освіти є тільки ефект «взаємної ретардації».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеев И. Ю. Интернет и проблемы субъекта. *Влияние Интернета на сознание и структуру знания*. М., 2004. С. 24–56.
2. Баун Дж. Как социальные сети влияют на наше настроение, сон, психическое здоровье и отношения. *BBC Suture future Україна*. URL: ББС. *Com /ukreunicum/vert-fut-ussian-42694015* (дата звернення: 15.01.2022).
3. Варламова С., Гончарова Е., Соколова И. Интернет зависимость молодежи мегаполисов: критерии и типологии. *Мониторинг общественного мнения*. 2015. № 2(126). С. 165–182.
4. Завадская М. В., Фролова С. В. Особенности интернет-зависимых подростков в Московской электронной образовательной среде. *Молодой ученый*. 2019. № 2(240.1). С. 19.
5. Камінська О. В. Аналіз результатів емпіричних досліджень інтернет-залежних підлітків та юнаків. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 24. С. 339–348.
6. Никитаев В. В. Пространство и время. *Влияние Интернета на сознание и структуру знания*. М., 2004. С. 73–93.
7. Новожилина О. В. Интернет как новая реальность и феномен современной цивилизации. *Влияние Интернета на сознание и структуру знания*. М., 2004. С. 195–215.
8. Петровская Е. В. Правила пользования чатом, или о чистом формате общения. *Влияние Интернета на сознание и структуру знания*. М., 2004. С. 148–162.
9. Посохова В. Особливості життєвого планування інтернет-залежної молоді. *Психологічна перспектива*. 2004. Вип. 1. С. 150–157.

СЕКЦІЯ 4 ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ДЕВІАНТНА ТА ДЕЛІНКВЕНТНА ПОВЕДІНКА ПІДЛІТКІВ З ООП В УМОВАХ ВОЄННИХ ДІЙ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF DEVIANT BEHAVIOR OF CHILDREN AND ADOLESCENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

У сучасному соціумі збільшується кількість неповнолітніх осіб з порушеннями психофізичного розвитку з девіантною поведінкою, що є однією з найактуальніших психолого-педагогічних проблем, яка набуває ще більшої значущості у зв'язку з недостатньою кількістю досліджень, що стосуються девіантної поведінки у дітей/підлітків з особливими освітніми потребами. Автором розкрито основні прояви та сутність девіантної, делінквентної поведінки таких осіб, зокрема щодо проявів агресії (вербальної та невербальної), гіперактивності, соціального негативізму, невротизації, тривожності, усвідомленому порушенні прийнятих суспільних норм тощо. Внаслідок таких проявів у поведінці, дітей з особливими освітніми потребами часто називають «складними», «соціально дезадаптивними». У статті автор намагається охарактеризувати причини такої ситуації та наводить відсоткові показники видів правопорушень, їх можливих причин, наслідків та шляхів вирішення. У статті також окреслено копінг-поведінку, що особливо актуалізується в ситуаціях ускладнення задоволення соціально значущих потреб особистості. Так, автором зазначено, що сутність саме девіантної копінг-поведінки осіб з порушеннями слуху полягає в прагненні особистості до уникнення реальної дійсності, шляхом зміни свого психічного стану за допомогою прийому психоактивних речовин, заперечення соціальних норм та правил, їх порушення. Крім того, окреслено реабілітаційні, психокорекційні та психотерапевтичні види робіт з дітьми та підлітками з порушеннями слуху різного типу темпераменту, поведінки та емоційно-поведінкових реакцій.

Ключові слова: особливі освітні потреби, особа з порушеннями психофізичного розвитку, порушення слуху, девіантна пове-

дінка, делінквентна поведінка, копінг теорія, копінг-ресурси.

In modern society, the number of minors with mental and physical disabilities with deviant behavior is increasing, which is one of the most pressing psychological and pedagogical problems, which becomes even more important due to the lack of research on deviant behavior in children/adolescents with special educational needs. The author reveals the main manifestations and essence of deviant, delinquent behavior of such persons, in particular the manifestations of aggression (verbal and nonverbal), hyperactivity, social negativity, neuroticism, anxiety, deliberate violation of accepted social norms and more. As a result of such behaviors, children with special educational needs are often referred to as «difficult» and «socially maladaptive». In the article the author tries to describe the reasons for this situation and gives the percentage of types of offenses, their possible causes, consequences and solutions. The article also outlines coping behavior, which is especially relevant in situations of difficulty meeting the socially significant needs of the individual. Thus, the author notes that the essence of deviant coping behavior of people with hearing impairment is the desire of the individual to avoid reality by changing their mental state through the use of psychoactive substances, denial of social norms and rules, their violation. In addition, rehabilitation, psycho-correctional and psychotherapeutic types of work with children and adolescents with hearing impairment of different types of temperament, behavior and emotional-behavioral reactions are outlined.

Key words: special educational needs, person with psychophysical development disorders, deviant behavior, delinquent behavior, coping theory, coping resources.

УДК 159.923.2:347-896/12(16)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.10>

Вовченко О.А.

д.психол.н.,
старший науковий співробітник відділу
освіти дітей з порушеннями слуху
Інститут спеціальної педагогіки
і психології імені Миколи Ярмаченка
Національної академії педагогічних
наук України

На сьогоднішній день розвитку державотворчих процесів в Україні, стану соціального забезпечення, реформ в освітній сфері відзначається зростання кількості дітей з особливими освітніми потребами, які характеризуються проблемами психологічної адаптації, зумовлені особливостями психофізичного та соціальної ситуації розвитку. Дезадаптація сприяє формуванню девіантної поведінки, що зумовлює зростання злочинності та неповноцінну інтеграцію у соціум неповнолітніх осіб.

Термін девіантна поведінка розглядається як порушення особистістю правових,

моральних та соціальних норм. Поведінка, що характеризується відхиленням від означених норм, визначається як девіантна. У ситуаціях, коли відбуваються порушення правових норм – як делінквентна. Серед дітей/підлітків з особливими освітніми потребами порушення поведінки зустрічаються досить часто, особливо серед такої категорії як розумово відсталі особи у віці від 9 до 16 років (38,9% випадків) [6].

В останні десятиліття більш помітними стали порушення адаптації та зростання порушень у соціальній поведінці дітей/підлітків з особливими освітніми потребами

(далі діти з ООП), що виявляються у підвищеній агресивності (як вербальній, так і не вербальній), делінквентній поведінці, невротизації, тривожності, гіперактивності, соціальному негативізму, усвідомленому порушенні прийнятих суспільних норм [3].

Означуючи категорію діти/підлітки з ООП розглядається широка група осіб. Діти/підлітки з особливими освітніми потребами – це особи, що мають різні порушення психічного чи фізичного розвитку, комбіновані порушення, які зумовлюють та впливають на загальний розвиток, і певним чином, не дозволяють особистості повною мірою соціалізуватися, подібно дітям/підліткам з типовим розвитком. Синонімічним поняттями до дефініції «діти з ООП» можуть бути такі категорії як «особа з психофізичними порушеннями», «особистість з атиповим розвитком», «особа з ментальними порушеннями» (переважно використовується до осіб з порушеннями інтелектуального розвитку). Доречним буде зазначити, що нині не коректним є використання таких термінів, як «дефект», «дебільність», «ідіотія», «недорозвинений», «інвалід», «дитина з недоліками чи вадами розвитку» тощо.

Зазвичай, діти з ООП потребують спеціального (корекційного) навчання та психологічного супроводу, зокрема категорія дітей яку ми досліджували – діти з порушеннями слуху. Сучасні тенденції в освітній сфері та проєкти МОН України з тенденцією мінімізувати нерівність «особливих осіб» запропонували прибрати класичні нозології та розробляють нові рівні підтримки дитини/підлітка/особи юнацького віку з метою покращення надання освітніх послуг, індивідуалізації психологічної допомоги та поглиблення принципу дитиноцентризму. Нозологічний принцип за класифікацією, запропонованою В. Лапшиним та Б. Пузановим передбачав розподіл дітей з ООП на наступні категорії (нозології): особи з порушеннями слуху; особи з порушенням зору; особи з мовленнєвими порушеннями; особи з порушенням опорно-рухового апарату; особи з порушеннями інтелектуального розвитку; особи із затримкою психічного розвитку або педагогічно занедбані діти; особи з порушенням поведінки та спілкування (РАС, гіперактивність); особи з комплексними порушеннями психофізичного розвитку [8].

Проблема детермінант порушень поведінки у осіб (дітей та підлітків з особливими освітніми потребами) досліджується нині багатовекторно та різноаспектно. У науковій літературі питання формування у таких осіб з соціально прийнятною поведінки, комунікативних умінь та навичок

поведінки у повсякденному житті, розкриваються у роботах Л. Аксьонова, І. Бгажнекової, В. Воронкової, О. Кукушкіної, А. Щербакової та інших. Особливості розвитку емоційно-вольової сфери, комунікативні властивості особистості досліджуються у працях Ж. Намазбаєвої, Н. Щанкіна. Критерії соціальної адаптації дітей та підлітків з порушеннями психофізичного розвитку описано в роботах Н. Коновалової, І. Мамайчук, Л. Шипіцина. На відсутність чи слабкість саморегуляції у відносинах з іншими людьми, контролю над своїми процесами, проблеми усвідомлення ситуації вказували О. Агавелян, В. Горський, М. Матвєєва, В. Синьов. Конфліктна поведінка осіб з розумовою відсталістю та її причини висвітлювались у публікаціях Б. Волкова, Н. Гришина, Т. Драгунового, І. Коваль, Г. Ложкіна, В. Нагаєва та інших. Проблема соціальної поведінки осіб з порушеннями психофізичного розвитку окреслено в роботах З. Абушева, Е. Альбрехта, Л. Виготського, О. Гаврилова, А. Лічко, С. Мнухіна, М. Певзнера, Л. Шипіцин та багатьох інших. Особливої уваги потребують вирішення проблем визначення причин, динаміки проявів порушень девіантної та делінквентної поведінки, можливостей та технологій попередження девіацій у поведінці дітей з ООП, зокрема з порушеннями слуху в умовах шкіл-інтернатів.

Поряд із порушеннями психофізичного розвитку, до однієї з причин соціальної дезадаптації та девіантної поведінки дітей/підлітків з порушеннями слуху варто зазначити їх нездатність до адекватного сприйняття ситуацій, пов'язаних із необхідністю подолання життєвих труднощів. Так, наприклад особи з порушеннями інтелектуального розвитку характеризуються такою особливістю як сугестивність, навіюваність, вони легко піддаються впливу сторонніх людей, особливо, якщо певним чином «сторонній» подобається такій особі з порушеннями слуху. Від так, на таких дітей/підлітків легко впливати та задіювати у протизаконних діях, залучати до здійснення злочинів, правопорушної поведінки тощо.

Однією із важливих характеристик осіб з ООП є вік. Оскільки серед різних вікових груп підлітки з різними психофізичними порушеннями є найбільш інтолерантні до негативних соціально-стресових впливів, що обумовлено незрілістю та нестійкістю нервової системи, перехідного (пубертатного) періоду, їх стратегій адаптації до навколишньої дійсності. Внаслідок цього в пубертатний період нерідко розвивається девіантна копінг-поведінка, що особливо актуалізується в ситуаціях ускладнення

задоволення соціально значущих потреб особистості. Сутність девіантної копінг-поведінки полягає в прагненні особистості до уникнення реальної дійсності, шляхом зміни свого психічного стану за допомогою прийому психоактивних речовин, заперечення соціальних норм та правил [2].

Найчастіше у психологічній та юридичній практиці можна зустріти осіб з синдром підвищеної збудливості з психомоторною розгальмованістю (24,7 %), агресивності (21,2 % у), рідше визначаються синдроми потреби у постійному догляді бродяжництва (6,2 %), психічної нестійкості та низьким рівнем саморегуляції (3,8 %) [1]. Відхилення від нормотипової поведінки набуло за останні роки масового характеру, і перетворилося на серйозну соціальну та психолого-педагогічну проблему. Так наприклад у осіб з порушеннями інтелектуального розвитку можна констатувати такі порушення особистості (психопатоподібні розлади):

- афективно-збудливий тип, який характеризується неконтрольованими, активними та яскравими спалахами гніву на образи, прикрі моменти, великою нетерплячістю та невтриманістю, коливаннями настрою (від дуже позитивного до кардинального негативізму), схильністю до реакції протесту;

- астенічний тип, що відзначається простими, примітивними депресивними реакціями, що виникають на власну особливість і пов'язані з ним невдачі та розчарування, інфантильними реакціями відмови, мутизмом, відмовою від їжі, загальмованістю та замкненістю;

- нестійкий тип, що виявляється сугестивністю (легкою підпорядкованістю), імітацією негативних зразків поведінки, залежністю від інших; така дитина/підліток нерідко виявляється знаряддям у руках антисоціальних елементів;

- дисфоричний тип характеризується злісною напруженістю, похмурою дратівливістю, схильністю до агресії зі здатністю завдавати тяжких ушкоджень, до аутоагресії та руйнівних дій;

- перверзний тип, який проявляється гіперсексуальністю, сексуальними девіаціями чи рідше дромоманією, булімією тощо [4].

Наприклад, у багатьох дітей із порушеннями аутичного спектру (далі особи/діти з РАС) характерними є серйозні поведінкові порушення. Такі порушення у поведінці: як схильність до руйнівних дій, аутоагресія, нестійкість емоцій (стан радості без причин змінюється смутком, сміх – сльозами), крики тощо. Особи з РАС використовують проблемну поведінку для того, щоб отримати бажаний результат чи активність,

іноді це реакція на біль. Крики, істерики, аутоагресія призводять до наслідків, які заспокоюють, дають комфорт. Батькам та педагогам необхідно навчитися терпляче вирішувати проблемну поведінку такої особистості, особливо у дитячому віці, враховуючи, що у кожному окремому випадку методи впливу будуть різні.

У моменти прояву такої поведінки можна зводити взаємодію з дитиною до мінімуму, але продовжуючи вимагати максимального виконання завдання. Пояснити, чому не треба цього робити, звертати увагу на те, що: «Іншим людям неприємно, коли ти кричиш», «Якщо хочеш, щоб тебе розуміли, висловлюйся словами». Таким чином, поступово з'явиться результат, проблемна поведінка буде повільно зазнавати трансформацій.

У деформаціях різних типів порушень поведінки та їх динаміки визначальну роль відіграє ступінь співвідношення біологічних та соціальних факторів у «траєкторії» розвитку особистості з атиповим розвитком. Порушення поведінки у дітей/підлітків з ООП виявляються через невідвідування школи, професійно-технічного закладу, пропусками уроків, втечею з корпусів проживання (якщо йдеться про школу-інтернат класичного зразка, а не ІРЦ) (53,2 % від загальної кількості дітей), втечами з дому, від батьків та бродяжництвом (82,1%), агресією щодо оточуючих людей (57,4 %), аутоагресією (17,1 %), бурхливими афективними спалахами (66,7 %), грубістю по відношенню до рідних, освітян та вихователів (69,9 %), порушеннями дисципліни (53,4 %), крадіжками (47,5 %), участю в асоціальних компаніях, підвищеною та невідповідною віку сексуальністю (49,7 %), раннім початком тютюнопаління (56,1 %), алкоголізації (48,7 %) та вдихання токсичних речовин (13,4 %). Важливими також буде зазначити, що ті, хто потрапляє з осіб з ООП до лікарень з отруєннями, побиттям, станом алкогольного сп'яніння тощо, вже перебувають на обліку в інспектора міліції у справах неповнолітніх [9].

Частота порушень поведінки у дітей/підлітків, які навчаються у спеціальних навчальних закладах, представлена такими статистичними даними на 2020 рік: втечі, бродяжництво – 76,1 %, агресія – 69,2 %, крадіжки – 49,1 %, токсикоманія, алкоголізація, наркотизація – 48%, неслухняність, грубість, порушення дисципліни – 44,6 %, сексуальні девіації – 42,2 %, участь у антисоціальних компаніях – 58,5 % [7].

Так, наприклад гіпердинамічні порушення поведінки у популяції осіб з розумовою відсталістю відзначаються у 18,9 %

(у підлітковому віці – у 41,3 %) випадків. Ці порушення характеризуються руховою розгальмованістю, порушенням концентрації уваги, недостатньою розумовою сконцентрованістю, тенденцією переходити від одного заняття до іншого, не завершуючи жодного з них. До цього долучається імпульсивність. Втечі з дому (інтернату) та бродяжництво виявляються у 14 % від усієї популяції дітей з порушеннями інтелектуального розвитку, серед випускників допоміжної школи – у 19,2 %, а серед спрямованих до психіатричної лікарні – більше 68,2 %. У 1/3 випадків втечі поєднуються з делінквентністю. Перші «спроби» відбуваються через «страх покарання» або як реакцію протесту. Втечі сприяють становищу «ізгоя», «вигнанця» або «попелюшки» в родині, інтернаті, переслідування з боку однолітків.

Важливо також згадати про стани агресії (фізичної та вербальної) по відношенню до батьків, освітнього персоналу, вихователів, однолітків дітей з порушеннями слуху. Так, наприклад серед дітей/підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку та порушеннями слуху у спеціальних школах це явище характерне для 12,5 % учнів випускних класів. Як правило, вона надзвичайно жорстока, напади або бійки здійснюються без достатнього розуміння небезпечних наслідків чи ушкоджень. Аутоагресія, як правило, виникає у відповідь на образи, покарання та інші конфлікти з дорослими чи старшими дітьми. Діти б'ють себе по голові, нівечать обличчя (дряпають) та тіло, наносять на шкіру порізи, рвуть волосся.

Підвищена афективна збудливість зустрічається у 21,8% всіх дітей із порушеннями слуху, серед випускників спеціальних шкіл – у 32,7% випадках. Афекти виникають із незначного приводу, виявляються руйнівними діями, грубістю, необдуманими вчинками, делінквентною поведінкою. Грубість, що виникає на підґрунті афективної нестабільності, дратівливості, виявляється у зухвалих образливих, іноді нецензурних відповідях щодо справедливих зауважень чи прохань дорослих. Нерідко це стереотипи примітивних штампів поведінки дорослих із найближчого оточення, повторювання сварок, що чує дитина [10].

Недисциплінованість проявляється непослухом, упертістю, або постійною відмовою від виконання будь-яких доручень, прохань та небажанням обслуговувати себе, найгірший варіант – делінквентна поведінка. Наприклад, як один із видів такої поведінки – крадіжка. Із віком кількість дітей, які беруть чужі речі, зростає вдвічі. Змінюється характер крадіжок. Старші діти,

переважно вже підлітки, крадуть цінні речі і роблять часто це разом з іншими. Спочатку виносять із дому дрібні гроші або малоцінні речі. Потім крадуть продукти та речі в магазинах та на ринках тощо. Діти з порушеннями розумового розвитку чи РАС виконують пасивну роль, піддаючись умовлянням, навіюванням старших осіб (сугестивність). Як правило, в процесі і за результатом крадіжки такі діти беруть малоцінні дрібниці і не можуть розпоряджатися речами, що потрапили до їх рук.

У дітей з ООП часто можна констатувати паталогічно змінені потяги, що виявляються у 27,3% випускників спеціальних шкіл. Наприклад, у популяції осіб з інтелектуальними порушеннями (діти/підлітки) найчастіше виявляються агресивні садистичні прояви (11,3%). Також характерними є дисфоричні розлади поведінки, що характеризуються майже постійною емоційною напругою та дратівливістю, що наростає, тривожним занепокоєнням, примхливою плаксивістю або похмурим невдоволенням. Зауваження, незгоди, вимоги дорослих або конфлікти з дітьми можуть призвести до «вивільнення» напруги, що накопичується, у формі активних афективних спалахів з руйнівними діями або агресією (вербальною та фізичною).

Також можна зустріти серед осіб з ООП такі види поведінки як парааутистична та нестійкий розлад поведінки. Парааутистична поведінка – це зниження активності, виражена інтровертованість, формальність у спілкуванні, загальна чи вибіркова втрата контактів, негативізм, що супроводжується специфічними виразами обличчя. Недостатність чуттєвої насиченості поєднується зі станами рухового збудження, що епізодично виникають, «розв'язною» і дивною поведінкою [5]. Нестійкий розлад поведінки осіб з ООП відрізняється відсутністю стійких мотивів поведінки, підвищеною навіюваністю, вираженою залежністю настрою від зовнішніх впливів [4].

Для пояснення процесу адаптації дітей/підлітків щодо причин формування девіантної поведінки у осіб з ООП доцільно розглядати та використовувати когнітивну теорію копінг Р. Лазаруса. Копінг у цій теорії розуміється як діяльність особи щодо збереження балансу між вимогами середовища та особистісними ресурсами, які відповідають цим вимогам.

Копінг-ресурси є стабільними поведінковими установками особистості (емпатія, пошук соціальної підтримки, компенсація порушеного розвитку тощо), ефективність їх розвитку визначає успішність адаптації особистості з ООП до стресових ситу-

ацій. Слабкий або недостатній розвиток копінг-ресурсів сприяє формуванню дезадаптивної копінг-поведінки, соціальної ізоляції, девації особи [7].

Відповідно до моделі девіантної копінг-поведінки В. Ялтонського, девації є малоефективною поведінкою, що перешкоджає розвитку адаптивних копінг-механізмів у дітей та підлітків з ООП, що характеризується переважним використанням підлітками копінг-стратегії уникання та уникнення реальності, зменшенням контролю над середовищем. Подібна стратегія дозволяє особистості зменшити емоційну напругу, емоційний компонент дистресу [9]. Відмінною рисою девіантної поведінки є те, що вона змінює спосіб інтерпретації проблеми, але не змінює стресову ситуацію та умов адаптації особистості до соціального середовища.

Це дозволяє особистості з особливими освітніми потребами на певний час подолати тривогу, невпевненість, соціальну невизначеність, але залишає без зміни дистресс-причину. Такі деструктивні стереотипи копінгу, наприклад, старшому шкільному та підлітковому віці реалізуються внаслідок відсутності чи слабкості адаптивних особистісних копінг-ресурсів. Наявність певної особливості розвитку у особистості не визначає тільки якісну своєрідність розвитку її пізнавальної сфери, а й недостатній розвиток соціальних навичок та копінг-ресурсів, що сприяють дезадаптації та ризику розвитку девіантної поведінки.

Дослідження в галузях спеціальної педагогіки та психології показали, що наявність порушень у психофізичному розвитку (особистість з ООП) особистості дитини/підлітка негативно впливає на розвиток міжособистісного спілкування, призводить до істотних проблем у формуванні уявлень про навколишніх людей тощо.

Часто дітей з ООП називають «важкими дітьми», «важкими підлітками». Але зауважимо, що «важка особистість», як правило, живе у важкій сім'ї. Вона є свідком конфліктів між батьками та відчуває неухваленість до свого внутрішнього світу. Але не завжди неблагополучні сім'ї впадають є помітними для соціальних служб. Іноді неблагополуччя приховано досить глибоко. І лише коли з дитиною чи підлітком трапляється певний негаразд, оточуючі звертають увагу на спосіб життя родини, на її мораль, життєві цінності, які й дозволяють побачити, оцінити спосіб життя дитини. За зовнішнім добробутом часто може ховатися асоціальний стан сімейних відносин, способу життя та виховання особистості в сім'ї, які є провідними, основоположними та безпосеред-

ньо впливовими факторами формування особистості.

До сімей, які створюють умови «підвищеного ризику» щодо формування девіантної особистості чи делінквентної поведінки належать:

- неповна сім'я, де є тільки матері, рідше батьки, або сім'ї, в яких дітей виховують друге покоління (бабуся або дідусь);

- конфліктна сім'я, в якій існує напруженість взаємин між батьками, відсутня порозуміння і є виражені розбіжності у поглядах, установках, мир, злагода, в якій батьки тримаються на тимчасових компромісах;

- «асоціальна сім'я» – переважають антисуспільні тенденції, паразитичний спосіб життя, члени сім'ї вступають у суперечності із законом;

- формальна сім'я – відсутні спільність потреб, життєвих цілей, взаємна повага між членами родини; сімейні обов'язки виконуються формально, часто батьки перебувають на межі розірвання шлюбу, але не розривають його з матеріальних та житлово-побутових міркувань;

- «алкогольна сім'я» – основні інтереси визначаються вживанням спиртних напоїв;

- родина, у якій є «психічнохворі» батьки, яким самим потрібен догляд, і де не створюються умови для повноцінного розвитку особистості [5].

Доцільно оцінити під час аналізу основних причин відхилень від норм поведінки осіб з ООП роль освітніх установ. Помилки та недоліки у навчально-виховній роботі цих установ, їх недостатній зв'язок із родинами, які підтримують формування педагогічної занедбаності дітей та підлітків, що виникла в умовах несприятливого сімейного виховання.

Ставлення учнів до навчальної діяльності є провідним фактором, який сприяє формуванню особистості у певному напрямку під час навчання. Переважна більшість осіб з ООП, які мають відхилення від норми поведінки, навчаються погано або задовільно, не мають та не виконують громадських доручень. Ставлення таких дітей та підлітків до школи, як правило, негативне. Неуспішність призводить до розвитку конфліктів із однолітками у класі, вчителями, батьками. Підлітки поступово самовилучаються із сфери спілкування свого класного колективу.

Надзвичайно важливо для своєчасного початку психологічної допомоги: профілактики, корекційної та терапевтичної роботи є раннє виявлення дітей (учнів), схильних до девіантних та делінквентних форм поведінки. У практиці роботи діагностика девіантної поведінки зазвичай має

симптоматичний характер (за запитами та скаргами). Рідше психологи досліджують причини та умови формування девіацій, використовуючи етимологічний підхід.

Для діагностичних цілей, зважаючи на проблему, можуть бути використані загальні методики і спеціальні тести. На думку І. Кутецової, Г. Сергєєва продуктивною є модель, що включає скринінг – спрямоване виділення «груп ризику» та подальшу диференціальну діагностику цих груп із залученням фахівців для уточнення етіології відхилень [2].

Наприклад, у діагностичній роботі з підлітковим та юнацьким віком психологічна інформація про види девіантної поведінки може бути отримана з використанням опитувальника Р. Кеттела, патохарактерологічний опитувальник А. Особа, тест «Сонді», проективний тест М. Люшера та інші.

У процесі виявлення девіацій у навчальному закладі важливо дотримуватися наступних принципів:

- принцип попередження (виявлення «групи ризику» та організація профілактичних заходів);

- принцип системності (послідовна планомірна робота);

- принцип взаємодії (здійснюється взаємодія адміністрації, освітян, психологів, медичних та соціальних працівників) [8].

Корекція та формування поведінки, що відхиляється від норми, сучасної дитини/підлітка з ООП є можливим процесом. Таку роботу необхідно проводити з урахуванням характерологічних особливостей особистості, з урахуванням провідного «радикала» характеру. Так, у розмові з підлітками збудливого і злопам'ятного складу особистості, необхідно звертати їх увагу на соціально-позитивні риси характеру (ощадливість, охайність, обережність, увага до свого здоров'я), підкреслюючи, що саме це допоможе сприяти їхньому життєвому благополуччю (повага оточуючих, довголіття, робота, що добре оплачується) тощо. Побудова бесід із дітьми/підлітками у такому плані будуть ефективними, оскільки ці проблеми є вагомими, важливими для осіб з ООП такого типу характеру. Слід також пам'ятати, що властива їм емоційна нестійкість, сугестивність, схильність до фіксації негативних переживань призводять до тяжких конфліктних ситуацій та протиправних дій. У результаті чого вони часто опиняються у соціальній ізоляції.

Скажімо, для дітей та підлітків з недостатньою стійкою центральною нервовою системою характерні: емоційна вибуховість, невміння керувати собою у конфліктних ситуаціях, що часто призводить до правопорушень. Вказуючи на ці особистісні

особливості, слід орієнтувати зростаючу особистість на уникнення конфліктних ситуацій, нагадуючи, що такі ситуації є небезпечними для них. Істотним для осіб першої та другої груп може виявитися і медикаментозне печиво із заспокійливими препаратами, які може призначити лише дитячий та підлітковий лікар-психіатр [3].

Увагу під час роботи з нестійкими у поведінці особами з ООП має бути спрямовано на організацію постійного контролю за навчальними та іншими видами їх діяльності. Звернення до морально-етичних цінностей далеко не завжди призводять до позитивних результатів – таких осіб майже неможливо переконати, але можливо примусити. Тільки створення чіткої та постійної системи спостереження за дитиною/підлітком призведе до покращення поведінки. Вимогливе, часом навіть жорстке керівництво такими особами «переноситься» досить спокійно, без виникнення характерологічних реакцій активного протесту.

У розмовах з підлітками з ООП, що відрізняються жагою до будь-якої діяльності, слід пам'ятати, що вони найчастіше є лідерами та організаторами групи. Спрямовуючи підлітків на соціально-схвалювані форми прояву активності (зокрема ця потреба найбільш типова для таких дітей/підлітків), необхідно показати, що лише відмова від протиправної поведінки може забезпечити розумну реалізацію їх енергії.

Враховуючи надмірний егоцентризм і жагу визнання у демонстративних дітей та підлітків з ООП, їм слід пояснювати, що задоволення цих бажань можливе, наприклад, під час занять творчістю. Важливо показати, що оточуючі розуміють внутрішні причини поведінки, що відрізняється (бажання бути неординарним, незвичайним). У розмові доцільно не чинити грубого тиску, а використовувати живі, яскраві приклади, образні порівняння. В деяких випадках можна дещо перебільшувати тяжкість подальшого покарання з огляду на боягузливість, острах особистості.

Висновки з проведеного дослідження. Реабілітаційна, корекційна та терапевтична робота з дітьми та підлітками з ООП «нетовариського» типу (замкнуті) пов'язана зі значними труднощами, оскільки такі особистості малотовариські, формальні в бесідах, не допускають втручання у свій внутрішній світ. У бесідах з такими особами неприпустима груба дія, яка часто призводить до активних виразів протесту. Часто виявляється доцільною зміна вихователя, педагога, психолога, оскільки без емоційного контакту результати будуть мінімальними. У разі необхідно діяти через осіб,

яким симпатизують діти та підлітки цього типу темпераменту.

Крім індивідуальної, групової психокорекційної та психотерапевтичної роботи з дітьми/підлітками, що мають ознаки патологічної поведінки, що відхиляється від загальноприйнятих норм (схильні до делінквентної поведінки), необхідні також загальномедичні заходи за участю дитячих і підліткових лікарів-психіатрів. До таких заходів можна включити такі:

- консультативний огляд спеціаліста з інспекції у справах неповнолітніх з метою виділення груп дітей/підлітків, які потребують спеціалізованої допомоги;

- проведення медикаментозного і психотерапевтичного лікування осіб з патологічною поведінкою, що відхиляється, в поліклінічних умовах, а при необхідності – і в лікарні;

- проведення роз'яснювально-пропагандистської роботи серед дітей/підлітків;

- психологічна робота з батьками, опікунами, найближчим оточенням дитини чи підлітка.

Як профілактика девіантної поведінки у осіб з ООП слід відзначити важливість лікування проявів мінімальної мозкової дисфункції у ранньому віці, поряд із психотерапевтичною роботою з родинами дітей. У цьому контексті важливе значення має розвиток системи денних стаціонарів та відповідний вибір навчального закладу.

Виховання девіантної особистості з ООП відбувається лише на основі активності самої дитини/підлітка у взаємодії її з навколишнім соціальним середовищем. Фактично мета виховання полягає у формуванні стану самоперевищення. Зазначаючи про активність дитини необхідно зазначати, що вона істотно залежить від її мотивації. Тому педагог чи психолог (соціальний працівник) повинен, перш за все, спиратися на потреби та мотиви дитини, визначати, що є для дитини головним на даний момент. Виховання девіантних дітей/підлітків з ООП передбачає включення наступних компонентів:

- цілеспрямована робота з моральної просвіти (це уроки етики, моральні бесіди, індивідуальні консультації тощо);

- актуалізації всіх джерел морального досвіду школярів (навчальна, суспільно корисна, позашкільна робота, відносини між учнями у класі, відносини дітей з батьками, відносини вчитель-учень, вчитель-батьки учнів, повсякденний стиль та «тон» роботи школи);

- запровадження моральних критеріїв щодо оцінки всіх без винятку видів діяльності та проявів особистості вихованців;

- оптимальне співвідношення форм практичної діяльності та моральної освіти на різних етапах з урахуванням статі та віку особистості з ООП.

Так, наприклад, у психолого-педагогічній літературі наведено принципи роботи та виховання девіантних дітей з ООП, які можуть стати основою для роботи з такими зростаючими особистостями:

- принцип орієнтації на позитив у поведінці та характері дитини. Цей принцип вимагає ставлення до дитини як до головної цінності в системі людських відносин, нормою яких є гуманність. Освітянин повинен бачити у дитині з ООП насамперед найкраще.

- принцип соціальної адекватності виховання потребує відповідності змісту та засобів виховання соціальній ситуації, у якій організується виховання «важкої» дитини;

- принцип індивідуалізації виховання осіб з девіантною поведінкою передбачає визначення індивідуальної траєкторії соціального розвитку кожної особистості, виділення спеціальних завдань, що відповідають його індивідуальним особливостям, як то: виявлення причин девіантності, визначення особливостей включення дітей у різні види діяльності, розкриття потенціалів особистості як у навчальній, так та у позанавчальній роботі, надання можливості кожному учню для самореалізації та саморозкриття [11].

Підсумовуючи вище зазначене, підкреслимо, що девіантна поведінка проявляється як відхилення від загальноприйнятих культурних зразків, які або не завдають великої шкоди оточуючим, як, наприклад, у випадках порушень норм етикету та інших елементарних поведінкових стандартів, або спрямовані своїм деструктивним потенціалом насамперед проти суб'єктів девіацій. Носіями цих відхилень можуть бути як представники діти, так і підлітки з ООП, що знаходяться на різних стадіях незавершеної соціалізації.

Найбільш важкими формами девіацій є алкоголізм, наркоманія, проституція, суїцид із властивою їм аутодеструктивною спрямованістю. Їх особливість полягає в тому, що жертвами руйнівного потенціалу, що міститься в них, виявляються не тільки самі жертви, але й ті, хто знаходиться в безпосередній близькості від них. Соціальна небезпека девіацій полягає у їх здатності створювати передумови виникнення більш складних, серйозних і шкідливих форм асоціальної поведінки. Тому низка випадків девіацій зараховують до протиправних діянь та підлягають нормативному контролю з боку органів пра-

вопорядку та відповідних галузей законодавства.

Проблема попередження поведінки, що відхиляється від суспільних та соціально-юридичних норм, як правило, загострюється в кризові періоди стану суспільства. У такій ситуації неповнолітні з ООП виявляються соціально нестійкими, морально невідготовленими і незахищеними. Часто, не маючи достатнього життєвого досвіду, моральних переконань, не вмюючи відрізнити справжні життєві цінності від уявних, штучних, вони закріплюють у своїй свідомості та поведінці негативні тенденції у суспільному розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений. Москва: 2010. 508 с.
2. Василенко О. Особливості психодіагностики на різних вікових етапах формування особистості з порушеннями психофізичного розвитку. Дніпропетровськ : ГРСМ, 2017. 216 с.
3. Гурьева В. Психогенные расстройства у детей и подростков. Москва : Крон-пресс, 1996. 264 с.
4. Дробинская А. Школьные трудности нестандартных детей. Москва : Школа-Пресс, 2009. 142 с.
5. Душка А. Роль семьи в воспитании ребенка с психофизическими отклонениями. *Научный часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. 2021. Вип. 24. С. 288–292.
6. Исаев Д. Психиатрия детского возраста: психопатология развития Санкт-Петербург : СпецЛит, 2013. 386 с.
7. Марченко Д. Психологія становлення особистості з порушеннями ментального розвитку. Харків : ХДУМа, 2020. 117 с.
8. Микитенко М. Саморегуляція особистості з порушеннями психофізичного розвитку. Київ : Світ, 2017. 196 с.
9. Савчук О. Інноваційні технології соціалізації дошкільників в освітній простір. *Молодий вчений*. 2018. № 7(193). С. 171–173.
10. Шипицына Л. «Необучаемый» ребенок в семье и обществе. Социализация детей с нарушением интеллекта. Санкт Петербург : Юнит, 2005. 477 с.
11. Zillmann D. Arousal and aggression. *Aggression: Theoretical and Empirical Reviews*. Vol. 1. NY., 2013. P. 75–102.

МЕТОДИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ»

METHODOLOGICAL JUSTIFICATION OF THE DISCIPLINE «GENERAL PSYCHOLOGY»

У статті визначено, що реформування системи вищої освіти України передбачає, перш за все, впровадження європейських норм та стандартів освіти, перехід до динамічної ступеневої системи підготовки фахівців. Процес становлення психолога як професіонала вимагає опанування новими знаннями, необхідними для формування активної позиції людини в соціумі. «Загальна психологія» – це навчальна дисципліна, яка спрямована на створення загальнотеоретичної бази (оволодіння загальнопсихологічним інструментарієм) для успішного вивчення подальших теоретичних, практичних та прикладних навчальних дисциплін.

Підкреслено, що предметом курсу «Загальна психологія» є формування основних понять і категорій загальної психології, визначення сутності й загальних закономірностей виникнення, функціонування та розвитку психіки, основ психологічних знань, які необхідні для глибокого розуміння й міцного засвоєння інших психологічних дисциплін, пов'язаних з діяльністю практичного психолога, а також оволодіння методами психодіагностики психічних явищ, формування вміння проведення емпіричних психологічних досліджень.

Обґрунтовано, що «Загальна психологія» є базовим освітнім компонентом, який одночасно із «Загальною соціологією» та «Анатомією ЦНС та фізіологією ВНД» закладає підвалини для вивчення таких освітніх компонентів професійної підготовки, як «Вікова психологія», «Соціальна психологія», «Психологія особистості», «Професійно-етичні основи роботи психолога», «Психологічна діагностика», «Диференційна психологія» тощо.

Робоча навчальна програма розрахована на здобувачів, які навчаються за освітньо-професійною програмою підготовки першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 053 «Психологія».

Підкреслено, що програма побудована за вимогами кредитно-модульної системи організації навчального процесу у вищих навчальних закладах, рекомендованого Європейською кредитно – трансферною системою (ECTS). Програма орієнтована на особистісний та професійний ріст майбутніх психологів.

Ключові слова: психолог, загальна психологія, методика викладання, освітні компоненти, загальна підготовка здобувачів.

The article states that the reform of the higher education system of Ukraine involves, above all, the introduction of European norms and standards of education, the transition to a dynamic step-by-step system of training. The process of becoming a psychologist as a professional requires the acquisition of new knowledge necessary for the formation of an active position of man in society. «General Psychology» is a discipline that aims to create a general theoretical basis (mastering general psychological tools) for the successful study of further theoretical, practical and applied disciplines.

It is emphasized that the subject of the course «General Psychology» is the formation of basic concepts and categories of general psychology, defining the nature and general patterns of origin, functioning and development of the psyche, the basics of psychological knowledge necessary for deep understanding and mastery of other psychological disciplines. activities of a practical psychologist, as well as mastering the methods of psychodiagnostics of mental phenomena, the formation of the ability to conduct empirical psychological research.

It is substantiated that «General Psychology» is a basic educational component, which together with «General Sociology» and «Anatomy of the CNS and Physiology of GNI» lays the foundations for the study of such educational components of training as «Age Psychology», «Social Psychology», «Psychology personality», «Professional and ethical foundations of the work of a psychologist», «Psychological diagnosis», «Differential psychology», etc.

The working curriculum is designed for applicants who study in the educational-professional training program of the first (bachelor's) level of higher education in specialty 053 «Psychology».

It is emphasized that the program is built on the requirements of the credit-module system of organization of the educational process in higher education institutions, recommended by the European Credit Transfer System (ECTS). The program is focused on personal and professional growth of future psychologists.

Key words: psychologist, General Psychology, teaching methods, educational components, general training of applicants.

УДК 159.96
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.11>

Гузенко В.А.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
та соціальної роботи
Національний університет
«Одеська політехніка»

Джежик О.В.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
та соціальної роботи
Національний університет
«Одеська політехніка»

Постановка проблеми. Інтегральною компетентністю, згідно Стандарту вищої освіти зі спеціальності «Психологія», є здатність розв'язувати складні спеціалізовані задачі та практичні проблеми у сфері психології, що передбачають застосування основних психологічних теорій та методів та характеризуються комплексністю і невизначеністю умов. Стійкість перед невизначеністю умов професійної діяльності

можлива за умови наявності достатньо структурованого мислення та широкої обізнаності, отже формування визначеної компетентності неможливе без закладення ґрунтовних основ у розумінні функцій та механізмів психічних феноменів. Розробляючи програму навчальної дисципліни «Загальна психологія», ми орієнтувалися на формування у здобувачів програмних результатів навчання (ПРН), які сприяли б

формуванню комбінації загальних та спеціальних компетентностей, для вирішення означеної вище проблеми. Співвідношення ПРН з загальними (ЗК) та спеціальними (СК) компетентностями представлено відповідно до чинного Стандарту вищої освіти за спеціальністю 053 «Психологія» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти.

У результаті вивчення курсу «Загальна психологія» здобувач повинен отримати наступні загальні та спеціальні компетентності:

ЗК2. Знання та розуміння предметної області та розуміння професійної діяльності.

ЗК9. Здатність працювати в команді.

ЗК11. Здатність зберігати та примножувати моральні, культурні, наукові цінності і досягнення суспільства на основі розуміння історії та закономірностей розвитку предметної області, її місця у загальній системі знань про природу і суспільство та у розвитку суспільства, техніки і технологій, використовувати різні види та форми рухової активності для активного відпочинку та ведення здорового способу життя.

СК1. Здатність оперувати категоріально-понятійним апаратом психології.

СК4. Здатність самостійно збирати та критично опрацьовувати, аналізувати та узагальнювати психологічну інформацію з різних джерел.

СК7. Здатність аналізувати та систематизувати одержані результати, формулювати аргументовані висновки та рекомендації.

Програмні результати навчання дозволять здобувачеві:

ПРН 2. (З) Демонструвати розуміння закономірностей та особливостей розвитку і функціонування психічних явищ в контексті професійних завдань.

ПРН 3. (У/Н) Здійснювати пошук інформації з різних джерел для вирішення професійних завдань в т.ч. з використанням інформаційно-комунікаційних технологій.

ПРН 4. (У/Н) Здійснювати реферування наукових джерел, обґрунтовувати власну позицію, робити самостійні висновки.

ПРН 6. (У/Н, ВА) Формулювати мету, завдання дослідження, володіти навичками збору первинного матеріалу, вміння дотримуватися процедури дослідження [7].

Програма орієнтована на особистісний та професійний ріст майбутніх фахівців-психологів. Дисципліна є обов'язковою для вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Під час розробки навчальної програми дисципліни «Загальна психологія» було взято до уваги Стандарт вищої освіти, затверджений наказом Міністерства освіти і науки України № 565 від 24.04.2019 року, Освітньо-профе-

сійну програму та навчальний план зі спеціальності 053 «Психологія», розроблені робочою групою забезпечення за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти кафедри психології та соціальної роботи гуманітарного факультету Одеського Національного політехнічного університету [6].

Постановка завдання. У контексті аналізу останніх досліджень і публікацій та визначеної актуальності проблеми **формулювання цілей статті** вбачаємо в аналізі методики викладання навчальної дисципліни «Загальна психологія» для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності 053 – «Психологія».

Головною метою розробленого нами навчального курсу: «Загальна психологія» є формування у здобувачів вищої освіти знань з загальної психології, на основі теоретичних знань, озброїти їх уміннями і навичками визначення психологічного контексту в умовах практичної діяльності.

Основними завданнями вивчення дисципліни вбачаємо у можливості здобувачів:

- сформувати комплексне уявлення про предмет психології як науки, історію її становлення та сучасну систему психологічних знань;

- оволодіти такими поняттями як: «психіка і свідомість», «психічні процеси та стани»;

- опанувати навичками розуміння специфіки психічних властивостей людини;

- сформувати розуміння психологічної сутності понять особистості та діяльності;

- оволодіти вміннями оперувати категоріально-понятійним апаратом психології;

- опанувати навичками працювати в команді;

- сформувати навички самостійно збирати та критично опрацьовувати, аналізувати та узагальнювати психологічну інформацію з різних джерел.

- оволодіти вміннями аналізувати та систематизувати одержані результати, формулювати аргументовані висновки та рекомендації.

Зазначений курс має теоретичну та практичну спрямованість. Він сприяє формуванню у здобувачів спеціальності 053 – «Психологія» за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти готовності до їх майбутньої професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Навчальна дисципліна «Загальна психологія» читається у першому та другому навчальних семестрах. Програма курсу розрахована на 360 годин, в тому числі аудиторних занять – 134, з них лекційних занять – 60 годин, практичних – 60 та лабораторних – 14. На самостійну роботу здобувачів відведено

211 годин. Індивідуальна робота передбачає – 15 годин. Структура навчальної дисципліни включає по чотири змістовних модулі у кожному семестрі. Підсумковою формою контролю за вивченням курсу є іспит наприкінці кожного семестру (таблиця 1).

Розподіл часу між змістовими модулями та видами аудиторного навантаження/СРЗ представлено в таблиці 2.

Програма курсу «Загальна психологія» передбачає по 15 лекційних та по 15 практичних занять у першому та у другому семестрах.

Тематика та види навчальних занять у першому семестрі:

1 тиждень:

Лекція 1. Психологія як наука. Об'єкт, предмет та методи психології [1, с. 4; 2, с. 3; 4, с. 3–8; 5, с. 9–20; 8, с. 4–9; 10, с. 6–11].

Практичне заняття 1. Предмет, завдання та методи загальної психології.

2 тиждень:

Лекція 2. Загальні етапи розвитку психології [3, с. 6–9; 11, с. 14–22].

Практичне заняття 2. Основні етапи становлення психології.

3 тиждень:

Лекція 3. Історія психологічних вчень [3, с. 6–9; 11, с. 14–22].

Практичне заняття 3. Історія психології.

4 тиждень:

Лекція 4. Місце психології в системі наукового знання [1, с. 4; 4, с. 3–8; 5, с. 9–20; 10, с. 6–11].

Практичне заняття 4. Сучасний стан, перспективи та проблеми подальшого розвитку психологічної науки.

5 тиждень:

Лекція 5. Методи сучасної психології [2, с. 23; 8, с. 24–29; 9, с. 216].

Практичне заняття 5. Методи дослідження в психології.

6 тиждень:

Лекція 6. Матеріальна основа психіки, психіка і мозок [1, с. 12; 2, с. 23; 4, с. 33–38; 5, с. 9–20; 8, с. 9–20; 9, с. 216].

Практичне заняття 6. Мозок та психіка.

7 тиждень:

Лекція 7. Виникнення психіки та її розвитку у філогенезі [1, с. 12; 2, с. 23; 4, с. 33–38; 5, с. 9–20; 8, с. 9–20; 9, с. 216; 10, с. 28–41].

Практичне заняття 7. Розвиток психіки в філогенезі.

8 тиждень:

Лекція 8. Виникнення і розвиток психіки у тварин і людської свідомості [1, с. 12; 2, с. 23; 4, с. 33–48; 5, с. 9–20; 8, с. 24–29; 9, с. 216; 10, с. 28–41].

Практичне заняття 8. Сутність відмінностей психіки тварини і людини.

9 тиждень:

Лекція 9. Психіка і свідомість.

Практичне заняття 9. Природа людської свідомості і самосвідомості [1, с. 12; 2, с. 23; 4, с. 33–48; 5, с. 9–20; 8, с. 24–29; 9, с. 216; 10, с. 28–41].

10 тиждень:

Лекція 10. Свідоме і несвідоме в психічній діяльності людини [1, с. 12; 2, с. 23; 4, с. 33–48; 5, с. 9–20; 8, с. 24–29; 9, с. 216; 10, с. 28–41].

Практичне заняття 10. Структура свідомості. Самосвідомість.

11 тиждень:

Таблиця 1

Склад та структура дисципліни «Загальна психологія»

Курс та семестр вивчення за навчальним планом		1-й курс, 1-й семестр	1-й курс, 2-й семестр	Всього
Кількість кредитів ЕКТС		6	6	12
Кількість семестрових модулів		2	2	4
Повний обсяг часу вивчення дисципліни, годин		180	180	360
В тому числі аудиторних занять		60	74	134
З них:	лекційних	30	30	60
	практичних	30	30	60
	лабораторних	–	14	14
Види завдань та робіт (РР, РГР, КР, КП, К/Р)		–	РГР	РГР
Обсяг часу на СРЗ, в год.		120	91	211
Індивідуальна робота		–	15	15
Підсумкова форма контролю		Е	Е	Е
Для заочної форми навчання				
З них:	лекційних	4	4	8
	практичних	2	2	4
	лабораторних	4	4	8
Обсяг часу на СРЗ, год.				
Кількість контрольних робіт, шт.		1	1	2

Розподіл обсягу навчальної дисципліни за семестровими та змістовними модулями

Найменування змістовних модулів	Кількість годин (ауд/СРЗ)		
	Лекції	Практичні заняття	Лабораторні заняття
I семестр			
Семестровий модуль 1.			
Загальна характеристика психології.			
1. Сутність та зміст становлення психології як науки	6/2	6/19	–
2. Основні методологічні принципи сучасної психології	8/4	8/19	–
Семестровий модуль 2.			
Особистість у діяльності та спілкуванні			
3. Виникнення та історичний розвиток людської свідомості	8/4	8/19	–
4. Спрямованість особистості, діяльність та комунікація.	8/4	8/19	–
Всього годин за I семестр	30/14	30/76	–
II семестр			
Семестровий модуль 1.			
Пізнавальна діяльність особистості.			
1. Сенсорно-перцептивні процеси	6/2	6/8	2/3
2. Пізнавальні психічні процеси особистості	8/4	8/8	4/4
Семестровий модуль 2.			
Емоційно-вольові та індивідуально-психологічні особливості людини.			
3. Емоційно-вольова сфера особистості	8/4	8/8	4/4
4. Темперамент, характер та здібності людини	8/4	8/8	4/4
Всього годин за II семестр	30/14	30/32	14/15
Всього годин за навчальний рік	60/28	60/108	14/15

Лекція 11. Сучасні теорії особистості [1, с. 88; 2, с. 231; 4, с. 313–338; 5, с. 86–91; 8, с. 482–491; 9, с. 216; 10, с. 414].

Практичне заняття 11. Структура особистості та її компоненти.

12 тиждень:

Лекція 12. Мотиваційно–потребова сфера особистості [5, с. 123–169; 9, с. 216; 10, с. 414].

Практичне заняття 12. Вітчизняна та закордонна класифікації потреб.

13 тиждень:

Лекція 13. Світогляд та установки особистості [5, с. 81–98; 9, с. 216].

Практичне заняття 13. Функціонування аттитюдів.

14 тиждень:

Лекція 14. Загальна характеристика діяльності [5, с. 81–98; 9, с. 216].

Практичне заняття 14. Структура діяльності: мотив, ціль, дії.

15 тиждень:

Лекція 15. Спілкування та мовленнєва діяльність [5, с. 81–98; 9, с. 216].

Практичне заняття 15. Принципи і технології професійно-психологічного спілкування.

У другому семестрі лекційний курс окрім практичних занять, підкріплюється також лабораторними заняттями, на яких застосовуються тренінгові методи, методи кейсів, рольові ділові ігри, що дозволяють обрати найкраще рішення згідно з аналізом ситуації. Крім цього у другому семестрі

передбачена індивідуальна робота у формі написання розрахунково-графічної роботи.

Тематика та види навчальних занять у другому семестрі:

1 тиждень:

Лекція 1. Пізнавальна діяльність та пізнавальні психічні процеси [3, с. 61; 5, с. 202; 9, с. 216; 11, с. 88].

Практичне заняття 1. Пізнавальна діяльність людини.

Лабораторне заняття 1. Основні методологічні принципи психології.

2 тиждень:

Лекція 2. Сенсорно-перцептивні процеси: відчуття [3, с. 61; 5, с. 202; 9, с. 216; 11, с. 88].

Практичне заняття 2. Відчуття як форма відображення дійсності, їх характеристика.

3 тиждень:

Лекція 3. Сенсорно-перцептивні процеси: сприймання [3, с. 61; 5, с. 202; 9, с. 216; 11, с. 88].

Практичне заняття 3. Сприйняття як психічний пізнавальний процес: закони, види, засоби сприйняття.

Лабораторне заняття 2. Перцепція і сприйняття.

4 тиждень:

Лекція 4. Мнемічні процеси: пам'ять [3, с. 61; 5, с. 202; 9, с. 216; 11, с. 88].

Практичне заняття 4. Пам'ять як психічний процес.

5 тиждень:

Лекція 5. Увага та її значення [3, с. 61; 5, с. 202; 9, с. 216; 11, с. 88].

Практичне заняття 5. Увага як особливий психічний процес.

Лабораторне заняття 3. Увага як особлива форма психічної активності.

6 тиждень:

Лекція 6. Вищі пізнавальні процеси: мислення [3, с. 61; 5, с. 202; 9, с. 216; 11, с. 88].

Практичне заняття 6. Мислення як форма відображення дійсності.

7 тиждень:

Лекція 7. Вищі пізнавальні процеси: уява [3, с. 61; 5, с. 202; 9, с. 216; 11, с. 88].

Практичне заняття 7. Уява як специфічний психічний процес.

Лабораторне заняття 4. Творчі запити і уява особистості.

8 тиждень:

Лекція 8. Емоційно-вольова сфера особистості: емоції та почуття [1, с. 72; 2, с. 227; 3, с. 62–78; 4, с. 438–482; 5, с. 227–271; 9, с. 201].

Практичне заняття 8. Роль емоцій в житті людини.

9 тиждень:

Лекція 9. Емоції та почуття: порівняльна характеристика [1, с. 72; 2, с. 227; 3, с. 62–78; 4, с. 438–482; 5, с. 227–271; 9, с. 201].

Практичне заняття 9. Емоції та почуття: поняття, види, функції, класифікація.

Лабораторне заняття 5. Вищі почуття і їх роль у житті людини.

10 тиждень:

Лекція 10. Воля, її особливості та можливості розвитку [1, с. 72; 2, с. 227; 3, с. 62–78; 4, с. 438–482; 5, с. 227–271; 9, с. 201].

Практичне заняття 10. Воля як психічний процес.

11 тиждень:

Лекція 11. Вольові стани та риси-якості особистості [1, с. 72; 2, с. 227; 3, с. 62–78; 4, с. 438–482; 5, с. 227–271; 9, с. 201].

Практичне заняття 11. Вольові якості людини.

Лабораторне заняття 6. Параметри вольової активності людини.

12 тиждень:

Лекція 12. Темперамент [1, с. 72; 2, с. 233; 3, с. 62–78; 4, с. 438–482; 5, с. 227–271; 9, с. 201].

Практичне заняття 12. Темперамент людини: поняття, типи, діагностика.

13 тиждень:

Лекція 13. Характер [1, с. 72; 2, с. 233; 3, с. 62–78; 4, с. 438–482; 5, с. 227–271; 9, с. 201].

Практичне заняття 13. Темперамент і характер.

Лабораторне заняття 7. Характерологічні риси-якості людини.

14 тиждень:

Лекція 14. Акцентуації характеру [1, с. 72; 2, с. 233; 3, с. 62–78; 4, с. 438–482; 5, с. 227–271; 9, с. 201].

Практичне заняття 14. Соціальний та емоційний інтелект.

15 тиждень:

Лекція 15. Здібності людини [1, с. 72; 2, с. 233; 3, с. 62–78; 4, с. 438–482; 5, с. 227–271; 9, с. 201].

Практичне заняття 15. Природні та соціальні здібності людини.

Кожне лекційне, практичне та лабораторне заняття передбачає самостійну роботу здобувача. Самостійна робота є основним засобом засвоєння здобувачем вищої освіти навчального матеріалу в час, вільний від обов'язкових навчальних занять.

Самостійна робота повинна виконуватись систематично. В кінці кожної лекції здобувачі одержують контрольні питання за змістом лекційного матеріалу, відповідь на які передбачає осмислення та більш глибоке засвоєння матеріалу. Самостійна робота проводиться з метою закріплення нових вмінь, оформлюється письмово (реферат, доповідь).

Консультації здобувачів передбачені навчальним планом та мають здійснюватися викладачами двічі на тиждень протягом обох семестрів.

Розрахунково-графічна робота, яка передбачена у другому семестрі є індивідуальним завданням дослідницького характеру, яка має на меті не лише поглиблення, узагальнення і закріплення знань здобувачів вищої освіти з навчальної дисципліни, а й застосування їх при вирішенні конкретного фахового завдання.

Обсяг годин індивідуальної роботи здобувачів для виконання розрахунково-графічної роботи – 15 годин. Змістовна сутність роботи залежить від об'єкту, предмету та методик дослідження.

Розрахунково-графічна робота передбачає, перш за все, наукове дослідження особливостей психічного розвитку людини та забезпечує формування ПРН 2 (демонструвати розуміння закономірностей та особливостей розвитку і функціонування психічних явищ в контексті професійних завдань), ПРН 3 (здійснювати пошук інформації з різних джерел для вирішення професійних завдань в т.ч. з використанням інформаційно-комунікаційних технологій), ПРН 4 (здійснювати реферування наукових джерел, обґрунтовувати власну позицію, робити самостійні висновки), ПРН 6 (формулювати мету, завдання дослідження, володіти навичками збору первинного матеріалу, вміння дотримуватися процедури дослідження).

Розрахунково-графічна робота виконується індивідуально кожним здобувачем.

Основна мета розрахунково-графічної роботи з дисципліни: «Загальна психологія»: застосувати знання, отримані в ході вивчення дисципліни при аналізі тексту та пошуку в ньому відомостей про особливості розвитку психіки людини, дослідити та зробити порівняльний аналіз вирішення тієї чи іншої психологічної проблеми, зробити висновки та пропозиції.

Основні результати розрахунково-графічної роботи полягають у можливості на основі знань, вмінь та навичок, отриманих під час лекційних, практичних та лабораторних занять навчитися самостійно обирати необхідну наукову літературу та застосувати психодіагностичний інструментарій (тести, опитувальники) для проведення психологічного дослідження. Презентувати результати власного дослідження усно та письмово для поінформованої аудиторії, формулювати розгорнутий аналіз та тези дослідження.

Для допомоги здобувачеві у виконанні розрахунково-графічної роботи, викладачем проводяться необхідні консультації відповідно до графіку навчального процесу впродовж другого семестру.

Поточний контроль знань здобувачів здійснюється шляхом активної участі під час лекційних, практичних та лабораторних занять, а також виконання індивідуальної роботи. Поточний контроль також здійснюється шляхом проведення модульних контрольних робіт, які проводяться згідно з індивідуальним навчальним планом здобувачів.

Модульні контрольні роботи виконуються у письмовій формі наприкінці сьомого та чотирнадцятого тижнів навчання у кожному семестрі.

Модульні контрольні роботи складаються з теоретичної частини (10 тестових запитань) та практичної частини (10 практичних завдань). Відповідь на кожне тестове запитання оцінюється максимум в 0,5 балів. Не вірна відповідь на тестове запитання або помилка у відповіді оцінюється в 0 балів. Правильне виконання кожного практичного завдання оцінюється в 1,5 балів. Практичне завдання виконано не в повному обсязі оцінюється в 1 бал. Практичне завдання виконано з помилками оцінюється в 0,5 балів. Не вірна відповідь на практичне завдання оцінюється в 0 балів.

Кожний модуль оцінюється у максимально можливі 50 балів. Розрахунково-графічна робота оцінюється окремо у 15 балів.

Підсумковим контролем з дисципліни є усний іспит у першому та у другому семестрах.

Екзаменаційний білет з дисципліни складається з двох частин: теоретичної та практичної. Мінімальна кількість балів, що зараховується як позитивний результат, дорівнює 60 (за 100-бальною шкалою).

Бали розподіляються наступним чином: 60 балів – теоретична частина та 40 балів – практична. Теоретична частина містить 2 питання рівної складності, практична – 1 питання.

Висновки з проведеного дослідження.

Підсумовуючи вище наведене, зазначимо, що викладання дисципліни «Загальна психологія» передбачає збалансовану комбінацію теоретичних та практичних методів підготовки майбутніх психологів, багатогодинну аудиторну роботу, що дозволяє здобувачеві у взаємодії з викладачем «наповнюватися» базовою професійною термінологією, формувати професійний словник, створювати скелет для формування власного розуміння «психічного світу», який наповнюється вже за допомогою самостійної та індивідуальної роботи.

У цьому контексті можемо стверджувати, що опанування майбутніми фахівцями навчальної дисципліни «Загальна психологія» сприятиме підвищенню їх професійної компетентності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волошок О.В. Практикум із психології : навч.-метод. посібник / О.В. Волошок, М.Б. Кліманська, О. С. Штепа. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 96 с.
2. Загальна психологія: підр. для студ. вищ. навч. закл. / Т.Б. Партико. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. 416 с.
3. Корольчук М.С., Криворучко П.П. Історія психології. К. : Ельга, Ніка-центр, 2004. 248 с.
4. М'ясоїд П.М. Загальна психологія. К. : Вища школа, 2004. 487 с.
5. Максименко С.Д. Загальна психологія. К. : Центр навчальної літератури, 2004. 272 с.
6. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження стандарту вищої освіти за спеціальністю 053 «Психологія» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти» від 24.04.2019 № 565. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishchaosvita/zatverdzeni%20standarty/2021/07/28/053-Psykholohiya-bakalavr.28.07-1.pdf> (дата звернення 25.04.2022).
7. Освітньо-професійна програма зі спеціальності 053 «Психологія» для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти, затверджена вченою радою Одеського національного політехнічного університету / Протокол № 1 від 27.08.2020 р. Введена в дію наказом ректора від 28 серпня 2020 р.

<https://op.edu.ua/education/programs/bac-053-0>
(дата звернення 25.04.2022).

8. Основи психології: Підручник / За заг. ред. О.В. Киричука, В. А. Роменця. К. : Либідь, 1995. 632 с.

9. Психологічний словник / За ред. В.І. Войтка. К. : Вища школа, 1982. 216 с.

10. Психологія: підручник / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалко, П.А. Гончарук та ін. К. : Либідь, 2005. 560 с.

11. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття : навч. посіб. / В. О. Татенко, Т. М. Титаренко. К. : Либідь, 1998. 992 с.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСИВНИХ ТЕНДЕНЦІЙ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE MANIFESTATION OF AGGRESSIVE TENDENCIES IN ADOLESCENCE

У статті розглядаються особливості прояву агресивних схильностей у підлітків. Описано методику діагностики стану агресії, яка дозволяє дослідити 8 шкал її прояву та, яку було використано під час проведення експерименту. Описується хід проведення емпіричного дослідження агресивних тенденцій серед учнів школи та студентів коледжу, які різняться між собою віковими межами підліткового віку: учні школи відносяться до меж раннього підліткового віку, а студенти коледжу – до пізнього підліткового віку. На основі емпіричного дослідження порівнюються особливості прояву різновидів агресивних тенденцій підлітків: фізичної агресії, непрямой агресії, роздратованості, негативізму, образливості, підозрілості, вербальної агресії, почуття провини. Робиться акцентування на особливостях агресивних тенденцій у чоловічої та жіночої статі, у ранньому та пізньому підлітковому віці учнів загальноосвітньої школи та студентів коледжу. Проаналізовано біографічні дані експериментальної групи учнів школи та студентів коледжу. У результаті аналізу емпіричних даних встановлено, що в ранньому підлітковому віці у порівнянні із пізнім підлітковим віком найбільш проявляються: негативізм, фізична агресія, роздратованість, непрямая агресія, образливість, підозрілість та почуття провини і найменше вербальна агресія, яка є домінуючою у останніх. При цьому, у дівчат учнів школи всі показники вищі в порівнянні з дівчатами коледжу, а от у хлопців-учнів школи всі показники вищі в порівнянні з хлопцями-студентами, окрім вербальної агресії. Помічена особливість, що у хлопців учнів школи у порівнянні з дівчатами учнями школи значно більш виражені: фізична, непрямая агресія, роздратованість, негативізм, образливість та підозрілість на відміну від вербальної агресії та почуття провини, які переважають у дівчат. Та ж сама тенденція помічена і у хлопців та дівчат студентів коледжу.

Ключові слова: підлітки, школярі, студенти, агресія, агресивна поведінка, фізична

агресія, непрямая агресія, роздратованість, негативізм, образливість, підозрілість, вербальна агресія, почуття провини.

The article considers the peculiarities of the manifestation of aggressive tendencies in adolescents. The method of diagnosing the state of aggression is described, which allows to investigate 8 scales of its manifestation and which was used during the experiment. Describes the course of an empirical study of aggressive trends among school students and college students, which differ in age: adolescents belong to the boundaries of early adolescence, and college students – to late adolescence. Based on empirical research, the peculiarities of the manifestations of types of aggressive tendencies of adolescents are compared: physical aggression, indirect aggression, irritability, negativism, resentment, suspicion, verbal aggression, guilt. Emphasis is placed on the features of aggressive tendencies in men and women, in early and late adolescence of secondary school students and college students. Biographical data of the experimental group of school students and college students were analyzed. An analysis of empirical data shows that negativity, physical aggression, irritability, indirect aggression, resentment, suspicion and guilt are the most common in early adolescence compared to late adolescence, and verbal aggression, which is dominant in the latter, is the least prevalent. At the same time, school girls have higher rates of aggressive tendencies than college girls, while school boys have higher rates than students, except for verbal aggression. The peculiarity is that boys, students are much more pronounced than girls: physical, indirect aggression, irritability, negativity, resentment and suspicion in contrast to verbal aggression and guilt, which prevail in girls. The same trend is observed in boys and girls of college students.

Key words: adolescence, schoolchildren, students, aggression, aggressive behavior, physical aggression, indirect aggression, irritability, negativism, resentment, suspicion, verbal aggression, guilt.

УДК 159.922/923
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.12>

Заїка В.М.

к. психол. н.,
доцент кафедри соціальної роботи
та спеціальної освіти
Полтавський інститут економіки і права
Університету «Україна»

Постановка проблеми. Сучасні умови розвитку осіб підліткового віку часто відображаються загостренням підліткової кризи [4, с. 133], особистісних рис характеру [2, с. 47], схильністю до агресивних проявів, протиправних дій, деструктивної та делінквентної поведінки [6, с. 18], ауто-агресивних [3, с. 486] та суїцидальних тенденцій [1, с. 80; 5, с. 9] на профілактику яких повинна бути направлена психологічна допомога різних соціальних інституцій, громадських організацій та навчально-виховних закладів сфери освіти. Адже

вивчення особливостей соціальної ситуації розвитку підлітка, особистісних характеристик, кола його оточення, сфери інтересів та уподобань може допомогти своєчасно скоригувати виникнення майбутніх дезадаптацій розвитку, а інколи і врятувати життя. Саме тому ми поставили за мету дослідити особливості прояву агресивних тенденцій в підлітковому віці за різновидами прояву як в ранньому, так і в пізньому підлітковому віці, як серед дівчат, так і серед хлопців учнів школи та студентів коледжу.

Таблиця 1

Показники біографічних даних експериментальної групи

Показники Стать	Число осіб	Вік	Сім'я	
			повна	не-повна
Чоловіча	42%	11–16	51%	49%
Жіноча	58%		52%	48%

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою вивчення психологічних особливостей прояву агресивної поведінки у підлітковому віці нами був проведений констатуючий експеримент, для якого була взята вибірка в об'ємі 60 осіб. Дослідження проводилось на базі Полтавського коледжу Університету «Україна» та в 6 А класі середньої школи № 38 м. Полтави. Термін проведення тестування вересень – листопад 2021 року. Віковий діапазон досліджуваних від 11 до 16 років, при цьому хлопців – 24 осіб (42%), а дівчат – 36 осіб (58%).

Враховувалося те, що агресивні тенденції у деяких осіб були відсутні або не проявлялися, близько половини дітей виховуються у повній сім'ї, 1/3 має високий статус у колективі, що підтверджувалося спілкуванням з класним керівником, психологом, вчителями та викладачами, був проведений також огляд особових справ та журналу класного керівника. Дослідження проводилось у тихій, затишній обстановці з відсутністю сторонніх подразників, з оптимальною налаштованістю емоційно-вольової сфери опитаних на виконання завдань. При цьому після виконання кожного завдання (бесіда, анкетування, тестування) досліджуваним надавалась невеличка перерва на 5–10 хвилин без дозволу покидати приміщення для експерименту.

В ході дослідження, з використанням тестової методики, спочатку зачитувалась інструкція методики діагностики стану агресії Басса – Д'Арки, і визначалось чи всім присутнім зрозуміле завдання. Якщо виникали запитання, на них одразу давались відповіді. У деяких випадках інструкція повторювалась. Потім досліджувані приступали до виконання завдань тесту на заздалегідь розданих бланках. Експериментатор

увесь час спостерігав за умовами виконання тестів. У разі виникнення труднощів у досліджуваних (невстигання, незрозумілість деяких запитань, відсутність думок, насаги тощо) хід роботи узгоджувався із загальною масою тих хто відповідав, а з іншими допрацьовували індивідуально після закінчення дослідження.

Аналіз отриманих результатів розпочато по біографічній анкеті, яку можна розділити на: 1) біографічні дані, що представляють: стать та вік; 2) стан сім'ї, в якій виховується підліток: повна, неповна.

Як видно із наведених показників переважаючою більшістю серед досліджуваних підліткового віку є жіноча стать (58%), при цьому більшість як юнаків (51%), так і дівчат (52%) виховуються у повній сім'ї (табл. 1). У неповній сім'ї виховується лише 49% хлопців і 48% дівчат.

Далі аналізувались результати отримані за методикою дослідження агресії Басса-Д'Арки, котра має 8 шкал: фізична агресія, непряма агресія, роздратованість, негативізм, образливість, підозрілість, вербальна агресія, почуття провини.

На рис. 1 зображені загальні показники по всім шкалам агресії у учнів експериментальної групи. Як ми бачимо з графіку, найбільший показник має шкала негативізму

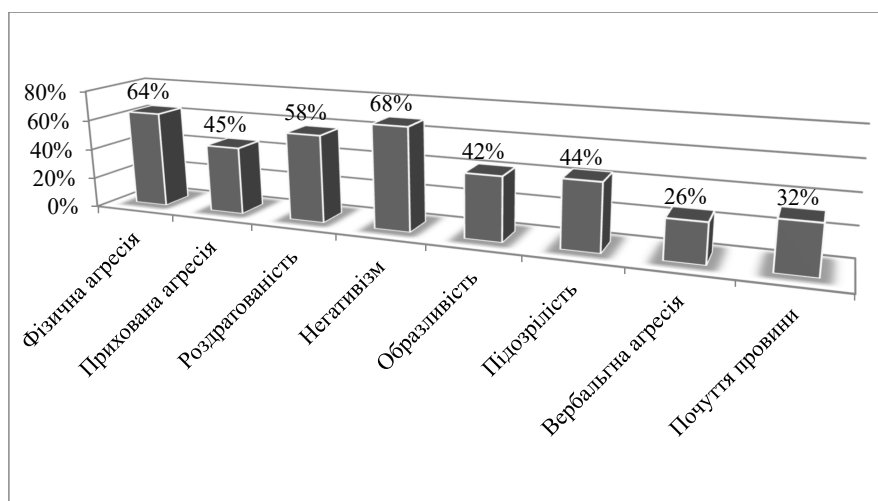

Рис. 1. Показники розподілу прояву видів агресії у учнів експериментальної групи

(68%), на другому місці знаходиться шкала фізичної агресії (64%), на третьому місці шкала роздратованості (58%), на четвертому місці шкала прихованої агресії (45%), на п'ятому місці шкала підозрілості (44%), на шостому місці шкала образливості (42%), на сьомому місці шкала почуття провини (32%) і на восьмому шкала вербальної агресії (26%).

На рис. 2 зображені загальні показники по всім шкалам агресії у студентів експериментальної групи. Як ми бачимо, найбільший показник має шкала негативізму (54%), на другому місці стоїть шкала фізичної агресії (48%), на третьому місці шкала роздратованості (42%), на четвертому місці шкала прихованої агресії (36%), на п'ятому місці шкала образливості (34%), на шостому місці шкала підозрілості (26%), на сьомому місці шкала почуття провини (24%) і на восьмому шкала вербальної агресії (18%).

Нами було проведено підрахунки показників по шкалі № 8, яка відноситься до проявів аутоагресії, підлітків що навчаються у школі та у коледжі, з якої можна зробити висновки, що чим підлітки старші, тим нижче у них почуття провини (відповідно, 32%:24%) та відповідно проявів аутоагресивної поведінки як то, самозвинувачень та самопокарання.

Далі ми порівнювали результати за всіма шкалами прояву агресії хлопців школи та коледжу (рис. 3). Отримані дані мають наступне співвідношення: за шкалою фізичної агресії (64:34%), за шкалою непрямої агресії (45:32%), за шкалою роздратованості (58:38%), за шкалою негативізму (68:46%), за шкалою образливості (42:32%), за шкалою підозрілості (44:36%),

за шкалою вербальної агресії (26:34%), за шкалою почуття провини (24:18%).

Тож, можна зробити висновок, що у хлопців-підлітків експериментальної групи учні школи мають найбільші показники проявів всіх видів агресії, окрім вербальної агресії, яка домінує у студентів коледжу. Це може говорити про невирішену підліткову кризу у школярів, тоді як у студентів вона або вже вирішена, або проходить у значно легшій формі.

Далі ми порівнювали результати за всіма шкалами прояву агресії дівчат школи та коледжу (рис. 4). Отримані дані мають наступне співвідношення: за шкалою фізичної агресії (38:20%), за шкалою непрямої агресії (36:24%), за шкалою роздратованості (42:32%), за шкалою негативізму (54:30%), за шкалою образливості (34:24%), за шкалою підозрілості (26:18%), за шкалою вербальної агресії (48:34%), за шкалою почуття провини (32:24%).

З отриманих даних можна зробити висновок, що так само у дівчат учнів школи всі прояви агресії значно більші у порівнянні з дівчатами студентками коледжу, що може свідчити про невирішену підліткову кризу у школярів, тоді як у студентів вона або вже вирішена, або проходить у значно легшій формі.

Наступним завданням було порівняти показники агресії дівчат та хлопців одного навчального закладу. З рис. 5 видно, що у хлопців та дівчат учнів школи отримані дані мають наступне співвідношення: за шкалою фізичної агресії (64:40%), за шкалою непрямої агресії (45:42%), за шкалою роздратованості (58:48%), за шкалою негативізму (68:52%), за шкалою образливості

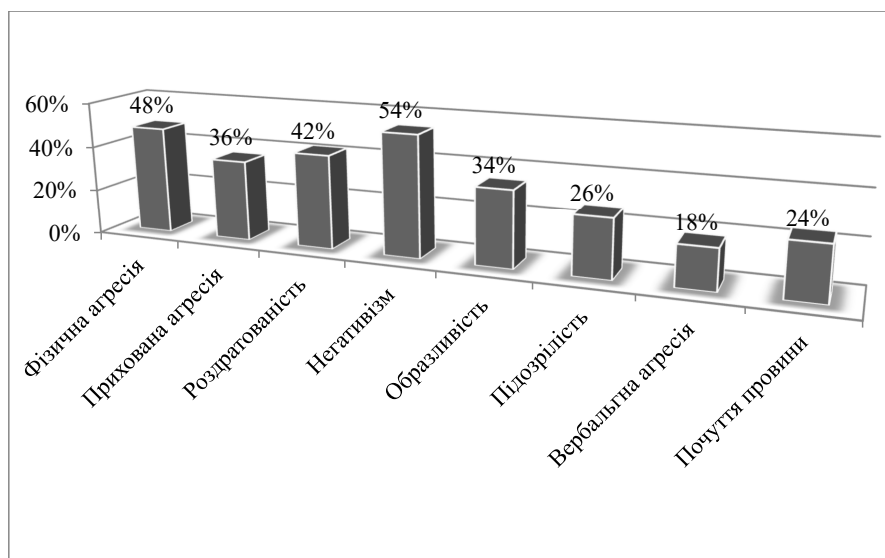

Рис. 2. Показники розподілу прояву видів агресії у студентів експериментальної групи

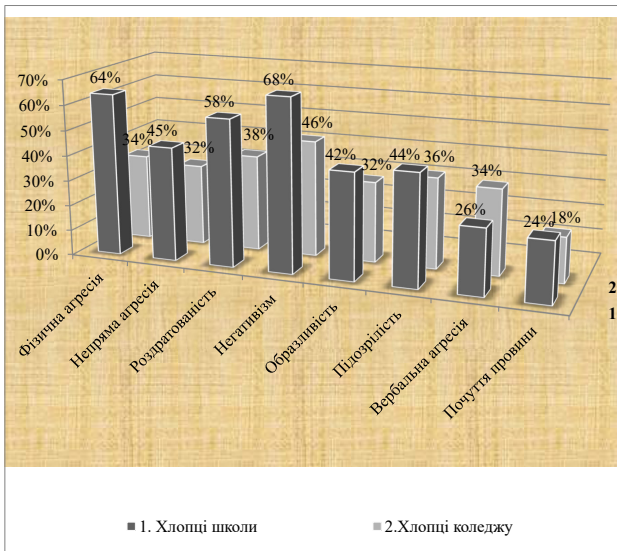

Рис. 3. Показники розподілу прояву видів агресії у учнів і студентів експериментальної групи чоловічої статі обох навчальних закладів

(42:38%), за шкалою підозрілості (44:36%), за шкалою вербальної агресії (26:44%), за шкалою почуття провини (24:32%).

З отриманих даних можна зробити висновок, що хлопці-підлітки учні школи мають вищі показники агресії ніж у дівчат-підлітків за всіма шкалами, окрім вербальної агресії та почуття провини, які переважають у останніх.

При порівнянні показників агресії дівчат та хлопців одного навчального закладу, а саме коледжу з рис. 6 видно, що у хлопців та дівчат студентів коледжу отримані дані мають наступне співвідношення: за

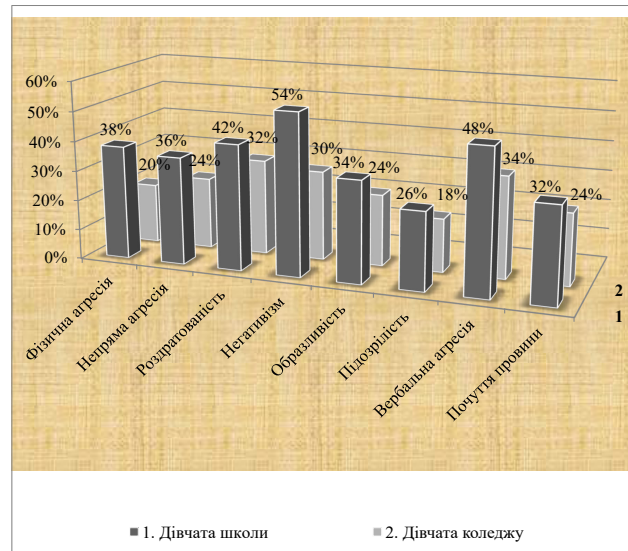

Рис. 4. Порівняльні показники прояву видів агресії у учнів і студентів експериментальної групи жіночої статі обох навчальних закладів

шкалою фізичної агресії (48:32%), за шкалою непрямой агресії (36:28%), за шкалою роздратованості (42:2%), за шкалою негативізму (54:36%), за шкалою образливості (34:26%), за шкалою підозрілості (26:20%), за шкалою вербальної агресії (18:32%), за шкалою почуття провини (18:24%).

Так, хлопці-підлітки студенти коледжу мають вищі показники агресії ніж у дівчат-підлітків за всіма шкалами, окрім вербальної агресії та почуття провини, які переважають у останніх.

Далі ми зіставляємо показники агресії в залежності від віку досліджуваних (табл. 2).

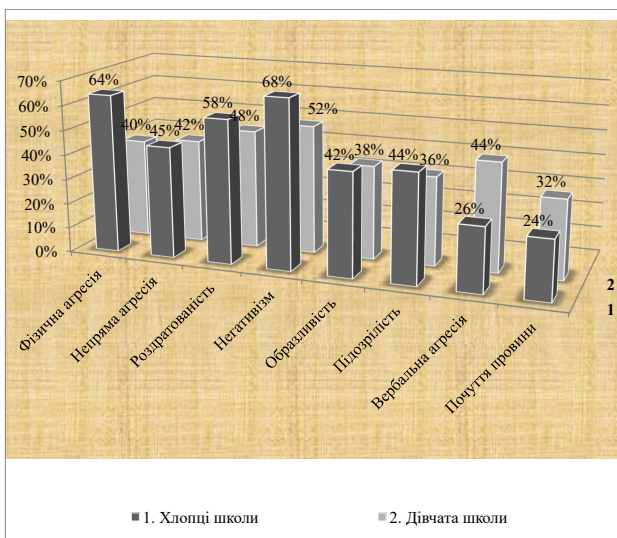

Рис. 5. Порівняльні показники прояву видів агресії у учнів школи експериментальної групи чоловічої та жіночої статі

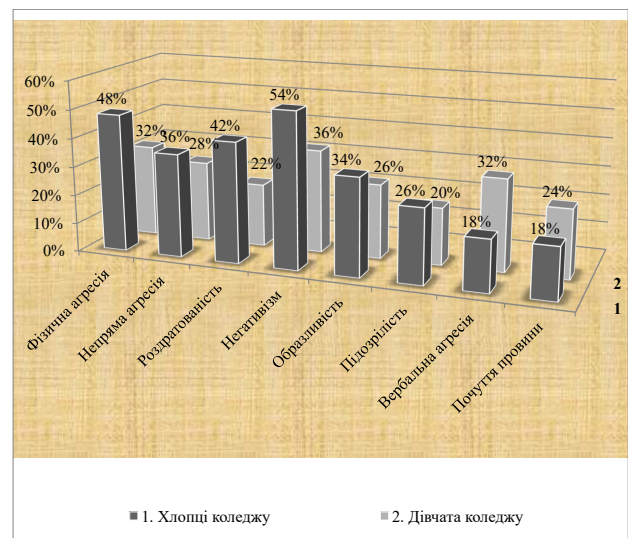

Рис. 6. Порівняльні показники прояву видів агресії у студентів коледжу експериментальної групи чоловічої та жіночої статі

Середні показники проявів видів агресії експериментальної групи в залежності від віку досліджуваних

№	Шкали агресії	Вікові межі досліджуваних підліткового віку обох статей	
		Ранній підлітковий вік (11–13 років)	Пізній підлітковий вік (14–16 років)
1.	Фізична агресія	56%	42%
2.	Непряма агресія	40%	30%
3.	Роздратованість	50%	34%
4.	Негативізм	61%	32%
5.	Образливість	38%	26%
6.	Підозрілість	35%	24%
7.	Вербальна агресія	22%	34%
8.	Почуття провини	28%	16%

Так, беручи до уваги поділ підліткового віку на дві стадії: ранній (11–13 років) і пізній (14–16 років), ми порівнюємо їх за середніми показниками з проявами всіх шкал агресивності: за шкалою фізичної агресії (56:42%), за шкалою непрямой агресії (40:30%), за шкалою роздратованості (50:34%), за шкалою негативізму (61:32%), за шкалою образливості (38:26%), за шкалою підозрілості (35:24%), за шкалою вербальної агресії (22:34%), за шкалою почуття провини (28:16%).

Висновки з проведеного дослідження.

Проаналізувавши показники агресивних тенденцій у підлітковому віці, можна помітити те, що у осіб молодшого підліткового віку, які навчаються в школі, вищі показники за всіма видами агресивних проявів (негативізм, фізична агресія, роздратованість, непряма агресія, образливість, підозрілість та почуття провини) і найменше виражена вербальна агресія, яка є домінуючою у осіб пізнього підліткового віку, котрі є студентами коледжу. При цьому у хлопців вказані показники вищі ніж у дівчат як в школі, так і в коледжі, окрім вербальної агресії та почуття провини. Вказані особливості, скоріше за все, пов'язані з початком вікової кризи та внутрішніми переживаннями молодших підлітків. Саме тому, корекційний вплив повинен бути спрямований на подолання вказаних форм агресивних тенденцій з урахуванням статевих особливостей підлітків. Перспективами подальших досліджень у вказаному напрямку може стати виявлення особистісних причин виник-

нення тих або інших форм агресивних проявів з метою їх своєчасної профілактики.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Заїка В.М. Проблема кібернасилля, аутоагресивної та суїцидальної поведінки в сучасному суспільстві. *Молодь: освіта, наука, духовність: тези доповідей XIV Всеукр. наук. конф.*, м. Київ, 04–06 квітня 2017 р. У II част., ч. II. К. : Університет «Україна», 2017. С. 80–82.
2. Заїка В.М. Індивідуально-психологічні особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому віці. *Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу*: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Полтава, 16–17 травня 2018 р. : у 3 т. Т. 1. К.: Університет «Україна», 2018. С. 39–49.
3. Заїка В.М. Проблема аутоагресивної поведінки сучасної молоді. *Суспільство і особистість у сучасному комунікаційному дискурсі*: Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Запоріжжя, 9–10 квітня 2020 р.). Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2020. С. 486–488.
4. Моргун В.Ф., Заїка В.Н. Многомерная типология кризисов личности и путей их преодоления. *Психологічні ресурси в умовах життєвої та суспільної кризи: соціальний та особистісний виміри: колективна монографія* / відпов. ред. В.Ф. Казібекова. Херсон : Вид-во ФОП Вишемирський В.С., 2021. С. 130–148.
5. Рибалка В.В. Психологічна профілактика суїцидальних тенденцій в учнівській молоді: методичні рекомендації. К.: ІПППО АПН України, КФ ВМУРол «Україна», ПП Щербатих О.В. 2007. 68 с.
6. Седих К.В., Моргун В.Ф. Делінквентний підліток. Навчальний посібник для студентів. 3-е вид., доп. К. : ВД «Слово», 2019. 272 с.

СТРУКТУРА ФЕНОМЕНАЛЬНОГО ПОЛЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

STRUCTURE OF THE PHENOMENAL FIELD OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL COMPETENCE OF ADOLESCENTS WITH INTELLIGENCE DISORDERS

Проблема формування соціально-психологічної компетентності підлітків з порушенням інтелектуального розвитку в сучасній науці та практиці виховання дітей з особливими освітніми потребами в Україні залишається однією з найбільш пріоритетних та, водночас, складних і недостатньо розроблених, оскільки саме неповна соціалізація та інтеграція цих дітей у соціум постає джерелом серйозних проблем для батьків, вчителів, соціальних працівників тощо.

Створення оптимальних умов для соціалізації та соціальної адаптації є традиційним завданням освіти дітей з порушенням інтелекту, оскільки через знижену пізнавальну активність, недорозвинення вищих психічних функцій та засобів спілкування у цих дітей суттєво послаблене розуміння соціальних норм і вимог суспільства, уміння пристосовуватися до них та адекватно орієнтуватися у змінюваному соціальному середовищі. Не дивлячись на актуальність цієї проблеми, не всі її висвітлені аспекти відповідають потребам теорії та практики спеціальної психології та не дають цілісного уявлення про структуру соціально-психологічної компетентності підлітків з порушенням інтелекту, особливості та чинники її формування, взаємозв'язок з особистісною сферою дитини, системні характеристики основних компетенцій, що входять у цей конструкт. У зв'язку з цим, у колі наукових інтересів особливої актуальності набувають питання інноваційної екстраполяції базових конструктів у контекст спеціальної психології, до яких відноситься дефініція проблемного поля, яка об'єднує в собі все, що відбувається з дитиною у конкретний період часу як у експліцитному, так і в імпліцитному контекстах, включаючи відчуття, почуття та вчинки. Феноменальне поле соціально-психологічної компетентності підлітків з порушенням інтелекту є своєрідним психологічним стандартом, соціально-психологічною реальністю для дитини, суб'єктивним розумінням того, що відбувається. Використання дефініції феноменального поля дозволить також сформулювати головне правило корекційної роботи, центрованої на асиміляції дитини до соціального простору: для розуміння дитини з особливими потребами та її поведінки, необхідно зрозуміти її спосіб сприйняття соціальної дійсності.

Ключові слова: соціально-психологічна компетентність, соціальна поведінка,

феноменальне поле, підлітки з порушенням інтелектуального розвитку, когнітивна сфера, особистісна сфера.

The problem of forming socio-psychological competence of adolescents with intellectual disabilities in modern science and practice of raising children with special educational needs in Ukraine remains one of the highest and at the same time complex and underdeveloped, as incomplete socialization and integration of these children into society is a source of serious problems for parents, teachers, social workers, etc.

Creating optimal conditions for socialization and social adaptation is a traditional task of educating children with intellectual disabilities, because due to reduced cognitive activity, underdevelopment of higher mental functions and means of communication in these children significantly weakened understanding of social norms and requirements, ability to adapt and navigate. changing social environment.

Despite the urgency of this problem, not all its aspects meet the needs of theory and practice of special psychology and do not give a holistic view of the structure of socio-psychological competence of adolescents with intellectual disabilities, features and factors of its formation, the relationship with the child's personal sphere. characteristics of the main competencies included in this construct.

In this regard, in the field of scientific interests are particularly relevant issues of innovative extrapolation of basic constructs in the context of special psychology, which includes the definition of the problem field, which combines everything that happens to a child in a particular period of time as an explicit, and in implicit contexts, including feelings, emotions, and actions.

The phenomenal field of socio-psychological competence of adolescents with intellectual disabilities is a kind of psychological standard, socio-psychological reality for the child, the subjective understanding of what is happening. Using the definition of the phenomenal field will also formulate the main rule of correctional work focused on the assimilation of the child into social space: to understand a child with special needs and his behavior, it is necessary to understand his way of perceiving social reality.

Key words: socio-psychological competence, social behavior, phenomenal field, adolescents with intellectual disabilities, cognitive sphere, personal sphere.

УДК 37.013.76:37.013.82:159.922.8(045)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.13>

Кравець Ю.О.

аспірантка

Інститут спеціальної педагогіки

і психології імені Миколи Ярмаченка

Національної академії педагогічних наук України

Постановка проблеми. В умовах реформування сучасної української школи одним із актуальних напрямів є подальше вдосконалення навчання та виховання дітей з особливими освітніми потребами, забезпечення їх успішної соціалізації, їхнє

становлення як суб'єктів суспільного життя. В сучасних умовах на перший план виходить проблема пошуку та реалізації ресурсів кожної дитини, її розвитку як соціально компетентної та психологічно благополучної особистості. Проблема формування

соціально-психологічної компетентності підлітків з порушенням інтелекту в сучасній науці та практиці виховання дітей з особливими освітніми потребами в Україні залишається однією з найбільш пріоритетних та, водночас, складних і недостатньо розроблених, оскільки саме неповна соціалізація та інтеграція цих дітей у соціум постає джерелом серйозних проблем для батьків, вчителів, соціальних працівників тощо. Створення оптимальних умов для соціалізації та соціальної адаптації учнів є традиційним завданням освіти дітей з порушенням інтелекту, оскільки через знижену пізнавальну активність, недорозвинення вищих психічних функцій та засобів спілкування у цих дітей суттєво послаблене розуміння соціальних норм і вимог суспільства, уміння пристосовуватися до них та адекватно орієнтуватися у змінюваному соціальному середовищі.

Виклад основного матеріалу. Сучасні освітні стандарти та адаптовані освітні програми для дітей з особливими освітніми потребами передбачають формування у них не тільки системи знань, але й навичок інтеграції у суспільство. Підґрунтя для вивчення та семантичного наповнення категорії «соціально-психологічна компетентність підлітків з порушенням інтелекту» склали потужні системні дослідження сучасних українських вчених В. Засенка, С. Кульбіди, Н. Макачук, В. Панка, Р. Процюка, Л. Прохоренко, В. Синьова, Г. Соколової, Н. Стадненко, І. Татьянчикової, О. Хохліної.

Особливого значення набуває виявлення компонентного складу соціальної компетентності дітей з порушенням інтелекту. Так, Т. Захарова, в її структурі виділяє такі компоненти, як-от: мотиваційний (потреба у соціальному схваленні та бажання зайняти певне місце серед значущих для дитини людей); когнітивний (уявлення про навколишній світ, особливості взаємовідносини людей у суспільстві); поведінковий (безпосередньо комунікативний, що визначає адекватну поведінку дитини в суспільстві, тобто, ефективна взаємодія із середовищем та здатність поводитися так, як прийнято в суспільстві); емоційний (здатність розуміти, і висловлювати свої почуття та емоції, вміння правильно обходитися з емоціями оточуючих) [4]; В. Серова, характеризуючи соціальну компетентність дітей з порушенням інтелекту, пропонує розглядати наступні компоненти: когнітивний (знання норм поведінки, засобів здійснення спільної діяльності, способів вирішення проблемних ситуацій, оцінки власних особистісних якостей та якостей однолітків та розуміння прихованих моти-

вів та особливостей відносин людей); емоційний (уміння та навички ставлення до однолітка як до рівноцінної собі особистості, орієнтування на його емоційні стани, бажання, інтереси; емоційна ідентифікація зі станом іншого; прояви позитивних емоцій, просоціальної поведінки у взаєминах з оточуючими); поведінковий (об'єктивна оцінка себе та однолітка, контроль за власною поведінкою та емоціями, здатність до рольової поведінки) [8].

Окреме місце в структурі соціально-психологічної компетентності набуває вивчення її емоційної складової як основи розвинення здатності дитини до розуміння емоційного стану себе та іншої людини, інтенсивності та адекватності емоційних проявів у процесі взаємодії з іншими людьми. Ось чому, розглядаючи соціально-психологічну компетентність, О. Хухлаєва виділяє серед її важливих структурних елементів володіння елементарною рефлексією як засобом самопізнання, уміння розуміти та описувати свої емоційні стани та стани інших людей, вільно і відкрито виявляти почуття без заподіяння шкоди іншим, усвідомлювати причини та наслідки своєї поведінки та дій оточуючих [9].

Перспективним є виділення «психологічної компетентності», пропоноване Л. Баріновою [1] та І. Зимньою [5] та «життєвої компетентності», пропоноване О. Демчук [3] та ін., але вони лише частково розкривають структурну складність та змістовну неоднозначність шуканого феномену соціально-психологічної компетентності підлітків з порушенням інтелекту.

Водночас, висвітлені аспекти не розкривають особливості та не дають цілісного уявлення про структуру соціально-психологічної компетентності підлітків з порушенням інтелекту, особливості та чинники її формування, взаємозв'язок з особистісною сферою дитини, системні характеристики основних компетенцій, що входять у цей конструкт.

У зв'язку з цим, у колі наукових інтересів особливої актуальності набувають питання інноваційної екстраполяції базових конструктів у контекст спеціальної психології. До таких конструктів відноситься дефініція проблемного поля.

З погляду К. Левіна, і дитині, і дорослому оточуюча реальність відкривається як особливе феноменальне поле, більш того, вони бачать не сам світ, а його психологічну картину [6]. Але така суб'єктивна картина світу виникає не просто внаслідок впливу зовнішніх подразників, а є результатом кропіткої системної організації всіх емоційних переживань та соціальних компетенцій

дитини, що сприяє формуванню особливого соціально-психологічного простору, що формується на підставі об'єктивних формуючих впливів та емоційних переживань і соціальної активності, які виходять від самої дитини. Всі ці компоненти і утворюють феноменальне поле соціально-психологічної компетентності підлітків з порушенням інтелекту.

Соціальну поведінку дитини з особливими потребами можна зрозуміти, виходячи з тих сил, які діють у такому феноменальному полі соціально-психологічної компетентності. Інакше кажучи, зміна структурної організації психіки дитини з порушенням інтелекту відбивається й на зміні її поведінки та навпаки.

Феноменальне поле соціально-психологічної компетентності підлітків з порушенням інтелекту об'єднує в собі все, що відбувається з дитиною у конкретний період часу як у експліцитному, так і в імпліцитному контекстах, включаючи відчуття, почуття та вчинки. Феноменальне поле соціально-психологічної компетентності підлітків з порушенням інтелекту є своєрідним психологічним стандартом, соціально-психологічною реальністю для дитини, суб'єктивним розумінням того, що відбувається. Використання дефініції феноменального поля дозволить також сформулювати головне правило корекційної роботи, центрованої на асиміляції дитини до соціального простору: якщо ми хочемо зрозуміти дитину з особливими потребами та її поведінку, ми маємо зрозуміти її спосіб сприйняття соціальної дійсності.

Отже, можна припустити, що те, що знаходиться у феноменальному полі підлітків з порушенням інтелекту, готує його до переживання подій, які реально відбуваються. С. R. Rogers підкреслював, що сутність соціальної поведінки становить спрямованість на досягнення головної мети – задоволення потреб, які існують у феноменальному полі [10]. Психолог, який працює з дітьми з порушенням інтелекту у парадигмі феноменального поля, основну формувальну увагу має зосередити над тим, щоб спробувати зрозуміти внутрішню референтну систему кожної дитини в соціальній групі (Г. Л. Лендрет, Д. С. Суїні [7]). При встановленні психологічного контакту з дитиною в процесі діагностичної та корекційної роботи її феноменальний світ може бути точкою відліку, яку слід враховувати під час формування її основних соціально-психологічних компетенцій. Ця робота може бути кропіткою та довготривалою, не слід очікувати, що підлітки без спеціально організованої лонгітудної роботи відповідатимуть заздале-

гідь визначеним критеріям або увійдуть до попередньо визначених категорій соціально-психологічної компетентності. Просте накопичення дій може сприяти лише хаотичності та незв'язності поведінки дитини: поведінка підлітків з порушенням інтелекту перетворюється на єдину систему соціально-психологічної компетентності тільки в процесі спеціально організованої роботи, яка починає розширювати психологічний світ, збільшувати межі їхнього феноменального поля.

Спираючись на методологію К. Левіна, ми можемо припустити, що в такому просторі у дитини є дві площини формування та подальшої реалізації соціально-психологічної компетентності: пов'язані з вільною зовнішньою соціальною поведінкою дитини (або її зовнішньою активністю) дитини та з прихованими, інтеріоризованими соціальними компетенціями.

Розбіжність між цими площинами соціально-психологічної компетентності визначає рівень соціальних домагань дитини з особливими потребами: збільшення вільної зовнішньої соціальної поведінки дитини (або її зовнішня активність) призводить до розширення можливостей та зростання рівня домагань.

Необхідно відмітити, що зміна цього феноменального поля може не завжди відбувається поступово, інколи події в житті дитини можуть докорінно вплинути на структуру всього феноменального поля. До таких змін ми можемо віднести, наприклад, народження сиблінгів, різке припинення формуючої роботи або психологічного супроводження дитини, низку дистресів тощо. В результаті таких змін виникає необхідність переструктурування нового феноменального поля, що неминуче призводить до кризи у розвитку підлітків з порушенням інтелекту.

Важливим структурним елементом феноменального поля соціально-психологічної компетентності підлітків з порушенням інтелекту паралельно з розширенням життєвого простору є зміна часового параметра або часової перспективи: якщо дитина з порушенням інтелекту живе в теперішньому, то в процесі розширення феноменального поля її життєвий простір починає включати елементи як віддаленого психологічного минулого, так і майбутнє.

Крім того, в процесі становлення феноменального поля соціально-психологічної компетентності підлітків з порушенням інтелекту поступово змінюються особливості поведінки та емоційної сфери дитини: оскільки завдяки розвитку соціально-

психологічної компетентності зростає різноманітність поведінки, що передбачає диференціацію та інтеграцію її форм, крім збільшення різноманітності у поведінці підлітків з порушенням інтелекту відбувається зменшення взаємозалежності між її елементами.

Ретельної дослідницької уваги потребує такий важливий компонент феноменального поля соціально-психологічної компетентності підлітків з порушенням інтелекту як середовище або індивідуальна соціальна ситуація розвитку дитини, що виявляється у якісних змінах її реагування на дію зовнішніх стимулів, у відносній незалежності від цієї стимуляції, що пов'язується з розвитком соціально-психологічної компетентності.

Поступово, у міру розширення феноменального поля, середовище стає менш суб'єктивно окрашеним для дитини, що призводить до більш реального сприйняття незалежно від змін її настроїв та потреб. Такий зростаючий реалізм особливо помітний у соціальних контактах: діти починають реагувати на іншу людину об'єктивніше.

Виходячи зі сказаного, можна відзначити важливу методичну особливість формування феноменального поля соціально-психологічної компетентності підлітків з порушенням інтелекту – його безперервність, що відбувається шляхом включення дитини в ті види діяльності, які вона може адекватно завершувати протягом відведеного для цього часу, а якщо продовжувати їх, то в умовах, зручних для оточуючих та для самої дитини.

Ця теза підтверджується С. R. Rogers, який припустив, що Я дитини зростає та змінюється внаслідок безперервної взаємодії з її феноменальним полем [10]. Особливого значення це набуває в процесі занурення дитини в групову діяльність, що створює сприятливий клімат для формування соціально-психологічної компетентності. Взаємодія дитини з групою полегшує побудову її Я-концепції та розширює межі феноменального поля соціально-психологічної компетентності.

З урахуванням всього відміченого, в контексті нашого дослідження ми використовуємо дефініцію феноменального поля соціально-психологічної компетентності підлітків з порушенням інтелекту як системного утворення, яке містить: підсистему когнітивних та темпоральних здібностей особистості та соціальну дійсність і реалізацію себе в ній; окремі соціальні компетенції у сфері взаємодії; індивідуальні сценарії поведінки в типових ситуаціях, що в сукупності дозволяє дитині продуктивно діяти в нових обставинах.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, створення оптимальних умов для соціалізації та соціальної адаптації є традиційним завданням освіти дітей з порушенням інтелектуального розвитку, оскільки через знижену пізнавальну активність, недорозвинення вищих психічних функцій та засобів спілкування у цих дітей суттєво послаблене розуміння соціальних норм і вимог суспільства, уміння пристосовуватися до них та адекватно орієнтуватися у змінюваному соціальному середовищі. Не дивлячись на актуальність цієї проблеми, не всі її висвітлені аспекти відповідають потребам теорії та практики спеціальної психології та не дають цілісного уявлення про структуру соціально-психологічної компетентності підлітків з порушенням інтелектуального розвитку, особливості та чинники її формування, взаємозв'язок з особистісною сферою дитини, системні характеристики основних компетенцій, що входять у цей конструкт.

У зв'язку з цим, у колі наукових інтересів особливої актуальності набувають питання інноваційної екстраполяції базових конструктів у контекст спеціальної психології, до яких відноситься дефініція проблемного поля, яка об'єднує в собі все, що відбувається з дитиною у конкретний період часу як у експліцитному, так і в імпліцитному контекстах, включаючи відчуття, почуття та вчинки. Феноменальне поле соціально-психологічної компетентності підлітків з порушенням інтелектуального розвитку є своєрідним психологічним стандартом, соціально-психологічною реальністю для дитини, суб'єктивним розумінням того, що відбувається. Використання дефініції феноменального поля дозволить також сформулювати головне правило корекційної роботи, центрованої на асиміляції дитини до соціального простору: для розуміння дитини з особливими потребами та її поведінки, необхідно зрозуміти її спосіб сприйняття соціальної дійсності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барінова Л.Я. Психологічна компетентність особистості. *Вісник ОНУ імені І.І. Мечникова*, 2014. Т. 19. Вип 1(31). С. 29–36.
2. Борисова Е.Ю., Козина И.Б. Проблемы формирования социальной компетентности обучающихся с интеллектуальными нарушениями в условиях инклюзивного образования. 2018. 97 с.
3. Демчук О.О. Аналіз основних наукових підходів до феномена життєвої компетентності як складової життєтворчості особистості. *Вісник ОНУ*. 2013. Т. 18. Вип. 22(1). С. 216–222.
4. Захарова Т.Н. Механизмы и условия формирования социальной компетентности дошкольников. *Педагогический вестник*. 2011. № 2. С. 113–117.

5. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования. *Высшее образование сегодня*. 2013. № 5. С. 67–79.

6. Левин К. Теория поля в социальных науках / [Пер. Е. Сурпина]. СПб. : Речь, 2000. 178 с.

7. Лэндрет Г.Л. Суини Д.С. Игровая терапия, центрированная на ребенке: работа в группе. *Журнал практической психологии и психоанализа*. 2017. № 4.

8. Серова В. В. Психологические особенности развития социальной компетентности у старших дошкольников с легкими формами психического недоразвития – воспитанников детского дома. К., 2008. 123 с.

9. Хухлаева О. В. Коррекция нарушений психологического здоровья дошкольников и младших школьников. Академия, 2003. 176 с.

10. Rogers C.R. Client-centred therapy. Boston etc.: Noughton Mifflin, 1995.

ПУТИ РАЗВИТИЯ ТЕОРЕТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

WAYS OF THEORETICAL THINKING DEVELOPMENT IN YOUNGER SCHOOLCHILDREN

В останні роки в психологічній літературі часто торкається проблема формування теоретичного мислення на основі емпіричного мислення у молодших школярів. Розуміння законів та правил відбувається через теоретичне мислення. Існують такі види теоретичного мислення, як образне мислення, що відноситься до образів та уявлень, і концептуальне, теоретичне мислення, що відноситься до знання, вираженого поняттями, судженням та висновками. При визначенні теоретичного мислення враховуються його особливості. Насамперед, необхідно зосередитися на рефлексії. Рефлексія є осмислення учнем своїх дій і є одним з основних факторів формування теоретичного мислення. Рефлексія проявляється у трьох генетичних формах: рефлексивні засоби (пов'язані з виділенням конкретних, характерних принципів розв'язання задач), аналітичний інструмент (полягає у знаходженні загальних принципів вирішення проблеми), синтезуючий інструмент (пов'язаний з виявленням єдності та повноти загальних та приватних принципів розв'язання задач). Усвідомлення умов завдання у її розв'язанні розкриває потенційні можливості дітей. Розвиток теоретичного мислення залежить від форми подання рішення. Успішний аналіз змісту проблеми має велике значення у формуванні теоретичного мислення. Виділення загальних шляхів та засобів вирішення задачі переноситься на розв'язання всього класу задач. Ще однією особливістю розвитку теоретичного мислення є планування. При аналізі розвитку теоретичного мислення молодших школярів необхідно звертати увагу також і перцептивну бік питання. Потрібно чітко розрізняти перцептивне освоєння матеріалу та його осмислення на розумовому рівні.

Ключові слова: молодші школярі, вікові особливості, теоретичне мислення, індукція, дедукція, перцепція.

In recent years, the problem of the formation of theoretical thinking on the basis of empirical thinking in younger schoolchildren has often been touched upon in the psychological literature. Understanding laws and rules occurs through theoretical thinking. There are such types of theoretical thinking as figurative thinking, related to images and representations, and conceptual, theoretical thinking, related to knowledge expressed by a concept, judgment and conclusion. When defining theoretical thinking, some of its features are taken into account. First of all, you need to focus on reflection. Reflection is a student's understanding of his actions and is one of the main factors in the formation of theoretical thinking. Reflection manifests itself in three genetic forms: reflexive means (associated with the identification of specific, characteristic principles for solving problems), an analytical tool (which consists in finding general principles for solving a problem), and a synthesizing tool (associated with discovering the unity and completeness of general and particular principles for solving problems). Awareness of the conditions of the problem when solving it reveals the potential of children. The development of theoretical thinking depends on the form of presentation of the solution. Successful analysis of the content of the problem is of great importance in the formation of theoretical thinking. The selection of common ways and means of solving a problem is transferred to solving the entire class of problems. Another feature of the development of theoretical thinking is planning. When analyzing the development of theoretical thinking of younger schoolchildren, it is also necessary to pay attention to the perceptual side of the issue. It is necessary to clearly distinguish between the perceptual mastering of the material and its comprehension at the mental level.

Key words: younger schoolchildren, age characteristics, theoretical thinking, induction, deduction, perception.

УДК 159.922.7
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.14>

Мамедова П.И.

диссертант кафедры психологии
Гянджинский государственный
университет

Введение. Младший школьный возраст является периодом значительного потенциала личностного развития. Потому, как отмечали Л.И. Божович, А.А. Люблинская, Л.М. Фридман и другие исследователи, особое значение имеет создание в школе положительной социально-психологической среды [4]. В таких условиях учащийся быстро осваивает потребности начальной школы, активно участвует в процессе получения знаний.

Н.Ф.Талызина, Н.А.Менчинская, М.И. Махмутов и другие одной из основных причин неудач в обучении считают отсутствие необходимых навыков обучения [8]. Важно научить ребенка учиться самостоятельно, привить ему умение исследовать воспри-

нимаемый объект, иначе говоря, сделать его субъектом образования. Это возможно только при условии формирования у учащихся самостоятельного теоретического познания на этапе начального обучения.

Разработка внутреннего плана действий, интеллектуальная реализация проблемы, точнее, явление интериоризации, которое было включено в психологическую литературу Жаном Пиаже, также играют ключевую роль в развитии теоретического мышления. Эмпирическое мышление формируется методом «проб и ошибок», путем сопоставления общих, внешне сходных черт вещей и явлений. Исследования, проведенные в экспериментальных классах под руководством В.В. Давыдова, доказали возможность

формирования элементов теоретического мышления у младших школьников [11].

Каковы особенности перцептивных действий младших школьников? Как известно, акт восприятия, как совокупность отражения в сознании человека предметов и процессов действительности, предполагает несколько определенных умственных действий: действия, направленные на обнаружение объекта, действие выделения в объекте информационного содержания, действия идентификации, действия для кодирования [9]. Для выявления этих составляющих необходимо подвергать специальному анализу действия выделения в объекте информационного содержания, действия идентификации и действия декодирования.

Особенности их совершения младшими школьниками зависят от ряда факторов. В экспериментальных условиях нами был анализирован характер протекания каждого из перечисленных действий при непосредственном восприятии объектов разной степени знакомства, сложности контура, степени обобщённости, в условиях предъявления разных задач и при использовании восприятия разной модальности. Эксперимент проводился в школах города Гянджи в сентябре-ноябре 2021 года. Были охвачены 6 классов, в которых обучались учащиеся вторы-третьих классов. Первые классы не были охвачены, поскольку они еще недостаточно были адаптированы к школьной среде.

В исследовании обнаружены следующие особенности совершения учащимися перцептивных действий:

Младшему школьнику свойственны как сукцессивные, так и симультанные процессы опознания. Восприятие отличается довольно высокой степенью автоматизированности этого процесса. Вместе с тем значительная часть детей, способных одномоментно опознать объект, оказывается неспособной выделить все опорные вещи, собственно опознавательные признаки, которыми обладает предъявленный для восприятия объект. То есть наблюдается низкий уровень осознания операционной и содержательной сторон деятельности.

Также было обнаружено, что лишь часть из известных детям признаков объектов используется ими в качестве опознавательных. Причём явно сокращается количество опознавательных признаков при наличии предмета резко выделяющегося специфического признака. К примеру, если показывать мяч, дети сразу выделяют этот признак, однако не обращают внимания на его размер и цвет.

Кроме того, различным оказалось соотношение между действиями различения и опознания перцептивных процессов разной модальности. Также обнаружены различные случаи соотношения действий различения и опознания перцептивной и мыслительной деятельности. При сравнении объектов, как на перцептивном, так и мыслительном уровне младшие школьники совершают операции оставляющие действие сравнения в том и другом случае без достаточного их осознания. Обнаруженные особенности перцептивных действий позволили определить некоторые условия обеспечивающие развитие познавательных способностей в учебной деятельности школьников [см. об этом также: 10].

В.В.Давыдов предложил концепцию построения учебной деятельности на основе усвоения научных понятий в начальной школе. Эта концепция основана на индуктивном методе мышления. Этот метод характеризуется тем, что ребенок сначала знакомится с конкретными фактами, а затем обобщение на основе этих фактов приводит к формированию научных понятий, и это понятие в большей степени отражает его сущность. По мере того, как учащиеся осваивают понятия, они должны сначала обнаружить свои генетически сходные связи. Важно выразить эту связь в графических, материальных и других привычных моделях. Учащиеся постепенно переходят от внешних материальных задач к умственной деятельности [11].

Для развития теоретического мышления младших школьников необходимо опираться на «зону ближнего развития», предложенную Л.С. Выготским [12]. При этом ребенок демонстрирует свой потенциал, решая задачу на высоком уровне под руководством взрослых. Лидерство взрослых выражается не в предоставлении готового ответа, а в содействии поискам. Активность учащегося в зоне своего непосредственного развития подразумевает использование вспомогательных средств, например, словаря, энциклопедии, википедии, анкеты, Интернет-ресурсов и др. предназначенных для получения полной информации. Ребенок самостоятельно работает с этой информацией. Работа педагога в непосредственной области развития актуализирует у учащихся такие умения, как самоконтроль, саморегуляция, планирование специальной деятельности. Главной задачей традиционного обучения является формирование у учащихся знаний, умений и навыков. Она играет роль информационной базы в системе развивающего обучения, что важно только для развития потенциала учащегося.

Разные темы учебной программы не должны осваиваться в отрыве друг от друга, обучение должно носить систематический и связный характер. Согласно психологическим требованиям современного обучения, из объекта изучения учащиеся должны стать субъектами, то есть исследователями, а преподаватель должен стать научным руководителем. Они должны быть активными участниками учебного процесса. Уроки должны проводиться в форме больше обсуждений, учитель должен играть лишь вспомогательно-направляющую роль. В этом случае дети учатся самостоятельно мыслить, делать разные предположения. Они придумывают аргументы, чтобы доказать свою точку зрения, и способны критически оценивать свое и чужое мнение.

Правильная организация учебной деятельности в начальной школе, овладение системой теоретических понятий и другие важные условия создают условия для развития теоретического мышления. Как показывают исследования Д.Б. Богоявленской, В.В. Давыдова, А.З. Зака, С.Э. Ковалева, Л.К. Максимова, М.А. М.А. Холодной и др., теоретическое мышление ориентировано не только на содержание, но и на форму построения «идеальных продуктов» [5]. Исследованию проблемы функциональности и закономерности эмпирического и теоретического мышления посвящены исследования Р.А. Атаханова, В.В. Белича, Х.Ю. Танеевой, Л.С. Якуновой и др. [5].

А.Б. Воронцов, В.А. Гуруджапов, О.С. Островерх, Д.Б. Эльконин и другие подчеркивают важность построения индивидуальной траектории и психолого-педагогической диагностики обучения каждого ребенка в начальных классах [5]. Психодиагностика играет важную роль в решении этих проблем.

Психодиагностика проводится специальными методами. Психодиагностика определяется и как неотъемлемая часть эксперимента, как самостоятельный метод исследования, и как метод обследования, что является одним из направлений деятельности практического психолога.

До поступления в школу индивидуальные различия в уровне психического развития детей растут. Дети различаются по психическим, нравственным и личностным качествам. По этой причине они могут по-разному реагировать на одни и те же психодиагностические указания. Некоторые дети могут быть проверены тестами для психодиагностики взрослых. Некоторым детям полезны тесты, рассчитанные на дошкольный возраст. Поэтому при применении того или иного психодиагно-

стического метода необходимо определить его пригодность и валидность. Если мы предъявляем трудный, серьезный, неинтересный тест ученику, который физически готов к обучению, но находится на уровне детсадовца в силу своего умственного развития, он может не справиться с заданием. Это связано не с низкими умственными способностями, а с низким личностно-психическим развитием. Если мы преподнесем эти испытания таким детям в игровой форме, в привлекательной форме, мы получим более высокие результаты. При работе с учащимися III–IV классов можно использовать тесты, разработанные для взрослых, но адаптированные к возрасту младшего школьного возраста.

Правильная мотивация, интерес и активность – факторы, повышающие результат. Следует иметь в виду, что в этом возрасте воля развита слабо, во всех психических функциях еще преобладает непроизвольное доминирование. Чтобы психодиагностические методы были действенными и научно обоснованными, должны ответить несколько студентов. К психодиагностическим методам предъявляются следующие требования:

- Валидность – соответствие. Это определяется после длительного использования методики.

- Достоверность – характеризуется получением правильных результатов.

- Однозначность – характеризуется обеспечением измерения предполагаемого свойства.

- Точность – отражает способность обнаруживать наименьшее изменение в измерении свойства.

Начальное образование является важной основой для эффективного формирования и полноценного развития ребенка. Ведь именно в начальных классах закладывается фундамент успешного умственного и личностно-ориентированного развития учащихся.

Ранний школьный возраст (6–10 лет) считается сензитивным периодом для развития всех психических функций на основе теоретических знаний. В этом возрасте обучение становится ведущим видом деятельности. На основе этой деятельности у учащихся активно развивается мышление и теоретическое сознание, появляются и развиваются способность к анализу и рефлексии, потребность в учении и мотивы учения [12, с. 34].

Степень и уровень развития мышления является важнейшим показателем умственного и интеллектуального развития учащихся. Кроме того, недоразвитие

мыслительных процессов может приводить к неуспеваемости учащихся, потере интереса к учебе, низкой мотивации и так далее [1, с. 141].

Исследования многих ученых, в том числе Л.С. Выготского, показывают, что развитие теоретического мышления (мышления, выраженного в понятиях) создает условия для возникновения к концу младшего школьного возраста таких новообразований, как рефлексия, авторитет и самоконтроль [12].

Словесно-логическое, а также теоретическое мышление играют особую роль в усвоении учебного материала. С другой стороны, хорошо организованный учебный процесс развивает у учащихся абстрактное, теоретическое мышление. Профессор А.С. Байрамов путем экспериментальных исследований установил, что при создании благоприятных условий для учебной деятельности младших школьников у них развивается самостоятельность и критическое мышление на необходимом уровне [1].

Таким образом, теоретическое мышление начинает развиваться в раннем школьном возрасте. Поэтому основная нагрузка ложится на начальное образование. Для этого, прежде всего, необходимо перестроить систему образования в соответствии с принципом передачи теоретических знаний.

Специально организованная учебная деятельность под руководством учителя является необходимым условием формирования теоретического мышления у учащейся молодежи. Эта деятельность включает в себя решение различных конкретных учебных задач. В ходе решения этих задач у учащихся формируется единый, общий принцип решения подобных однотипных задач. В своих исследованиях А.З. Зак различал три уровня становления теоретического мышления: первичный, развитый и высокий. Становление теоретического мышления протекает в зависимости от роли процессов анализа и рефлексии. Эти три формы теоретического мышления генетически замещаются друг другом, и в процессе обучения эта замена происходит постепенно, последовательно [6, с. 27].

Главную роль в исходной форме теоретического мышления играет аналитическая функция, в результате чего выделяется общий принцип решения однотипных задач («аналитический» инструмент).

В развитой форме теоретического мышления ведущую роль играет функция рефлексии, в результате чего определяются принципы решения конкретных под-

групповых задач, входящих в одну группу проблем. Точнее, выделяется особая форма общих отношений («рефлексивные» средства).

Форма теоретического мышления высокого уровня «характеризуется сложным взаимодействием анализа и размышлений». На этом этапе определяется единство общих отношений и их особых форм («синтетические» средства).

На уроках можно целенаправленно использовать специальные задания и методы для дальнейшего развития интеллектуальной деятельности учащихся. Например, для разработки и формирования контент-анализа можно использовать следующие задачи:

- самостоятельно придумывать вопросы, по которым у младших школьников отсутствует или уже имеется информация. Эти типы задач важны для объяснения важности данных для решения проблем или проблемных ситуаций;
- превращение учащимися обычных вопросов в проблему с недостатком или избытком информации или наоборот. Учащиеся, выполняющие задания такого типа, точно и последовательно знакомятся с различными вопросами учебного материала;
- аудиторное исследование законов (методы извлечения, принципы, взаимодействие инструкций и др.).

В формировании теоретического мышления младших школьников роль познавательных интересов достаточно велика. Выделяют два основных средства активизации познавательных интересов: содержание учебного материала и процесс обучения. Содержание урока и самостоятельная работа должны быть интересны детям. В педагогической литературе выделяются следующие средства активизации познавательных интересов [7, с. 138]:

- использование различных учебных задач, задач, ситуаций при передаче и усвоении знаний в учебной деятельности. Это метод, направленный на постепенное формирование у детей более устойчивого интереса (Ю. В. Кузнецова, А. К. Маркова);
- создание проблемной ситуации на уроке. Это приводит к внутреннему конфликту между высоким уровнем внимания учащихся и невозможностью ответить на вопрос. Такие ситуации значительно повышают познавательный интерес учащихся. С этой целью могут проводиться различные опыты, опыты и проекты (Л.Н. Нестерова, М.П. Пальянов);
- использование дидактических игр для стимуляции познавательной активности в учебной деятельности. Дидактические

игры можно использовать по любому предмету (В. В. Дрозина);

- создание атмосферы творчества, сотрудничества и взаимопомощи на уроке. В этом случае учитель должен относиться к ученикам не как к руководителю, а как к сотруднику. Этот метод создает атмосферу взаимного доверия, повышает стремление действовать самостоятельно, формирует умение успешно приобретать знания (М. М. Зиновкина, М. П. Пальянов);

- организация групповой работы на уроке. При этом важно организовать соревновательную работу среди студентов (М. М. Зиновкина);

- использование разных видов самостоятельной работы. То есть помимо традиционной работы необходимо использовать исследовательскую и экспериментальную работу. Эффективным средством считается также использование практической работы в учебной деятельности (Г.И. Шукшина).

Многие исследования по проблеме формирования мышления поддерживают идею о том, что в школьном обучении эмпирическое познание должно быть заменено теоретическим, а индуктивная логика – дедуктивной. По В. В. Давыдову, образование обобщений путем перехода от конкретного к общему тормозит развитие абстрактного мышления [10]. Эта система практически исключает возможность овладения учащимися формами теоретического мышления. Поэтому, начиная с начальной школы, учитель должен учить учащихся таким знаниям, которые можно было бы объяснить от абстрактного к конкретному, от общего к частному. Некоторые исследователи и педагоги придерживаются противоположной точки зрения.

Например, А.Ю. Вохмянина считает, что «моделирование гибкого взаимодействия индукции и дедукции, сообщение о закономерностях их соединения в эмпирическом и теоретическом познании, формальной и диалектической логике позволяет приблизить познавательную деятельность учащихся к уровню современного теоретического мышления» [8, с. 93].

На начальном этапе обучения с первоклассниками требуется обращение к посторонним предметам, разным моделям, картинкам, схемам. Постепенно в процессе обучения учащиеся заменяют предметы словами, их выражающими (например, устный счет), и учатся запоминать образ предметов в мозгу. К концу начальной школы учащиеся уже не могут выполнять умственную работу без практики с предметами. Это означает, что интеллектуальное развитие учащихся вышло на новый уровень.

Именно так у учащихся формируется внутренний план деятельности [5, с. 231].

Отмеченные выше психические особенности младших школьников неразрывно связаны с овладением ими разными видами познавательной деятельности. В этом возрасте в центре развития находится мышление, благодаря которому происходит интеллектуализация восприятия и памяти. Дети используют мозговой штурм для решения проблем, связанных с восприятием, памятью и воспоминанием. Д.Б. Эльконин отмечал, что «благодаря переходу мышления на новый, более высокий уровень перестраиваются все остальные психические процессы, память становится осмыслением, а восприятие – мышлением. Переход мыслительных процессов на новый уровень и в связи с этим перестройка всех других процессов составляет основное содержание психического развития в младшем школьном возрасте» [13].

Мотивация учебной деятельности – очень важный аспект. Мотивы влияют на учебную деятельность учащихся и определяют учебную деятельность и развитие во многих сферах. Многие трудности в учебной деятельности связаны с отсутствием у учащихся положительной учебной мотивации.

Исследователями выявлены следующие условия формирования положительной учебной мотивации: актуализировать уже сформированное у учащегося направление положительной мотивации; создать условия для возникновения у учащегося новой мотивации или нового качества; изменить внутреннее отношение учащегося к текущему уровню возможностей и перспективному развитию [3, с.138].

Выводы. Таким образом, регулярное использование на учебных занятиях системы специальных заданий и заданий, направленных на развитие теоретического мышления, расширяет математический кругозор учащихся. Это означает, что повышается качество математической подготовки учащихся, они лучше знакомятся с простыми законами окружающего мира, активно используют математические знания в учебной и повседневной деятельности.

Познавательный интерес и мотивация должны быть усилены, чтобы учащиеся могли хорошо читать в меру своих способностей. Уровень их самооценки и уверенности в себе оказывает непосредственное влияние на успехи в обучении.

Педагогическое мастерство учителя формирует, укрепляет и развивает познавательные интересы учащихся. Учитель умело обогащает, углубляет и делает инте-

ресным содержание преподаваемого им предмета. В итоге учащиеся приходят на занятия с энтузиазмом, их познавательная деятельность приобретает творческий, продуктивный характер.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Байрамов А.С. Особенности развития психических качеств у учащихся. Б.: 1967. (на азерб. языке)
2. Бодалев, А.А. Межличностное восприятие и понимание [Текст] / А.А. Бодалев Личность и общение: избранные труды. М. : Педагогика, 2009. 200 с.
3. Бурлачук, Л.Ф., Морозов, С.М. Словарь-справочник по психодиагностике [Текст] / Л.Ф. Бурлачук. Изд. 2-е, перераб. и доп. СПб. : Питер, 2013. 340 с.
4. Бурменская Г., Запорожец А., Эльконин Д., Выготский Л., и др. Хрестоматия по детской психологии [Текст] / Г. Бурменская, А. Запорожец. М. : МПСИ, 2014. 656 с.
5. Калинин, С.И. Диагностика интеллекта у детей и подростков [Текст] / С.И. Калинин. СПб. : 2013.
6. Гололобова, И.М., Сергеева, Б.В. Формирование теоретического мышления младших школьников на уроках математики [Текст] / И.М. Гололобова, Б.В. Сергеева // Педагогические науки. 2017. № 6. С. 203–208.
7. Евлампиева, М.В. Технология игры в развитии логического мышления младших школьников [Текст] / М.В. Евлампиева // Наука и образование: новое время. 2014. № 1(1). С. 231–233.
8. Зак, А.З. Развитие умственных способностей младших школьников [Текст] / А.З. Зак. М. : Просвещение», 2013. 318 с.
9. Шиффман Х. Ощущение и восприятие. СПб. : Питер, 2003. 928 с.
10. Беспанская-Павленко Е.Д. Система ведущих психических функций детей дошкольного возраста // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия Акмеология образования. Психология развития, 2013, том 2, выпуск 3(7), с. 311–314.
11. Давыдов В.В., Громыко Ю.В. Концепция экспериментальной работы в сфере образования // Вопросы психологии. 1994. № 6. С. 31–37.
12. Выготский Л.С Динамика умственного развития школьника в связи с обучением // Выготский Л. С. Умственное развитие детей в процессе обучения. М.-Л. : ГИЗ, 1935. С. 33–52.
13. Эльконин Д.Б. Психология игры. М. : Педагогика, 1978. 304 с.
14. Кондрашенкова, Т.А. Подготовка учителя к работе по развитию логического мышления младших школьников в контексте нового стандарта [Текст] / Т.А. Кондрашенкова // Актуальные вопросы профессиональной подготовки современного учителя начальной школы. 2016. № 3. С. 138–144.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ ПІДЛІТКІВ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE VIABILITY OF ADOLESCENTS

Розглядається зміст, структура життєстійкості як комплексу якостей та настанов особистості, що забезпечують адаптацію та життєвий успіх в умовах життєвих труднощів. До соціально-психологічних якостей, що формують життєстійкість, відносять оптимізм, цілеспрямованість, рішучість, соціальну компетентність, впевненість у собі, незалежність, організованість, ініціативність, спонтанність, високий рівень домагань, домінування мотивації досягнення над мотивом уникнення невдач, інтернальний локус контролю, розвинутий емоційний інтелект.

Теоретичний аналіз дозволив висунути припущення про деякі особливості підліткового віку, які впливають на рівень життєстійкості в цей період. Перший компонент життєстійкості – залученість – базується на прагненні підлітка до самопізнання та самоствердження. Механізмом розвитку «залученості» в цей період є можливість реалізації власних потреб і бажань, яка забезпечується, насамперед, їх усвідомленням та пред'явленням в процесі саморозкриття. Мотив самоствердження є основою розвитку прагнення до самовираження, самореалізації які забезпечують задоволення від діяльності – як компонент «залученості» у життєстійкості. Виявлення власних психологічних особливостей допомагає знайти діяльність, у якій він зможе отримувати задоволення та реалізувати свої здібності.

Другий компонент – контроль – забезпечується активною сепарацією та розвитком автономності підростаючої особистості, а також диспозиційним оптимізмом. Автономність є передумовою формування досвіду впливу на ситуацію, усвідомлення можливості змінювати її, наскільки це можливо, контролювати певні її аспекти.

Третій компонент – прийняття ризику – виявляється за умов впевненості у собі та високого рівня аутоемпатії в підлітка. Самоприйняття та довіра до себе забезпечують позитивне ставлення до себе в ситуаціях невдачі, а впевненість у собі дозволяє продовжувати діяти, приймаючи ризик можливості неуспіху.

Ключові слова: життєстійкість, підлітковий вік, самопізнання, самоствердження, автономність, оптимізм, аутоемпатія, впевненість у собі.

The content, structure of vitality as a set of qualities and attitudes of the individual that ensure adaptation and success in life in life's difficulties are considered. Socio-psychological qualities that shape vitality include internality, optimism, purposefulness, determination, social competence, self-confidence, independence, organization, initiative, high level of demands, dominance of motivation to achieve the motive of avoiding failures, internal locus of control, emotional locus of control.

Theoretical analysis allowed to make assumptions about some features of adolescence that affect the level of viability during this period. The first component of sustainability – involvement – is based on the adolescent's desire for self-knowledge and self-affirmation. The mechanism of development of «involvement» in this period is the possibility of realization of own needs and desires, which is provided, first of all, by their awareness and presentation in the process of self-disclosure. The motive of self-affirmation is the basis for the development of the desire for self-expression, self-realization that provides satisfaction with the activity – as a component of «involvement» in sustainability. Identifying his own psychological characteristics helps to find activities in which he can enjoy and realize their abilities.

The second component – control – is provided by active separation and development of autonomy of the growing personality, and also dispositional optimism. Autonomy is a prerequisite for the formation of the experience of influencing the situation, awareness of the possibility of changing it, as far as possible, to control certain aspects of it. The third component – risk-taking – is manifested in terms of self-confidence and a high level of autotolerance in adolescents. Self-acceptance and self-confidence provide a positive attitude towards yourself in situations of failure, and self-confidence allows you to continue to act, taking the risk of failure.

Key words: vitality, adolescence, self-knowledge, self-affirmation, autonomy, optimism, autotolerance, self-confidence.

УДК 159.922
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.15>

Хомчук О.П.
к. психол. н.,
ст. викладач кафедри філології
та перекладу
Білоцерківський національний
аграрний університет

Подолання життєвих труднощів українцями в умовах воєнного стану потребує значних психологічних ресурсів. В ситуації порушення почуття безпеки та захищеності гостро постає питання формування та збереження життєстійкості особистості. Особливо вразливі до негативного впливу соціально-політичних подій молодь та підлітки, які проживають кризові явища вікового періоду, що ускладнює їх здатність до адаптації та гармонійного розвитку. Життєстійкість – це комплекс якостей особистості та настанов, що сприяють подоланню складних життєвих ситуацій. Відповідно вивчення особливостей розвитку цих психічних утво-

рень в підлітків дасть можливість пошуку ефективних методів підвищення життєстійкості в особистості цього віку.

Мета роботи – теоретично дослідити психічні утворення, які формують життєстійкість в підлітковому віці.

Дослідники визначають три напрямки вивчення життєстійкості:

Життєстійкість як здатність індивіда пристосовуватись до стресових умов. У цьому руслі увага дослідників зосереджена на виявленні особистісних якостей, які сприяють розвитку людини при подоланні труднощів.

Вивчення факторів ризику життєстійкості. Дослідження спрямовані на визначення

факторів, що сприяють чи перешкоджають досягненню життєвого успіху в дітей з груп ризику.

Життєстійкість як риса особистості, що виявляється в ефективному подоланні і досягненні людиною високих життєвих результатів [9].

Л. О. Олександрова висвітлювала життєстійкість як здатність успішно адаптуватися. На її думку цей феномен включає два аспекти: перший – це базові особистісні установки, інтелект, самосвідомість, смисл і відповідальність; другий – навички взаємодії з людьми, уміння долати різноманітні складні ситуації [1]. Розуміння дослідження цього феномену також пов'язане з тривогою особистості в ситуації невизначеності. Людина здійснює вибір, який супроводжується майбутніми змінами, це породжує тривогу.

Водночас такий шлях сприяє розширенню досвіду і можливостей індивіда. Життєстійкість тут виявляється в установках, які схиляють людину до активної життєвої позиції, її готовності активно діяти в ситуації невизначеності. Незалежно від загального рівня активності людини, усвідомлення необхідності діяти, віра у здатність впливати на своє життя підвищує стійкість особистості до стресових впливів [6].

Є.Ф. Зеєр визначив детермінанти життєстійкості: здоров'я, стать, вік, тілесність і спадковість. Важливими, на його думку, є такі психофізіологічні і нейродинамічні особливості людини, як сила процесів збудження, врівноваженість, рухливість нервових процесів. Серед соціально-психологічних якостей, що формують життєстійкість, дослідник виділив інтернальність, оптимізм, цілеспрямованість, рішучість, самостійність. Також важливою є соціально-психологічна спрямованість, зокрема смисложиттєві орієнтації, готовність долати труднощі, конструктивно переживати невдачі, орієнтація на майбутнє [10].

Основними компонентами життєстійкості дослідники вважають залученість, контроль і прийняття ризику.

Перший компонент – залученість – є прагненням людини брати участь у подіях, що відбуваються. Такі люди отримують задоволення від своєї діяльності, займають активну творчу позицію, знаходять у повсякденних справах багато цінного і цікавого, що дозволяє їм успішно долати актуальні та потенційні стреси. І навпаки, люди з низькою залученістю, схильні до пригніченості і самотності, відчують, що життя йде повз них.

Другий компонент життєстійкості – контроль – розглядається як відчуття влади

над своїм життям, самостійність, незалежність у здійсненні життєвих виборів, автономне прийняття важливих рішень. Протилежний стан до контролю – переживання безпорадності. Людина переконана, що від неї нічого не залежить, все вирішують інші люди та обставини.

Третій компонент – прийняття ризику. Це переконання людини в тому, що все, що з нею відбувається, сприяє її розвитку і що з будь-якої негативної події можна винести корисний досвід. У людей з високим прийняттям ризику послаблене прагнення до повсякденного комфорту і безпеки, а схильність до дій, всупереч труднощів, більш виражена. Навіть за відсутності явного успіху, вони сприймають свій досвід як позитивний, корисний [1,6].

Я. А. Долженко ототожнює поняття життєстійкості і життєтворчості та характеризує їх як психологічну живучість людини, що є показником психологічного здоров'я людини. Він пов'язує це з тим, що стресовий вплив трансформується людиною на базі життєстійкості, вона є умовою здатності перетворити негативний досвід в нові можливості. Подолання труднощів активним шляхом автор пов'язав саме з життєстійкістю. Я. А. Долженко визначав певні якості, притаманні життєстійким людям. Насамперед, це здатність бачити й приймати дійсність такою, якою вона є. Реалістичне сприйняття оточуючого світу дозволяє діяти більш адекватно, легше пережити неприємності.

Інша здатність, що характеризує таких людей, є вміння знаходити смисли в різних сторонах життя та слідувати певним цінностям. Ще одна якість, що включена в життєстійкість, пов'язана із здатністю до імпровізації. Уміння знаходити незвичні способи вирішення проблем у рамках можливостей дає значні переваги у пристосуванні до змін [6, с. 17]. Також Я. А. Долженко наводить результати довготривалих спостережень Е. Вернер за життєстійкими дітьми. Важливими висновками цього дослідження є виявлення таких переваг, як спонук до розвитку і подолання труднощів. Висока адаптивність цих дітей зумовлена соціальною компетентністю, впевненістю у собі, незалежністю. Водночас такі діти проявляють прагнення до досягнень, зокрема у шкільній успішності, спорті. Досвід успіху дає їм можливість впевнитись, що вони можуть змінити умови, вплинути на життєві обставини [6].

В. С. Чернявская також виявила взаємозв'язок креативності підлітків з рівнем їх життєстійкості. Креативна поведінка пов'язана із здатністю нестандартно мислити,

породжувати різноманітність ідей, вдосконалювати, вирішувати задачі. Креативність підлітків стимулюється характерними для цього віку загостреним прагненням до самопізнання і самоствердження. Саме в цей період відбувається зіткнення особистості з різними протиріччями: суперечливі ставлення до себе та оточення, протистояння інтересів і поглядів, нестійкість самооцінки, які спонукають підлітка шукати шляхи прийняття та утвердження себе, знаходження свого місця у спільноті [18].

Прагнення до саморозкриття, самовизначення особливо гостро постають в цей період. Саморозкриття базується на знаннях про самого себе, розглядається Н. Є Харламенковою як бажання розкрити перед партнером своєрідність власної особистості, пред'явлення себе іншим. Самовизначення розуміється вченою як виявлення і утвердження власної позиції в проблемних ситуаціях. Самоствердження забезпечує підлітку віру в те, що він чогось вартий, що він має певну цінність – його власне «Я», ідентичність. Через утвердження себе він визначає свої можливості, здібності, якості особистості, які вважає «своїми», займає певну позицію в соціумі, приймає нові соціальні ролі [16]. Отже, мотив самоствердження є основою розвитку прагнення до самовираження, самореалізації які забезпечують задоволення від діяльності – як компонент «залученість» у життєстійкості. Механізмом розвитку «залученості» в цей період є можливість реалізації власних потреб і бажань, яка забезпечується, насамперед, їх усвідомленням та пред'явленням в процесі саморозкриття.

Важливим психологічним процесом, який тягне за собою ряд перетворень свідомості підлітка є здатність до рефлексії. На думку Т. В. Комар, «зміни рефлексії підлітка пов'язані зі змінами у сферах самопізнання, ставлення до себе, образом власного «Я», саморегуляцією поведінки діяльності. Ступінь розвитку цих здатностей безпосередньо пов'язаний зі становленням моральних якостей. Розвиток рефлексії визначає і загальний перебіг становлення саморегуляції, самовиховання, цілеспрямованості у зміні власної особистості» [12, с. 57].

На думку Л. І. Божович, саме мотиваційна сфера в перехідному віці зазнає змін в першу чергу. Розвивається здатність розуміти себе, свої можливості, здібності, свій соціальний статус у суспільстві [2]. Глибше усвідомлення себе як окремої особистості, прагнення самопізнання, самоутвердження загострюються на фоні сепарації від батьків.

Одним із провідних завдань цього віку є здобуття певної автономії, самостій-

ності. Прагнення підлітка до автономності, незалежності та водночас приєднання до групи, на думку Т. С. Гурлевої, є потребою у інтеграції в референтному середовищі, не втрачаючи власної автономності, свободи вибору, знаходженню власних життєвих сенсів [3].

Автономна особистість визначається Т. В. Яцюк, як здатна здійснювати самокерівництво і самоконтроль над подіями свого життя та відігравати активну роль у його формуванні, що проявляється у вміннях особистості відстоювати власні права, гідно існувати, впливати на своє життя. Дана компетенція сприяє формуванню почуття гідності, самоповаги, відповідальної громадської позиції. Розвинута автономність дозволяє суб'єкту встановлювати та досягати мету, яка має сенс у його житті. Для цього важливо вміти стратегічно мислити, виділяти пріоритети, ефективно використовувати власні ресурси [19].

Отже, автономність особистості розвивається упродовж всього життя людини, але особливої інтенсивності набуває в підлітковому віці. Це зумовлено особливостями соціальної ситуації розвитку цього періоду: зростаючі потреби у саморозумінні, пошуку власного життєвого шляху, визначення особистих орієнтирів, перебудова актуальних взаємостосунків, прагнення до інтимно-емоційного спілкування, випробування себе в різних соціальних ролях – посилюють відділення підлітків від батьків, формування власної позиції і відповідальності. Автономність є передумовою розвитку активної життєвої позиції, яка є складовою життєстійкості особистості.

Розвиток емоційної, когнітивної та поведінкової автономності є значущою умовою формування досвіду впливу на ситуацію, усвідомлення можливості змінювати її, наскільки це можливо, контролювати певні її аспекти.

Д. А. Цирінг, досліджуючи життєстійкість підлітків, визначив симптомокомплекс «самостійність», який характеризується вираженою волевою активністю, оптимістичним світосприйняттям, організованістю, ініціативністю та стійкістю. Мотиваційна сфера таких підлітків характеризується високим рівнем домагань, перевагою прагнення до прийняття над страхом відторгнення, домінуванням мотивації досягнення над мотивом уникнення невдач, інтернальним локусом контролю. Когнітивна сфера виявляється дивергентністю мислення, оптимістичним атрибутивним стилем. Емоційна незалежність передбачає відкритість вираження емоцій, спонтанність як реакцію, що виникає із почуття

важливості власних потреб і цілей на противагу соціально бажаним реагуванням (оглядаючись на думку інших, недовіряючи своїм почуттям). Одночасно спонтанність не суперечить вираженому контролю емоцій, і поведінки в цілому, впевненості у собі, низькій тривожності, притаманним підліткам з високою автономністю [17]. Разом з тим, добре розвинений емоційний інтелект допомагає підлітку адекватно керувати власними ресурсами в контексті соціальних норм і умов середовища [21].

Важливим фактором психологічного благополуччя підлітків є диспозиційний оптимізм. З одного боку, оптимізм забезпечує високу активність, спрямовану на пошук необхідних ресурсів у ситуації, що склалася. З іншого боку, для підлітків характерний нереалістичний оптимізм в уявленнях про майбутнє. Д.В. Солдатов і О.Н. Жильцова вказували на те, що важливу роль відіграє рівень реалістичності перспективи майбутнього, як умова позитивної поведінки [15, с. 23]. Вчені констатують феномен нереалістичного оптимізму як особливої форми самооцінки майбутнього підлітками. Цей феномен виявляється у схильності підлітків припускати, що в житті будуть кращі події, ніж в інших людей, рівних за віком і статусом. Проте погане, на їхню думку, може відбуватися тільки з іншими. Аналогічно вчені розглядали нереалістичний песимізм, який виявляється в схильності підлітків вважати, що з ними відбудеться більше поганого, ніж в інших.

Оптимізм розглядається дослідниками як соціальна установка, позитивна оцінка власних дій та інших людей, сподівання на успіх, що дозволяють упевнено оцінювати умови діяльності й спрямовувати її на успішні соціальні контакти. Оптимістична впевненість відносно досягнення мети, посилюють особистісні зусилля. Людина, яка впевнена в успіху, буде діяти, долаючи складні перешкоди. Сумніви, що можуть виникати в будь-який момент дій, спричиняють внутрішній опір і блокують процес досягнення бажаного. Вивчаючи феномен безпорадності, М. Селігман припустив, що в його основі закладений відповідний стиль мислення пояснювати причини подій [11]. Отримані поразки здатні зламати песиміста та спричиняють безпорадність. Песимістичне пояснення невдач, негативне мислення і відмова від дій, поглиблюють неспроможність людини в різних сферах життєдіяльності.

К.К. Муздибаєв виокремив такі параметри оптимізму – песимізму: 1) очікування (для оптимістів характерні позитивні очікування, для песимістів – негативні); 2) настрій (опти-

містам притаманний радісний настрій, песимістам – пригнічений); 3) воля (оптимістам властива велика сила волі, песимістам – слабка); 4) віра (оптимісти вірять у краще, у себе та в інших; песимісти – не вірять) [14]. Оптимістична диспозиція переймається підлітком від найближчого оточення як позитивні очікування від майбутніх подій. Такі настанови стимулюють дитину не припиняти докладати зусиль для реалізації цілей навіть в умовах труднощів та перешкод. Очікування від життя найгіршого, на думку К. К. Муздибаєва, знижує волю у досягненні значущої мети, оскільки вона бачиться недосяжною, будь-які труднощі змушують песимістів відмовитись діяти, робити хоч якісь кроки до її реалізації.

Отже, оптимістична життєва диспозиція організує, активізує та спрямовує прагнення підлітка.

М. В. Логінова включає у життєстійкість такі особистісні якості, як екстраверсія, пластичність, активність, щирість, інтернальний локус контролю та систему переконань, яка сприятиме здатності управляти ситуаціями високої складності [13]. Поведінка підлітка в ситуації виникнення труднощів залежить від його впевненості у собі та самоприйняття. Тобто віра у достатність власних здібностей, можливостей, умінь для досягнення значущих цілей, реалізації власних потреб зумовлює сприймання індивідом труднощів як здоланих. Виникнення і подолання проблем впевненим у собі підлітком буде сприйматись як корисний досвід, підсилюватиме його самооцінку. Така віра у власні сили, позитивне ставлення до себе зберігаються за умови високого рівня аутосимпатії в підлітка. Саме цей віковий період є сенситивним для розвитку аутосимпатії як схильності приймати себе таким як є, свої сильні і слабкі сторони. У процесі самопізнання підростаюча особистість приміряє на себе нові соціальні ролі, порівнює себе з іншими, виробляє власні критерії оцінки своїх якостей та характеристик, а також інших людей. На думку Н. А. Єрмакової, аутосимпатія ототожнюється з довірою до себе та характеризується узгодженістю протиріч стосовно себе, усвідомлення як своїх переваг, так і недоліків [8]. Це дає можливість підлітку реалістичніше оцінити власні можливості та врахувати їх у цілепокладанні. Отже, самоприйняття та довіра до себе забезпечують позитивне ставлення до себе в ситуаціях невдачі, а впевненість у собі дозволяє продовжувати діяти, приймаючи ризик можливості неуспіху. Тобто розвиток цих якостей в підлітка формує третій компонент життєстійкості – прийняття ризику.

Висновки. Таким чином, аналіз психологічної літератури дав можливість визначити психологічні властивості підростаючої особистості, які забезпечують його життєстійкість. Залученість підлітка у життєві події забезпечується його прагненням до самопізнання, самовияву, самоствердження. Розуміння своїх потреб, почуттів, прагнень та бажання утвердитись стимулює його виявляти свої здібності, шукати цікаву для себе діяльність, реалізовувати творчий потенціал, долучатись до подій, які відбуваються. Активна сепарація від батьків в цьому віці та оптимізм щодо майбутнього створюють передумови для переконання у здатності змінювати власну життєву ситуацію на краще та впливати на своє життя в цілому. Сприйняття невдач та негативних подій як корисного досвіду та можливостей розвитку в підлітковому віці ґрунтується на здатності до самоприйняття – аутосимпатії та адекватній вірі у власні можливості – впевненості у собі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александрова Л. А. К концепции жизнестойкости в психологии. Сибирская психология сегодня. Кемерово: Кузбассвуиздат, 2004. Вып. 2. С. 82.
2. Божович Л.И. Изучение мотивации поведения детей и подростков. Москва: Педагогика, 1972. 351 с.
3. Гурлева Т.С. Автономність як ознака і рушійна сила особистісного зростання. Актуальні проблеми психології. Том 3: Консультативна психологія і психотерапія: 36. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. Максименка С.Д., Кісарчук З.Г. Ніжин: Міланік, 2008. Вип. 5. 266 с.
4. Дарвиш О.Б. Особенности жизнестойкости старшеклассников и студентов. МНКО. 2018. № 4(71). С. 356–358.
5. Дергачёва О.Е. Личностная автономия как предмет психологического исследования: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01. Москва, 2005. 20 с.
6. Долженко Я. А. Некоторые аспекты изучения проблемы жизнестойкости. Актуальные вопросы современной педагогики: материалы I Междунар. науч. конф. (г. Уфа, июнь 2011 г.). Уфа, 2011. С. 15–18. URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/18/813/> (дата обращения: 30.03.2022).
7. Евтушенко Е. А. Жизнестойкость личности как психологический феномен. Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии. 2016. № 1(58). С. 72–78.
8. Єрмакова Н.О. Психологічні особливості становлення довіри до себе в ранньому юнацькому віці: дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2008. 205 с.
9. Закреничная Н.В. теоретическое осмысление понятия жизнестойкости в отечественных и зарубежных исследованиях. Ученые записки ЗабГУ. 2026. Т. 11. № 5. С. 61–66.
10. Зеер Э.Ф. Социально-психологические аспекты развития жизнеспособности и формирования жизнестойкости человека. Педагогическое образование в России. № 8. С. 6–9.
11. Зелигман Мартин Э. П. Как научиться оптимизму. Советы на каждый день / пер. с англ. И. Зотов. Москва: Вече, Персей, АСТ, 1997. 432 с.
12. Комар Т.В. Особистісна рефлексія як чинник соціального становлення підлітків: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2003. 207 с.
13. Логинова М.В. Жизнестойкость как внутренний ключевой ресурс личности. Вестник Московского ун-та МВД России. № 6. С. 19.
14. Муздыбаев К. Измерение надежды. Психологический журнал. 1999. Т. 20, № 4. С. 26–35.
15. Солдатов Д. В. Оптимизм и пессимизм в образе будущего подростков / Д. В. Солдатов, О. Н. Жильцова. Вестник Московского государственного областного университета. 2010. № 2. С. 22–28.
16. Харламенкова Н.Е. Самоутверждение подростка. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Изд-во Института психологии РАН, 2007. 384 с.
17. Циринг Д. А. Исследование жизнестойкости у беспомощных и самостоятельных подростков. Вестник ТГУ: Психология и педагогика. 2009. № 323. С. 336–342.
18. Чернявская В. С., Шабанова В. В. Жизнестойкость подростков с разными уровнями креативности (на примере учащихся профессиональной школы индустрии моды и красоты ВГУЭС). Концепт. 2016. № S11. С. 32–39.
19. Яцюк М.В. Психологічний аналіз феномену автономності особистості. Наука і навчальний процес: Науково-методичний збірник. Вінниця: ВСЕС Університету «Україна» № 3, 2007. С. 77–80.
20. Carver C.S., Scheier M.F. Optimism. Handbook of Positiv Psychology / eds. C. R. Snyder, S. J. Lopez. Oxford, New York: Oxford University Press. 2002. 231–243 p.
21. Semenets-Orlova I., Klochko A., Shkoda T., Marusina O., Tepluk M. Emotional intelligence as the basis for the development of organizational leadership during the Covid period (educational institution case). Studies of applied economics. Special issue innovation in the economy and society of the digital age, 2021, Vol. 39, No 5.

СЕКЦИЈА 5

ПСИХОЛОГИЈА ЛОСОБИСТОСТИ

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ТРЕВОГОЙ И СТРЕССОМ ПОСРЕДСТВОМ КОГНИТИВНО-ПОВЕДЕНЧЕСКОЙ ГРУППОВОЙ ТЕРАПИИ У ЛИЦ, УПОТРЕБЛЯЮЩИХ ПСИХОАКТИВНЫЕ ВЕЩЕСТВА И ЛЕЧАЩИХСЯ МЕТОДОМ

RESEARCH OF THE EFFICIENCY OF ANXIETY AND STRESS MANAGEMENT THROUGH COGNITIVE-BEHAVIORAL GROUP THERAPY IN PERSONS WITH PSYCHOACTIVE SUBSTANCES AND TREATED BY THE METHOD

Пристрасть до психоактивных речовин, що змінює поведінку і думки людини, є однією з найсерйозніших соціально-психологічних травм і основним чинником, що викликає психологічні, фізіологічні та соціальні проблеми. Залежність від психоактивних речовин, що має культурну, політичну, економічну, соціальну та психологічну основу, стає однією з найбільших проблем для людини, сім'ї і суспільства. Використання ПАР і його наслідки – одна з найбільших проблем, що стоять перед людством. Психологічні чинники, включаючи індивідуальні, такі як стрес і напруження, є однією з причин, які призводять до використання ПАР. В даний час для аналізу цього явища використовуються соціальні, медичні та психотерапевтичні моделі. Основна мета даного дослідження полягає у вивченні ефективності управління стресом за допомогою когнітивно-поведінкової групової терапії (далі: КПТ) як корисного методу, для учасників програми замісної терапії метадон, залежних від психоактивних речовин (далі: ПАР). Група з двадцяти залежних ПАР і учасників програми замісної терапії метадон, була випадковим чином відібрана в Республіканському Наркологічному Центрі. Учасників розділили на «експериментальну і контрольну» групи по десять чоловік. Експериментальна група була піддана методикою управління стресом за допомогою КПТ за дев'ять сеансів. Всі учасники заповнили анкету про тривогу і стрес, як до, так і після експерименту, всього 90 питань. Результати дисперсійного аналізу показали, що після тестування середні значення стресу і тривожності в експериментальній групі були значно нижче, ніж у контрольній. Це дослідження показало, що КПТ можна використовувати для управління стресом і тривогою в якості корисного методу для учасників програми лікування залежності від ПАР і замісної терапії метадон.

Ключові слова: когнітивно-поведінкова терапія, групова терапія, психоактивну

речовину, стрес, тривожність, програма замісної терапії, метадон.

Addiction to psychoactive substances that change a person's behavior and thoughts is one of the most serious socio-psychological trauma and the main factor causing psychological, physiological and social problems. Addiction to psychoactive substances, which has a cultural, political, economic, social and psychological basis, is becoming one of the biggest problems for the individual, family and society. The use of surfactants and its consequences is one of the biggest problems facing humanity. Psychological factors, including individual factors such as stress and tension, are one of the reasons that lead to the use of psychoactive substances. Currently, social, medical and psychotherapeutic models are used to analyze this phenomenon. The main objective of this study is to investigate the effectiveness of stress management using cognitive-behavioral group therapy (hereinafter: CBT) as a useful method for participants in methadone substitution therapy program dependent on psychoactive substances (hereinafter: PAS). A group of twenty drug addicts and participants in the methadone substitution therapy program were randomly selected at the Republican Narcological Center. The participants were divided into «experimental and control» groups of ten people. The experimental group underwent a stress management technique with CBT over nine sessions. All participants completed an anxiety and stress questionnaire, both before and after the experiment, with a total of 90 questions. The results of analysis of variance showed that after testing, the mean values of stress and anxiety in the experimental group were significantly lower than in the control group. This study showed that CBT can be used to manage stress and anxiety as a beneficial method for participants in substance abuse treatment programs and methadone substitution therapy.

Key words: cognitive-behavioral therapy, group therapy, psychoactive substance, stress, anxiety, substitution therapy program, methadone.

УДК 159.96: 616.89(072)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.16>

Аллахвердиев Р.Ф.

диссертант кафедри соціальної
и педагогической психологии
Бакинский Государственный
Университет

Введение. Зависимость от психоактивных веществ – одна из глобальных проблем нашего времени. Число людей, которые ежедневно становятся жертвами психоактивных веществ, постоянно растет. В качестве основных симптомов зависимости от

психоактивных веществ следует рассматривать физиологические, поведенческие и когнитивные симптомы. То есть, когда человек продолжает употреблять одни те же вещества, это вызывает значительные проблемы в результате их использования.

Отсюда, к злоупотреблению психоактивными веществами следует подходить как с физиологической, так и с психологической точки зрения. В медицинской литературе больше внимания уделяется физиологическому направлению. По статистике, 7,5–8% взрослого населения общества являются пользователями ПАВ. Однако в развитых индустриальных странах этот показатель колеблется в 1–2% процентов. Согласно исследованиям, возраст употребления ПАВ снизился до 13–14 лет, что свидетельствует о том, что использование ПАВ в нашем обществе началось в раннем возрасте. Известно, что некоторые пользователи используют даже несколько видов ПАВ. Зависимость от ПАВ означает, что регулярное употребление ПАВ и других психотропных препаратов вызывает сопротивление в организме человека. При регулярном повторении эффекты сопротивления постепенно уменьшаются. Поэтому через некоторое время человек непроизвольно увеличивает дозу психотропных препаратов и веществ. Когда какое-либо вредное вещество не достигает предела насыщаемости, возникают физические и психические расстройства, называемые абстинентным синдромом (withdrawal syndrome).

Степень исследования проблемы. По мнению специалистов в этой области, на формирование этого явления по-разному влияют культурные, социальные, психотерапевтические, генетические и средовые факторы [2]. Исследования показали, что существует взаимосвязь между зависимостью от ПАВ и стрессом. Так же, как ПАВ может вызывать стресс, стресс также может привести к использованию ПАВ. Поэтому, как и все психологические проблемы, стресс считается фактором риска и может привести к употреблению ПАВ и, что наиболее важно, к зависимости. Около 3/4 пациентов, пытающихся лечить зависимость от ПАВ, имеют психические расстройства и нуждаются в психотерапевтических вмешательствах. Например, Регир и его коллеги [3] обнаружили, что около половины всех зависимых от ПАВ в Северной Америке страдают также другими психическими расстройствами. Психологические травмы влияющие на лечение зависимости от ПАВ. Правильная идентификация психических расстройств, не связанных с ПАВ, может помочь снизить вероятность возврата назад.

Исследования показывают, что люди со стрессом и поведенческими расстройствами более склонны к зависимости от ПАВ, чем нормальные люди. Кроме того, люди, зависимые от ПАВ, больше страдают от стресса и

поведенческих расстройств. Следовательно, психотерапевтические состояния, такие как стрессовые расстройства, создают благодатную почву для развития зависимости от ПАВ. Кроме того, такие расстройства, как стресс, входят в число ведущих психотерапевтических расстройств, вызванных зависимостью от ПАВ. У этих людей прямые стрессовые расстройства составляют 50–60%, а косвенные стрессовые расстройства – 10%. Зависимость от ПАВ присутствует примерно у 29% пациентов с психическими расстройствами и у 56% людей, которые обращаются в психиатрические больницы в связи со стрессом. Этот показатель оказался выше при биполярно-аффективных расстройствах и даже составляет 75%. Большинство пользователей более склонны к самоубийству. Возможно, стресс – основная причина обращения за лечением. Есть два метода лечения зависимости от ПАВ. Одно возможно фармакологически, а другое – нефармакологически. Оба метода возможны при уходе «постепенно» и «внезапно». Основными препаратами, применяемыми при лечении зависимости от ПАВ, являются метадон, клонидин, лофексидин, бупренорфин и др. [6].

Одна из причин того, что метадон все чаще используется в лечении пользователей ПАВ, заключается в том, что он может устранить зависимость, которая может возникнуть, если вы не будете принимать ПАВ в течение 24 часов. Эта особенность метадоны была открыта в 1948 году Исбеллом и другими. Долгосрочные эффекты этого препарата привели к его более широкому использованию при лечении от ПАВ [7]. Те, кто регулярно употребляют метадон, добились успехов в своем образовании и профессиональных занятиях. Исследования последних тридцати лет также показали прогресс в адаптации к обществу. Лечение метадоном может быть более успешным, если оно сочетается с психологическим консультированием, общественной, профессиональной и образовательной поддержкой. К ним относятся немедикаментозные методы, такие, как прием успокоительных средств, устранение чувствительности, минимизация вовлечения и привлечения ПАВ, обусловленное стратегическое лечение и т. д.

Цель данной статьи – показать возможности психотерапевтического лечения больных с зависимостью ПАВ, на основе конкретных методик, которые указаны ниже.

Возможности психологического воздействия при лечении зависимости от ПАВ. Немедикаментозное лечение: обучение навыкам, необходимым для того, чтобы справиться с зависимостями, заблужде-

ниями, физическими и психологическими осложнениями зависимого; отстраниться от них в лучшей форме; вмешательство в окружающую среду пациента; семейная поддержка лечения пациента; формирование сети для его поддержки. Все это достигается за счет реализации целей вмешательства и выполнения собственных профессиональных обязанностей, таких, как привитие профессиональных навыков и привычек для поиска подходящей профессии. В результате он вернется в общество как обычный человек и, живя нормально, сможет наслаждаться жизнью [8]. Например, одно исследование показало, что молодые люди, которые были зависимы от ПАВ и испытывали стресс, добились прогресса в преодолении стресса, беспокойства и зависимости от ПАВ в результате эффектов КПТ. Это улучшение проявило себя, на протяжении 6 месяцев (44 недели). Согласно исследованиям МакХью, Херона и Отто, КПТ оказалась очень эффективным в качестве идеального лечения.

Фишер (1997) из исследования зависимых, обратившихся в наркологические диспансеры, пришел к выводу, что те, кто выбрал метод КПТ, добились положительных результатов в уменьшении проблем, связанных с зависимостью от ПАВ, улучшении социальных и семейных отношений и улучшении психотерапевтических показателей.

Управление стрессом, КПТ – это набор методов и приемов, практикованных для снижения стресса. Эти техники очень красочные. К ним относятся успокоение, преодоление стойкой чувствительности, контроль, обучение смелости, тайм-менеджмент и так далее. В последнее время различные исследования доказали эффективность этого метода в решении психологических (тревога и стресс) и физических проблем. Если посмотреть на национальную литературу в этой области, то там нет исследований об эффективности лечения КПТ в отношении психологических проблем людей, зависимых от ПАВ. Следовательно, если мы посмотрим на растущую зависимость от ПАВ и роль психотерапевтических факторов в этой зависимости, становится ясно, что эта проблема является одной из самых больших проблем, стоящих перед человеком, семьей и обществом. Эта проблема является причиной многих физических, психологических, поведенческих и социальных проблем. Целью данного исследования поэтому стало изучение эффективности управления тревогой и стрессом с использованием метода КПТ, при лечении метадонном [9].

Метод. *План исследования:* план исследования представляет собой пилотный проект, проведенный с контрольной группой после тестирования и перед тестированием. Независимой переменной здесь является управление стрессом с помощью метода КПТ, который используется только в экспериментальной группе, причем изучается влияние на послетестовые показатели у пациентов в этой группе, а затем все сравнивается с контрольной группой. **Объект исследования:** Все участники этого исследования были отобраны из числа пользователей ПАВ, обратившихся в Республиканский центр наркологии в Баку, которые лечились метадонном с зимы 2019 года. Выборка была определена случайным образом. Таким образом, на начальном этапе был выбран наркологический центр, который проводит лечение по метадонной программе. На следующем этапе из числа пациентов, обратившихся в центр, случайным образом были отобраны пятьдесят пациентов, им были представлены вопросы, идентифицирующие симптомы из девяти вопросов, и из них были отобраны 24 человека с наивысшими баллами, которые приняли участие в исследовании.

Критерии участия в этом исследовании следующие:

1. Пройти курс лечения метадонном.
2. Принадлежать к мужскому полу.
3. Высшее образование.
4. Отсутствие психологических расстройств.

Чтобы уточнять вопросы анкеты, пациентов спрашивали, когда они обращались за очередной дозой метадона. Чтобы не допустить злоупотреблений в отношении исследователя, тест был проведен одним из выпускников магистратуры по общей психологии. Была проведена 45-минутная встреча, чтобы выразить благодарность и сотрудничество пациентам контрольной группы (чтобы выразить многочисленные проблемы этих пациентов, опасения, финансовые переживания, призывы к членам принять зависимость, призвать их быть терпеливыми и терпимыми перед лицом проблем и трудностей и т.д.). Программа лечения была основана на модели, представленной Энтони и его коллегами. Экспериментальная группа участвовала в занятиях девять раз в неделю по 90 минут каждое. В данном случае были использованы техники управления стрессом методом КПТ.

Содержание терапии кратко излагается ниже:

Первый сеанс: постепенное расслабление мышц для 16 групп мышц, объяснение концепции стресса.

Второй сеанс: постепенное расслабление мышц для 8 групп мышц.

Третий сеанс: диафрагмальное дыхание и упражнения, постепенное расслабление 4 групп мышц.

Четвертый сеанс: постепенное расслабление мышц с иллюстрацией определенного пространства.

Пятый сеанс: Аутогенная тренировка, замена логического мышления и его шагов, разговор с логическим и нелогичным у самого себя.

Шестой сеанс: Аутогенная тренировка, сравнение эффективных и неэффективных средств воздействия, определение и ее виды.

Седьмой сеанс: Аутогенная тренировка с иллюстрацией и контролем солнечного света.

Восьмой сеанс: Сеанс контроля, социальной поддержки и контроля мантр.

Девятый сеанс: Контроль количества вдохов, выполнение одной из упражнений отдыха предыдущих сессий, благодарность и признательность.

Средства:

В этом исследовании опросник SCL-90 R использовался для сбора данных по подшкалам стресса и тревоги. Этот эксперимент был проведен в 1080-х годах Дрогатисом и его коллегами. Этот тест представляет собой инструмент самооценки из 90 вопросов. Оценивает психологические симптомы в 9 областях.

Эти 9 областей включают:

Соматоформ.

Обсессия.

Компульсия.

Межличностная чувствительность.

Беспокойство.

Враждебность.

Страх перед болезнью.

Параноидальные мысли.

Психоз.

В этом тесте ответ на каждый вопрос оценивается от 1 до 5. Точность содержания теста была подтверждена Дрогатисом. Дрогатис и его коллеги протестировали анкету на 119 добровольцах. Результаты показали максимальное совпадение между двумя тестами. В этом исследовании максимальная корреляция депрессии составила 0,73, а корреляция страха болезни – 0,38. В Азербайджане точность этой анкеты была подтверждена различными исследованиями [10].

Два метода, «внутренний расчет и повторное тестирование», были использованы для проверки достоверности этого теста в девяти областях. Чтобы рассчитать внутреннюю валидность этого теста, он был протестирован и улучшен на 219 доброволь-

цах в США. Затем был рассчитан его коэффициент достоверности с использованием коэффициента ALFA. Все результаты полученных коэффициентов были удовлетворительными. Самый высокий коэффициент корреляции составил 0,90 для стресса, а самый низкий коэффициент корреляции 0,77 для психозных мыслей. В опросе по данной анкете коэффициент всех шкал был выше 0,70. Самым высоким показателем надежности был стресс с баллом 0,92. Следующая строка с 0,86 показателем относиться к тревоге. Результаты этого исследования были проанализированы с помощью статистической программы SPSS-16 и теста дисперсионного анализа [11].

Процедура проведения исследования: в дополнение к первой сессии, на которой участники психотерапии знакомятся друг с другом, объясняют цель участия в группе, обязанности членов и правила группы, сессия возвращается к предложениям, сделанным на предыдущих сессиях, и обсуждаются вопросы, поднятые во время тренинга. Затем объявляется тема занятия, и членов группы просят принять участие в групповых обсуждениях. Затем были определены предложения для следующей сессии, и члены группы должны были реализовать эти предложения до следующей сессии.

Вопросы, представленные в конце заседания, были обобщены и реализованы на практике. Два члена экспериментальной группы неоднократно исключались из исследования за неучастие в сеансе. Чтобы обеспечить равенство в обеих группах, из контрольной группы тоже исключались случайным образом выбранные два члена. На последнем сеансе из членов экспериментальной группы, а после окончания сеансов – из членов контрольной группы, психолог попросил ответить на вопросы SCL – 90 R, который состоит из 90 вопросов, определяющих симптомы, когда они будут обращаться в центр для дозы метадона. Следует отметить, что и экспериментальная группа, и контрольная группа были выбраны из тех, кто лечился метадоном. Единственное различие в их лечении заключалось в том, что они получали групповую терапию с точки зрения методов управления стрессом с помощью когнитивно-поведенческой терапии [12].

Результаты исследования. Демографические характеристики экспериментальной и контрольной группы представлены в таблице 1:

Среднее значение и отклонение критериев стресса и тревоги экспериментальной и контрольной групп до и после эксперимента показаны в таблице 2 N: Как видно

Таблица 1

Демографические характеристики экспериментальной и контрольной группы

Переменные	Durum	Экспериментальная группа N=10		Контрольная группа N=10		Всего N=20	
		Цифра	Процент	Цифра	Процент	Цифра	Процент
Средний возраст	15–25	6	60%	7	70%	13	65%
	26–40	4	40%	3	30%	7	35%
Образование	5–8-сі классы	2	20%	2	20%	4	20%
	Диплом	8	80%	8	80%	16	80%
Семейное положение	Холостяк	2	20%	2	20%	4	20%
	Женат	8	80%	8	80%	16	80%
Профессия	Фермер	2	20%	1	10%	3	15%
	Работник	1	10%	4	40%	5	25%
	Свободно	7	70%	5	70%	12	60%
Совершение преступления	Совершал	3	30%	0	0%	3	15%
	Не совершал	7	70%	10	100%	17	85%
Средний возраст употребления психоактивных веществ	20	5	50%	7	70%	12	60%
	33	5	50%	3	30%	8	40%
Продолжительность употребления психоактивных веществ	3	2	20%	2	20%	4	20%
	8	5	50%	6	60%	11	55%
	13	3	30%	2	20%	5	25%
Тип используемого психоактивного вещества	Опиум	6	60%	6	60%	12	60%
	Героин	4	40%	4	40%	8	40%
Количество отказов от употребления психоактивных веществ	1–3	7	70%	4	40%	13	55%
	5	3	30%	6	60%	9	45%
Причина возврата к повторному использованию психоактивного вещества	Физические проблемы	1	10%	2	20%	3	15%
	Финансовые проблемы	1	10%	1	10%	2	10%
	Семейные проблемы	2	20%	2	20%	4	20%
	Обсессия	6	60%	5	50%	11	55%
Причина уйти	Усталость от зависимости	9	90%	9	90%	18	90%
	Финансовые проблемы	1	10%	1	10%	2	10%

Таблица 2

Описательная статистика стресса и тревоги до и после эксперимента во время эксперимента и согласно групповой классификации

Переменные	Группа	Перед тестом			После теста		
		Число	Средний показатель	Стандартное избегание	Число	Средний показатель	Стандартное избегание
Тревога	Экспериментальная	10	10/57	5/31	10	2/91	2/54
	Контрольная	10	8/14	4/54	10	9/38	6/13
Стресс	Экспериментальная	10	17/26	8/42	10	14/10	3/95
	Контрольная	10	16/82	11/34	10	17/90	10/31

из таблицы, обе переменные экспериментальной группы после эксперимента ниже, чем переменные контрольной группы.

Значение до теста было определено как всеобъемлющая переменная, и его влияние на значения после эксперимента кон-

тролировалось с помощью дисперсионного анализа. Хотя дисперсионный анализ был параметрическим тестом, вероятность того, что дисперсия была равна, а распределение было нормальным, также была включена в исследование. Согласно

результатам исследования статистических вероятностей, имеется предварительное условие, что дисперсии равны (с использованием критерия Левенса), а распределение является нормальным (с использованием критерия Колмогорова-Смирнова) ($P > 0.05$). В таблице 3 приведены результаты дисперсионного анализа влияния членства в группе на показатели стресса и депрессии в экспериментальной и контрольной группах на пост-тестовой фазе.

физиологические проблемы, вызванные тревогой. КПТ управление стрессом и различные седативные методы играют беспрецедентную роль в снижении тревожности.

Снижение физического воздействия также эффективно снижает тревожность. В целом успокаивающие упражнения вызывают физиологические изменения. Эти физиологические изменения приводят к снижению активности симпатической нервной системы, а также к сни-

Таблица 3

Результаты анализа влияния стресс-менеджмента на стресс и тревогу методом КПТ

Тревога	Переменное соотношение	Степень свободы	Mean squares (среднее квадратичное отклонение)	Коэффициент F	Уровень смысла	Величина воздействия	Испытательная мощность
	Перед тестом	1	182/620	14/462	0/001	0/46	0/94
	группы	1	303/156	24/008	0/01	0/58	0/99
Стресс	Перед тестом	1	775/891	40/804	0/01	0/70	0/93
	группы	1	992/537	52/197	0/01	0/75	0/98

Как видно из таблицы 3 N, признаки стресса наблюдаются в экспериментальной и контрольной группах. В результате можно сказать, что в процессе лечения произошло уменьшение симптомов тревоги в экспериментальной группе, и сейчас этот показатель составляет 58%. Кроме того, лечебный процесс повлиял на уменьшение симптомов стресса в экспериментальной группе, которая в настоящее время составляет 75%.

Выводы. Целью этого исследования было изучение эффективности применения методов управления стрессом с помощью метода КПТ для снижения стресса и тревоги у пользователей ПАВ, получающих лечение метадоном. Эффективность управления стрессом с помощью метода КПТ в сокращении числа пользователей ПАВ совпадает с результатами предыдущих исследований, основанных на когнитивно-поведенческой терапии для снижения тревожности. Лечение тревоги может варьироваться от различных лекарств до психотерапевтического лечения. Если учесть, что тревога имеет физиологические, когнитивные и поведенческие аспекты, то можно сказать, что лекарства повлияют на физиологическую сторону лечения, а когнитивно-поведенческая терапия (далее КПТ) повлияет на два других. Это всегда было предметом дискуссий о том, какая сторона доминирует в человеке, как она продолжается и в какой степени преобладает. Некоторые считают, что, развивая когнитивные и поведенческие навыки, можно предотвратить некоторые

жению секреции гормонов адреналина и норадреналина. Следовательно, это приводит к уменьшению симптомов тревоги, особенно ее физиологических симптомов. Другим результатом этого исследования было изучение эффективности вмешательств по управлению стрессом с помощью метода КПТ в снижении стресса у потребителей психоактивных веществ, получавших метадон.

Полученные результаты относительно согласуются с результатами предыдущих исследований. Методы КПТ совместимы с лечением тревоги. Поскольку документирование событий, будущего и источника контроля над людьми, пристрастившимися к ПА веществам, совершенно неудачно, форма лечения КПТ может быть использована для достижения значительных результатов в снижении симптомов стресса у зависимых от ПАВ. Такие методы, как распознавание негативных мыслей и замена негативных мыслей позитивными, могут быть эффективными для снижения стресса. Помощь таким людям в адаптации и получении социальной поддержки также помогает им справляться со стрессом.

В целом использование индивидуальной и групповой психотерапии и фармакотерапии в лечении таких людей показывает свою эффективность. К сожалению, несмотря на создание центров отказа от ПАВ для лиц, страдающих ПАВ, предпочтение отдается только медикаментозному лечению, а психотерапевтическому лечению не придается особого значения. Фактически,

это был ряд психологических условий и заблуждений, которые сделали ПАВ зависимым таким образом, и эти заблуждения должны быть сначала устранены, чтобы устранить проблему [13]. Мы надеемся, что специалисты, работающие в этой сфере, добьются более успешных результатов, если включат результаты этого исследования в свою ежедневную терапию. В целом, основная цель этого исследования заключалась в изучении эффективности метода КПТ в снижении стресса и тревоги у пользователей ПАВ, получающих лечение метадонном. Ограничением этого исследования является то, что его долгосрочные эффекты невозможно контролировать. В последующих исследованиях предлагается изучить устойчивость эффектов этого лечения. Чтобы сделать эффекты этого лечения более точными, нам необходимо протестировать каждого из пользователей ПАВ отдельно для этих классификаций, проведя классификацию для используемого вещества. Другое предложение – провести отдельное исследование, чтобы определить, насколько эффективным будет это лечение для представителей женского пола.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Sargolzaei M. succesful management of substance dependencess. Mashhad: medical sciences university; 1380.
2. Ekhtiari H. can we predict effective dose for opiate addict that are candidate for methadone maintenance treatment?. Quarterly j addiction. 2008; 4(5): 4–9 [persian].
3. Shoa-Kazemi M. Psycho-somatic effects of heroine on family function. Quarterly j addiction. 2008; 6: 41–44 [persian].
4. Norozi M, Kavosi F. Studing motivation for addiction treatment in patients of hospital ization in Farabi Kermanshah hospital. [phd thesis] Kermanshah: medical sciences university, medical collage; 2002 [persian].
5. Bakhshpour-Roodsari A., Bolhari J. Guidelines for prevention and treatment of substance abuse. Tehran : Salman; 2005 [persian].
6. Sinha R. Chronic Stress, Drug Use, and Vulnerability to Addiction. Annals of the New York Academy of Sciences. 2008: 105–130.
7. Ross HE, Glaser FB, Germanson T. The prevalence of psychiatric disorders in patients with alcohol and other drug problems. Arch of Gen Psychiatry. 1988: 45: 31–1023.
8. Regier DA, Mayers JK, Kramer M, Robins LN, Blazer DG, Hough RL, Eaton WW, Locke BZ. The NIMH Epidemiological Catchment Area Program: Historical context, major objectives, and study population characteristics. Arch of Gen Psychiatry. 1984: 41: 41–934.
9. Zack M, Toneatto T, Streiner DL. The SCL-90 Factor Structure in Comorbid Substance Abusers. J Substance abuse. 1998: 10: 101–185.
10. McWilliams J, Brown CC. Treatment termination variables, MMPI scores and frequency of relapse in alcoholics. J Stud on Alcohol. 1983: 38: 86–477.
11. National Institute on Drug Abuse (NIDA). Comorbidity: Addiction and other Mental Illness. Research Report Series: NIH Publication; 2008.
12. Sinha R, Fuse T, Aubin IR, O'Malley SS. Psychological Stress, Drug-Related Cues, and Cocaine Crack. Psychopharmacology. 2000: 152: 148–140.
13. Jacobson LK, Southwick SM, Kosten TR. Substance use Disorders in Patients with Post Traumatic Stress Disorder. A Review of the Literature. American J Psychiatry. 2001: 158: 1190–1184.

Благодарность:

Это исследование проводилось в Республиканском центре наркологии, и мы выражаем благодарность сотрудникам Республиканского центра наркологии, которые всегда помогали нам в этом исследовании, и пациентам, получавшим там лечение метадонном.

ПРОБЛЕМА СУЇЦИДАЛЬНОСТІ СЕРЕД МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ УКРАЇНЦІВ

THE PROBLEM OF SUICIDALITY AMONG THE YOUNG GENERATION OF UKRAINIANS

Робота спрямована на вивчення розробленої проблеми суїцидів, проаналізовано наукові надбання як зарубіжних так і вітчизняних суїцидологів, медиків та психологів, підкреслено актуальність проведення досліджень спрямованих на визначення причин суїцидальної активності серед молодого покоління. Відзначено необхідність вирішення питань, які спрямовані на розробку та впровадження, на держаному рівні, превентивних заходів щодо суїцидальної поведінки серед населення. Проаналізувавши існуючий досвід медико-психологічних і реабілітаційних служб України, з'ясовано, що їх робота на період сьогодення не може кардинально вплинути на усунення глобальних причин самогубства, оскільки ці причини мають і соціальну природу яка відповідає дефектам суспільного устрою, багатого на різні форми соціальних відхилень. Визначено, що найбільш чутливими до змін соціальної, економічної, епідеміологічної та політичної ситуації є молоде покоління, яке у першу чергу реагує проявами нестабільного психологічного стану та девіантною поведінкою. З метою визначення схильності до суїцидальності молодого покоління, було проведення психодіагностичне опитування 96 осіб у віковій категорії від 16 до 21 року. За результати якого встановлено, що майже у 50 % вибірки спостерігається яскраво виражена можливість скоєння суїцидального акту в критичній ситуації, майже 30 % респондентів демонструють наявність схильності до суїциду, виражена схильність до суїциду виявлена 5-10 % опитаних підлітків. Найбільш критичним віком до скоєння суїцидальних дій в рамках нашого дослідження виявилась група у віковій категорії від 16 до 18 років. Отримані результати підкреслюють, необхідність пошуку інноваційних технологій в галузі прогнозування суїцидальної поведінки студентської молоді та розробки ефективних програм допомоги, як під час складних життєвих ситуацій так і у постсуїцидальний період. Потребують вирішення і питання впровадження ефективних заходів превенції та профілактики суїцидальності серед молодого покоління українців.

Ключові слова: суїцид, суїцидальність, аутоагресія, молоде покоління.

The work is aimed at studying the development of the problem of suicide, analyzes the scientific achievements of both foreign and domestic suicidists, physicians and psychologists, emphasizes the relevance of research aimed at determining the causes of suicide among the younger generation. The need to address issues aimed at developing and implementing, at the state level, preventive measures against suicidal behavior among the population was noted. Analyzing the existing experience of medical, psychological and rehabilitation services in Ukraine, it was found that their work to date can not dramatically affect the elimination of global causes of suicide, as these causes have a social nature corresponding to defects of social order, rich in various forms of social deviations. It is determined that the most sensitive to changes in social, economic, epidemiological and political situation is the younger generation, which primarily responds to manifestations of unstable psychological state and deviant behavior. In order to determine the propensity to suicide of the younger generation, a psychodiagnostic survey of 96 people in the age group from 16 to 21 years was conducted. According to the results, it was found that almost 50% of the sample has a pronounced possibility of committing suicide in a critical situation, almost 30% of respondents show a tendency to commit suicide, a pronounced predisposition to suicide was found in 5-10% of adolescents. The most critical age for committing suicide in our study was the group in from 16 to 18 years. The obtained results emphasize the need to search for innovative technologies in the field of predicting suicidal behavior of student youth and developing effective assistance programs, both in difficult life situations and in the post-suicidal period. The implementation of effective measures to prevent suicide among the young generation of Ukrainians also needs to be addressed.

Key words: suicide, suicidality, autoaggression, younger generation.

УДК 159.9.07:616.89-008.441.44-07-08
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.17>

Асєєва Ю.О.

д.психол.н.с.,
старший викладач кафедри, психіатрії,
медичної та спеціальної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Кузнецова А.В.

викладач кафедри загальнонаукових,
соціальних та поведінкових дисциплін
Одеський інститут ПрАТ «ВНЗ
«Міжрегіональна Академія управління
персоналом»

Грачовська В.В.

студентка 4-го курсу спеціальності
«психологія»
Одеський інститут ПрАТ
«ВНЗ «Міжрегіональна Академія
управління персоналом»

Вступ. Проблеми запобігання суїцидальної поведінки молоді обумовлена соціальними, економічними, психологічними, дідактогенними факторами розвитку сучасного соціуму, які різко загострили питання адаптації юнаків і дівчат до нових умов, проблеми самореалізації особистості, практичного виживання в складному світі.

Аналіз різних джерел і реальних процесів, що відбуваються в житті сучасної України, дозволяє констатувати, що в сучасних умовах соціально-економічної, епідеміологічної та політичної нестабільності, прогресуючої духовної кризи нашого суспільства відбувається зростання суїцидальних

явищ, особливо в молодіжному середовищі. Постійне дистанціювання в рамках державних обмежень з метою протидії епідемії коронавірусної хвороби, яке триває вже більше двох років, порушує формує новий форма міжособистісної комунікації. Становище ускладнюється тим, що духовний стан молоді, її внутрішній світ, емоційна сфера залишаються без достатньої уваги соціуму. Слабо розвинена інфраструктура соціального захисту молоді. Вкрай слабкі сімейні зв'язки, діти і дорослі не розуміють один одного. Залишається невисоким психолого-педагогічний рівень культури батьків.

Особливої актуальності проблема запобігання та профілактики суїцидальної поведінки студентської молоді набуває в зв'язку з потребою в організації психологічних, психолого-педагогічних служб як особистісної допомоги. Підвищеної уваги вимагає до себе завдання створення умов для самореалізації особистості, спонукань людини до активізації особистісних ресурсів і самодопомоги в подоланні життєвих критичних ситуацій, профілактики суїцидальної поведінки.

Метою дослідження є вивчення розробленості проблеми суїцидів та дослідження схильності до суїцидальності серед молодого покоління.

Методи дослідження. методи теоретичного аналізу (історіографічний, порівняльно-порівняльний, моделювання); діагностичні (Тест: схильність до суїциду); методи статистичної обробки експериментальних даних.

Вибірку дослідження склали особи підліткового віку (16–21 року) у кількості 96 осіб, що в рамках дослідження розглядається як 100% вибірки. Обрані респонденти були розподілені на дві вікові категорії у першу групу увійшли особи, які на час психодіагностичного дослідження досягли віку від 16 до 18 років у кількості 52 особи (ГД1), а у другу групу увійшли особи у віковій категорії від 19 до 21 року у кількості 44 особи (ГД2).

Результати дослідження. У науковій лексиці термін «суїцид» з'явився завдяки англійському лікарю і філософу Томасу Брауну, який в 1642 році в своїй праці «Вірування лікарів» утворив його від латинського «suī» – себе і «caedere» – вбивати, тим самим уклавши всю суть дії в одному короткому слові. «Суїцидальна поведінка – прояв суїцидальної активності, тобто думки, наміри, загрози і спроби самогубства» [4, 7, 8].

Широкого поширення поняття суїцидальної поведінки набуло в зарубіжній суїцидології в зв'язку з розвитком теорії соціальної дезорганізації Е. Дюркгейма [3]. Французький соціолог розумів під аутоагресивною та суїцидальною поведінкою таку, яка не узгоджується із загальноприйнятими в суспільстві нормами. Його вчення продовжив учень М. Хальбваск, який спробував соціологічну концепцію вчителя доповнити психологічними факторами. Подальше дослідження феномену самогубства сприяло появі нових теорій і концепцій суїцидальної поведінки. Значний внесок у розробку проблематики суїцидальної поведінки внесли: З. Фрейд, А. Адлер, К. Юнг, К. Меннінгер, К. Хорні, М. Фарбероу, Е. Шнейдман, Е. Гроллман, К. Лукас, Г. Сейдіу та інші [3, 5, 10, 13–18].

Аутоагресивна поведінка широко вивчалась представниками психоаналізу (З. Фрейд, А. Адлер, В. Штекель), які ототожнювали її з наявністю у людини «Танатоса» – інстинктивної смерті і відчуттям власної неповноцінності. Протягом життя людина, долаючи комплекс неповноцінності, стикається з проблемами, вирішення яких призводить до кризової ситуації. З кризової ситуації починається «втеча до суїциду». Послідовники школи психоаналізу К. Меннінгер, К. Хорні розвинули уявлення З. Фрейда про суїцид, дослідивши мотиви [5, 8].

Сучасний американський вчений Е. Шнейдман вперше описав ознаки, які свідчать про наближення можливого самогубства, виділив загальні риси, характерні для всіх суїцидів, наголосив на важливості одного психологічного механізму, що лежить в основі суїцидальної поведінки – душевного болю, що виникає через незадоволення таких потреб людини, як потреба в приналежності, досягненні, автономії, вихованні і розумінні. Н. Фарбероу – творець концепції саморуйнівної поведінки людини – розробив принципи сучасної профілактики самогубств. Проте різноманіття наукових течій і шкіл ускладнило структуру сучасної західної суїцидології.

У зв'язку зі збільшенням робіт, присвячених суїциду, і залученням в проведенні дослідження все нових галузей науки предмет суїцидології продовжує розширюватися, видозмінюватися, але не прояснюватися. Г. Зілбург пише: «Ясно, що з наукової точки зору проблема самогубства залишається невирішеною. Ні життєва мудрість, ні клінічна патопсихологія не знайшли всі причини емпіричного рішення цього питання» [6].

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що в сучасній зарубіжній суїцидології чітко простежується прагнення до створення всеохоплюючої концепції суїциду. Так, наприклад, у більшості країн Європи користуються визначенням, прийнятим робочою групою з профілактики суїцидальної активності регіонального європейського офісу Всесвітньої організації охорони здоров'я (1986) «Суїцид – це дія з фатальним результатом, яка була навмисно розпочата і виконана померлим в усвідомленні і очікуванні фатального результату, за допомогою якого померлий реалізував бажані зміни» [7, 10, 16, 19]. Дане визначення не включає в себе опис конкретного бажання смерті, однак обмежує внесення в це поняття смертей осіб, які не розуміють або, що не усвідомлюють потенційну летальність своїх дій (ряд психотичних пацієнтів;

осіб, які страждають важкою розумовою відсталістю або деменцією).

Дієстра (RFW Diekstra 1988) запропонував таке визначення суїциду для МКБ10: «Акт з фатальним результатом, який навмисне був початий і виконаний самим загиблим суб'єктом, за умови знання або очікування останнім такого результату, причому результат розглядається суб'єктом як інструмент в досягненні бажаних змін у самосвідомості і соціальному оточенні» [6]. У цьому визначенні виділення завершеного суїциду звучить як єдиний правильний термін для цього явища.

Вітчизняна суїцидологія має порівняно нетривалу традицію. Після пильної і різнобічного інтересу до різноманітних аспектів суїциду, проявленого вітчизняними психіатрами, лікарями, психологами, філософами, юристами, письменниками та громадськими діячами, такими як: Н.І. Бердяєв, В.А. Бернацький, В.М. Бехтерев, Н.П. Бруханський, Ф.М. Достоевський, А.Ф. Коні, І.А. Сікорський та ін., на пострадянському просторі владою була накладена заборона на дослідження проблеми суїцидів. Самогубства вважалися неприпустимими і через те, що відкрита розмова про самогубство чинила би руйнівний вплив на міф про непохитне, щасливе соціалістичне суспільство. 90-ті роки XIX ст. розпочались із економічної, політичної нестабільності став очевидний факт, що рівень самогубств в Україні є одним достатньо високих, а проблема саморуйнівної поведінки з кожним роком приймає епідемічного масштабу. Це визначило необхідність прийняття невідкладних заходів профілактики, перш за все створення програм превенції суїцидів. Велика кількість сучасних науковців різних галузей науки на сьогодні займаються вивченням даної проблеми, так серед них: К.В. Аймедов, П.В. Будьоний, Друзь О.В., Г.М. Кожина, І.В. Лінський, Н.О. Марута, І.А. Сікорський, Г.Я. Пилягіна, В.М. Прийменко, І.О. Черненко, О.О. Хаукстова, В.В. Шкуро та ін. [1, 2, 4, 5, 12].

Деякі науковці сьогодення ставлять перед собою завдання сформулювати єдиний повноцінний підхід до виявлення маркерів суїцидальності особистості. Все частіше суїцидальність, як процес, розглядається в моделі стрес/уразливості в якій, крім психосоціальних, враховуються нейробіологічні та генетичні чинники. Відповідно до цієї моделі, «на суїцидальний процес впливають фактори ризику і захисні механізми» [7, 13, 15, 17, 18]. Від їх співвідношення, а також від стресостійкості, залежить вірогідність розвитку суїцидальної поведінки. «Стрес/уразливість (включаючи такі її патопсихо-

логічні прояви як страх, тривога, депресія) залежать від нейроендокринних механізмів, зокрема, порушення обміну серотоніну і дофаміну, які регулюють афективну та когнітивну сферу. Психопатологічною основою для розвитку суїцидальної поведінки є запрограмована неможливість індивіда справлятися зі стресами і наявність депресивних розладів» [2, 4, 8].

Можна констатувати, що у сучасній суїцидологічній науці все більшого визнання набуває думка, що суїцид є складним біосоціальним феноменом, результатом впливу на індивіда різних психологічних і соціальних факторів. З одного боку суїцидальний акт, як одна із форм девіантної поведінки людини, яка не є природною для людини. А з іншого даний акт є індивідуальним рішенням особистості, як її особистий спосіб вирішення проблем. При цьому, деякі дослідження, проведені багатьма фахівцями, свідчать про те, «що суїцидальний феномен являє собою статистично стійке соціальне явище» [3, 10, 12, 14, 17].

Характерною рисою є той факт, що вибух суїцидальної активності спостерігається в періоди різних соціально-економічних і політичних змін у житті суспільства. У цьому випадку йдеться про соціальні групи чи окремі особистості, що не можуть адаптуватися до корінного зміння способу життя, системи цінностей і критеріїв життєвого успіху. При цьому самогубство, як реакція на соціально-психологічні фактори, що дезадаптують, існує протягом багатьох століть. У періоди стабільного соціального стану суспільства кількість суїцидів залишається відносно постійною [3, 10, 14].

Аналізуючи інформацію про кількість тих, хто повісився, втопився, отруївся, застрелився, вчинив самоспалення, дослідники зазначають, що їхнє число щорічно повторюється з незначною варіацією. Цікаво, що не тільки спосіб самогубства, але і райони, де вони сталися, були відносно постійними. Цей факт свідчить про значущість тих соціально-психологічних факторів, які лежать в основі закономірності існування цього явища. Відповідно до критеріїв ВООЗ, соціально-психологічне благополуччя нації знаходиться під загрозою, якщо кількість самогубств перевищує 20 випадків на 100 тисяч населення (рівень суїцидальної активності) [19]. Так, наприклад, «рейтинг суїциду в США залишається відносно стабільним з 50-х років XX ст., коливаючись між 10 і 13 випадками на 100 тисяч. Рейтинг суїциду у Канаді трохи вищий, ніж у США, – близько 38 тисяч випадків добровільного відходу з життя щороку» [10, 16, 19].

«Суїцид – це не тільки індивідуальна поведінкова реакція, обумовлена психологічними і патопсихологічними особливостями особистості в екстремальних життєвих обставинах» [4, 5, 7]. Суїцидальний феномен є статистично стійким соціальним явищем, що визначається макросоціологічними змінами в житті суспільства. Об'єктивні умови існування цілих соціальних груп поза будь-яким сумнівом впливають на частоту самогубств.

Світова суїцидологічна практика підтверджує існування тісної залежності між рівнем суїцидальної активності і такими перемінними, як соціально-економічна нестабільність, політичні перетворення, урбанізація населення, інтенсивність міграційних потоків, порушення звичних життєвих стереотипів під впливом соціальних і політичних змін у житті суспільства, вплив засобів масової інформації [7, 8].

У період сьогодення Україна є однією із країн з найбільш високим рівнем самогубств в Європі – 20,1 самогубств на 100 тис. населення, а вплив окремих факторів набуває особливого значимого характеру, коли суїцидальна поведінка може перерости в епідемію або повернутись до «розумного» рівня [10]. Тому більшість сучасних науковців, звертають увагу на дану проблему все частіше, вони намагаються відокремити певні маркери, які б дозволяли своєчасно розпізнати перші «дзвіночки» суїцидальних думок особистості. У дослідженнях все частіше вказується, що самогубство ніколи не відбувається з однієї причини, воно, майже завжди, є наслідком цілого комплексу взаємодіючих між собою факторів.

Своє дослідження ми спрямували на визначення схильності до суїцидальності. Загальний об'єм вибірки склав 96 осіб у віковій категорії від 16 до 21 року. Опитування було проведене за методикою: Тест: схильність до суїциду (Радуга М., 2016 [9]) (рис. 1).

При аналізі результатів можливо зазначити, що серед обраних респондентів яскраво виражена можливість скоєння суїцидального акту в критичній ситуації майже у 50 % вибірки, майже 30 % респондентів демонструють наявність схильності до суїциду, виражена схильність до суїциду виявлена 5-10 % підлітків.

Встановлено, що у групі респондентів вікової категорії від 16 до 18 років не мають схильності до суїцидальних дій 20,83 % респондентів, можливість скоєння суїцидальних дій в критичній ситуації виявлено у 37,50 % респондентів, наявність схильності до суїциду виражають 29,17 % респондентів, виражена схильність до суїциду у 12,50 % респондентів.

Серед респондентів у віковій категорії від 19 до 21 року спостерігається тенденція до можливості скоєння суїцидального акту у 40,91 % респондентів, наявність схильності до суїциду – у 22,73 % респондентів, виражена схильність – 4,55 % респондентів, не мають схильності до суїциду 31,82 % респондентів.

Висновки. За результатами проведеного психодіагностичного опитування можливо вказати, що найбільш критичним віком до скоєння суїцидальних дій в рамках нашого дослідження виявилась група у віковій категорії від 16 до 18 років, оскільки найбільші

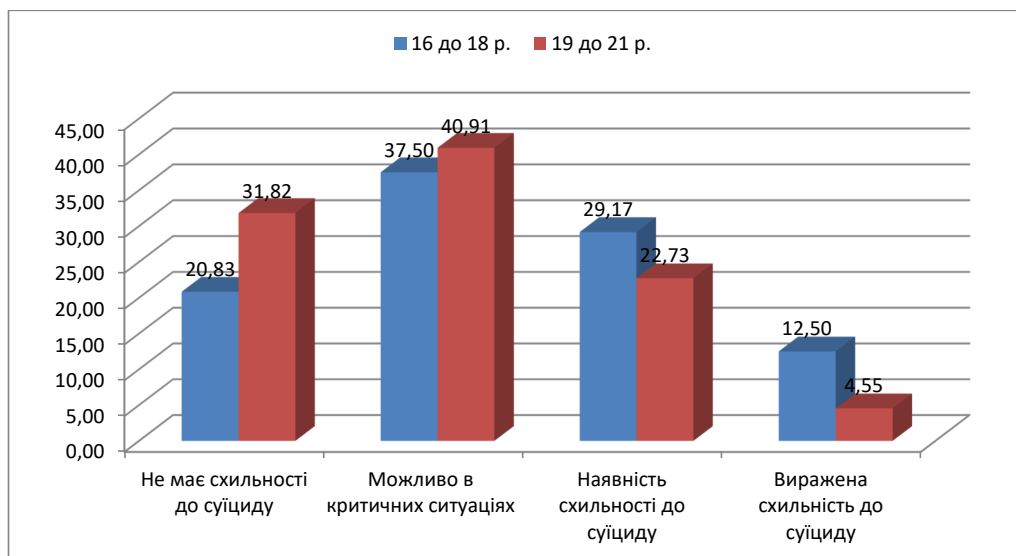

Рис. 1. Особливості схильності до суїциду серед груп респондентів

показники виявлено за шкалами: можливість скоєння суїцидального акту в критичній ситуації (ГД1 – 37,50 %) та наявність схильності до суїциду (ГД1 – 29,17 %), що складає 66,67 % із опитаних даної групи. Для осіб у віковій категорії від 19 до 21 року характерним також є можливість скоєння суїцидального акту в критичній ситуації (ГД2 – 40,91 %) та наявність схильності до суїциду (ГД2 – 22,73 %), однак, серед даної вікової категорії майже 30 % осіб не мають схильності до суїциду (ГД2 – 31,82 %).

Отже, не зважаючи на те, що в сучасній вітчизняній суїцидології проблеми пізнання сутності і значення суїцидальної поведінки зайняли одне із провідних місць, все ж можна говорити про наявність значної кількості «білих» плям в її вивченні. Ними, зокрема, є пошук інноваційних технологій в галузі прогнозування суїцидальної поведінки студентської молоді та розробка ефективних програм допомоги молодим особам, а також із профілактики можливих аутоагресивних дій.

Явно позначені соціальні та психологічні замовлення на вирішення проблеми поки не можуть задовольнити служби психологічної допомоги, організовані в останні роки в закладах вищої освіти України. Оскільки у більшості навчальних закладів такі служби не створені, до штатного розпису не було введено посади психологів, соціальних педагогів. У навчальних дисциплінах гуманітарного циклу тема «Самогубство як саморуйнівної поведінки людини» не представлена на достатньому рівні. Відсутня вона і в переліку факультативних занять більшості навчальних програм гуманітарного спрямування.

Таким чином, проведений аналіз дозволяє констатувати наявність основного протиріччя – між об'єктивною потребою в організації психологічної, психіатричної та психолого-педагогічної допомоги студентській молоді, схильної до суїцидальної поведінки, і недостатнім рівнем теоретичної та практичної розробленості проблеми запобігання суїцидальної поведінки в молодіжному середовищі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аймедов К.В. Біопсихосоціальна модель допомоги у клінічній практиці: цикл наукових праць. Одеса. Прес-кур'єр, 2016. 175 с.
2. Друзь О.В., Дзеружинская Н.О., Сироп'ятов О.Г., Гриневич Є.Г., Яновський Т.С., Черненко І.О. Судово-психіатричний аспект суїцидів у комбатантів // Психічне здоров'я. 2017. 1(50). С. 122–126.

3. Дюркгейм Э.О. Самоубийство: социологический этюд / Пер. В.А. Базарова. М., 1994. 339 с.

4. Кожина Г.М., Марута Н.О., Юр'єва Л.М., Коростій В.І., Самардакова Г.О., Гайчук Л.М., Зеленська К.О., Лещина І.В. Психіатрія та наркологія в загальній медичній практиці: навчальний посібник. Всеукраїнское специализированное издательство «Медицина» 2019. 344 с.

5. Корольчук М.С., Корольчук В.М., Ржевський Г.М. Практична психологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.. К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2017. 728 с.

6. Купер Дж. Э. Карманное руководство к МКБ-10. Классификация психических и поведенческих расстройств с глоссарием и исследовательскими диагностическими критериями. Пер. с англ. Д. Полтавца. Киев : Сфера, 2000. 464 с.

7. Лебедєв Д.В., Назаров О.О., Тімченко О.В., Христенко В.Є., Шевченко І.О. Психологія суїцидальної поведінки: посібник / за заг. ред. проф. О.В. Тімченка. Харків, 2007. 129 с.

8. Психологія суїциду: навчальний посібник / за ред. В.П. Москальця. Київ, Івано-Франківськ : Плай, 2002. 249 с.

9. Радуга М. Загадки человека. Изд-во : Весь. 2016. 256 с.

10. Суїцидологія: навчальний посібник для лікарів інтернів з спеціалізації «Психіатрія». Запоріжжя, 2020. 87 с

11. Фрейд З. Психоаналитические этюды. под ред. Д. И. Донского, В.Ф. Кругланского. Харьков : Фолио, 2005. 255 с.

12. Юрьева Л.Н. Клиническая суицидология. Монография. Днепропетровск : Пороги, 2006. 472 с.

13. Giner L., Blasco-Fontecilla H., Perez-Rodriguez M. M. Personality disorders and health problems distinguish suicide attempters from completers in a direct comparison. *Uknowledge*. 2013. P. 69–78.

14. Haw C., Hawton K., Gunnell D. Economic recession and suicidal behaviour: possible mechanisms and ameliorating factors. *International Journal of Social Psychiatry*. 2015. № 61(1). P. 73–81.

15. Kanwar A., Malik S., Prokop L.J. The association between anxiety disorders and suicidal behaviors: a systematic review and meta-analysis. *Depress Anxiety*. 2013. № 30. P. 17–29.

16. Mann J. A Systematic review of the predictions of the interpersonal-psychological theory of suicidal behavior // *Clin Psychol Rev* 2016 № 46. P. 34–45.

17. Patterson S. Suicide risk screening tools and the youth population. *J Child Adolesc Psychiatr Nurs*. 2016. № 29(3). P. 118–126.

18. Wasserman D. The role of genetics in promoting suicide prevention and the mental health of the population. Preface. *Eur. Psychiatry*. 2010. Vol. 25. № 5. P. 249.

19. World Health Organization. The world health report 2017. Mental Health: New Understanding, New Hope. 2018. P. 200.

ОСОБЛИВОСТІ КОНФІГУРАЦІЇ ОСОБИСТІСНИХ МЕЖ У СТУДЕНТІВ РІЗНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

CONFIGURATION PECULIARITIES OF PERSONAL BOUNDARIES OF STUDENTS OF DIFFERENT MAJORS

У статті автори розкривають одну з важливих та актуальних тем – специфіку конфігурації особистісних меж у студентів різних спеціальностей. На основі наукових розвідок підкреслено, що психологічні межі особистості – це психологічне утворення, яке виникає в результаті інтеракції або встановлення паритетних суб'єкт-суб'єктних відносин, обумовлюючи прагнення індивіда зберегти автентичність, водночас реалізувати необхідність соціальної інтеграції та адаптації. Психологічний особистісний простір дає змогу особистості забезпечити її недоторканість, зберегти ідентичність, сприяє самопрезентації, захисту від маніпулятивного та інших негативних впливів із боку інших осіб. Несформовані або розмиті межі призводять до проблем самоідентифікації особистості та труднощів в міжособистісному спілкуванні. Досить легко потрапити під емоційне зараження та психологічний тиск ззовні, якщо особистісні межі невизначені, мають характер дифузності. Емпірична частина представлена порівняльним аналізом низки показників у групі студентів-психологів та програмістів. Зокрема, аналізу піддавалися такі параметри як: емоційні бар'єри у міжособистісному спілкуванні, прояв труднощів у побудові емоційного міжособистісного спілкування, суверенність фізичного тіла та території, рівень суверенності соціальних зв'язків та цінностей, прояв загального показника суверенності психологічного простору, показники основних компонентів конфігурації психологічних меж. З метою визначення ступеню статистично значимих відмінностей досліджуваних змінних між групами студентів-психологів та студентів-програмістів застосованій U-критерій Манна-Уїтні. Доведено, що рівень середовищної чутливості, реактивних меж, проактивної керованості меж, суверенності психологічного простору, суверенності фізичного тіла у студентів-психологів статистично вищий, ніж у студентів-програмістів. Простежується відмінність у рівні прояву проникності психологічних меж, де отримані значення статистично вищі у студентів-програмістів, ніж у респондентів іншої групи.

Ключові слова: особистісні межі, бар'єри у міжособистісному спілкуванні, суверенність, психологічний простір, негнучкість.

In this article, the authors reveal one of the important and actual topics: personal boundaries configuration specifics of students of different majors. Based on scientific research, it is emphasized that the psychological boundaries of the individual is a psychological formation that arises from the interaction or establishment of parity subject-to-subject relations, determining the individual's desire to preserve authenticity while realizing the need for social integration and adaptation. Psychological personal space allows a person to ensure its inviolability, preserve identity, promotes self-presentation, protection from manipulative and other negative influences from others. Unformed or blurred boundaries lead to problems of self-identification and interpersonal communication. It is quite easy to get under emotional infection and psychological pressure from the outside, if personal boundaries are uncertain, have the character of diffusion. The empirical part is represented by a comparative analysis of a number of indicators in the group of students-psychologists and programmers. In particular, the following parameters were analyzed: emotional barriers in interpersonal communication, difficulties in building emotional interpersonal communication, the sovereignty of the physical body and territory, the level of sovereignty of social ties and values, the manifestation of the general sovereignty of psychological space, indicators of basic configuration components of psychological limits. In order to determine the degree of statistically significant differences among the studied variables between groups of students of psychology and students of programming, Mann-Whitney U-test was used. It is proved that the levels of environmental sensitivity, reactive boundaries, proactive controllability of boundaries, sovereignty of psychological space, sovereignty of the physical body of psychology students are statistically higher than of students of programming. There is a difference in the level of manifestation of the permeability of psychological boundaries, where students-programmers have statistically higher obtained values than the respondents of the other group.

Key words: personal boundaries, barriers of interpersonal communication, sovereignty, psychological space, inflexibility.

УДК 159.9:316.6
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.18>

Барабашук Г.В.

к. психол.н.,
асистент кафедри практичної психології
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Душкевич М.М.

к. психол.н.,
доцент кафедри практичної психології
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Вступ. У наукових розвідках зазначається, що погане уміння людини вибудовувати та регулювати психологічні межі в різних міжособистісних контекстах призводить до накопичення емоційної напруги, появи конфліктів, непорозумінь як в освітній площині, сім'ї, так і в професійному середовищі, та в суспільстві загалом.

У психології проблема межі, границі досліджувалася представниками різних напрямів: психоаналітичного (Д. Анзье,

Е. Джекобсон, О. Кернберг, М. Кляйн, Е. Гартманн та інші), гештальт-терапії (Ф. Перлз) та теорії поля (К. Левін). Вивченням структури психологічного простору та його часової динаміки займалися: С. Нартова-Бочавер, Т. Титаренко, О. Григор'єва, А. Драпака та інші. З погляду конструювання автентичності особистості та конфігурації особистісних меж ми опираємося на праці О. Кочубейник, П. Карелін, Т. Леві та ін.

Досліджуючи питання особистісних меж, О. Григор'єва та Т. Курилюк, запропонували авторську теоретичну модель психологічних меж особистості, в якій описують психологічні межі як психологічне утворення, яке виникає у результаті взаємодії або встановлення паритету між прагненням до збереження спонтанності й автентичності та потребою соціальної адаптації. Маються на меті два завдання особистісних меж: збереження самості у незмінному вигляді як запоруки збереження гармонійної особистості та досягнення стану особистого щастя і встановлення контактів з оточуючим світом. У зв'язку з цим, дослідниці описують, що призначенням меж є визначення ступеню задоволення соціально значимих потреб особистості та відмова від менш особистісних цінних бажань та прагнень [2, с.130].

О. Григор'єва та А. Драпака експлікують границі простору, що зумовлюють відношення до малого і великого соціуму – сім'ї, друзів, соціальних інституцій, етносу, людства. Наявність прозорих соціальних границь дозволяє сприймати соціум як «свій» або «чужий», формує простір для появи життєтворчих сенсів, конструктивних тенденцій. У випадку заблокованих меж, відбувається обмеження поля самоактуалізації особистості шляхом виникнення ксенофобії різної природи – від життєвої агресивності до нетерпимості в масштабах соціально-етнічних груп. Ступінь переживання «свого» і «чужого» обумовлює можливість особистості до діалогу і спільної творчості в будь-яких сферах життєдіяльності [3].

Виклад основного матеріалу. Психологічні процеси, що супроводжують встановлення меж у міжособистісній взаємодії та являють зміст регуляційного акту описані J. Adams у моделі, яка налічує чотири послідовних етапи в управлінні власними межами:

1. Усвідомлення. Це здатність бути чутливим до внутрішніх сигналів, що повідомляють про порушення меж і вторгнення в простір особистості ззовні. Почуття гніву, роздратування, страху, сорому, безпорадності є такими сигналами у міжособистісній комунікації.

2. Інсайт. Це когнітивний аналіз того, що відбувається у цей момент, і розуміння потреби змінити структурні параметри актуальної межі між собою та іншим.

3. Намір. Це з'ясування прийнятної поведінкової стратегії оволодіння ситуацією. Або вирішення того, чого б зараз хотілося у стосунках іншим.

4. Дія. Це мобілізація межі на поведінковому рівні та управління її характеристиками для втілення обраної стратегії [7].

Модель психологічного простору особистості (фрагмента реальності, який має важливе суб'єктивне значення), що містить опис феномену психологічних меж, наведено в роботах С. Нартової-Бочавер [5]. Особливу увагу звернено на функції психологічних меж серед яких ключовою є формування суб'єктності, тобто межі визначають, що є «Я» і що «не Я», де завершується «мій» простір починається «чужий».

Слід наголосити, що порушення функціонування психологічних меж насамперед пов'язані з їх властивістю ставати непроникними чи навпаки розчинятися у дисонансі до внутрішніх потреб, а також до комунікативної міжособистісної поведінки, на що має безпосередній вплив формування негативних моторних установок, емоційних бар'єрів, що несуть загрозу особистісній адаптації [5].

Американський дослідник Е. Hartmann запропонував концепцію психологічних меж (boundaries in the mind) як незвичний спосіб подивитися на організацію психічної діяльності. Щоб описати наявні відмінності в ментальній сфері, характері розуміння себе, інших та речей у всесвіті в контексті сильних або слабких зв'язків між сутностями (які мисляться, сприймаються), він пропонує визначати особистісні межі як товсті (щільні) і тонкі. Автор висуває гіпотезу, що спосіб організації меж залежить від багатьох аспектів життя: фізичного та душевного здоров'я, вибору кар'єри, міжособистісних стосунків, інтимних взаємин тощо, тому вивчення цього питання доповнить шлях розуміння людської психіки [8].

Емпіричне дослідження присвячене вивченню особливостей конфігурацій особистісних меж у студентів різних спеціальностей. Дослідження проводилось у березні 2021 року, на базі Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. Для реалізації дослідження нами було сформовану вибірку, що складалась з двох груп: перша група – студенти, що навчаються за спеціальністю «Психологія» (20 досліджуваних) та друга група – студенти, що навчаються за спеціальностями «Комп'ютерна інженерія» та «Програмування» (20 досліджуваних). Вік досліджуваних – від 18 до 23 років, середній вік досліджуваних – 21 рік. Процедура дослідження передбачала заповнення бланків електронного зразка, створених за допомогою платформи Google Forms.

Для реалізації мети та завдань емпіричного дослідження нами використовувались психодіагностичні методики: «Діагностика емоційних бар'єрів в міжособистісному спілкуванні» (В. Бойко) [1]; «Психологічна

суверенність особистості» (С. Нартова-Бочавер) [6]; «Конфігурування психологічних меж особистості» (П. Карелін) [4]. Для обробки емпіричних даних використовувалися якісний та кількісний аналіз, а також статистичний аналіз, за допомогою програми SPSS 21.

Порівнюючи отримані результати за методикою «Діагностика емоційних бар'єрів в міжособистісному спілкуванні», які зображені на рис. 1.

З'ясовано, що середній показник невміння керувати власними емоціями вищий у студентів-програмістів, ніж у студентів психологів. Відповідно, домінування негативних емоцій переважають в групі студентів-програмістів, ніж у психологів. Натомість, з незначною перевагою, зафіксовано вищі показники у студентів-психологів в прояві таких емоційних бар'єрів: «Небажання зближуватися з людьми на емоційній основі» та «Негнучкість, невиразність емоцій».

Згідно отриманих результатів (рис. 2), які вказують на загальний показник прояву труднощів у побудові емоційного міжособистісного спілкування: 50% студентів-програмістів демонструють надмірний рівень труднощів, 40% високий і 10% середній. У порівнянні студенти-психологи демонструють дещо нижчі показники: 40% досліджуваних властивий надмірний рівень труднощів, 30% високий, 20% середній, і 10% низький рівень. Ці данні свідчать, що

Рис. 1. Порівняння профілю емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні у групі студентів психологів та програмістів

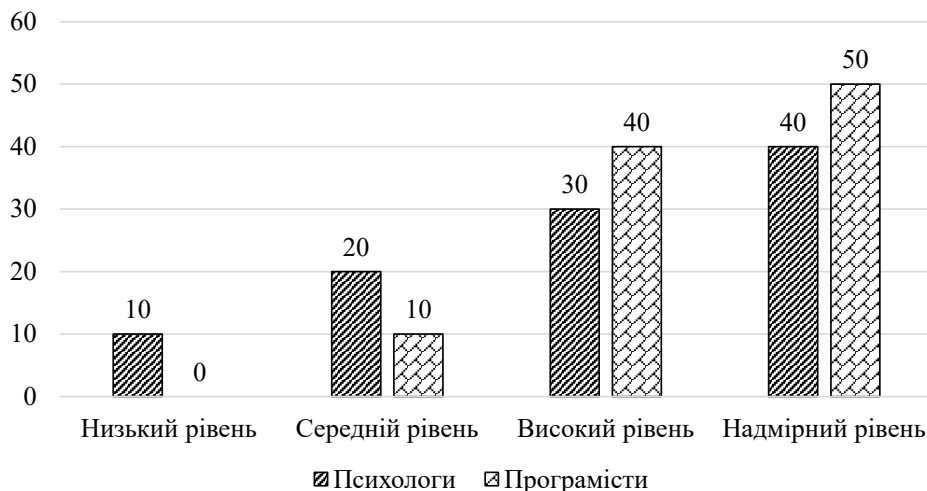

Рис. 2. Рівень прояву труднощів у побудові емоційного міжособистісного спілкування у групі студентів психологів та програмістів (у %)

студенти-програмісти переважно мають труднощі у емоційному спілкуванні, емоції заважають їм встановлювати контакти з людьми, вони схильні до дезорганізованих реакцій або станів, більше ніж студенти-психологи, які проявляють кращу саморегуляцію емоцій у міжособистісному спілкуванні.

Порівнюючи показники осіб обох груп за методикою «Психологічна суверенність особистості» С.Нартової-Бочавер, ми виявили, що за шкалою «Суверенність фізичного тіла», депривована суверенність фізичного тіла наявна в обох групах, з надмірним переважанням у групі студентів-програмістів (60% досліджуваних), натомість лише 15% студентів-психологів проявляють дану ознаку (див. рис. 3). Зокрема надмірна суверенність фізичного тіла діагностовано у 15% осіб студентів-програмістів та у 5% студентів-психологів.

За шкалою «Суверенність території» виражений показник депривованості особистісної границі простежується у досліджуваних з групи студентів-програмістів – 65% опитаних, проти 35% у студентів-психологів.

Спираючись на отримані дані, можна стверджувати, що студенти-програмісти мають високу проникність психологічного простору у сфері соматичного (тілесного) благополуччя, і переважно характеризуються відсутністю територіальних кордонів, які часто можуть порушуватися іншими людьми. Також присутня частка надмірної суверенності фізичного тіла, що виникає як прояв компенсації у відповідь на високо інтервентований вплив.

Порівнюючи показники респондентів обох груп на рис. 4, ми виявили, що за шкалою «Суверенність соціальних зв'язків»

депривовані особистісні межі демонструють на одному рівні досліджувані обох груп (60% респондентів). Також простежується наявність надмірно суверенної межі серед 10% опитаних студентів-програмістів та 5% – студентів-психологів. Решта досліджуваних мають нормативну суверенність соціальних зв'язків.

За шкалою «Суверенність цінностей» більшість студентів в обох групах мають нормативну суверенність (75% досліджуваних у групі студентів-психологів та 60% досліджуваних у групі студентів-програмістів). У 5% респондентів кожної з груп виявлено надмірну суверенність, у решти встановлено депривовану суверенність цінностей. Отримані дані, дозволяють нам припустити, що для досліджуваних в обох групах характерно контролювати власне соціальне життя, міжособистісні контакти, очікувати схвалення зі сторони найбільш наближеного оточення. Натомість студенти-психологи та студенти-програмісти мають свободу смаків і світогляду, вільно виражають ідеї, які генерують, цінують власну життєву позицію.

Досліджуючи загальний показник суверенності психологічного простору особистості (рис. 5), нами визначено, що 60% студентів-психологів мають нормативну суверенність, 35% депривовану і 5% надмірну. Порівнюючи результати, отримані в ході дослідження, встановлено, що студенти-програмісти демонструють високий показник депривованої суверенності (65% респондентів), 5% досліджуваних має надмірну, і решта – нормативну суверенність психологічного простору (30 % респондентів). Відповідно, порівняння показників обох груп дає змогу зробити висновок про те, що

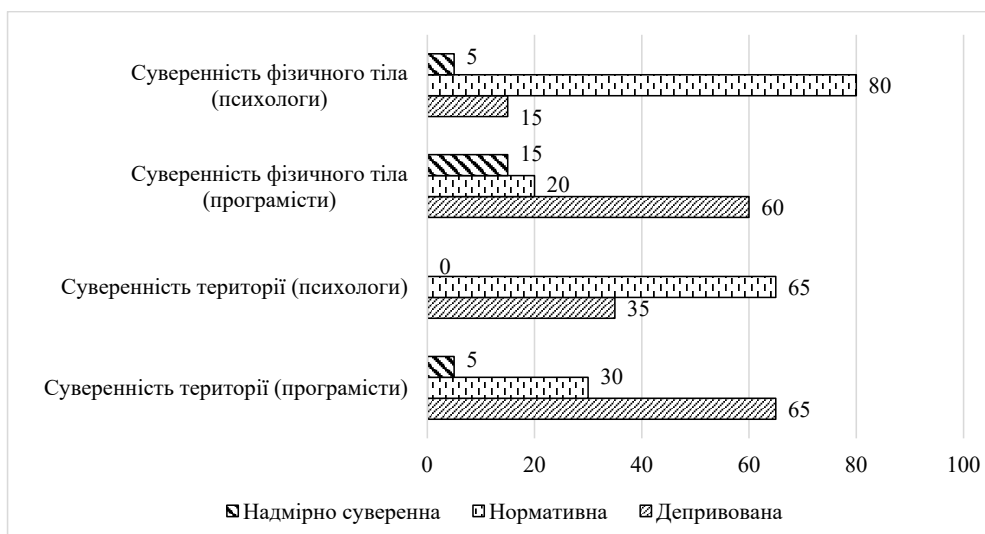

Рис. 3. Рівень суверенності фізичного тіла та території у студентів психологів та програмістів (у %)

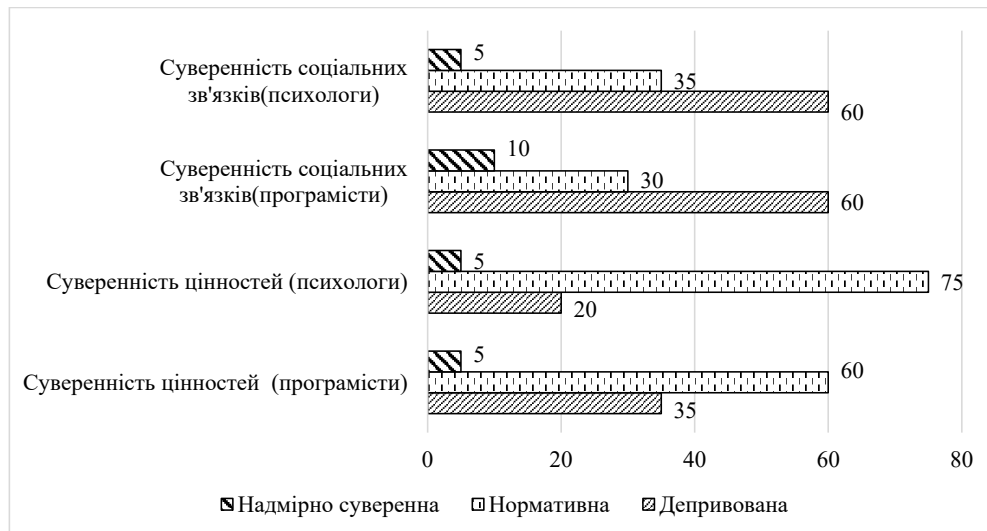

Рис. 4. Рівень суверенності соціальних зв'язків та цінностей у студентів психологів та програмістів (у %)

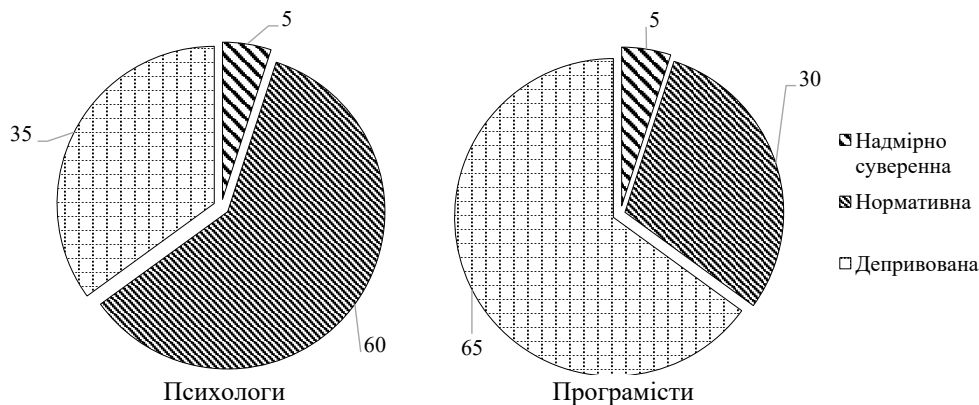

Рис. 5. Рівень прояву загального показника суверенності психологічного простору у студентів психологів та програмістів (у %)

студенти-програмісти мають більш порушений психологічний простір, аніж студенти-психологи. Студенти-психологи частіше переживають відчуття автентичності, своєї доречності у просторових і життєвих обставинах, натомість студенти-програмісти переживають проникність власного психологічного простору, схильні прислухатися до волі інших людей та обставин, частіше проявляють *надмірну суверенність* як відповідь на високо інтервентований вплив.

Вивчаючи основні компоненти конфігурації психологічних меж особистості у студентів психологів та програмістів, за методикою «Конфігурування психологічних меж особистості» П. Кареліна [4], ми виявили (рис. 6.): середній показник середовищної чутливості, реактивної чутливості та проактивної керованості меж вищий у групі студентів-психологів, ніж у студентів-про-

грамістів. Натомість студенти-програмісти демонструють вищий середній показник за шкалою проникності психологічних меж. Шкала організмичної чутливості знаходиться на одному рівні для опитуваних обох груп.

Отримані результати, дозволяють нам припускати, що студенти-психологи мають підвищену середовищну чутливість й інтенсивніше реагують на зовнішні вторгнення, зосереджуючись на власному емоційно-афективному стані. Також проявляють здатність чинити вербальний чи невербальний, фізичний опір у відповідь на неприйнятне чи агресивне поведіння з власним комунікативним простором. Студенти-психологи демонструють більшу орієнтованість на власні бажання, потреби та інтереси при встановленні психологічних меж, натомість студенти-програмісти більше довіряють

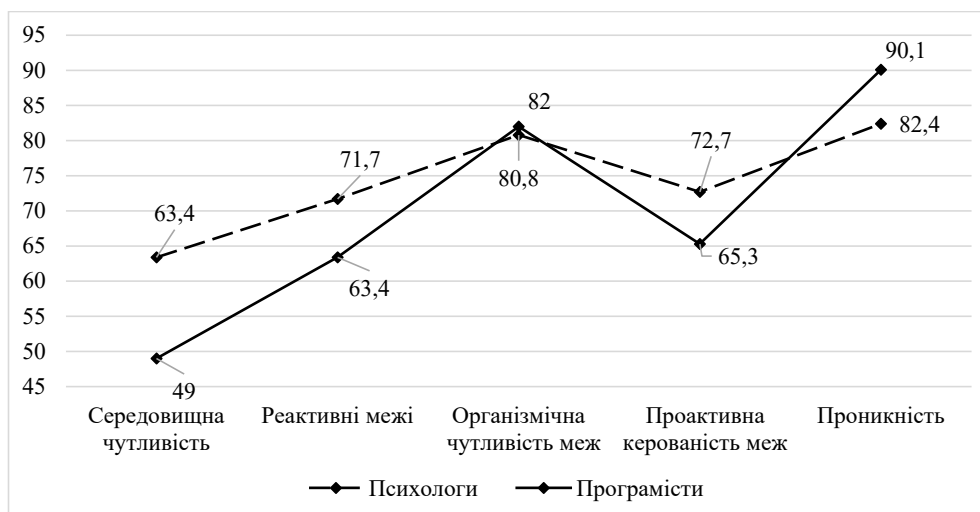

Рис. 6. Середні показники основних компонентів конфігурації психологічних меж особистості у студентів психологів та програмістів

діадному партнеру при комунікації, частіше запрошуючи до близького контакту, і готові розділити з ним індивідуальний простір. Варто зауважити, що у респондентів обох груп на високому рівні продемонстрована організмична чутливість меж, це свідчить, що досліджувані студенти усвідомлюють відповідність чи невідповідність поточних конфігурацій власних психологічних меж актуальним просторовим потребам.

Для визначення ступеню значимості відмінностей серед досліджуваних змінних між групами студентів-психологів та студентів-програмістів ми використали непараметричний критерій – U-критерій Манна-Уїтні. Аналізу піддавалися різні категорії. Виявлені наступні статистично достовірні відмінності між двома групами. (табл. 1.)

Дослідження виявило відмінності в прояві *середовищної чутливості* в групі студентів-психологів та студентів-програмістів ($U=81,0$; $p=0,001$), реактивних меж ($U=115,0$; $p=0,021$), проактивної керованості меж ($U=111,0$; $p=0,016$), проникності

($U=276,0$; $p=0,040$), суверенності психологічного простору ($U=125,0$; $p=0,043$), суверенності фізичного тіла ($U=120,0$; $p=0,029$).

Отримані результати, дозволяють нам припускати, що студенти-психологи мають підвищену середовищну чутливість й інтенсивніше реагують на зовнішні вторгнення, зосереджуючись на власному емоційно-афективному стані. Також проявляють здатність чинити вербальний чи невербальний, фізичний опір у відповідь на неприйнятне чи агресивне поведіння з власним комунікативним простором. Студенти-психологи демонструють більшу орієнтованість на власні бажання, потреби та інтереси при встановленні психологічних меж, натомість студенти-програмісти більше довіряють діадному партнеру при комунікації, частіше запрошуючи до близького контакту, і готові розділити з ним індивідуальний простір. Варто зауважити, що у респондентів обох груп на високому рівні продемонстрована

Таблиця 1
Статистично достовірні показники відмінностей між групою студентів психологів та програмістів

Параметр	Середній ранг для студентів програмістів	Середній ранг для студентів психологів	Значення U-критерію Манна-Уїтні	p-рівень значущості
Середовищна чутливість	14,55	26,45	81,00	0,001
Реактивні межі	16,25	24,75	115,00	0,021
Проактивна керованість меж	16,08	24,92	111,50	0,016
Проникність	24,30	16,70	276,0	0,040
Суверенність психологічного простору	16,78	24,22	125,50	0,043
Суверенність фізичного тіла	16,50	24,51	120,0	0,029

організмнічна чутливість меж, це свідчить, що досліджувані студенти усвідомлюють відповідність чи невідповідність поточних конфігурацій власних психологічних меж актуальним просторовим потребам.

Для визначення ступеню значимості відмінностей серед досліджуваних змінних між групами студентів-психологів та студентів-програмістів ми використали непараметричний критерій – U-критерій Манна Уїтні. Аналізу піддавалися різні категорії. Виявлені наступні статистично достовірні відмінності між двома групами. (табл. 1.)

Дослідження виявило відмінності в прояві *середовищної чутливості* в групі студентів-психологів та студентів-програмістів ($U=81,0$; $p=0,001$), реактивних меж ($U=115,0$; $p=0,021$), проактивної керованості меж ($U=111,0$; $p=0,016$), проникності ($U=276,0$; $p=0,040$), суверенності психологічного простору ($U=125,0$; $p=0,043$), суверенності фізичного тіла ($U=120,0$; $p=0,029$).

Встановлено, що рівень середовищної чутливості, реактивних меж, проактивної керованості меж, суверенності психологічного простору, суверенності фізичного тіла у студентів-психологів статистично вищий, ніж у студентів-програмістів. Простежується відмінність у рівні прояву проникності, де отримані значення статистично вищі у студентів-програмістів, а ніж студентів-психологів.

Висновки з проведеного дослідження.

Проведене дослідження показало що конфігурація психологічних меж у студентів різних спеціальностей має відмінність на рівні статистичної значимості за такими параметрами як: середовищна чутливість, реактивність меж, проактивне регулювання меж, межова проникність, суверенність психологічного простору та фізичного тіла.

Зокрема, майбутні психологи здатні відстоювати власні межі при агресивному вторгненні в процесі міжособистісної взаємодії, мають можливість зосереджуватися і розрізняти зміни в емоційному стані під час спілкування. Для захисту особистісних меж обирають поведінкову стратегію – емоційного дистанціювання та ригідність. Студенти-програмісти демонструють високу проникність власних психологічних меж, як результат – переживають негативні емоції та неспроможність до саморегуляції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. Москва : Наука. 1996. 250 с.
2. Григор'єва О. В., Курилюк Т.І. «Топографічна» структура особистості та можливості її дослідження. *Актуальні проблеми сучасної психології: матеріали конференції Волинського державного університету ім. Лесі Українки*. 2006. С. 129–140.
3. Григор'єва О.В., Драпака А. В. Психологічні межі особистості та метод оцінки їх сформованості. *МП Психологія*. 2007. № 2. С. 8–16.
4. Карелін П.А. Особливості психологічних меж особистості у різних комунікативних контекстах: дис. ... канд. психол. н.: 19.00.05, Київ, 2019. 291 с.
5. Нартова-Бочавер С.К. Понятие «психологическое пространство личности» и его эвристические возможности. *Психологическая наука и образование*. 2002. С. 35–42.
6. Нартова-Бочавер С. К. Новая версия опросника «Суверенность психологического пространства». *Психологический журнал*. 2014. № 3. С. 105–119.
7. . Adams J. Boundary issues: using boundary intelligence to get the intimacy you want and the independence you need in life, love, and work. Published by John Wiley, New Jersey. 2005. 252 p.
8. Hartmann E. Boundaries in the mind: a new psychology of personality. *Ernest Hartmann*. New York : BasicBooks, 1991. 274 p.

«ТОЛЕРАНТНОСТІ ДО НЕВИЗНАЧЕНОСТІ» ЯК РЕСУРС ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ В УМОВАХ КОРОНАВІРУСНОЇ ХВОРОБИ (COVID-19)

«TOLERANCE TO UNCERTAINTY» AS A RESOURCE OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF POLICE OFFICERS IN THE CONDITIONS OF CORONAVIRUS DISEASE (COVID-19)

У статті здійснено аналіз толерантності до невизначеності, яка є актуальною в сьогоденні. Оскільки через мінливість сучасності люди постійно перебувають у стані як внутрішньої, так і зовнішньої невизначеності, що вимагає від них витриманості й психологічної гнучкості. Зазначено, що конструкт толерантності до невизначеності, методологічні підходи до його вивчення і шкали діагностики були розроблені в зарубіжній психології і, починаючи з 90-х років ХХ століття, відбувається збільшення кількості досліджень толерантності до невизначеності в прикладних сферах діяльності (управління, медицина), зв'язку толерантності з широким спектром пізнавальних, особистісних, поведінкових особливостей людини.

Акцентовано, що особливої актуальності проблема невизначеності набуває у зв'язку з пандемією COVID-19, оскільки життя в період карантину диктує нові умови зміни торкаються як макросоціального рівня, так і рівня психіки окремої особистості.

У статті представлено результати вивчення психоемоційного стану поліцейських та формування толерантності до невизначеності в умовах коронавірусної хвороби (COVID-19). Дослідження проводилось серед правоохоронців поліції Львівщини у період з квітня по листопад 2020 року. Результати дослідження показали, що 92% поліцейських не мають депресивних симптомів і для 85 % з них корона вірусна хвороба та карантинні обмеження не вплинули на зміни у психоемоційному стані. Найбільше, що їх турбувало в період високого рівня захворюваності, це стан свого здоров'я та близьких. Визначено, що психологічне благаполуччя особистості має пряму залежність від загрози її фізичному здоров'ю.

Резюмовано, що для поліцейських притаманна така особистісна риса як «толєрантність до невизначеності», яка проявляється у здатності переживати позитивні емоції в неоднозначних ситуаціях, стресостійкості до неможливості планування й передбачення, адаптаційному потенціалі до змін.

Ключові слова: пандемія COVID-19, толєрантність до невизначеності, психоемоцій-

ний стан, стресостійкість, психологічне благаполуччя.

The article analyzes the tolerance for uncertainty, which is relevant in modern conditions. Due to the variability of modernity, people are constantly in the state of both internal and external uncertainty, which requires mellowness and psychological flexibility. It has been noted that the construct of tolerance to uncertainty, methodological approaches to its study and diagnostic scales have been developed in foreign psychology and since the 90s of the twentieth century there is an increase in research on tolerance to uncertainty in applied areas (management, medicine), communication tolerance with a wide range of cognitive, personal, behavioural characteristics of a human.

It has been emphasized that the problem of uncertainty is especially relevant in connection with the COVID-19 pandemic, as the life in the quarantine period dictates new conditions of change affecting both the macro-social level and the mental level of the individual.

The article presents the results of studying the psycho-emotional state of police officers and the formation of tolerance for uncertainty in the context of coronavirus disease (COVID-19). The survey was conducted among law enforcement officers of the Lviv region in the period from April to November 2020. The results of the study showed that 92% of police officers did not have depressive symptoms and for 85% of them coronary heart disease and quarantine restrictions did not affect changes in psycho-emotional state. What worried them most during the high morbidity was the state of their health and the health of their loved ones. It has been determined that the psychological well-being of an individual is directly dependent on the threat to his physical health.

It has been summarized that police officers have such a personality trait as «tolerance for uncertainty», which is manifested in the ability to experience positive emotions in ambiguous situations, stress resistance to the inability to plan and predict, adaptive capacity for change.

Key words: COVID-19 pandemic, tolerance to uncertainty, psychological and emotional state, stress resistance, psychological well-being.

УДК 316.6

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.19>

Бардин Н.М.

майор поліції, старший психолог відділу психологічного забезпечення управління кадрового забезпечення Головного управління Національної поліції у Львівській області

Пряхіна Н.О.

к.психол.н., доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарної підготовки Львівський державний університет внутрішніх справ

Пташник-Середюк О.І.

к.соц.н., доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Прикарпатський факультет (м. Івано-Франківськ) Національної академії внутрішніх справ

Сучасне суспільство характеризується тим, що люди постійно перебувають у стані як внутрішньої, так і зовнішньої невизначеності, що вимагає від них витриманості й психологічної гнучкості. У таких умовах люди повинні вміти швидко приймати рішення навіть в умовах обмеженого чи надлишкового доступу до інформації. Тобто, для успішного функціонування, необхідно вміти застосовувати власні вну-

трішні ресурси в ситуаціях невизначеності. У цьому аспекті особливої актуальності набувають дослідження пов'язані з аналізом поняття толерантності до невизначеності.

Поняття толерантності до невизначеності вивчається у психології протягом 70 років. У багатьох роботах, присвячених історії конструкту і актуального стану його вивчення, відправною точкою вважаються роботи по дослідженню авторитарної осо-

бистості Т. Адорно і його колег Р. Сендфорд, Е. Френкель-Брунсвік, Д. Левінсона. В рамках досліджень відмінностей психології сприйняття і їх впливу на особливості авторитарної особистості вони прийшли до висновку про небажаність однозначності сприйняття, яку позначали як «інтолерантність до невизначеності» і трактували її як синонім поняття «ригідність», нездатність людини впоратися зі складністю навколишнього світу [2, 3, 4].

За час вивчення толерантності до невизначеності було накопичено велику кількість теоретичних підходів і емпіричних даних, які розкривають окремі аспекти цього феномена. Так, дослідник А. І. Гусєв пропонує виділяти в історії становлення цього конструкту такі етапи:

1) 1950–1970 роки Перший етап досліджень припав на. В цей час в роботах Е. Френкель – Брунсвік б описаний сам феномен як особистісна риса і особливість перцептивної сфери. Розроблено перші опитувальники толерантності до невизначеності, в тому числі шкала С. Баднера і дано характеристики інтолерантності до невизначеності особистості.

2) Другий етап – 1970 по 1980 роки. Активний інтерес до даної проблеми з боку представників різних напрямків психології. Досліджується сам феномен, його взаємозв'язку з особистісними характеристиками, особливостями мислення, віковими особливостями людини. З'являються нові вимірвальні шкали А. МакДональда і Р. Нортон.

3) З 1980 по 1990 роки – зниження інтересу до даної проблематики. Толерантність до невизначеності вивчається в соціальній психології, проводяться дослідження в різних вікових групах, з'являються нові вимірвальні шкали.

4) З 1990 року – зростаючий інтерес до проблеми. Проведення великого числа досліджень толерантності до невизначеності в прикладних сферах діяльності (управління, медицина), зв'язку толерантності з широким спектром пізнавальних, особистісних, поведінкових особливостей людини. Наприклад, креативність, потреба в точності, поведінкова експресія. У цей період були розроблені шкала Д. Маклейн, опитувальник толерантності до невизначеності Т. В. Корнілової [1].

Таким чином, конструкт толерантності до невизначеності, методологічні підходи до його вивчення і шкали діагностики були розроблені в зарубіжній психології.

Сучасна соціальна ситуація сприймається і описується у різних дослідженнях, як ситуація невизначеності і нестабільності, що вимагає від суб'єктів активності відпо-

відної поведінкової реакції. Особливої актуальності проблема невизначеності набуває у зв'язку з пандемією COVID-19, яка є серйозним випробуванням для всього людства. Це пов'язано, насамперед, з тим, що життя в період карантину диктує нові умови. Зміни торкаються як макросоціального рівня, так і рівня психіки окремої особистості. Невизначеність одночасно виявляється як у повсякденному житті, так і під час міжособистісного спілкування, під час прийняття рішень, як у навчальній, так і в професійній сфері. До факторів, що породжують невизначеність варто віднести незрозумілий характер розвитку ситуації, нечіткі критерії результативності, а також відсутність необхідної інформації щодо передумов виникнення цієї ситуації та прогнозів щодо її розвитку в майбутньому. Саме це і зумовило здійснити дослідження формування толерантності до невизначеності серед правоохоронців, які не зважаючи на карантинні обмеження продовжували виконувати свої функціональні обов'язки в очному форматі.

Методи дослідження. Вивчення психоемоційного стану поліцейських в умовах коронавірусної хвороби (COVID-19) здійснювалося серед правоохоронців поліції Львівщини за допомогою методики «Шкала оцінки рівня депресії (PHQ-9)» і авторського опитувальника «Анкета для вивчення психоемоційного стану поліцейських в умовах карантину (COVID-19)». Дослідження проводилось у період з квітня по листопад 2020 року серед поліцейських блоку кримінальної поліції, досудового розслідування та превентивної діяльності Головного управління Національної поліції у Львівській області.

Результати дослідження. На початку дослідження кожному респонденту було запропоновано відповісти на запитання кластера «Шкала оцінки рівня депресії», що дозволяє виявити депресивні симптоми особистості. Здійснивши аналіз отриманих відповідей, було визначено, що для поліцейських Львівщини, що взяли участь в дослідженні, є характерними такі рівні депресивних станів:

у 57% респондентів відсутні ознаки депресії;

у 35% присутні мінімальні ознаки; для 6% опитаних притаманні ознаки легкої депресії;

1% демонструє характерні ознаки помірної депресії;

та 1% має ознаки середньої та важкої форм депресії (табл. 1).

Опитувальник вивчення психоемоційного стану поліцейських у умовах карантину (COVID-19) складався із запитань, які

Результати за методикою «Шкала оцінки рівня депресії»

% кількість опитаних	Результати опитування із оцінки самопочуття					
	1. Відсутність депресії	2. Мінімальна депресія	3. Легка депресія	4. Помірна депресія	5. Депресія середньої важкості	6. Важка депресія
100%	57%	35%	6%	1%	0,7%	0,3%

стосувалися визначення стану ментального самопочуття правоохоронців в умовах невизначеності, спричиненій поширенням коронавірусної хвороби та несенні служби в нових нетипових для них умовах.

Перше запитання анкети стосувалося того, чи відбулися зміни психоемоційного стану респондентів в умовах пандемії корона вірусу. 19% опитаних зазначили, що їхній психоемоційний стан зазнав змін у зв'язку з пандемією. Відрадно, що для 81% опитаних правоохоронців не зазнали подібних психоемоційних потрясінь (рис. 1)

На запитання «Якщо Ваш психоемоційний стан змінився, то в якому напрямку?», 12% опитаних вказали, що «погіршився», 3% – «покращився» та 85% обрали варіант відповіді, що стан самопочуття залишився «стабільним» (див. рис. 2).

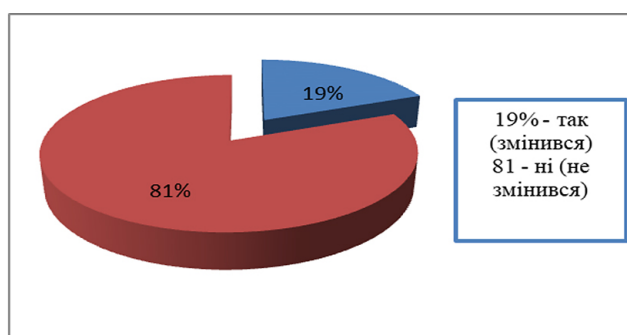

Рис. 1. Розподіл відповідей респондентів щодо зміни психоемоційного стану в умовах пандемії коронавірусу

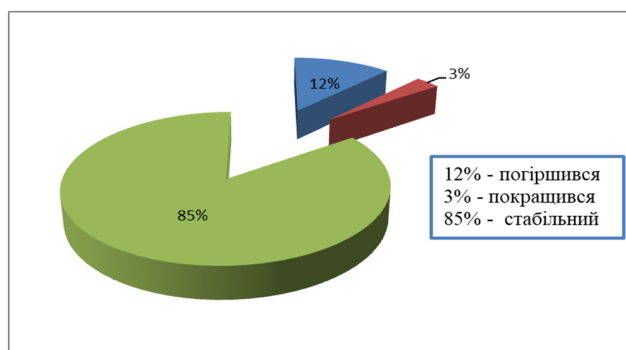

Рис. 2. Розподіл відповідей респондентів щодо вектору змін психоемоційного стану

Якщо порівняти відповіді респондентів на перше і друге запитання, яке є уточнюючим першого, то варто зазначити, що спостерігаються певні відмінності чи то неточності у відповідях опитаних. Оскільки, про зміни у психоемоційному стані у відповідях на друге запитання повідомили 15% респондентів, тоді як на перше 19%. Так, як друге запитання є більш деталізованим, то результати відповідей на нього можна вважати більш достовірними.

Наступним було запитання яке стосувалося видів «емоцій та станів, які найчастіше супроводжували поліцейських від березня до листопада 2020 року». Відповіді респондентів розподілилися таким чином:

- 1) тривога про рідних;
- 2) тривога, страх про своє здоров'я;
- 3) радість;
- 4) невизначеність, невпевненість;
- 5) злість, роздратування, агресія;
- 6) порушення сну;
- 7) розчарування;
- 8) сум;
- 9) порушення харчової поведінки;
- 10) стрес;
- 11) апатія;
- 12) порушення пам'яті, проблеми з увагою, мисленням (див. рис. 3).

Основною емоцією у період пандемії, як бачимо, є тривога, яка є тією емоцією, що попереджає особу про небезпеку й мобілізує до відповідних дій. І тому тривога про власне здоров'я та здоров'я близьких є очікуваною емоцією у період пандемії, яка допомагає вчасно помітити загрозу та вжити заходів щодо її запобігання. Разом з тим, система тривоги, перебуваючи у постійному напруженні, може «вийти з ладу» і сформувати страх небезпеки якої немає, що може призвести до розвитку тривожних станів. Свідченням цього є відповіді респондентів, які зазначили, що за час корона вірусної пандемії вони часто відчували злість, роздратування, агресію, мали порушення сну.

Окремий блок запитань Анкети передбачав з'ясування рівня самооцінки психологічного благополуччя поліцейських. Респондентам було запропоновано оцінити рівень власного самопочуття (за шкалою від 1 до 10 (де 1-найгірший стан, 10-найкраще самопочуття) на 3 етапах пандемії Covid-

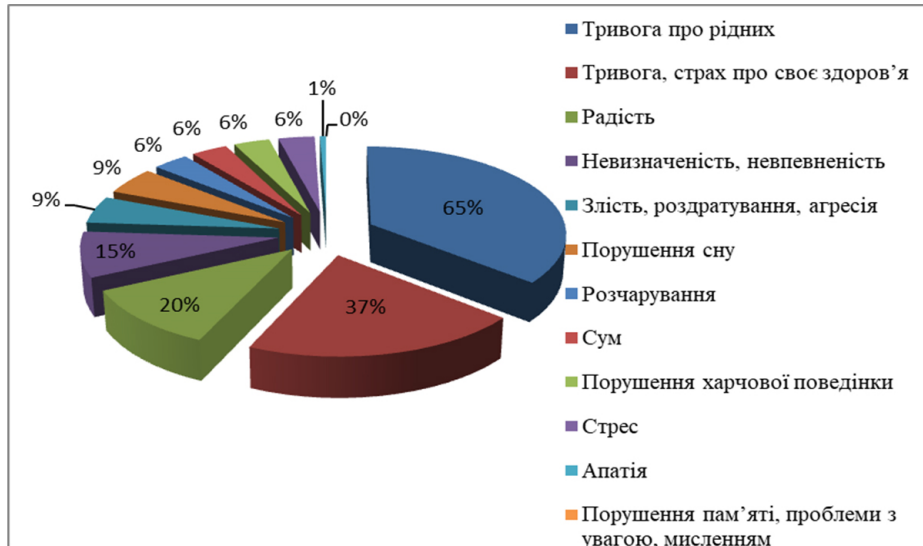

Рис. 3. Результати відповідей респондентів на запитання «Які емоції та стани найчастіше Вас супроводжували від березня 2020 до сьогодні?»

19 у 2020 році (період весни, літа та осені). Опрацьовані результати засвідчили, що на кожному із запропонованих етапів, рівень самопочуття поліцейських коливався в діапазоні від 7,1 до 7,8. Узагальнені дані наведені в таблиці 2.

Як видно з результатів таблиці, що найнижчий рівень самопочуття бу в зафіксований навесні 2020 року, коли розпочалося збільшення хворих на коронавірусну інфекцію в Україні. Зі спадом рівня захворюваності улітку 2020 року рівень психологічного благополуччя зростає і, відповідно, восени, коли знову спостерігається збільшення захворюваності, він знижується. Отже, можемо зробити висновок, що психологічне благополуччя особистості має пряму залежність від загрози її фізичному здоров'ю.

Наше дослідження стосувалося визначення змін психоемоційного стану поліцейським, тому доречним було включення до переліку запитань анкети питання про способи психологічної самопомогі, які допомагають респондентам справлятися зі своїми емоціями та переживаннями у період пандемії корона вірусу. Правоохоронцям було запропоновано розмістити способи, які вони використовують для налагодження власного психоемоційного стану за часо-

тою їх використання та важливістю. Відповіді розподілилися таким чином:

1. Дотримання заходів особистої безпеки та гігієни (маски, антисептики).
2. Сім'я, спілкування з рідними. Час, проведений з дітьми.
3. Спілкування з друзями.
4. Відпочинок. Прогулянки. Вихідні.
5. Хобі, заняття улюбленою справою.
6. «Холодний мозок (розум)». Здоровий глузд.
7. Зайнятість на роботі.
8. Підтримка колег.
9. Фільми, музика, книги.
10. Водіння автомобіля.
11. Здоровий спосіб життя.
12. Спорт, фізичні навантаження.
13. Оптимізм та віра в краще.
14. Інформаційна гігієна та поінформованість.
15. Підтримка служби психологічного забезпечення.
16. Врівноваженість, зібраність та внутрішній спокій.
17. Здоровий повноцінний сон.

Як бачимо з відповідей респондентів основним способами психоемоційного розвантаження є спілкування з рідними, дітьми та друзями, заняття улюбленою справою.

Результати оцінки психологічного благополуччя в залежності від періоду поширення коронавірусної хвороби

Період поширення коронавірусної хвороби	Весна 2020 року	Літо 2020 року	Осінь 2020 року
Оцінка психологічного благополуччя (за 10-бальною шкалою)	7,1	7,8	7,3

Найбільш комфортним середовищем для них є сімейне оточення. Важливе місце посідає також і робочий колектив.

Висновки з проведеного дослідження.

Узагальнюючи огляд актуальної наукової літератури, практичні результати проведеного емпіричного дослідження, було здійснено наступні висновки. Опитування показало, що для поліцейських притаманна така особистісна риса як «толерантність до невизначеності», яка проявляється у таких рисах як:

- здатності переживати позитивні емоції в нових, неоднозначних ситуаціях, сприймаючи їх не як загрозу, але як виклик;
 - у постійній щоденній готовності до того, що може відбуватися будь-що;
 - стресостійкості до неможливості планування й передбачення;
 - здатності до комфортного переживання нестачі інформації;
 - усвідомленні власних способів привнесення визначеності, які спрацьовують автоматично;
 - швидкості та гнучкості пристосування до складних нетипових умов служби;
 - адаптаційному потенціалі до змін.
- Толерантність до невизначеності є пози-

тивною рисою, оскільки в умовах пандемії є гостра потреба в особистостях, які здатні опановувати власну поведінку. Оскільки сучасний мінливий світ загалом вимагає від соціальних акторів у ситуаціях кризової життєвої ситуації здатності вибудовування продуктивні стратегії конструювання нового досвіду та формувати систему внутрішньої регуляції й детермінації життєдіяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гусев А. И. Толерантность к неопределенности как составляющая личностного потенциала. Личностный потенциал: структура и диагностика / под ред. Д. А. Леонтьева. М. : Смысл, 2011. С. 329.
2. Корнилова Т. В. Принятие решений и риск: психология неопределенности. URL: <https://docplayer.ru> (дата звернення: 02.10.21).
3. Леонов И. Н. Толерантность к неопределенности как психологический феномен: история становления конструкта. *Вестник Удмуртского университета*. 2014. № 4. С. 43–52.
4. Чагова М. А. История и современное развитие проблемы толерантности к неопределенности в психологической науке. *Вестник по педагогике психологии Южной Сибири*. 2013. № 4. С. 77–87.

ОСОБИСТІСНІ ЯКОСТІ ВИКЛАДАЧА ЯК ПЕРЕДУМОВА ПРОФЕСІЙНОЇ УСПІШНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

PERSONAL QUALITIES OF A TEACHER AS A PREREQUISITE FOR PROFESSIONAL SUCCESS OF A FUTURE TEACHER

У статті акцентується увага на важливості переосмислення та формування нової парадигми вищої педагогічної освіти України, формування суб'єкт-суб'єктних відносин, де основна увага зосереджена на особистості викладача вищої школи, який володіє специфічною сукупністю психологічних особливостей професійної поведінки, поглядів, думок, професійна діяльність якого потребує певних особистісних, професійних, соціальних, психологічних якостей. Саме особистісні якості викладача підкреслюють його індивідуальність, завдяки якій кожен викладач представляє собою унікальну і гармонійну особистість, здатну успішно вирішувати поставлені освітні завдання та забезпечувати професійну успішність майбутніх вчителів.

Здійснено аналіз сучасних поглядів на класифікацію професійних та особистісних якостей сучасного викладача. Покладаючись на отримані теоретичні результати нами проведено дослідження, спрямоване на визначення найбільш значущих особистісних якостей викладача, які, на думку студентів, забезпечать їм професійний успіх. У дослідженні узагальнено результати отримані на основі теоретичного аналізу, спостережень, анкет, бесід зі студентами, що дало можливість проаналізувати погляди студентів щодо виділення особистісних якостей, які є важливими та які недопустимі у педагогічній діяльності. Зазначається, що студенти співвідносять свою поведінку, дії та професійний успіх в різних ситуаціях навчальної діяльності з особистістю та професіоналізмом викладача, де вагоме значення вони віддають особистісним якостям викладача.

Доводиться думка, що притаманні індивідуально-психологічні характеристики викладача (високі моральні якості, оптимізм, гуманізм, доброзичливість, зацікавленість, товариськість) відбиваються на його поведінці, а також у ставленні до предмета, який він викладає, до студентів, що в свою чергу впливає на їх подальшу професійну успішність.

Обґрунтовано необхідність розвитку професійно-особистісних якостей викладача для забезпечення ефективності сучасного педагогічного процесу, побудови індивідуального освітнього маршруту та професійного й особистісного розвитку майбутнього педагога.

Ключові слова: викладач, майбутній вчитель, особистісні якості, освітній процес, професіоналізм, професійний успіх.

The article emphasizes the importance of rethinking and formation of a new paradigm of higher pedagogical education in Ukraine, the formation of subject-subject relations, where the main focus is on the personality of a higher education teacher who has a specific set of psychological features of professional behaviour, views, opinions, whose professional activity requires certain personal, professional, social, psychological qualities. It is the personal qualities of the teacher that emphasize their individuality, thanks to which each teacher is a unique and harmonious personality, able to successfully solve educational problems and ensure the professional success of future teachers.

The modern views on the classification of professional and personal qualities of a modern teacher have been analyzed. Based on the theoretical principles, we conducted a study aimed at determining the most significant personal qualities of a teacher, which, according to students, will ensure their professional success. The study summarizes the results obtained on the basis of theoretical analysis, observations, questionnaires, interviews with students, which made it possible to analyze students' views on the selection of personal qualities that are important or intolerable in teaching. It is noted that students correlate their behaviour, actions and professional success in various situations of educational activities with the personality and professionalism of the teacher, where they attach great importance to the personal qualities of the teacher.

It is argued that the inherent individual psychological characteristics of the teacher (high moral qualities, optimism, humanism, friendliness, interest, camaraderie) affect their behaviour, as well as their attitude to the subject they teach and to the students, which in turn affects their further professional success.

The necessity of developing professional and personal qualities of the teacher for maintenance of efficiency of modern pedagogical process, construction of an individual educational itinerary and professional and personal development of the future teacher has been proved.

Key words: teacher, future teacher, personal qualities, educational process, professionalism, professional success.

УДК: 159.923:378.011.3-057.175:378.011.3-051
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.20>

Білозерська С.І.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка

Мащак С.О.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка

Постановка проблеми. Питання модернізації сутності, змісту й структури педагогічного професіоналізму та особистісних стратегій досягнення професійного успіху є сьогодні глобальною проблемою. Адже професійне існування людини, зазвичай, відображається в її професійній поведінці та світогляді, що передбачає оволодіння спеціальними знаннями, уміннями, способами мислення та діяльності. На всіх ета-

пах професійної педагогічної діяльності, саме розуміння викладача як самоорганізованого суб'єкта, актуалізує нові вимоги до його професійних і особистісних якостей та підготовки майбутнього вчителя, як професіонала. Особистість викладача є і системоутворюючим фактором професійної успішності майбутнього вчителя, бо його діяльність спрямована на використання своїх знань та професійного й життєвого

досвіду для збереження психічного здоров'я, психологічного благополуччя особистості студента, як найвищої цінності педагогічного процесу.

Однак на сучасному етапі розвитку вищої освіти досі залишаються необґрунтованими теоретичні та психолого-педагогічні особливості професійної успішності студентів у вищому педагогічному закладі та ролі професійно-особистісних якостей викладача у її формуванні. Це свідчить про актуальність проблеми – з'ясування сутності професійної успішності майбутнього вчителя, яка представляється можливим через вивчення особистісних якостей викладача.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуючи особистісні якості викладача, доцільно звернути увагу на теоретичні висновки С. Максименка про те, що «особистість являє собою складну систему, що саморозвивається. Для того, щоб вивчати саму особистість, ми повинні створити такі методи та форми навчання, які б не переривали та не зупиняли її штучно, а викликали, співіснували з нею. В ідеалі це співіснування за принципом зв'язку: ми повинні дати можливість індивіду (об'єкту навчання) вільно функціонувати та розвиватися за своїми законами, але водночас надати йому керовані можливості (природні та соціальні), підпорядковані емпіричній фіксації та перевірці» [8, с. 12]

У наукових джерелах [1; 3; 4; 5; 12] існує безліч класифікацій особистісних, професійно важливих якостей викладача, актуальність яких постійно змінюється. Деякі дослідники поділяють їх на професійно-педагогічні (професійно важливі) якості, скоріше схожі на здібності, та особистісні. Так, К. Гнезділова поділяє особистісні якості на моральні (гуманність, чесність, порядність), загальні (соціальна спрямованість, поведінка, мотиви, ціннісні орієнтації), вольові (самостійність, незалежність, діяльнісні), інтелектуальні (логіка, об'єктивність) та емоційні (саморегуляція) [6].

А. Маслоу стверджував, що ефективні викладачі характеризуються загальною орієнтацією на актуалізацію, вони, як правило, тепло ставляться до людей, проявляють автентичність, емоційну підтримку, щире співчуття до студентів [9, с. 288].

Е. Бернс описав необхідність оволодіння викладачами наступними важливими якостями, які важливі для його ефективної професійної діяльності: 1) прагнення до максимальної гнучкості; 2) здатність до емпатії; 3) вміння надати особистісну підтримку; 4) створення гармонійного освітнього середовища для самосприйняття студентом; 5) конструктивна взаємодія, сприятлива

атмосфера спілкування зі студентами; 6) емоційна врівноваженість та стійкість, впевненість у собі, життєвий тонус [2].

Перерахування можна продовжувати практично без обмежень: точок зору на те, які особисті якості важливі для викладача, стільки ж, скільки авторів, які розглядають цю тему. Така різноманітність точок зору зумовлена нескінченністю властивостей самої особистості, складністю явищ педагогічної діяльності, різноманітністю особливостей перебігу педагогічного процесу, множинністю і варіативністю дій і операцій педагогічного процесу, відмінністю теоретичних підходів до розгляду особистості, а також, як стверджує Є. І. Рогов, «залежністю особистісних якостей викладача від суспільно-історичних умов» [10, с. 62].

Основні риси особистості викладача, які представлені в характеристиці вчених та відображають його соціально-моральну, професійно-особистісну спрямованість, можна об'єднати та виділити чотири базових компоненти:

- вільна особистість, яка здатна до самовизначення у світі культури;
- гуманна особистість, яка з любов'ю ставиться до інших;
- духовно багата особистість, яка має високі духовні потреби;
- творча особистість, мисляча діалектично, яка проявляє творчість у всіх сферах життєдіяльності.

Поєднання вказаних компонентів виступає єдиним можливим варіантом реалізації особистого та професійного потенціалу майбутнього вчителя, який на думку Glazerman S., Isenberg E., Dolfin S., Bleeker M., Johnson A., забезпечить йому професійний успіх та можливість кар'єрного зростання, що відображає вертикальну модель педагогічної взаємодії [13]. Поряд із вертикальною моделлю, вченими аналізується і динамічний підхід до розкриття особистого та професійного потенціалу майбутнього вчителя, де вагому роль відіграє особистість викладача [14].

Як бачимо, як вітчизняні, так і зарубіжні науковці підкреслюють, що особистісні якості та риси викладача є гарними провісниками майбутньої професійної підготовки та професійного успіху, розвитку й формування особистості майбутнього вчителя. Викладач, як особистість, відображає не лише бажання, наміри, потреби, а й розвиток внутрішніх сил, здібностей, свідомості. Він здатний впливати на навколишній світ і бути оцінений ним. Для студентів викладач вищої освіти – це не просто людина, яка транслює певну інформацію, а людина, яку хочуть наслідувати, вміє зацікавити,

захопити, повести. Це дозволяє стверджувати, що особистість викладача відображає такий розвиток, коли «вузький» професіоналізм (рівень здібностей) зливається з розвитком людини як особистості.

В.І. Леонова зазначає, що студенти всіх курсів бачать викладача як наставника, очікують від нього розуміння, допомоги та емоційної підтримки[7]. Не одержуючи цього, вони легко втрачають початковий інтерес до дисциплін, які вивчають, втрачають навчальну мотивацію. Саме тому, викладач вищої школи – це не просто транслятор знань. Його основне завдання полягає в тому, щоб залучити студента до навчального процесу, а не змушувати його брати участь у ньому. Потреба студентів у сприятливому довірливому спілкуванні з викладачами часто не отримує задоволення, що веде до формування підвищеної тривожності, нестійкої самооцінки, заважає професійному становленню і часто веде до розвитку невпевненості, зниження мотивації до навчання. Безперечно, що процес навчання ефективніший тоді, коли студенти хочуть навчатися у викладача. А хочуть вони вчитися у того, кого шанують, цінують та люблять. Саме викладач своїми особистими та професійними якостями здатний розвинути в студента потяг до пізнання, освоєння та отримання нових знань, розкрити їх ініціативність та творчий підхід до вирішення завдань, пробудити бажання працювати та любов до праці.

Якими ж якостями володіє викладач, який викликає пошану та любов студентів? Звідси випливає, що вирішувати цю проблему без урахування думки студентів, як головного суб'єкта освітнього процесу, представляється недоцільним.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування позитивних особистісно-професійних якостей вимагає від викла-

дача усвідомлення дій, що, у свою чергу, неможливе без рефлексії. З іншої сторони, щоб їх відображати, викладачу необхідно знати, які вимоги висуває до нього студентська аудиторія. Ми вважали корисним визначити, які соціальні очікування щодо особистості викладача сьогодні, як бачать образ сучасного викладача самі майбутні вчителі.

Нами проведено було опитування серед студентів 1-4 курсів ДДПУ імені Івана Франка. Студентам пропонувалося визначити ті якості й характеристики, якими, на їх думку, повинен володіти викладач. Серед запропонованих якостей були якості як особистісні, так і професійні. Також у студентів була можливість виділити і свої власні якості, які на їх думку є важливими та вказати ті якості, які недопустимі у педагогічній діяльності. В рамках нашого дослідження якості особистості викладача, ми будемо розглядати як синтез мотивів та способів поведінки викладача, як єдність його свідомості та поведінки. Свідомість проявляється та інтегрує інтелектуальні якості; керується та включає поведінку – моральні якості.

На основі аналізу наукової літератури та дослідження нами визначено найбільш професійно значущі та особистісні якості викладача вищого навчального закладу.

Аналіз якостей, показав, що особистісні якості викладача є для студентів більш значущими, ніж професійні. Так, з усіх перерахованих студентами позитивних якостей 64% були особистісними і лише 36% професійними. Це ще раз підтверджує твердження, що будь-який студент сприймає викладача в першу чергу як особистість.

Перше місце у ієрархії особистісних якостей студентами зазначено почуття поваги. Викладач, який знає та любить свою діяльність, захоплений своїм предметом, викликає щире повагу з боку студентів, формує

Таблиця 1

Індивідуально-особистісні характеристики викладача

Параметри	К-сть, %	Ранг
Комунікабельність	15,6	6
Відповідальність за свою роботу, зацікавленість результатом	28,9	5
Помірна суворість, справедливість	14,5	7
Безконфліктність, доброзичливість, доброта	36,7	3
Оптимізм	36,7	3
Ерудованість та високий рівень духовної культури	10,8	8
Повага до студентів та до своєї професії	61,7	1
Тактовність, впевненість, артистизм	10,8	8
Чесність, відкритість	50,4	2
Спостережливість та уважність	50,4	2
Щирість та емпатійність	31,2	4
Уміння бути щасливим, любити життя,	31,2	4

у них високий рівень мотивації не тільки до пізнання самого предмета, але й багато в чому допомагає змінити їхнє ставлення до себе. Це відбувається як через освоєння навчальної дисципліни та набуття професійних знань, умінь та навичок, так і через механізм емпатії, ідентифікації студента з викладачем та наслідування його. Викладача, який любить свій предмет і поважає тих, кому він передає свої знання, хочеться наслідувати. Справжня повага до студента – це основа формування компетентної особистості у професійному, соціальному та культурному плані. Е. Фромм визначив повагу як «здатність бачити людину такою, якою вона є, усвідомлювати її унікальну індивідуальність»[12]. Тільки за такого підходу можливе формування професійних компетенцій на основі вищих людських цінностей: моральності, порядності, відповідальності, що як ніколи актуально у наш час.

На другій позиції – спостережливість, уважність та чесність. Важливими якостями психологічно розвиненого викладача є спостережливість та уважність. Уважність до того ж необхідна умова індивідуально орієнтованого дидактичного процесу. Спостереження допомагає в необхідних випадках посилити педагогічну дію, змінити технологію навчання, форму викладу матеріалу, підвищити інтерес студентів при зниженні їхньої уваги. Високий рівень спостережливості дозволяє виявити (на макрорівні) структуру та тип темпераменту, інтереси студентів для забезпечення продуктивної взаємодії при реалізації психологічного розуміння іншої людини.

Третє місце серед якостей, що оцінюються студентами найвище, зайняли безконфліктність, доброзичливість та оптимізм. Ці якості згадали 36,7% студентів. Четверте місце було віддано щирості, емпатійності, підтримці та допомозі з боку викладачів та умінню бути щасливим, любити життя, (31,2%).

П'яте місце розділи між собою такі якості як відповідальність за свою роботу і знання свого предмета, комунікабельність. Такий вибір дозволяє стверджувати, по-перше, що бажання натхненно працювати, самовдосконалюватися, займатись самоосвітою та саморозвитком, досягати професійного успіху спонукає викладача бути активним творчим працівником. По-друге, студенти, якщо відчувають, що кожне заняття з ними є для викладача не важким обов'язком, а задоволенням, відповідають йому взаємністю.

14,54% студентів вказали, як одну зі значимих для якостей викладача, помірну суворість, справедливість.

Також у відповідях були такі якості, як сумлінність, врівноваженість, відкритість, дисциплінованість та пунктуальність, привітність, рівнозначне ставлення до всіх студентів, володіння вміннями проектувати та конструювати заняття (5–7 % студентів), адекватність, лояльність, простота, наявність педагогічних навичок, володіння сучасними методами навчання (3,7% опитуваних), толерантність, ввічливість, душевність, культура, тактовність, впевненість, артистизм.

Всі респонденти називають у першій п'ятірці важливі, на їхню думку, особистісні характеристики: повага, спостережливість та уважність, оптимізм, комунікабельність, чесність, безконфліктність та доброзичливість, відповідальність та зацікавленість у результаті. Вказані якості, говорять про важливість орієнтації викладача на морально-духовні цінності, які мають вирішальне значення у здобутті ним авторитету, без якого ніяке навчання і виховання немислимі. Уміння втілити у життя моральні цінності характеризують рівень моральної культури, під якою розуміється дотримання всієї сукупності моральних норм поведінки, що установилися у суспільстві.

Водночас слід зазначити, що суб'єктивна оцінка студентів та їх вимоги до викладача зростають від курсу до курсу. Щодо рівня спілкування між викладачами та студентами, то останні віддають перевагу довірливому (27,2%), невимушеному (30,4%), захоплюючому (26,1%) та неформальному (16,3%) спілкуванню викладачів (рис. 1).

Наступне завдання, яке стояло перед студентами, це вказати якості, які негативно впливають на професійну діяльність. Під час дослідження властивостей, несумісних з викладацькою діяльністю, ми знову приходимо до розуміння того, наскільки для студентів важливі особистісні характеристики викладача.

Розглядаючи профілі особистісних характеристик, які на думку студентів є несумісні з викладацькою діяльністю, можна стверджувати, що більшість позицій поділяють між собою такі особистісні характеристики як: грубість, хамство, конфліктність; необ'єктивність, суб'єктивізм; зарозумілість, зверхність, залежність від настрою, байдужість, неповага, нерозуміння студентів.

Аналіз якостей, найбільш неприємних для студентів, показав, що гостро студенти сприймають особистісні негативні якості викладачів (76,3%), ніж негативні професійні характеристики (23,7%).

Також привертає увагу позиція «байдужість, нерозуміння студентів». Для забез-

Рис. 1. Рівні спілкування між викладачем та студентами

печення повноцінної інтерактивної взаємодії між суб'єктами педагогічного процесу важливим є подолання бар'єрів професійно-педагогічного спілкування. Тут слід наголосити на таких бар'єрах як інтелектуальні (різниця в рівні інтелекту, глибини передбачення й розуміння ситуації та проблем), так і емоційні (відмінності у емоційних станах викладача та студентів), що виникають у спілкуванні в системі «викладач-студент».

Найбільш неприємною якістю викладачів для студентів стала і зарозумілість (16,1%). Ця якість займає перше місце за згадкою у відповідях. Неприємна для студентів – нездатність чітко, цікаво донести матеріал (7,5% студентів) – 2-е місце. Третє місце розділили між собою неповага, несправедливість викладача стосовно студентів, схильність до переходу на особистісні характеристики (по 6,5% згадки у опитувальниках). Четверте місце за відповідями студентів зайняло слабе володіння матеріалом (5,4%). Приниження, байдужість згадали 4,3% студентів (5-е місце у нашому «антирейтингу»). Грубість, схильність вибрати улюбленців, необ'єктивність, безвідповідальність та необов'язковість відзначили 3,2% студентів. Неприйнятними для студентів виявилися агресивність, схильність до образ, недоречні жарти, читання лекцій з аркуша, вимога викладачем матеріалу, з яким студенти не були ознайомлені, неерудованість викладача (по 2,2%). Недовіра, схильність акцентувати увагу на недоліках студентів, втручання в особисте життя студента, непривітність, упередженість, схильність до моралі, нерозуміння, наявність шкідливих звичок, вживання нецензурних виразів, зневажливість, неадекватність, суб'єктивність, невміння добитися дисципліни, неповага до інших дисциплін та своїх колег (по 1,1%).

Індивідуальність викладача підкреслюють особистісні та ділові якості, завдяки яким кожен викладач представляє унікальну і своєрідну особистість, здатну

успішно розв'язувати поставлені професійні педагогічні завдання. Але при всьому цьому доброзичливість, в поєднанні з строгістю, цілісністю і високою вимогливістю до себе і навколишнього світу, глибокий професіоналізм, широка ерудиція та кругозір, вміння комбінувати традиційні та інноваційні технології, вміння бути прикладом у всіх своїх вчинках і діях, уміння керувати, навчати, виховувати, суворо дотримуючись норм етики та деонтології у вихованні майбутнього покоління вчителів, є основними ознаками викладача педагогічного університету. Студенти цікавляться викладачем, який має високу культуру, емоційну чутливість, емпатійний і толерантний, здатний творити добро, вірити, любити, творчо підходити до своєї педагогічної діяльності.

Таким чином, вирішальним фактором у підготовці висококваліфікованого вчителя, який спрямований на професійний успіх – це особистість викладача, його ідейно-науковий, психолого-педагогічний, морально-духовний і методичний рівень.

Висновки. Теоретичний аналіз наукових джерел та результати опитування дозволили зафіксувати такі результати:

- у студентів є чіткі очікування стосовно особистісних якостей викладача вищої школи;

- готовність майбутнього вчителя до педагогічної діяльності залежить не стільки від обсягу знань, якими він володіє, скільки від розвитку його емоційно-вольової сфери, процесів творчого педагогічного мислення, від формування професійно значущих особистісних якостей, педагогічних здібностей, які спрямовують його до професійного успіху;

- особисте відчуття професійної успішності, безумовно, пов'язане із зовнішнім оцінюванням процесу та результатів педагогічної діяльності, а також, від особистих якостей викладача;

- реалізація поставлених завдань з отримання на виході конкурентноспроможного

спеціаліста та сильної особистості насамперед залежить від якості діяльності викладача, який має бути справжнім носієм перерахованих вище якостей.

Виділені студентами значущі особистісні якості викладача, які характеризують розумову, емоційно-вольову, морально-духовну його сторони, впливають на продуктивність (успішність) професійно-педагогічної діяльності майбутнього вчителя і визначають його індивідуальний стиль. Якщо студент в процесі професіоналізації націлений на успіх у подальшій діяльності, то це сприятиме гармонізації його життя, здоров'ю, молодості, довголіттю, щасливому сімейному життю, успішній соціальній та професійній реалізації, психологічній стійкості.

Враховуючи сучасні вимоги до рівня професіоналізму педагогічних кадрів, їх мобільності, враховуючи мінливу ситуацію в освітньому середовищі, виникає необхідність доповнення існуючої системи закріпленням нормативних вимог до якостей особистості викладача вищого навчального закладу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білозерська С.І. Особистісний потенціал у структурі особистості викладача. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. Том 32(71). № 1. 2021. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 87–93.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание: пер. с англ. М. : Прогресс, 1986. 422 с.
3. Борисова О.М. Про роль професійної діяльності в розвитку особистості. Психологічне формування і розвиток особистості. Львів : Освіта, 2002. 146 с.
4. Брюховецька О.В., Чаусова Т.В. Професійно значущі якості особистості викладача вищого

навчального закладу. Післядипломна освіта в Україні. 2012. № 1. С. 74–78.

5. Гриньова В.М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя (теоретичний та методичний аспекти). Харків : Основа, 1998. 300 с.

6. Гнезділова К. Формування особистісних якостей майбутнього фахівця. Вища школа України в умовах глобалізації та інтеграції : зб. матер. Всеукр. наук.-прак. конф. 27–28 березня. Черкаси : Вид-во ЧНУ, 2008. С. 150–152.

7. Леонова В.І. Наставництво як форма соціальної підтримки дітей у закладах соціального захисту. Інноваційна педагогіка. 2019. Вип. 13. Т. 2. С. 133–137.

8. Максименко С.Д. Генетико-моделюючий метод дослідження особистості. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки. 2014. Вип. 2.13. С. 8–16.

9. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. М. : Смысл: Альпина нон-фикшн, 2011. 496 с.

10. Рогов Е. И. Учитель как объект психологического исследования: пособие для школьных психологов по работе с учителем и педагогическим коллективом. М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1998. 496 с.

11. Савчин М.В. Здатності особистості : монографія. Київ : Академія, 2016. 285 с.

12. Фромм Е. Втеча від свободи. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 288с.

13. Glazerman, S., Isenberg, E., Dolfin, S., Bleeker, M., Johnson, A., Grider, M., & Jacobus, M. (2010). Impacts of comprehensive teacher induction: Final results from a randomized controlled study (NCEE 2010–4028).

14. Snoek, M., Dengerink, J., & Wit, B. (2019). Reframing the teacher profession as a dynamic multifaceted profession: A wider perspective on teacher quality and teacher competence frameworks. European Journal of Education, 54, 413–425. <https://doi.org/10.1111/ejed.12350>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ХАРИЗМАТИЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ ПРАЦІВНИКА НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF A CHARISMATIC PERSONALITY EMPLOYEE OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

У статті досліджуються концептуальні (історико-культурологічні, соціологічні та соціально-психологічні) особливості феномену харизми, а, також, психологічні концепції харизматичної особистості, зокрема працівника Національної поліції України. Проаналізовані зміст і специфіка структурних компонентів ідентичності харизматичної особистості та її інтегральні характеристики. Здійснений послідовний аналіз розвитку теоретичних концепцій феномену харизми: релігійна, соціологічна, харизма як властивість особистості, поняття «харизми» у межах психоаналітичного напрямку (З. Фройд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Фромм), транзактного аналізу Е. Берна та біхевіорального підходу. Описані якості харизматичного лідера та об'єднано їх у певні групи, а саме – комунікативний, мотиваційний, енергетичний, інтелектуальний потенціал та соціальне оточення. Узагальнено основні компоненти харизматичної особистості, а саме: когнітивний (пізнавальний), афективний (емоційний), поведінковий та мотиваційний. Проаналізовано та описано методики та результати психологічного дослідження основних характеристик харизматичної особистості працівників Національної поліції України. Побудовано психологічний портрет харизматичної особистості працівника Національної поліції України, для того, щоб усвідомити значимість розвитку харизматичних якостей для успішності та подальшого особистісного розвитку. Здійснено кореляційний аналіз отриманих даних й описано зв'язки харизматичної особистості з іншими шкалами. Виявлено, що чим більше особа є впевненою у собі, проявляє лідерські якості, зорієнтована на результат, самоактуалізована, альтруїстична, тим більше, відповідно, у ній проявляється харизма. Відповідно, обґрунтовано, що працівники Національної поліції України, хто орієнтований на результат – є найбільш надійними серед працівників, які виконують свою роботу всупереч перепонам. Вони не зосереджуються на виконанні завдань, а лише на досягненні результату. Такі працівники є відкритими, комунікабельними, невимушеними у поведінці, активні у вирішенні конфліктів. Вони ерудовані, абстрактно мислять і здатні швидко навчатись. Вільно знаходять спільну мову з оточуючими, довірливі та доброзичливі.

Ключові слова: харизма, харизматична особистість, типи харизми, структурні компоненти харизматичної особистості, модель ідентичності харизматичної осо-

бистості, працівник Національної поліції України, харизматичний лідер, мана-особистість.

The article examines the conceptual (historical, cultural, sociological and socio-psychological) features of the phenomenon of charisma, as well as psychological concepts of charismatic personality, including an employee of the National Police of Ukraine. The content and specifics of structural components of charismatic personality identity and its integral characteristics are analyzed. A consistent analysis of the development of theoretical concepts of the phenomenon of charisma: religious, sociological, charisma as a property of personality, the concept of "charisma" within the psychoanalytic direction (S. Freud, K. Jung, A. Adler, E. Fromm), transactional analysis of E. Bern and behavioral approach. The qualities of a charismatic leader are described and grouped into certain groups, namely, communicative, motivational, energetic, intellectual potential and social environment. The main components of a charismatic personality are generalized, namely: cognitive (cognitive), affective (emotional), behavioral and motivational. Methods and results of psychological research of the main characteristics of the charismatic personality of the National Police of Ukraine are analyzed and described. A psychological portrait of the charismatic personality of an employee of the National Police of Ukraine was constructed in order to realize the importance of developing charismatic qualities for success and further personal development. Correlation analysis of the obtained data is performed and the connections of the charismatic personality with other scales are described. It was found that the more a person is self-confident, shows leadership qualities, results-oriented, self-actualized, altruistic, the more, accordingly, he shows charisma. Accordingly, it is justified that employees of the National Police of Ukraine, who are result-oriented – are the most reliable among employees who perform their work despite obstacles. They do not focus on accomplishing tasks, but only on achieving results. Such employees are open, sociable, easy-going, active in conflict resolution. They are erudite, think abstractly and are able to learn quickly. They are free to find common ground with others, trusting and friendly.

Key words: charisma, charismatic personality, types of charisma, structural components of charismatic personality, model of charismatic personality identity, employee of the National Police of Ukraine, charismatic leader, mana-personality.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.21>

Бліхар В.С.
д.філос.н., професор,
директор Інституту управління,
психології та безпеки
Львівський державний університет
внутрішніх справ

Постановка проблеми. Особливості харизматичної особистості – малодосліджена та одна з найскладніших тем серед проблем в сучасних науках. Феномен харизми є певним соціальним феноменом, що вивчається у соціальній і полі-

тичній психології. Харизма трактується як вроджена і набута якість особистості. Сам термін «харизма» був введений М. Вебером і, саме він вперше здійснив системний аналіз харизматичного панування. Відтак, всі наступні підходи вивчення феномену

«харизма» будувались на критиці, розвитку та оновленні цього поняття за Вебером. У загальному, термін «харизма» має грецьке походження від слова «харіти», що означало «притягувати до себе увагу» [8]. Харизмою вважається сила, що притягує й зачаровує, і, яку транслює людина. Для прикладу М. Вебер харизму пояснював як якість особистості, яку можна визнати надзвичайною, завдячуючи їй особистість сприймається як наділена надприродними, надлюдськими чи, навіть, особливими силами і властивостями, що є недоступними для інших людей. Ця людина вважається як зразок, посланий від Бога [2, с. 20–31]. Відтак, доцільно відзначити, що «харизматична особистість» – це особистість, яка наділена певними харизматичними якостями, завдяки яким вона сприймається іншими людьми незвичайною й особливою.

У сучасних умовах розвитку суспільства та держави вивчення таких понять як «харизма», «харизматичний лідер», «харизматичність» є вкрай актуальним, оскільки сьогодні людині важко досягати успіху в усіх сферах її життя без певних харизматичних якостей. І, більше того, сьогодні успіх у певній діяльності залежить все ж таки від харизматичних якостей особистості та вмінні їх презентувати у суспільстві. Врешті саме ці якості мають вплив на особистісний розвиток особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед західних психологів, які досліджували феномен «харизма», а саме Н. Енкельман, Б. Басс, Дж. Конгер, Р. Канунгу вважали, що харизма може бути як вродженою, так і набутою рисою особистості [10]. Серед психологів цю тему продовжують вивчати, а саме фактори становлення, структуру харизматичної особистості та методіку визначення особи, яку можна вважати харизматичною чи нехаризматичною [16, с. 127–143]. Теоретичною основою вивчення феномену «харизми» є наукові роботи: А. Адлера, Е. Берна, М. Вебера, Д. Еммет, Г. Лебона, З. Фрейда, Е. Фромма, К. Юнга, та інших. Такі вчені як Ж. Блондель, О. Стоян, С. Московічі, П. Штомпка у своїх працях висвітлювали історію досліджень поняття «харизматичної особистості» та здійснювали його інтерпретацію [3]. Для прикладу, окремі дослідники вважають, що суспільна нестабільність сприяє активності харизматичних осіб, а образ харизматичної особистості має відповідати вимогам часу [17, с. 1–12]. Скажімо, Р. Чалдині виділив наступні складові харизми: психологічна і сексуальна привабливість, рівень інтелекту повинен бути вищим від середнього рівня, екстремальний досвід

у житті, маргінальність [8]. Зрештою, також виокремлюються і 4 складові харизматичної особистості: когнітивну – переконання; афективну – емоції, почуття, відношення до себе та інших; поведінкову – дії, переконання, саморегуляція, контроль; мотиваційну – спрямованість, здійснення вибору [17, с. 1–12]. Окрім вищезгаданих науковців, дослідженням та вивченням феномену харизми займалися О. Сладнева, А. Адлер, Б. Шамір та багато ін [4, с. 15–23; 11; 13, с. 577–594].

Мета статті полягає у проведенні теоретичного аналізу та проведенні емпіричного дослідження можливих характерних особливостей харизматичної особистості працівників Національної поліції України, побудові психологічного портрету харизматичної особистості працівника Національної поліції України.

Виклад основного матеріалу дослідження. У загальному, термін «харизма» та «харизматичність» дуже часто використовується у політичній, соціальній, психологічній та інших сферах і можуть вживатись як тотожні до слів популярність чи знаменитість.

Уперше поняття «харизма» фігурувало лише у релігії і тлумачилось як «Господня іскра» або «дар згори» [4, с. 16–17]. Щодо психоаналітичного напрямку, то З. Фрейд харизматичного лідера вважає тим, хто є аутоцентричною складовою у ланцюжку «домінування та підпорядкування» і, виділяє 2 види мас – церква й армія, зважаючи на те, що в церкві проявляється фактор лібідо в любові до Бога, а в армії фактор лібідо в любові до воєначальника. Отже, харизматичний лідер в розуміння З. Фрейда – це особистість, котра може об'єднати народ, який буде вірно служити своєму лідеру і поважати його. В основі такого служіння лідеру є енергія лібідо. Харизматичний лідер включає в себе дві протилежності – божественний образ Отця, який вище від народу і образ героя, який походить з народу [6].

Скажімо, А. Адлер вважав, що людині властиве патологічне бажання влади над кимось (пояснюється як спосіб компенсації психічних і фізичних проблем особистості) і звернув увагу на те, що майже в усіх відомих харизматичних особистостях, існують певні недосконалості, а тому, вони на його думку, найімовірніше у ранньому віці нашоствхнулися з певними труднощами, але в процесі боротьби з ними їм вдалось їх подолати [11]. Для прикладу, К. Г. Юнг увів термін «мана-особистість» як персоніфікований архетипний образ надприродної сили, що може себе проявити в образі героя

або ж у богоподібному вираженні. Також Юнг вважав, що кожна особистість хоче стати мана-особистістю і, саме він, сформував низку теорій і типологій харизматичних особистостей [9]. Авторитарний тип особистості виокремлює і Е. Фромм, суть якого полягає в тому, що прагнення до самоствердження та інстинкт самозбереження загострюють саме негативні почуття. Щоб подолати власну обмеженість існування і, в такий спосіб, стати сильнішою особистістю має відмовитись від своєї незалежності, об'єднати власне «Я» з кимось або чимось. В людини виникає постійно актуальна проблема пов'язана і з подоланням самотності, і єднанням з іншими, і виходом за межі свого окремого існування. Особа може самоствердитись, ідентифікуючи себе з авторитетною особистістю, а точніше харизматичним лідером. Наслідком цієї ідентифікації з авторитетною особою є поява почуття власної самодостатності та проявлятиметься у бажанні підкорювати чи домінувати, тобто тенденції мазохізму чи садизму [7]. У своїй теорії в образі «соціальної дитини» Е. Берн розглядає суспільство, яке неспроможне розвиватись самостійно і надіється на особистість лідера, який постає в образі «соціального батька». Тому цей підхід демонструє ірраціональний вимір мас при виборі лідера у важких ситуаціях [1]. Зрештою, сучасні концепції, що опираються на біхевіоризм, аналізують ті якості особистості, які дають можливість їй бути особою, яка надихає інших. Але серед всіх концепцій, найбільш розробленою є така, відповідно до якої харизматичність є реальною характеристикою особистості і яка визначається експертною оцінкою [12; 13, 577–579].

Структура харизматичної особистості містить чотири компоненти: когнітивний чи пізнавальний – це твердження, уявлення, знання, уміння та навички; афективний чи емоційний – натхнення, емоції, почуття, орієнтації особистості, відношення до життя; поведінковий – вчинки, контроль, дії, переконання; мотиваційний – спрямованість, здійснення вибору і його пояснення, побудова цілей [16, с. 128–132]. Якщо порівняти всі компоненти харизматичної особистості та її якості, то варто відзначити, що саме афективний компонент найбільше і проявляється. Натхнення, яке особа проявляє при виконанні певних завдань, роботи, сприйнятті дійсності, відчутті оточуючих. Ці властивості особистості сприяють створенню середовища у суспільстві, котре формує в особистості відчуття можливості реалізувати свої потреби. Відтак, якості харизматичного лідера об'єднуються у певні групи:

комунікативний потенціал лідера – тембр голосу, інтонації, погляд, жести і пози, відкритість та привітність; мотиваційний потенціал – впевненість у можливості змінити дійсність, готовність брати відповідальність, оскільки вона зацікавлена у владі, як інструменті здійснення перетворення і змін (тому, дуже важливим є відчуття того, що особа може щось змінити, знає як і в неї виникає відчуття місії); енергетичний потенціал – харизматичний лідер витрачає багато ресурсів, часу і зусиль, а, тому, дуже важливою рисою харизматичної особистості в цьому випадку є відповідний тип темпераменту (для харизматичної особистості притаманні високий рівень стресостійкості, працездатності, ініціативності, енергійності, мужності, відповідальності, свободи та ін.); інтелектуальний потенціал – лідер повинен мати високий рівень інтелекту, щоб аналізувати, інтерпретувати, передбачати свої дії і їх наслідки (його рішення має бути стандартним); соціальне оточення харизматичного лідера – харизматичний лідер не зможе ним стати поза середовища, у якому він перебуває (його наслідують, переймають цінності, місію, ідентифікують себе з ним, копіюють його поведінку, здійснюють оцінку себе через призму стосунків з ним тощо) [4, с. 19–21]. Такому випадку харизматична особистість володіє здатністю відчувати навколишній світ, ідентифікувала свою ідентичність, є спроможною змінюватися відповідно до вимог навколишнього оточення, залишається собою і реалізовує свій потенціал.

Провівши емпіричне дослідження психологічних характеристик харизматичної особистості працівника Національної поліції України були використані наступні методики: О. Потьомкіна «Методика діагностики соціально-психологічних установок особистості у мотиваційно-потребовій сфері»; Т. Лірі «Методика діагностики міжособистісних відносин»; Е. Жаріков, Е. Крушельницький «Діагностика лідерських здібностей»; Р. Кеттел «Багатофакторний опитувальний». У дослідженні взяло участь 65 досліджуваних працівників Національної поліції України. Вік досліджуваних: від 23 до 45 років. Здійснивши кореляційний аналіз даних, було з'ясовано, що існують такі кореляційні зв'язки:

– орієнтація на владу має прямі кореляційні зв'язки з лідером, який схильний до диктату ($r=0,386$, $p=0,005$). Це свідчить про те, що особи, котрі орієнтовані на владу схильні до керівництва над іншими, а їх найбільшою цінністю є вплив на суспільство. Бути керівником для них – першочергова ціль і єдиний засіб самовираження. І саме вони є схильними до диктатури;

– орієнтація на владу має обернений кореляційний зв'язок із фактором «емоційна стійкість-нестійкість» ($r=0,392$, $p=0,004$). Тобто, зі зростанням орієнтації на владу, знижується невротичність і, навпаки. Особа, яка не є орієнтована на владу володіє підпорядкованістю почуттям, вона часто роздратована і може бути іпохондричною;

– орієнтація на владу має прямий кореляційний зв'язок із фактором «жорстокість-чутливість» ($r=0,398$, $p=0,005$). Відтак, особи, які орієнтовані на владу в такий спосіб є більш практичними, принциповими, розсудливими, самовпевненими. Їм притаманна черствість відносно оточуючих їх осіб;

– самоактуалізація має безпосередні зв'язки з авторитарним типом спілкування ($r=0,365$, $p=0,005$), орієнтація на альтруїстичні цінності ($r=0,401$, $p=0,005$), уява-практичність ($r=0,389$, $p=0,005$). Зі зростанням самоактуалізації зростає й авторитарний тип міжособистісного спілкування, альтруїзм та практичність. Це, своєю чергою, свідчить про те, що особи, які є авторитетними, енергійними й успішними у справах, вимагають до себе поваги, прагнуть домінувати, часто зорієнтовані на альтруїстичні цінності, сумлінно виконують свої завдання,

прагнуть допомогти іншим, якщо ті потребують допомоги, навіть всупереч особистим інтересам. Орієнтація на альтруїстичні цінності характеризує таку особу, як зрілу з чітко сформованими пріоритетами. Особи, які є самоактуалізованими, володіють розвинутою уявою, креативністю, добре розвиненими творчими здібностями та зорієнтовані на свій внутрішній світ;

– орієнтація на результат має прямі кореляційні зв'язки з товариськістю ($r=0,365$, $p=0,005$), інтелектом ($r=0,4112$, $p=0,005$) та зворотній кореляційний зв'язок з підозрілістю ($r=-0,386$, $p=0,005$). Тобто, особи, які зорієнтовані на результат є найбільш надійними серед працівників, які виконують свою роботу всупереч будь-яким перепонам. Вони не зосереджуються на виконанні завдань, а виключно на досягненні результату. Такі працівники є відкритими, комунікабельними, невимушеними у поведінці, активними у вирішенні конфліктів, ерудованими, абстрактно мислять, здатні швидко навчатись, вільно знаходять спільну мову зі співрозмовниками, довірливі, доброзичливі тощо.

Фактор «лідер» має прямі кореляційні зв'язки з емоційною стійкістю ($r=0,421$, $p=0,005$), впевненістю у собі ($r=0,371$,

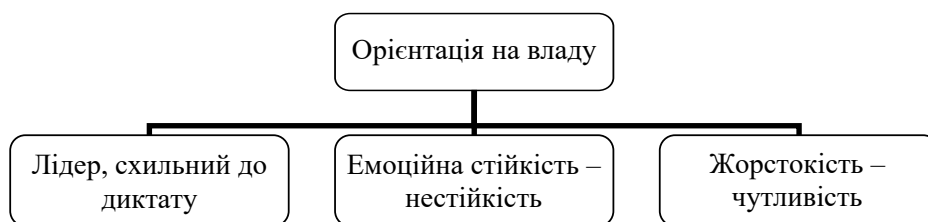

Рис. 1. Кореляційна плеяда орієнтації на владу

Рис. 2. Кореляційна плеяда фактору самоактуалізації

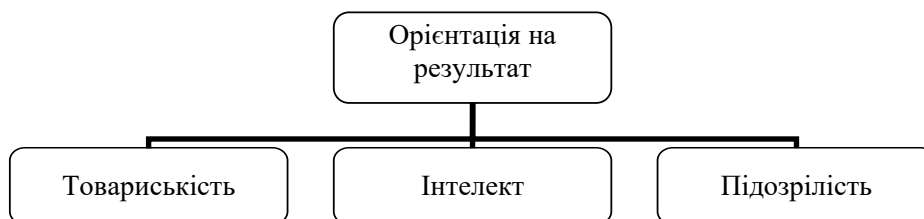

Рис. 3. Кореляційна плеяда орієнтації на результат

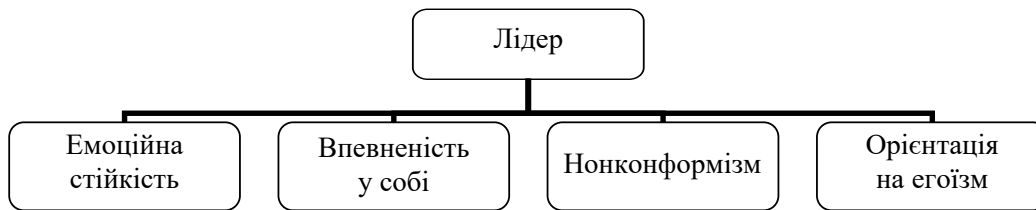

Рис. 4. Кореляційна плеяда зв'язків лідера з іншими факторами

$p=0,005$), нонконформізмом ($r=0,359$, $p=0,005$) та обернений кореляційний зв'язок з «орієнтація на егоїзм» ($r=-0,325$, $p=0,005$). Зі зростанням фактору «лідер» зростають й емоційна стійкість, впевненість у собі, нонконформізм та знижується орієнтація на егоїзм. Відтак, особи, в яких лідерські якості є сильно вираженими здатні самостійно приймати рішення, стримані та відповідальні в критичних ситуаціях, готові брати на себе відповідальність, не втрачають самоконтроль і працездатність у стресових ситуаціях. Вони є емоційно зрілими, працелюбними, вміють підлаштовуватися до вимог, мають стійкі інтереси, впевнені в собі та знають до чого прагнуть, не нав'язують своїх переконань, незалежні в поглядах і переконаннях. А, також, такі особи є самодостатніми, можуть самостійно приймати рішення і готові нести за них відповідальність, готові надати допомогу іншим, підтримати та порадити, є психологічно зрілими та мають чітко сформовані пріоритети в житті.

Висновки. Проаналізувавши результати дослідження, необхідно відзначити, що працівники Національної поліції України, хто зорієнтований на владу – схильні до керівництва, їхньою найбільшою цінністю є вплив на суспільство загалом, можуть бути схильними до диктатури. Загалом, вони є більш практичними, суворими, розсудливими, самовпевненими, можуть бути черствими щодо осіб, які їх оточують. Натомість, тим працівникам, які незорієнтовані на владу, притаманна підпорядкованість почуттям, вони часто роздратовані і можуть бути іпохондричними.

Серед працівників Національної поліції України переважають ті, котрі є авторитетними й енергійними, успішними у справах, вимагають до себе поваги, прагнуть домінувати. Вони найчастіше зорієнтовані на альтруїстичні цінності, сумлінно виконують свої завдання, прагнуть допомогти іншим, якщо ті потребують допомоги, навіть всупереч власним інтересам. Їх можна вважати психологічно зрілими з чітко визначеними пріоритетами. Особи, які є самоактуалізованими – володіють розвинутою уявою і креативністю, зорієнтовані на свій вну-

трішній світ, мають добре розвинені творчі здібності.

Відтак, хочу констатувати зазначити, що чим більше особа є впевненою у собі, проявляє лідерські якості, зорієнтована на результат, самоактуалізована, альтруїстична, тим більше у ній проявляється харизма. Вона вміє притягувати увагу до себе, повести за собою інших, брати відповідальність за свої вчинки і рішення, організувати колектив, володіє високими комунікативними й організаторськими здібностями.

Перспективи подальших наукових пошуків пов'язана із дослідженням концептуальних особливостей феномену харизми, зважаючи на те, що в психологічній науці феномен харизми є ще мало дослідженим і потребує подальшого вивчення. Харизма – це якість особистості, що може бути і вродженою, і набутою. Вона сприяє формуванню особистості, як цілеспрямованого і впевненого у собі лідера.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Берн Ерік. Ігри, у які грають люди. Київ : Клуб Сімейного дозвілля, 1964. 256 с.
2. Вебер М. Типы господства. *Личность. Культура. Общество*. 2008. Вып. 3–4 (42/43). С. 20–31.
3. Стоян О. Ю. Теоретичні положення формування харизматичного лідерства в системі публічного управління. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 4. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/4_2020/7.pdf
4. Сладнева О. Г. Харизма: релігійний вимір. *Антропологічні виміри філософських досліджень*. 2014. Вип. 5. С. 15–23.
5. Теорія і практика формування лідера: навч. посібн.; О. Г. Романовський, Т. В. Гура, А. Є. Книш, В. В. Бондаренко. Харків, 2017. 100 с.
6. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого Я. Москва : Азбука, 2008. 192 с.
7. Фромм Еріх. Втеча від свободи; перекл. М. Яковлева. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2019. 288 с.
8. Чалдині Роберт. Психологія впливу-2. Наука & практика; перекл. Н. Коваль. Харків : Клуб Сімейного дозвілля, 2021. 400 с.
9. Юнг К. Г. Психологічні типи. Львів : Астролябія, 2010. 692 с.
10. Энкельман Н. Власть мотивации: харизма, личность, успех; пер. с нем. Москва : Интерэксперт, 1999. 268 с.

11. Adler Alfred. The Science of Living. Eastford-USA: Martino Fine Books, 2011. 266 p.
12. Blanc P. M., Gonzalez-Roma V., Wang Hai-Jiang. Charismatic Leadership and Work Team Innovative Behavior: The Role of Team Task Interdependence and Team Potency. *Journal of Business and Psychology*. 2021. Vol. 36. doi.org/10.1007/s10869-019-09663-6
13. Boas Shamir, Robert House, Arthur Michael. The Motivational Effects of Charismatic Leadership: A Self-Concept Based Theory. *Organization Science*. 1993. Vol. 4. P. 577–594. doi.org/10.1287/orsc.4.4.577
14. Cajkova A., Peter C., Elfimova O. Personality and Charisma as Prerequisites for a Leading Position in Public Administration. *Leadership for the Future Sustainable Development of Business and Education*. 2018. P. 199–211. doi.org/10.1007/978-3-319-74216-8_21
15. Caroline F. Keating¹, Fiona Adjei Boateng, Hannah Loiacono¹, William Sherwood, Kelsie Atwater¹ and Jaelah Hutchison. Charismatic Nonverbal Displays by Leaders Signal Receptivity and Formidability, and Tap Approach and Avoidance Motivational Systems. *Frontiers in Psychology*. 2020. Vol. 11. P. 1–19. doi.org/10.3389/fpsyg.2020.526288
16. Levay Charlotta. Charismatic leadership in resistance to change. *The Leadership Quarterly*. 2010. Vol. 21. Iss. 1. P. 127–143. https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2009.10.010
17. Nhung-Binh Ly. Cultural Influences on Leadership: Western-Dominated Leadership and Non-Western Conceptualizations of Leadership. *Sociology and Anthropology*. 2020. Vol. 8. Iss. 1. P. 1–12. doi.org/10.13189/sa.2020.080101Uzelac G. Charisma and communities of feeling. *Nations and Nationalism*. 2021. Vol. 27. P. 130–147. doi.org/10.1111/nana.12658UZELAC147
18. Oswald A. J., Mascarenhas S. J. “The Ethics of Corporate Ethical and Moral Charismatic Leadership”. *Corporate Ethics for Turbulent Markets (Corporate Ethics for Turbulent Markets)*. Emerald Publishing Limited, Bingley. 2019. P. 113–149. doi.org/10.1108/978-1-78756-191-520191005
19. Paulsen N., Maldonado D., Callan V., Ayoko O. (2009). Charismatic leadership, change and innovation in an R&D organization. *Journal of Organizational Change Management*. 2009. Vol. 22. doi.org/10.1108/09534810910983479

КОНСТРУКТИВНА ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ В КОНФЛІКТІ: ПОГЛЯД ФАХІВЦІВ CONSTRUCTIVE CONFLICT BEHAVIOR: VIEW OF EXPERTS

Представлено результати дослідження ознак і факторів конструктивної поведінки людини в конфлікті з погляду психологів і психотерапевтів. Було проведено онлайн опитування фахівців з метою виявити ознаки конструктивної поведінки людини в міжособистісному конфлікті, перешкоди і основні фактори, що сприяють такій поведінці. Виявлено, що конструктивна поведінка в конфлікті трактується респондентами з трьох аспектів: вибору учасником відповідної стратегії поведінки, вирішення проблемної ситуації та налагодження відносин з опонентом. Ознаками конструктивної поведінки в конфлікті є вваженість, раціональність, конкретність у обговоренні, орієнтація на проблему, спрямованість на опонента, етичність і усвідомленість. Проаналізовано внутрішні і зовнішні перешкоди, що заважають конструктивній поведінці людини в конфлікті. До перших належать, зокрема, стійкі патерни поведінки, недостатньо розвинуті комунікативні навички, неадекватна самооцінка та певні риси характеру суб'єкта. До других фахівці віднесли неконструктивні дії іншого учасника конфлікту, складний характер конфлікту, певні риси характеру опонента. З'ясовано ключові фактори, що найбільшою мірою сприяють конструктивній поведінці людини в конфлікті. Це вміння регулювати власні емоції, розуміння учасниками себе, здатність змінювати власні стратегії поведінки. Визначено базові установки, що сприяють вирішенню конфліктів, – цінність кожного, рух назустріч іншому, правила гри, ціль як ресурс. Наслідки конструктивної поведінки для людини описано в термінах досягнення цілей, нормалізації емоційного реагування, наслідків для здоров'я і посилення власного Я. Нами розроблено модель конструктивної поведінки в конфлікті, що може бути корисною для розроблення заходів психоедукації задля ефективного вирішення міжособистісних конфліктів.

Ключові слова: конструктивна поведінка, конфлікт, усвідомленість, раціональність, орієнтація на проблему, установки.

The results of research aimed at better understanding of constructive conflict behavior are presented in the article. Manifestations and factors of constructive conflict behavior were reported by experts. Online questionnaire was used to understand manifestations and factors of constructive behavior of person in interpersonal conflict. It was found that constructive conflict behavior is interpreted by respondents from three perspectives: on the one hand from person's choice of appropriate conflict strategy, on the other hand from their problem situation solving and finally from establishing their relationship with opponent. Manifestations of constructive conflict behavior are such as poise, rationality, discussion accuracy, problem-orientation, focus on opponent, ethics and awareness. Internal and external obstacles to constructive human conflict behavior were analyzed. Internal obstacles include, in particular, constant behavior patterns, poor communication skills, inadequate self-esteem and certain personal traits. External obstacles include unconstructive actions of counterpart in conflict, complex nature of conflict, certain traits of opponent. The key factors that contribute most to person's constructive conflict behavior were identified as ability to emotional regulation, understanding of themselves, ability to change their behavioral strategies. Main attitudes which had beneficial effects on resolving conflicts by person were defined, these are such as both counterparts' value, actions towards each other, rules of game and goal as a resource. The consequences of constructive conflict behavior for person are described in terms of achieving one's goals, normalizing emotional response, health consequences and strengthening one's self. Authors have designed a model of constructive conflict behavior which could be fruitful for specialists in the areas of education and resolving interpersonal conflicts.

Key words: constructive behavior, conflict, awareness, rationality, problem orientation, attitudes.

УДК 159.923.2:316.48
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.22>

Власенко І.А.

к. психол. н.,
доцент кафедри психології особистості
та соціальних практик
Київський університет
імені Бориса Грінченка

Кутішенко В.П.

к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології особистості
та соціальних практик
Київський університет
імені Бориса Грінченка

В умовах глибоких і швидких суспільних змін особистість опиняється перед необхідністю самовизначення, приймати неординарні рішення. У час війни людина стає фрустрованою, стикається із невизначеністю, їй потрібно діяти в екстремальних умовах. Часто виникає також відчуття нестачі особистісних ресурсів. В таких умовах особистість робить повсякденні і екзистенційні вибори, зокрема, ті, що стосуються поведінки у конфліктах із собою і оточенням. При цьому актуалізуються не вирішені в минулому ситуації, труднощі у відносинах, тож людина може втрачати довіру до інших і до себе. Як знайти впевненість і опори у ситуаціях конфлікту? Як конструктивно діяти в конфлікті? – ключові питання статті.

До проблеми конфлікту зверталися ряд авторів (А.Гірник, Ф. Глазл, Н. Гришина, М.Дойч, Л. Матяш-Заяц, К.Левін, Л. Фестінгер, та інші). Поведінку людини в конфлікті досліджували К.Левін, Н. Гришина, К. Томас та інші. Проблеми існування людини у кризових умовах висвітлюють Т. Титаренко, Ф. Василюк, В. Франкл та інші. В основу нашого дослідження покладено положення про конфлікт як спосіб зняття протиріч (Н. Гришина, К. Левін, Ф. Василюк), конфлікти як атрибут людського існування, розвитку особистості та спільнот (Е. Еріксон, Я. Морено, З. Фрейд, К. Хорні), ідеї конструктивної психології конфлікту (Б. Хасан).

Вивчаються феномени, дотичні до конструктивної поведінки в конфлікті, зокрема стратегії конфліктної поведінки у зв'язку

з вирішенням різних типів конфліктів. Китайські автори Li et al підкреслюють вплив довіри на інтегративну поведінку, пошук компромісу і допомагаючу поведінку в міжособистісному конфлікті (опосередковувачим фактором є просоціальні мотиви) [4]. Chiu et al вказують на зв'язок між національними цінностями і вибором людиною стратегії вирішення конфлікту [1]. Іспанськими вченими осліджено патерни, що комбінують різні стилі вирішення конфліктів на противагу патернам, що базуються на використанні одного стилю. Вказано, що спільна вигода (виграш) сторін конфлікту та їх відносини (отже, ефективність вирішення конфлікту) вищі у разі використання множинних (таких, що варіюють) стилів вирішення конфлікту в організаційній взаємодії порівняно з використанням одного стилю [6].

Вирішення конфлікту розглядається як процес, в якому сторони докладають зусиль до прийняття рішення з метою завершити наявний конфлікт. Згідно з теорією соціальної взаємозалежності (М.Дойч), у разі позитивної взаємозалежності сторони вирішують кооперуватися одна з одною, щоб спільно досягти значущої цілі; при негативній взаємозалежності сторони вважають, що успіх однієї з них впливає на невдачу іншої. Існує ще й третій тип, де немає взаємної залежності сторін [9].

Американські психологи Dorison et al, досліджуючи конфлікт атитюдів, вказують, що опоненти в конфлікті взаємно переоцінюють рівень загрози Я з боку іншого учасника. Така переоцінка підтримується *наївним реалізмом* і вірою, що погляди суб'єкта об'єктивніші і мають більшу доказову базу ніж погляди людей, які не згодні з ними. Зроблено висновок, що переоцінка загрози буває досить суттєвою, щоб вплинути на поведінку учасників конфлікту і мати реальні фінансові наслідки [2].

Дослідники розглядають психологічні бар'єри у вирішенні конфліктів: ефект «фальшивого консенсусу» (Ross et al) [7], вплив ситуативної суб'єктивної інтерпретації (Griffin D.W., Ross L) [3], надання суб'єктом більшого значення власній оцінці ситуації при взаємодії, ніж оцінці іншого (Minson et al) [5]. У контексті конфлікту важливим є аналіз поведінки людини, зокрема ознак та чинників конструктивної поведінки, що наразі потребують глибшого вивчення. Звідси **метою** дослідження є визначити сутність та ознаки конструктивної поведінки особистості в конфлікті, її чинники, розробити модель конструктивної поведінки особистості в конфлікті. Нами використано такі методи: теоретичний аналіз наукової літератури, опитування (авторський опиту-

вальник), моделювання, кількісні та якісні методи обробки даних. Наші дослідницькі запитання такі: що являє собою конструктивна поведінка людини в конфлікті? Які її ознаки? Які перешкоди заважають індивіду конструктивно поводити себе в конфлікті? Які фактори стимулюють таку поведінку людини в конфлікті? Які установки щодо взаємодії учасників важливі в конфліктуванні?

Конструктивну поведінку людини в міжособистісному конфлікті розглядаємо як свідомо організовану сукупність актів, що пов'язує індивіда з іншими людьми і ситуацією в умовах конфліктної взаємодії та спрямована на вирішення проблеми, зняття протиріч між опонентами.

Було проведено онлайн опитування психотерапевтів та психологів «Конструктивна поведінка людини в конфлікті» (за авторським опитувальником) – з використанням гугл форми. Її було поширено в професійних мережах та через соцмережу Фейсбук. Опитувальник включає запитання з відкритими відповідями і з вибором варіантів відповідей. Проведено кількісну і якісну обробку даних.

Учасниками дослідження були 28 фахівців, з них 24 жінки (85,7%), що відповідає гендерному розподілу в сфері надання психологічної/ психотерапевтичної допомоги. Вік респондентів був від 22 до 66 років ($M=41,1$), стаж професійної діяльності психолога/психотерапевта – від 0,5 до 30 років ($M=10,1$). За напрямом практичної діяльності учасники розподілились так: психологічна практика – 10 респондентів (42,9%), позитивна психотерапія – 3 особи (10,7%), арт-терапія – 3 (10,7%), психоаналіз – 2 (7,1%), кар'єрне консультування, профорієнтація – 2 особи (7,1%), екзистенційно-системний підхід – 1 учасник (3,6%), КПТ – 1 (3,6%), клієнтцентрована терапія, інтегративна психотерапія і медична психологія – по 1 особі відповідно (по 3,6%). Учасники опитування мали відповідати з огляду на власний досвід професійної діяльності, практику звернень клієнтів, що стосуються/дотичні до міжособистісних конфліктів.

Конструктивну поведінку людини в міжособистісному конфлікті фахівці трактують з кількох аспектів: з боку вибору учасником відповідної стратегії поведінки, вирішення проблемної ситуації та налагодження відносин з опонентом. Вибір відповідної стратегії поведінки полягає в здатності «аналізувати свою реакцію на конфлікт не піддаючись емоціям», проведенні дій, спрямованих на «вихід з конфлікту з найменшими витратами, або здобутками». Важливе тут прагнення «зберегти межі особистісного простору кожного учасника конфлікту». Один

респондент акцентував увагу на «здоровому глузді і раціональності у діях».

Вирішення ситуації конкретизується так: «вміння шукати спільні точки [з опонентом], бути лаконічним та доброзичливим»; «дія, спрямована на оптимальне його вирішення»; «врахування інтересів обох сторін», «намагання зрозуміти та взаємодіяти з опонентом». Ще респонденти називали: «здатність людини відстоювати свої кордони, свою думку та бачення, беручи до уваги та поважаючи позицію опонента»; «спрямування емоційної енергії конфлікту на розширення бачення ситуації, розуміння її та пошук умов і способів зближення позицій опонентів». Налагодження відносин з опонентом – третій важливий аспект конструктивної поведінки, який об'єднує «спрямованість на спілкування [з іншим]»; «поведінку, яка дозволяє учасникам конфлікту задовольнити їх істинні потреб»; «толерантне ставлення до думки та досвіду іншого учасника»; «дотримання принципів асертивної поведінки».

Ми прагнули виявити *ознаки* конструктивної поведінки в конфлікті. Згідно з думками респондентів, до таких ознак належать наступні:

- виваженість (врівноважений стан; спокійна реакція; поведінка в межах норм моралі та закону, витримка, «спокій»);
- раціональність (об'єктивність, неупередженість, аргументація позиції);
- конкретність у обговоренні (дотримання теми конфлікту, його основних питань, «не переходити на особисте», «надання зворотного зв'язку»);
- варіативність («здатність припинити взаємодію у разі потреби»);
- орієнтованість на проблему (налаштованість на вирішення ситуації, залученість, намір вирішити конфлікт, вміння конструктивно висловлювати свою думку, «прагнення знайти прийнятне рішення»);
- спрямованість на опонента (бажання усвідомити позицію опонента, вміння (ви) слухати і чути, повага до особистості, врахування його думки);
- дотримання етичних норм взаємодії (доброзичливість, «уміння доброзичливо виголосити власну позицію, прийняти право іншого на власну думку», прагнення зберегти межі особистісного простору кожного учасника конфлікту);
- усвідомленість (розуміння власних почуттів та потреб, вміння аналізувати свою реакцію на конфлікт, не піддаючись емоціям, збереження внутрішніх і зовнішніх ресурсів).

Ми виокремили по 7 перешкод внутрішнього і зовнішнього характеру, що найчас-

тіше заважають конструктивній поведінці людини в міжособистісному конфлікті (табл. 1 і табл. 2 відповідно). Респонденти про-рангували перешкоди за частотою (шкала від 1 до 7, де 1 – найменш часто, 7 – найбільш часто).

Таблиця 1

Внутрішні перешкоди для конструктивної поведінки людини в конфлікті

Перешкоди	Σ	Ранг
внутрішня суперечливість (мотивів, прагнень, цінностей і т.д.)	128	4
неадекватна самооцінка (завищена/занижена)	140	3
негативний досвід взаємодії з іншими людьми у минулому	128	4
стійкі патерни поведінки	156	1
певні риси характеру	140	3
нерозуміння власних цілей у конфлікті	128	4
недостатньо розвинуті навички комунікації	151	2

Опитані вказують, що ключовими внутрішніми перешкодами є стійкі патерни поведінки учасників конфлікту, недостатньо розвинуті навички комунікації, неадекватна самооцінка та певні риси характеру суб'єкта. Згідно з думкою респондентів, додаткові внутрішні перешкоди щодо конструктивної поведінки людини в конфлікті наступні: (1) пов'язані з емоційними чинниками (32% відповідей); (2) труднощі з ментальним здоров'ям (24%); (3) пов'язані з когнітивними чинниками (22%); (4) нестача навичок взаємодії (12%); (5) особистісні характеристики учасника/ів (10%).

Таблиця 2

Зовнішні перешкоди для конструктивної поведінки людини в конфлікті

Перешкоди зовнішнього характеру	Σ	Ранг
зіткнення з більш сильним/досвідченим опонентом в конфлікті	119	6
характеристики ситуації (місце, час)	102	7
тиск зовнішніх обставин	132	5
складний характер конфлікту (затяжний, гострий і т.д.)	148	2
наявність інших людей, залучених до конфлікту	141	4
певні риси характеру опонента	147	3
неконструктивні дії іншого учасника (учасників) конфлікту	150	1

3-поміж зовнішніх перешкод, що є на заваді конструктивній поведінці людини

в конфлікті, опитані вказують насамперед неконструктивні дії іншого учасника/ів, складний характер конфлікту, риси характеру опонента. Респонденти назвали, окрім згаданих, такі зовнішні перешкоди щодо конструктивної поведінки в конфлікті: (1) статус/соціальну позицію опонента (30% опитаних), (2) порушення норм комунікації, зокрема використання неконструктивних прийомів взаємодії (21%), (3) емоційні чинники опонента (21%), (4) характеристики ситуації (12%), (5) однобічність стратегій, які використовує інший учасник (9%).

За допомогою опитувальника ми прагнули виявити фактори, котрі найбільшою мірою сприяють конструктивній поведінці людини в конфлікті (рис. 1).

Найвагомішим фактором, що, на думку опитаних, сприяє конструктивній поведінці людини в конфлікті, є уміння учасників регулювати власні емоції (93%). Це, ймовірно, пов'язано з тим, що врегулювання конфлікту як складної комунікативної ситуації потребує від опонентів високого рівня саморегуляції, зокрема здатності давати раду своїм емоціям. Важливим фактором респонденти вважають розуміння учасниками себе, власних особливостей (79%), що дає змогу усвідомлено реагувати в конфліктних ситуаціях та будувати певну стратегію взаємодії.

Третій ключовий фактор – здатність змінювати власні стратегії поведінки відповідно до обставин взаємодії (69%), тут мова про адаптивність поведінки учасника конфлікту згідно з вимогами ситуації. Це передбачає готовність відмовитися від прийомів впливу на опонента, що не працюють/не ефективні для вирішення проблеми. А також про сміливість пробувати нові підходи. Понад половина опитаних (64%) вказали на значущість фактора «розвинуті навички взаємодії з людьми». Тут ідеться про усвідомлений досвід індивіда стосовно його відносин з іншими: про здатність кооперуватися, розуміти емоційний стан, виявляти увагу, вислуховувати, аргументовано доводити власну позицію/думку і т.д.

На додачу до цих факторів, з аналізу досвіду роботи з запитами клієнтів, третина респондентів відзначили як значущий фактор мотивацію на вирішення конфлікту опонентів; також названо навички ненасильницького спілкування, вираження своїх почуттів; знання про методи вирішення конфліктів. До факторів, що сприяють конструктивній поведінці людини в конфлікті, опитані віднесли стресостійкість і ряд навичок (м'які навички, асертивну поведінку, вміння аналізувати ситуацію).

Респонденти вказали з власного досвіду роботи із запитами клієнтів, які установки сприяють конструктивній поведінці людини в конфлікті; ми об'єднали їх у групи. В першу чергу, значну увагу опитані приділили установкам на вирішення конфлікту (12%), співпрацю (17%) і компроміс (7% респондентів), ця група установок – *рух назустріч іншому*. По-друге, названо поважне, виважене ставлення до опонента (12% опитаних) і поважне ставлення до себе, власних потреб (14%) («Я хороша і цінна людина», «Мій опонент хороша та цінна людина»). На наш погляд, вони дотичні до установки на прийняття різності, різноманіття (12%) («у кожного своя реальність»). Це друга група – *цінність кожного*. По-третє, конструктивне вирішення не можна провести без дотримання «правил гри» у конфлікті (12%) (до прикладу, «усі люди варті того, щоб бути почутими», «не [можна] порушувати емоційну і особистісну цілісність людини») – установки *правила гри*. Врешті, фахівці вказали на важливість розуміння цілей у конфлікті, мотивацію на результат (7%), переведення фокусу уваги на проблему» (6%) – четверта група установок – *ціль як ресурс*.

Наслідки конструктивної поведінки для людини описано в термінах досягнення цілей (зокрема вирішення конфлікту), нормалізації емоційного реагування (зниження стресу, розвиток навичок саморегуляції), здоров'я (зниження ризику внутрішніх конфліктів, психосоматичних розладів), посилення власного Я (підвищення самооцінки, самоприйняття та ін.), покращення стосунків з оточенням. Така поведінка людини має аналогиї, «ніслідки

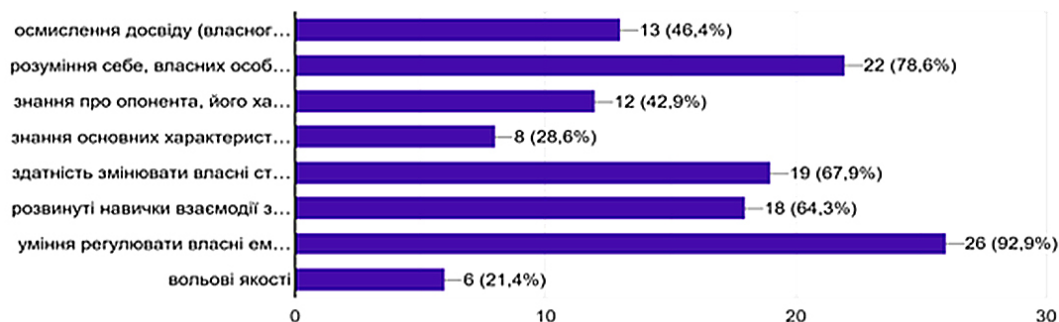

Рис. 1. Фактори, що сприяють конструктивній поведінці людини в конфлікті

і для її опонента в конфлікті (більшість відповідей); окрім того, вказано на «збереження віри в людей та людяність», «вчиться по-новому бачити конфлікт, взаємодіяти». Цікава думка, що можливе незадоволення (якщо через конфлікт опонент хотів отримати владу).

Вказано, що за несприятливого для людини результату вирішення міжособистісного конфлікту її ресурсом може стати підтримка (близьких, фахівців), новий досвід, рефлексія, аналіз сильних і слабких сторін, переоцінка ситуації. В сенсі психологічної допомоги – фахівці пропонують як ресурс роботу з емоціями, арттерапію, «відкриття смислу того, що відбулося», «можливість обговорити ситуацію у безпечному просторі».

Узагальнення результатів дослідження дало змогу розробити модель конструктивної поведінки в конфлікті (рис. 2). Результати дослідження можуть бути використані при розробці моделей конфліктів (організаційних, ділових, сімейних, шкільних та інших), у плануванні заходів психоедукації для конструктивного вирішення міжособистісних конфліктів. Розроблена нами модель може стати відправною точкою для дослідження психологічних бар'єрів у вирішенні міжособистісних конфліктів і установок людей стосовно поведінки в конфлікті. Практичний аспект дослідження стосується надання допомоги особистості у пошуку нових шляхів ефективного функціонування в умовах конфлікту, «перебування»

в конфлікті, пошуку можливостей виходу зі складних ситуацій.

Висновки. Отже, визначено суть та ознаки конструктивної поведінки людини в міжособистісному конфлікті з точки зору фахівців – психотерапевтів і психологів. Таку поведінку трактуємо як свідомо організовану сукупність актів, що пов'язує індивіда з іншими людьми і ситуацією в умовах конфліктної взаємодії та спрямована на вирішення протиріч між опонентами. Конструктивна поведінка людини в конфлікті трактується з трьох аспектів: вибору учасником відповідної стратегії поведінки, вирішення проблемної ситуації та налагодження відносин з опонентом. Ознаками конструктивної поведінки в конфлікті є виваженість, раціональність, конкретність, орієнтація на проблему і на опонента, етичність і усвідомленість.

Проаналізовано перешкоди внутрішнього і зовнішнього характеру, що заважають конструктивній поведінці людини в конфлікті. До перших належать, зокрема, стійкі патерни поведінки, недостатньо розвинуті комунікативні навички, неадекватна самооцінка та певні риси характеру суб'єкта. До зовнішніх перешкод фахівці віднесли неконструктивні дії іншого учасника конфлікту, складний характер конфлікту, певні риси характеру опонента. З'ясовано ключові фактори, що найбільшою мірою сприяють конструктивній поведінці людини

Рис. 2. Модель конструктивної поведінки людини в конфлікті

в конфлікті. Це вміння регулювати власні емоції, розуміння учасниками себе, здатність змінювати власні стратегії поведінки. Визначено базові установки, що сприяють вирішенню конфліктів, – цінність кожного, рух назустріч іншому, правила гри, ціль як ресурс.

Нами розроблено модель конструктивної поведінки в конфлікті, що може бути корисною для розроблення заходів психоедукації задля ефективного вирішення міжособистісних конфліктів. Перспективи подальших розвідок стосуються впровадження моделі в практичну роботу з вирішення конфліктів, залежно від специфіки професійних і соціальних груп.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Chiu R.K., Kosinski F.A. IS CHINESE CONFLICT-HANDLING BEHAVIOR INFLUENCED BY CHINESE VALUES? *Social Behavior and Personality* 1994 Vol. 22, N 1, pp. 81–90 (10) DOI: <https://doi.org/10.2224/sbp.1994.22.1.81>
2. Dorison C.A., Minson J. A. You can't handle the truth! Conflict counterparts over-estimate each other's feelings of self-threat. *Organizational Behavior and Human Decision Processes* 2022 Vol. 170, 140–147, ISSN 0749-5978
3. Griffin, D. W., Ross, L. Subjective construal, social inference, and human misunderstanding. *Advances in Experimental Social Psychology*. 1991. 24, 319.
4. Li B., Gao Y., Zhang S., Wang C. Understanding the Effects of Trust and Conflict Event Criticality on Conflict Resolution Behavior in Construction Projects: Mediating Role of Social Motives. *Journal of Management in Engineering*. 2021. Vol. 37. Is. 6.
5. Minson, J. A., Liberman, V., Ross, L. Two to tango: Effects of collaboration and disagreement on dyadic judgment. *Personality and Social Psychology Bulletin*. 2011. 37(10), 1325–1338.
6. Munduate L., Ganaza J., Peiró J.M., Euwema M. PATTERNS OF STYLES IN CONFLICT MANAGEMENT AND EFFECTIVENESS *International Journal of Conflict Management*. 1999. Vol. 10. No 1, pp. 5–24. DOI: <https://doi.org/10.1108/eb022816>
7. Ross L., Greene D., House P. The “false consensus effect”: An egocentric bias in social perception and attribution processes *Journal of Experimental Social Psychology*. 1977. Vol. 13, Is. 3, May, pp. 279–301.
8. Грановская Р.М. Конфликт и творчество в зеркале психологии. Москва : Генезис, 2002. 573 с.
9. Гришина Н.В. Психология конфликта. Санкт-Петербург : Питер, 2005.
10. Хасан Б.И. Конструктивная психология конфликта. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 250 с.

РОЛЬ НЕЙРОГРАФІКИ В ОПРЕДЕЛЕННІ ПОЧУТТІВ ОСОБИСТОСТІ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я

ROLE OF NEUROGRAPHICS IN FEELINGS DEFINITION FOR MENTAL HEALTH DEVELOPMENT

У статті розглянуто питання застосування нейрографіки у відновленні психічного здоров'я особистості. Уточнено поняття психологічного здоров'я та впровадження його в процес відновлення психічного здоров'я особистості, яка опинилась в кризових життєвих ситуаціях. Приділено увагу важливості психодіагностики з метою уникнення помилок, що пов'язані з явищем опредмечування почуттів особистості. На меті дослідження – визначення ролі нейрографіки у відновленні психічного здоров'я людини в кризових ситуаціях. Завдання дослідження – підбір методів нейрографіки, які спрямовані на емоційно-афективні прояви особистості у відновленні психічного здоров'я. Емоційні переживання різних періодів життя (як негативні так і позитивні), створюють певний баланс, який формує суб'єктивне переживання психологічного благополуччя. Посилюють психологічне благополуччя особистості позитивна переоцінка проблеми, планування вирішення проблеми, самоконтроль, пошук соціальної підтримки, прийняття відповідальності. Спогади особистості корегують баланс позитивного і негативного ставлення до власного життя, що формує психологічний комфорт і психічне здоров'я. Відібрані і апробовані методи нейрографіки в психотерапії з вимушеними переселенцями. Особлива увага приділена роботі з переживанням горювання особистості після втрат. Виділені і описані специфічні технології активізації спогадів позитивних переживань особистості за допомогою тактильних рецепторів. Процес відновлення психічного здоров'я особистості розкривається через сприяння інтраперсональних характеристик: прийняття себе, власних бажань, потреб, відкритість внутрішньому досвіду переживань. Психічне здоров'я розглянуто як таке, що реалізується через емоційну складову психологічного благополуччя. Підібрані методики нейрографіки, які спрямовують переживання особистості на відновлення балансу позитивних і негативних емоцій, що відновлює психічне здоров'я. Запропоновано відновлення психічного здоров'я особистості через відбудову почуття психологічного комфорту, благополуччя.

Ключові слова: нейрографіка, психічне здоров'я, гештальт-технології, психотерапія, кризові ситуації, вимушені переселенці.

The article considers application of neurographics in restoring mental health of an individual. The concept has been clarified of the principle of mental health presumption and its implementation in the process of mental health restoring of a person in crisis situations. Attention is paid to the importance of psychodiagnostics in order to avoid errors related to the phenomenon of objectification of personal feelings. The aim of study is to identify role of neurographics technologies for human mental health restoring in crisis situations. The study objective is to select methods of neurographics oriented to emotional and affective manifestations of person in mental health restoration. Emotional experiences of different periods of life (both negative and positive) create a certain balance that forms subjective experience of the psychological well-being. The psychological well-being of individual is enhanced by positive reassessment of problem, planning for problem solution, self-control, search for social support and acceptance of responsibility. Individual memories correct the balance of positive and negative attitudes towards one's own life, creating psychological comfort and mental health. Neurographics methods of psychotherapy of internally displaced persons are selected and tested. Particular attention is paid to the work with experience of personal distress after loss. Specific technologies are identified and described for activating memories of positive personal experiences by using tactile receptors. The process of personal mental health restoration is revealed through intrapersonal characteristics promotion: self-acceptance, acceptance of own desires and needs, openness to inner expertise of experiences. Mental health is considered as one that is realized through emotional component of psychological well-being. The neurographics techniques selected are aimed at restoring the balance of positive and negative emotions, personal experiences that restore mental health. Personal mental health restoration is proposed through reconstruction of the psychological comfort and well-being feeling.

Keywords: neurographics, psychological well-being, mental health, Gestalt technologies, psychotherapy, crisis situations, internally displaced persons.

УДК 316.061.213(477.72)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.23>

Володарська Н.Д.

к. психол. н.,
провідний науковий співробітник
Інституту психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних
наук України

Метою дослідження є виокремлення методу нейрографіки як напрямку психотерапії, що сприяє позитивному психологічному здоров'ю особистості.

В багатьох дослідженнях виокремлюються різні складові психологічного благополуччя, умови формування позитивного психологічного здоров'я людини [1]. Деякі науковці відмічають соціокультуральні особливості розуміння цього явища. Соціум диктує трактування цього почуття та супутні йому

почуття задоволення. У даний час акцент більше робиться на вивченні психотерапевтичних методів роботи з відновлення психологічного благополуччя особистості, яке визначається як інтегральна властивість життєдіяльності, рівень відповідності характеристик життєвих процесів позитивним потребам особистості.

Дослідницькі пріоритети сучасної вітчизняної і зарубіжної науки лежать у площині інтеграції різних, а часто зовсім протилежних,

концептуальних підходів і традицій. Виникає необхідність розгляду особливостей застосування їх. В своєму дослідженні ми спираємося на, визначені Зінченко О. [2] три складові психологічного благополуччя: духовну, фізичну та матеріальну, як такі що формують характер домінуючого настрою людини. Духовна складова визначає співучасть людини з духовною культурою суспільства, фізична – тілесний комфорт, матеріальна – задоволення від стабільного доходу, матеріальної забезпеченості. Саме ці виокремлені складові важливо активізувати в процесі діагностики і формування позитивного психологічного здоров'я людини. В цих напрямках психологічної підтримки була побудована взаємодія психолога з клієнтами. В першу чергу – формування сприятливого фону для самоаналізу, саморозвитку, що сприяло формуванню позитивного психологічного здоров'я особистості. Проведення консультування, психотерапії, що сприяє позитивному психологічному здоров'ю спрямовується в трьох напрямках: фізичний – актуалізація власних потреб, бажань, цілей, перспектив; духовний – розуміння та прийняття норм, вимог, традицій соціального оточення для нормалізації контактування, взаємодії; матеріальний – визначення професійної самореалізації, стратегій забезпечення матеріальних потреб.

Як в індивідуальному так і в груповій терапії важливо застосовувати метод обговорення життєвих історій кожного учасника. В цих обговореннях розкриваються нові деталі в переживанні особистості труднощів формування почуття психологічного благополуччя, позитивного психологічного здоров'я. Також виникає нове розуміння радості або трагедії цих подій. Підтримка членів групи сформує розуміння емоцій і переживань інших (емоційний інтелект). Для багатьох це є єдиним досвідом такої підтримки в їх житті. В психокорекції негативних емоцій застосовується метод дібріфінг, за допомогою якого підтверджуються переживання складних життєвих ситуацій. Це дає змогу зробити наратив особистості більш структурованим. Важливе підтвердження того, що відбулось в житті особистості і знаходження ресурсу пережити цей стан. Вивчення смислового поля надає можливість опредмечувати почуття психологічного благополуччя. Це – слідування за наративом, що саме в життєвій історії стало тригером виникнення цього почуття.

Гіпотеза дослідження – застосування нейрографіки у відновленні позитивного психологічного здоров'я особистості сприяє балансу у прояві позитивних і негативних

емоцій, завдяки опредмечування почуттів, переживань, думок, відтворення образу позитивного майбутнього. Переструктуризація наративу дає переосмислення ситуації, надає новий погляд, нову інтерпретацію, що відновлює цей баланс.

Основний виклад матеріалу. Теоретико-методологічний аналіз впливу гештальт-технологій на відновлення психологічного здоров'я особистості допоміг розумінню механізмів цього впливу. Будь-які явища, з якими стикається людина, мають для неї емоційно-почуттєвий зміст, значення та цінність. Емоційно-афективні прояви взаємопов'язані з іншими психічними механізмами, компонентами і детермінантами почуттів, що формують психологічне благополуччя особистості, а також відображають певний життєвий контекст. Зміни в емоційному сприйнятті життєвих цілей, перспектив впливають на почуття благополуччя особистості. Нейрографіка впливає на підвищення чуттєвості особистості, актуалізацію особистістю своїх переживань, емоцій, розуміння контексту життєвої ситуації, що наближує її до реальності, змінює бачення того, що відбувається і які наслідки цього. Усвідомлення і розуміння причинно-наслідкових зв'язків своєї поведінки, зовнішніх факторів, що впливають на це, активізують пошук нових смислів, з'являються більш реалістичні очікування і цілі. Саме такий підхід дає можливість розглядати психічне здоров'я людини у контексті її почуттів, переживань, емоційного реагування.

Точкою відліку формування позитивного психологічного здоров'я є поява власне емоції, як відповіді на безпосередню та опосередковану оцінку емоціогенної ситуації, в результаті якої з'являються відчуття, почуття та афекти. Ці останні загострюють сталі риси особистості (наприклад, тривожність) та зумовлюють імовірний перехід певного емоційного стану в інший емоційний чи психічний стан. Ці стани супроводжуються емоційними процесами, що їх пронизують. Взаємодіючи між собою, емоційні явища і процеси утворюють ієрархію емоційних явищ, серед яких певне місце посідають негативні емоції.

Для нашого дослідження має значення поєднання ціннісного підходу у визначенні змістовної складової (об'єкту, на що спрямоване почуття) і корекції – методів опредмечування почуття психологічного благополуччя. В психотерапевтичній практиці сприяння відновлення психологічного здоров'я розглядається так званий невротичний спосіб взаємодії з іншими. У випадку невротичного способу прояву стосунків особистості у соціальному ото-

ченні проявляється страх перед оточенням, його вимогами, нормами і це породжує почуття сорому, провини. Як результат призупиняється активність особистості, прояву її агресії, що провокує прояв відчуття «холоду» («земля уходить з під ніг») або «жару» (горять вуха, обличчя), депресивні стани. Актуалізація емоційного стану і розуміння наслідків перебування в такому стані повертає особистість в реальну ситуацію, що допомагає балансу позитивних і негативних емоцій. Одним з методів сприяння відновлення позитивного психологічного здоров'я особистості є малюнок. За загальноприйнятим визначенням, малюнок – зображення, що виконується від руки за допомогою графічних засобів (контурної лінії, штриха, плями або їхніх різних сполучень), є могутнім засобом пізнання дійсності [2, с.11]. Одним з малюнкових методів є нейрографіка.

Застосування методу нейрографіки активізує нейронні зв'язки людини і розкриває несвідомі аспекти психіки. Ці неусвідомлювані почуття, переживання, думки несуть у собі як індивідуальність, так і універсальність. Універсальне, чи архетипічне, виконує захисну роль, коли важко для особистості залишитись віч-на-віч з особистісними проблемами. Метод нейрографіки включає поняття потенційного простору особистості. В 1990 році Б.Л. Сміт ввів поняття потенційного простору особистості, яке ще запропонував Д. Віннікот. Це поняття належить до метафоричної сфери психологічного досвіду, яка лежить між реальністю і фантазією. В малюванні нейрографічних ліній на певну тему, проблему особистості, присутнє символічне мислення, гра, архетипічне переживання певної культури. На наш погляд, саме цей метод сприяє опредмечуванню архетипів саморегуляції психологічного здоров'я людини [2].

Аналіз проведення консультацій в режимі онлайн і групової роботи (40 жінок, м. Львів, березень-квітень 2022) вимушених переселенок в наслідок військових дій на Сході України. Проводились групові та індивідуальні сесії психотерапії. Діагностика переживання туги, страхів, тривоги від втрат визначалась за виділеними критеріями [3].

Вималювання визначеної особистістю певної проблеми активізує появу різних переживань, спогадів, думок, рішень складної життєвої ситуації. Розглянемо основи нейрографіки. Метод нейрографії має певні етапи проведення. Перший етап – це написання асоціацій, які виникають на визначену проблему особистості. Практикуючі психотерапевти П.М. Пискарев, О. Авдеєва, пропонують записувати асоціації, що

виникають з приводу визначеної проблеми. Під час написання не потрібно аналізувати ці асоціації. Цей етап потрібен для розігріву мозкових нейронних зв'язків. Активізації емоцій, думок про цю проблему особистості. Другий етап – це малювання олівцем проблеми певною лінією. Зробити глибокий вдих і видих. На видиху за 2 секунди (не більше) промалювати своє ставлення до проблеми. Це може бути з максимальним натискуванням. Особистість ніби викидає своє емоційне ставлення до проблеми, з підсвідомими думками, переживанням. Третій етап методу – завдання округляти гострі кути намальованих ліній. Під час округлення гострих кутів малюнку особистість думає про проблему. Під час роздумів вивільняються усталені думки, з'являються нові переживання, стратегії рішення проблеми. Після округлення гострих кутів ліній доцільно пропонується взяти різнокольорові олівці (бажано не менше 3-4 кольорів) і розфарбувати найближчі один до одного ділянки малюнку, об'єднання в певні фігури. Під час розфарбовування обговорюються виникаючі переживання, почуття, відчуття в тілі. Процес рефлексії сприяє опредмечуванню нових переживань, емоцій, думок особистості, всього що відбувається з нею. Заохочується записування переживань, почуттів. Можна закривати очі, уявляючи образи, що виникають під час малювання. Особливо важливим стає вирівнювання ліній фігур (обводючи товстим маркером великі фігури), ефект архетипування, виокремлення великої фігури (фігури фіксації). Визначаються певні архетипи в намальованих фігурах, почуття від цих фігур [4].

Психологічний супротив особистості може виникати в момент малювання незвичного. Саме прийняття такого супротиву і продовження малювання надає можливість змін усталених стереотипів мислення, переживань особистості. Для прийняття виникаючих захисних механізмів можна попрацювати зі снами, які виникають у особистості після проведення нейрографіки. Робота з героями сну виявляють проблемні аспекти переживань. Продуктивним в роботі зі сном стає переказ сюжету від кожного з фігур сну (як існуючих в житті так і неіснуючих). Жінки переказували «страшні» сюжети снів. Важко засинаючи, вони страждали від повторення сюжету сну. Символізм проблеми у снах виявляє можливість її вирішення. Якщо психологічний супротив впливає на процес розмальовки, можна перенести цей етап на другий день. В складних ситуаціях травматизації можна відстрочити розфарбування на протязі

декілька днів. Продовжувати малювати можна стільки скільки потрібно конкретній особистості. Для прийняття супротиву необхідно вибирати кольори як приємні так і навпаки неприємні. Головні запитання: «Чому цей колір?», «На що це схоже у вашому житті?». Провокативна психотерапія націлена на активізацію пошуку протилежних усталеним рішень особистості, але в гострому переживанні вона недоречна. В гострому періоді переживань адаптації до зміни території проживання, перебування в лагері для переселенців, малювання стає доречнішим ніж провокативна терапія. Порівняння героїв казок, міфів, символів з отриманими фігурами в малюнку. Прояви переживань, відчуття в тілі надають поштовх до вербалізації думок, що виникають при нейрографії. Порівняння фігур і кольорів, їх значень (можна використовувати кольоровий тест Люшера). Це діагностично і має терапевтичний ефект (сприяє актуалізації шляхів подолання проблем). Можуть активізуватись страхи, внутрішні конфлікти, травми дитинства і проєкції бажаних почуттів. Це сприяє визначенню шляхів подолання психологічного супротиву, зміни механізмів психологічних захистів особистості.

Саме виявлення переживань, які травмують (непотрібності, самотності, приниження, сорому, відмови в спілкуванні та інші) стає основою терапії сприяння відновленню позитивного психічного здоров'я. Застосовуючи малювання нейрографіки можна перевернути травму в певний особистісний ресурс для адаптації в нових умовах. При травматизації у особистості можуть виникати реакції замирання, боротьби або уникання, вихід у фантазування, залежність (хімічну, алкогольну, гральну та інші). Травми формують страхи померти, поглинання, знищення, приниження, що може породжувати психосоматичні розлади. Запроваджуючи нейрографіку, можна допомогти сформуванню певний особистісний ресурс для позитивного психічного здоров'я людини. Питання «Чого боюсь найбільше?» дає усвідомлення найстрашнішого, найвагомішого в житті людини.

Методом декатастрофізації визначаються маркери травми, тригери, що запускають переживання травми. Етапи усвідомлення певних проблем і прийняття особистістю даних проблем (психологічних травм з дитинства, сьогодення) відбуваються за умов рефлексії на питання: «Чого мені не вистачає, чого хочеться?». Відреагування переживань в графічних методах надає можливість особистості створювати нову реальність. В цій новій реальності особистість розглядає нові стратегії, образи

свого майбутнього. Це надихає її на певні зміни у настроях, станах, почуттях, особливостей уяви, ставлення до навколишнього. Малюнки нейрографіки мають яскраві індивідуальні відмінності, що дає діагностичні можливості. На основі цих відмінностей можна визначати певну класифікацію типів психологічного захисту особистості. Аналізування саме малюнків розширює можливості розуміння психічного стану людини, її бачення світу і соціальної орієнтації. Малюнок лежить в основі усіх видів зображення на площині (живопису, графіки) і як сукупність лінійно-пластичних елементів визначає структуру і просторове співвідношення форм. Це забезпечує іншу систему координат, відмінну від системи координат, що існує в реальності. І тоді в новій системі координат формуються нові способи поведінки. Через малюнок визначається непряме звернення до актуальної проблеми особистості, що стає профілактикою післятравматичних психічних розладів (у поєднанні з тілесною терапією, вправами на релаксацію, дихальними вправами). Проводились вправи за рекомендацією Туле Флінт (Ізраїль) і Джаніні Скарлетт [5; 6]. Завдяки цим вправам відбувалась поступова трансформація травми з гострої фази в стабільний стан, в якому можлива подальша терапія підняття резильєнтності, стресостійкості, зменшення емоційної напруги, стабілізації стану переселенців, мінімізувати дистрес, відчуття власного тіла.

Досліджувані переселенці висловлювали бажання перебороти свої страхи втратити роботу, матеріальну незалежність, здоров'я, померти. Після втрат людина страждає на депресивні стани, психоемоційну напругу, апатію, може зловживати алкоголем, що притупляє біль, використовувати ненормативну лексику. На цьому етапі важливо знаходження значущих людей, яким вона може довіритись. Це можуть бути родичі, колеги по роботі, від яких вона отримує підтримку в самооцінці, самоефективності в досягненні почуття психологічного благополуччя. Найбільшим впливом на стан психічного здоров'я був розгляд почуття провини в сім'ях переселенців. Жінки ділились почуттями провини, сорому за виникнення ситуації переїзду чи відмови від нього в інше місце. Це особливо тяжко пережити у випадку втрати одного з членів сім'ї, реакції горювання більш інтенсивні. Жінки пояснювали свої почуття сорому і провини за те, що не змогли уникнути цього, втрати рідної людини. Ці почуття призводять до депресії, пасивності, саморуйнації. Проводячи нейрографічні малюнки спостерігалось зниження емоційної напруги. Жінки пояснювали свої

хвилювання з приводу зміни статусу, втрати роботи, звичного оточення (побутового, соціального, природнього). В роботі з жінками, які перебувають за межами України (в онлайн режимі) виокремлювались почуття провини за більш комфортні умови, ніж у інших членів сім'ї. Вони відчували провину за неспроможність створити такі умови для своїх чоловіків, синів, стареньких батьків, які залишились вдома. Такі почуття посилювались невизначеністю строку перебування за кордоном, фінансовими обмеженнями, пошуком нової роботи, нових знайомств. В інших превалювали почуття образи та злість на тих, хто більш забезпечений і має більш комфортніші умови проживання. У випадках конфлікту між жінками виникали прояви психосоматики, загострення хронічних захворювань, стани фрустрації. Завищені вимоги до умов перебування в нових обставинах, виникали у випадках нерозуміння та неприйняття незвичних норм і правил поведінки. Виникаюча агресивність спрямовувалась на самих переселенців, на найближче оточення, буденні ситуації нестачі фінансових можливостей, невизначеність строку перебування в певному соціальному оточенні. Для одних тригером агресивної поведінки стали вимоги нового статусу переселенців (недостатні виплати для рівня вимог попереднього життя), для інших зміни умов проживання, звичок в розпорядку дня, зміни в їжі. Жінки відчували безпеку в новому оточенні і ностальгію по звичним місцям, знайомим, ріднею. Соціокультурні особливості перебування в новій країні впливають на психологічне благополуччя, що формує психічне здоров'я особистості. Змінюючи ставлення до оточення на позитивне, відновлювався стан спокою, радості від краси навколишньої природи, відчуття власного тіла.

Висновки. Малюнкові методи, метод нейрографіки діагностують рівень травматизації, можливості прийняття ставлень інших до особистості: дозволяти любити себе, інших, приймати любов інших до себе, мати право бути, жити.

Застосовуючи малювання нейрографіки можна перевернути травму в ресурс. Терапія малюнком виявляє потенційні можливості особистості, її якості, інтенції до того, що нереалізоване. Під час розфарбування обговорюються виникаючі переживання, почуття, відчуття в тілі. Процес рефлексії сприяє опредмечуванню нових переживань, емоцій, думок особистості, всього що відбувається з нею.

Основи сприяння психологічному здоров'ю особистості спираються на баланс позитивних і негативних емоцій, переживань особистості. Нейрографіка впливає на підвищення чуттєвості особистості, актуалізацію особистістю своїх переживань, емоцій, розуміння контексту життєвої ситуації, що наближує її до реальності, змінює бачення того, що відбувається і які наслідки цього. Саме цей спосіб отримання балансу позитивних і негативних емоцій у людини в кризових ситуаціях стає найбільш ефективним серед інших методів.

Перспективою подальшого дослідження стане адаптація методу нейрографіки до роботи з вимушеними переселенцями в умовах реабілітаційного центру.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шамионов Р.М. Психологія суб'єктивного благополуччя людей. *Мир психології*, 2, М., 2012. С. 143–148.
2. Shelemei, O., Volodarska, N. Recovery of Women Well-Being in Migration: Example of Ukraine. *Revista de Cercetare si Interventie Sociala*, 2021. 75, p. 115–126. DOI: 10.33788/rcis.75.7
3. Володарська Н.Д. Дотримання принципу презумпції психічного здоров'я в застосуванні гештальт-технологій. *Габітус. Науковий журнал*. 2022. Вип. 33. С. 71–75. DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.33.12>
4. Терлецька Л.Г. Психологія здоров'я: арт-терапія малюнком: навчальний посібник. Л.Г. Терлецька. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2019.
5. Туле Флінт. Психологічна допомога учасникам бойових дій. <http://www.youtube.com/watch?v=4wr3Fy9E44>
6. Джаніна Скарлетт. Перша психологічна допомога. <https://youtu.be/XhRAOSSuNpQ>

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ТА ОСОБИСТІСНІ ЧИННИКИ ТРИВОЖНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

PSYCHOLOGICAL CONTENT AND PERSONAL FACTORS ANXIOUS EXPERIENCES OF STUDENT YOUTH

У статті аналізується проблема страхів і тривожності особистості у період навчання у закладах вищої освіти. Висвітлюються теоретичні підходи до розуміння феномену емоційних переживань особистості, зокрема страхів, тривоги і тривожності. Описано вікові особливості емоційної сфери у пізній юнацький період. Основну увагу приділяється розкриттю результатів емпіричного дослідження психологічного змісту, рівню вияву страхів і тривожності студентської молоді, а також висвітленню особистісних чинників тривожних переживань досліджуваних. Доведено, що серед домінуючих страхів особистості у пізній юнацький період досліджуваному притаманні соціальні та екзистенційні страхи, зокрема, страх перед іспитами, страх хвороби близьких, та страх війни. Результати описової статистики засвідчили, що для студентської молоді властиві підвищені показники за шкалою особистісної тривожності. Показники ситуаційної тривожності знаходяться у межах норми. Розкрито наявність кореляційних зв'язків між певними видами страхів та такими особистісними рисами, як локус контролю, оптимізм та толерантність до невизначеності. Як біологічні, так і соціальні страхи мають обернений зв'язок з оптимізмом та інтернальним локусом контролю та прямий зв'язок з інтолерантністю до невизначеності у міжособистісних стосунках. Особи з вираженими страхами є більше песимістами, які важко переживають невизначеність у відносинах та вважають, що їх поведінка детермінована зовнішніми чинниками більше, ніж внутрішніми. Результати порівняльного аналізу засвідчили, що студенти, які належать до юнацького віку мають вищі показники більшості страхів порівняно зі студентами періоду ранньої дорослості. Запропоновані шляхи психокорекції та профілактики тривожності студентської молоді. Висвітлено низку видів діяльності зі студентами, які може надавати психологічна служба закладу вищої освіти.

Ключові слова: страх, тривога, тривожність, локус контролю, оптимізм, толерантність до невизначеності, студентська молодь.

The article analyzes the problem of fears and anxiety of the individual during his studies in higher education. Theoretical approaches to understanding the phenomenon of emotional experiences of the individual, including fears, anxiety and worry. Age features of the emotional sphere in late adolescence are described. The main attention is paid to the disclosure of the results of empirical research of psychological content, the level of fears and anxieties of student youth, as well as highlighting the personal factors of anxiety in the subjects. It is proved that among the dominant fears of the individual in late adolescence, the subjects are characterized by social and existential fears, in particular, fear of exams, fear of illness of loved ones, and fear of war. The results of descriptive statistics showed that students are characterized by increased rates on the scale of personal anxiety. Indicators of situational anxiety are within normal limits. Correlations between certain types of fears and personality traits such as locus of control, optimism, and tolerance for uncertainty have been identified. Both biological and social fears have an inverse relationship with optimism and the internal locus of control and a direct link with intolerance of uncertainty in interpersonal relationships. People with expressed fears are more pessimistic, who find it difficult to endure uncertainty in relationships and believe that their behavior is determined by external factors more than internal ones. The results of the comparative analysis showed that students belonging to adolescence have higher rates of most fears than students of early adulthood. Ways of psychocorrection and prevention of anxiety of student youth are offered. A number of activities with students that can be provided by the psychological service of a higher education institution are covered.

Key words: fear, anxiety, locus of control, optimism, tolerance for uncertainty, student youth.

УДК 159.942
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.24>

Волошок О.В.

к.психол.н.,

доцент кафедри психології

Львівський національний університет імені Івана Франка

Актуальність проблеми дослідження. На сьогоднішній день тема тривожних переживань особистості є надзвичайно актуальною та потребує детального аналізу. Стан тривоги, наявність певних страхів з якими стикаються зараз українці обумовлена у першу чергу зовнішніми впливами, пов'язаними з інформацією від засобів масової інформації щодо військового вторгнення з боку Російської федерації, жертвами у зоні бойових дій, а також прямими військовими діями, які відбуваються на очах людей. Якщо раніше найбільше занепокоєння викликала ситуація зі зростання рівня захворюваності на Covid-19, то у даний час – це тривожні

переживання пов'язані з повномасштабною війною, яка торкається кожного мешканця України.

Проте, незважаючи на зовнішні обставини, людина їх сприймає крізь призму власного світобачення, тому важливо виявити внутрішні, психологічні детермінанти тривожності особистості, які посилюють тривогу і впливають на появу страхів. У зв'язку з цим тема дослідження психологічних детермінант страхів і тривожності особистості є досить актуальною. Хоча емпіричне дослідження студентської молоді ми проводили раніше, ще до початку війни, але можна простежити наявність певних тенденцій у проявах тривожних пережи-

вань, які при появі несприятливої ситуації, зокрема у даний час, можуть посилюватись.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спочатку пропонуємо більш детально зупинитись на теоретичному аналізі феномену тривожних переживань особистості. Страх, переляк, тривога і хвилювання являють собою одну з модальностей емоцій. Ці переживання сигналізують про прояв можливої загрози, про більш чи менш вираженому порушенні потреби у безпеці. Зазвичай, слова для позначення подібного роду емоційних станів часто використовуються як взаємозамінні. Проте, як пишуть українські науковиці Кирилова Є. та Беляєва Є., між ними існує важливі смислові відмінності. Ці слова позначають неоднакові емоційні стани, які переживає людина [1, с. 11].

Страх – це певна, специфічна емоція, яка заслуговує виділення в окрему категорію. Тривога – це комбінація або паттерн емоцій, а емоція страху – лише одна з них. Страх складається з певних фізіологічних змін, експресивної поведінки і специфічного переживання, яке виникає з очікування загрози або небезпеки [2, с. 293]. Страх передбачає достатню чіткість та предметність, а тривога – це розмитий, недиференційований стан [1, с. 12–13].

Згідно думки доктора медичних наук, професора Березіна Ф.Б. існує поняття «явищ тривожного ряду», як елементів психічної адаптації. Тривожний ряд включає у себе декілька афективних феноменів, які закономірно змінюють один одного в залежності від виникнення та наростання тривоги, що дає можливість простежити їх динаміку. Спочатку у індивіда виникає відчуття внутрішньої напруги, яке має найменшу інтенсивність тривоги. Але цей стан має найбільшу адаптивну роль, оскільки дане відчуття сприяє зростанню активності, включенню механізмів адаптації та при цьому не супроводжується порушеннями інтеграції поведінки.

При наростанні тривоги з'являються гіперстезичні реакції, коли раніше нейтральні стимули набувають значущість, а при достатній їх вираженості надають таким стимулам негативне емоційне забарвлення. Такі реакції посилюють власне тривогу, яка є центральним компонентом явищ тривожного ряду. Тривога, на думку Березіна Ф.Б., виявляється у відчутті невизначеної загрози, неясної небезпеки, коли неможливо визначити характер загрози та передбачити час її виникнення. Індивід не може довгий час перебувати у такому стані, оскільки він гальмує будь-яку діяльність спрямовану на усунення загрози. Отож,

тривога змінюється страхом, коли невизначена небезпека конкретизується. Хоча, як пише науковець, об'єкти з якими пов'язується страх, не обов'язково мають відношення до дійсних причин тривоги, її конкретизація створює у суб'єкта уявлення про те, що загроза може бути усунена за допомогою певних дій.

У подальшому, при зростанні інтенсивності тривожних переживань у людини з'являється уявлення про неможливість уникнення загрози, навіть якщо вона пов'язується з конкретним об'єктом та визначеною ситуацією. Такі переживання виявляються у афекті жаху та передчуттям загибелі індивіда. І останній компонент явищ тривожного ряду виявляється у тривожно-боязливому збудженні, яке виявляється у максимальній дезорганізації поведінки і зникненні можливості цілеспрямованої поведінки.

При малій інтенсивності тривоги її прояви можуть обмежуватись відчуттям внутрішньої напругеності, а при стрімкому наростанні інтенсивності можуть не вловлюватись початкові елементи тривожного ряду, при поступовому розвитку і достатній напругеності простежуються всі елементи ряду. Як пише Березін Б.Ф., всі феноменологічні прояви тривоги можуть виникати при стимуляції однієї і тієї ж зони гіпоталамусу, змінюючи один одного при зміні тяжкості тривожних переживань, що у свою чергу свідчить про єдину природу тривоги [3, с. 138–143].

У науковій психології розрізняють тривожність як емоційний стан (ситуаційна тривога) і як стійку рису, індивідуальну психологічну особливість, яка виявляється у схильності до частих та інтенсивних переживаннях стану тривоги (Р. Кеттел і І. Шеір, 1961, Ч. Спілбергер, 1966, І. Сарасон, 1972, Ю. Ханін, 1980). Розуміння тривожності як відносно стійкої особистісної характеристики спонукає звернути увагу на роль особистісних та соціальних чинників у її виникненні та закріпленні [4, с. 12].

Якщо говорити про особливості прояву страхів і тривожності у юнацький період, на який припадає закінчення школи, вступ у заклади вищої освіти та початкові роки навчання у них, то дослідження, які проводились А. Прихожан засвідчили, що як для дівчат і хлопців юнацького віку кінця 90-х років 20 ст., так і для початку 21 ст. (2002–2004 р.) властива спрямованість тривожності та страхи, які стосуються сфери Я: хвилювання з приводу власної неспроможності, проблеми зовнішності, власного майбутнього (професійного та особистісного), вітально-соціальні страхи – насильство зі сторони інших людей, пограбування тощо.

Для хлопців цього віку характерні ще сексуальні страхи (уявлення про власні можливості у даній сфері) та соціальні страхи пов'язані з майбутнім (служіння в армії), у дівчат – магічні страхи: потойбічних сил, долі і т.д. Крім того, для дівчат у всі вікові періоди найбільшу тривогу викликають проблеми сім'ї: можливість хвороби, смерті, негативні переживання батьків [4, с. 49].

Отже, враховуючи попередній теоретичний аналіз літератури з психології тривожності вважаємо актуальним проведення емпіричного дослідження психологічного змісту та чинників тривожних переживань студентської молоді.

Об'єкт дослідження – емоційна сфера та особистісні риси. Предметом дослідження виступили психологічні чинники страхів і тривожності особистості. Метою – розкриття особистісних чинників страхів і тривожності студентської молоді. Гіпотези нашого дослідження полягали у тому, що по-перше, ми припускали наявність взаємозв'язків між тривожністю, страхами студентської молоді та такими особистісними рисами, як низький рівень оптимізму, екстернальний локус контролю та інтолерантність до невизначеності. По-друге, припускали наявність відмінностей у спрямованості страхів у студентів 17–19 років та 20–22 років.

Дослідження проводилось у листопаді 2020 року. Методами емпіричного дослідження виступили письмове опитування і тестування: опитувальник ієрархічної структури страхів Щербатих Ю., інтегративний тест тривожності Бізюка А., Л. Вассермана, Б. Іовлева, опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю» Є. Бажина, Є. Голинкіна, Л. Еткінда, тест диспозиційного оптимізму LOT-R Карвера Ч., Шейера М. в адаптації Сичова О.А., опитувальник «Толерантність до невизначеності» Корнілової Т.В. Серед методів статистичного опрацювання даних були використані описова статистика, кореляційний та порівняльний аналіз.

Група досліджуваних: 60 осіб віком 17–22 роки, серед яких 56 дівчат і 4 хлопців. Всі досліджувані є студентами Львівського національного університету імені Івана Франка, які навчаються на філософському факультеті, спеціальності «Психологія» та факультеті прикладної математики, спеціальності «Середня освіта». Група була поділена на 2 підгрупи, у першій з яких були особи віком від 17 до 19 років (35 осіб) і у другій – особи від 20 до 22 років (25 осіб). Досліджуваних з першої групи ми можемо віднести до юнацького періоду, а з другої – до періоду ранньої дорослості.

Проаналізуємо результати описової статистики. Для студентської молоді є власти-

вий підвищений рівень страхів (Mean=125,3) та особистісної тривожності (Mean=6,4), а показники ситуаційної тривожності знаходяться у межах норми (Mean=4,7). Щодо рівня диспозиційного оптимізму, то він є нижче середнього рівня з тенденцією до низького (Mean=16,3).

Аналіз результатів середніх значень за опитувальником ієрархічної структури страхів Щербатих Ю. засвідчив, що серед біологічних страхів найбільше значення має шкала «страху хвороби близьких» (Mean= 8). Серед соціальних страхів найбільший показник у шкали «страх перед іспитами» (Mean=7,5). Серед екзистенційних страхів найбільше значення має шкала «страх війни» (Mean=6,2). Якщо об'єднати всі страхи в одну групу, то найвиразнішим страхом серед студентської молоді є страх хвороби близьких, що імовірно пов'язано з пандемічною ситуацією у світі, а також з впливом ЗМІ, які висвітлюють статистику хворих та смертності у країні. Страх перед іспитами, який займає другу позицію цілком очевидний з огляду на групу досліджуваних і час проведення емпіричного дослідження. На третій позиції за кількістю балів та середніми значеннями виявився страх злочинності (Mean 6,7), що обумовлено негативною криміногенною обстановкою в Україні та висвітленням новин даного характеру у ЗМІ. Звичайно, що при оцінці даних видів страхів має значення і минулий досвід опитаних студентів. Щодо страху війни, то дана загроза сприймалась молоддю, як цілком реальна у зв'язку з військовими подіями на сході України та непередбачуваністю політики сусідньої держави [5, с. 180].

Результати дослідження за методикою «Рівень суб'єктивного контролю» показали, що за шкалою загальної інтернальності досліджувані студенти більше схильні вважати, що більшість подій власного життя є результатом випадку, дій інших людей чи зовнішніх обставин (Mean=3,7). Це стосується також шкал «Інтернальність у сфері виробничих стосунків» (Mean=3,7) та «Інтернальність у сфері невдач» (3,9), «Інтернальність у ставленні до здоров'я» (Mean=4,1). Тобто у сфері праці, у стосунках з членами трудового колективу, у ставленні до невдач та власного здоров'я досліджуваним властивий екстернальний локус контролю, коли всі події, які виникають пояснюються впливом зовнішніх чинників, а не власних зусиль. Але у трьох сферах досліджувані все такі більше схильються до інтернальності, що означає власну відповідальність над подіями свого життя, зокрема у сімейних стосунках (Mean=5,2), у сфері власних досягнень (Mean=5) та

міжособистісних відносинах (Mean=5,1). Показники шкал опитувальника «Толерантність до невизначеності» свідчать про середній рівень її вираженості. Найвищі показники спостерігаються по шкалі «Інтолерантність», що можна трактувати як прагнення до ясності, впорядкованості і неприйняття невизначеності у різних ситуаціях (Mean=64).

Результати кореляційного аналізу засвідчують наявність прямих взаємозв'язків між статевими страхами ($r=0,31$), страхом самогубства ($r=0,30$), страхом замкнутого простору ($r=0,28$), страхом павуків і змії ($r=0,29$) та міжособистісною інтолерантністю до невизначеності. Тобто, чим вище прагнення до ясності і контролю у міжособистісних стосунках та дискомфорт у випадку невизначеності, тим збільшується вираженість вітальних та соціальних страхів у людини. Також було виявлено обернені взаємозв'язки, зокрема між статевими страхами ($r = -0,32$), страхом самогубства ($r = -0,37$) і оптимізмом. Тобто, чим вищий рівень оптимізму, тим менш вираженими є дані типи страхів. Крім того було розкрито наявність оберненого зв'язку між страхом захворюти ($r = -0,27$), особистісною тривожністю та інтернальністю у певних сферах (див. табл. 1). Тобто, чим вища власна відповідальність людини у сферах здоров'я, досягнень і у виробничих стосунках в колективі, тим нижчим є прояви страхів перед хворобою та покаранням від керівництва.

Крім того, результати кореляційного аналізу засвідчили, що існує обернений зв'язок між такими соціальними страхами, як: страх відповідальності, страх перед керівництвом та такими особистісними рисами, як толерантність до невизначеності та локус контролю (див. табл. 2). Так, чим більш виражений страх бути відповідальним за певні вчинки, виконання діяльності,

Таблиця 1

Коефіцієнти кореляції між групою біологічних страхів та особистісними рисами студентської молоді

Статеві страхи	Оптимізм ($r = -0,32$), міжособистісна інтолерантність ($r=0,31$)
Страх самогубства	Оптимізм ($r = -0,37$), міжособистісна інтолерантність ($r = 0,30$)
Страх захворюти	Загальна інтернальність ($r = -0,35$), інтернальність у сфері здоров'я ($r = -0,27$), інтернальність у виробничих стосунках ($r = -0,26$), інтернальність у сфері невдач ($r = -0,26$)

тим менш вираженим є прийняття невизначеності та неясності ситуації ($r = -0,34$) і чим більший є страх перед керівництвом, тим нижчою є інтернальність у сфері досягнень ($r = -0,30$). Тобто людина, яка має страх перед покараннями від керівника є більш екстернальною, а отже досягнення, успіх пов'язує із зовнішніми чинниками, а не власними особистісними рисами.

Таблиця 2

Коефіцієнти кореляції між групою соціальних страхів та особистісними рисами студентської молоді

Страх відповідальності	Толерантність до невизначеності ($r = -0,34$)
Страх перед керівництвом	Інтернальність у сфері досягнень ($r = -0,30$)

Результати порівняльного аналізу засвідчили наявність відмінностей у проявах страхів між особами юнацького періоду та періоду ранньої дорослості (див. рис. 1). Особи юнацького періоду мають більш виражений інтегральний показник страху (Mean = 131 на противагу 117), страху перед змінами в особистому житті

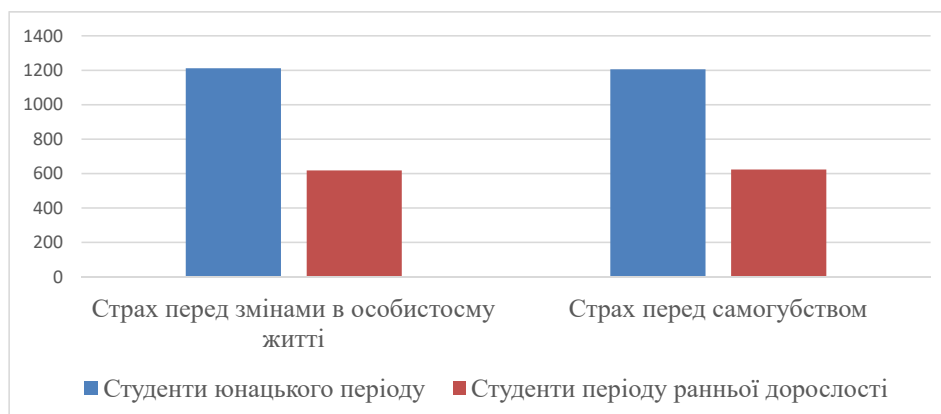

Рис. 1. Середні значення показників різних видів страхів у групах студентів різного віку

(Rank Sum = 1211,5 на противагу 618,5) та страхом перед самогубством (Rank Sum=1205,5 на противагу 624) порівняно з більш старшими за віком студентами.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, для більшості досліджуваних студентів властиві підвищені показники особистісної тривожності, страхів і наявні нижче середнього показники оптимізму, середні показники толерантності до невизначеності. Досліджувані особи мають більшу схильність до екстернальності. Чим більше виражені страхи у досліджуваних, тим менше показник інтернальності. Найбільше прямих кореляційних зв'язків виявилось між різними страхами та міжособистісною інтолерантністю до невизначеності у студентській молоді. Гіпотези дослідження підтверджені, а мета і завдання розкриті [6, с. 143–145].

Отже, актуальним постає питання щодо надання психологічної допомоги студентам з вираженими страхами та високим рівнем особистісної тривожності. Враховуючи результати нашого емпіричного дослідження, вважаємо за доцільне підвищувати рівень толерантності до невизначеності, оптимізму та сприяти формуванню інтернального локусу контролю. Така допомога може надаватись у рамках психологічної служби ЗВО, шляхом відвідування тренінгів, семінарів, групових та індивідуальних консультацій. Оптимізм, як особистісна риса, дає можливість людині мати позитивні очікування від майбутнього і не фіксувати свою увагу на негативних моментах. Толерантність до невизначеності пов'язана з прийняттям ситуації, якою вона є, формує готовність до ризику, прояву самостійності та ухвалення нестандартних рішень. Інтернальний локус контролю виявляється у прийнятті відповідальності за події у власному житті, управління своїми думками, емоціями та поведінкою, що є важливим аспектом стресостійкості особистості.

Загалом, щодо зниження рівня особистісної тривожності психологами рекомендовано провадити корекційну роботу як з дітьми, так і з дорослими у 3-х напрямках:

1) підвищувати рівень самооцінки, впевненості у власних силах, 2) навчити прийомів зняття емоційного та м'язевого напруження та 3) відпрацьовувати навички управління та самоконтролю в емоційній та поведінковій сфері. Вибір конкретних методів і прийомів роботи зі станом тривоги, тривожністю та страхами особистості залежить від певного теоретичного підходу в якому працює практичний психолог.

Крім того, у рамках освітньої програми бакалавра у Львівському національному університеті імені Івана Франка пропонується дисципліна вільного вибору «Психологія тривожності» для студентів філософського факультету 2 року навчання спеціальності 053 – «Психологія». Дана дисципліна користується популярністю серед студентської молоді, що дає підстави втілювати під час лекційних та семінарських занять не тільки навчальні цілі, а також виховні та розвиваючі. Такий курс сприяє набуттю знань про природу тривожних переживань, біологічні та соціально-психологічні передумови їх виникнення, самопізнання особистості студента через самодіагностику тривожності, страхів, ознайомленню з методами та напрямками психокорекції та розвитку емоційного інтелекту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кириллова Е., Беляева В. Тревожный ребенок. Харьков : Основа, 2012. 192 с.
2. Изард К.Э. Психология эмоций. СПб. : Питер, 2000. 494 с.
3. Тревога и тревожность / За ред. В. М. Астапова. СПб. : Питер, 2001. 256 с.
4. Прихожан А.М. Психология тревожности: дошкольный и школьный возраст. СПб. : Питер, 2007. 192 с.
5. Волошок Олена. Психологічний зміст страхів і тривожності студентської молоді. *Тези звітної наукової конференції філософського факультету*. Львів, 2021. Вип. 18. С. 179–182.
6. Волошок Олена. Психологічні детермінанти страхів і тривожності студентської молоді. *Тези звітної наукової конференції філософського факультету*. Львів, 2022. Вип. 19. С. 143–145.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ У ПОДРУЖНІХ СТОСУНКАХ

EMPIRICAL RESEARCH OF THE FEATURES OF SELF-ACTUALIZATION OF PERSONALITY IN MARRIAGE RELATIONS

Стаття містить теоретико-емпіричний аналіз особливостей та складових самоактуалізації особистості у шлюбі. Розвиток і самореалізація партнерів у стосунках сприяють можливості керувати власним життям, адекватно оцінювати свій потенціал та можливості, проявляти внутрішню свободу, креативність та незалежність, насолоджуватися життям, ставити індивідуальні та спільні цілі і відповідно досягати їх, відчувати результативність життя. Подано характеристику основних завдань жінки для успішної самореалізації чоловіка у шлюбі, а саме прийняття чоловіка, задоволення його потреби у повазі; визнання мужності чоловіка; прийняття авторитетності чоловіка; розвиток ролі лідера, годувальника та захисника, управління фінансами; задоволення жіночих потреб; віра у можливості чоловіка (підтримка чоловіка зі сторони жінки, віра в його можливості, переконання в його силі). Описано основні завдання чоловіка задля самоактуалізації жінки, серед яких культивування поваги до жінки; прояв уваги з боку чоловіка, прояв підтримки та співчуття; ігнорування деяких емоційних проявів жінки; розподіл відповідальності; мінімізування критики; формування надійності; вияв сили характеру та ніжності. Результати кореляційного аналізу емпіричного продемонстрували наявність непрямих кореляційних зв'язків шкали «Задоволеність шлюбом» з шкалами «Гнучкість у спілкуванні», «Потреба у відчуттях», «Проблеми у стосунках з родичами і друзями», «Автономність», «Ставлення до грошей» та прямих зв'язків зі шкалами «Лocus контролю Я», «Результат в житті», «Цілі в житті». Шкала «Результативність життя» має наявний прямий зв'язок із шкалою «Задоволенням шлюбом» та непрямий – зі шкалами «Спонтанність», «Контактність» та «Гнучкість у спілкуванні».

Ключові слова: шлюб, сім'я, подружні стосунки, задоволення шлюбом, самоактуалізація, самоактуалізована особистість.

The article contains a theoretical and empirical analysis of the features and components of self-realization of the individual in marriage. The development and self-realization of partners in relationships contributes to the ability to manage their own lives, adequately assess their potential and opportunities, show inner freedom, creativity and independence, enjoy life, set individual and common goals and achieve them, experiencing life. A description of the main tasks of a woman for the successful self-realization of a married man, namely the acceptance of a man, meeting his need for respect; recognition of a man's courage; acceptance of the authority of the husband; development of the role of leader, breadwinner and defender, financial management; meeting women's needs; belief in the possibility of a man (support for a man by a woman, faith in his ability, belief in his strength).

The main tasks of a man for the self-actualization of a woman are described, including the cultivation of respect for women, the manifestation of attention from the man, the manifestation of support and compassion; ignoring some emotional manifestations of a woman; division of responsibilities; minimizing criticism; formation of reliability; manifestation of strength of character and tenderness. The results of empirical correlation analysis showed the presence of indirect correlations between the scale "Satisfaction with marriage" with the scales "Flexibility in communication", "Need for feelings", "Problems in relationships with relatives and friends", "Autonomy", "Attitude to money" and direct connections with the scales "Locus of control I", "Result in life", "Goals in life". The Scale «Life Performance» has a direct relationship with the Marriage Satisfaction Scale and an indirect one with the Spontaneity, Contact and Scale of Flexibility scales.

Key words: marriage, family, marital relations, marital satisfaction, self-actualization, self-actualized personality.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.25>

Гриник І.Я.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри практичної психології
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка

Постановка проблеми. Сім'я як соціальний інститут є важливим інструментом у формуванні ціннісно-смісловної сфери кожного із партнерів та основою розвитку гармонійної особистості. Перебуваючи у тісному соціальному зв'язку та взаємодії, базуючись на спільному веденні побуту, взаємній відповідальності та вихованні дітей.

Індивідуальні характеристики партнерів подружньої пари (установки, цілі, плани, уявлення про сім'ю), вплив один на одного можуть ставати як основою для непорозумінь, так і точкою для розвитку, актуалізації та трансформація «Я» в утворення «Ми».

Тому важливими моментом у побудові міжособистісної взаємодії у стосунках є пошук спільних точок дотику і можливо-

стей для розвитку і самовдосконалення кожного із партнерів.

Самоактуалізація кожного із членів подружжя дає відчуття гармонізації із зовнішнім світом, можливість реалізувати свій індивідуальний потенціал, розвиток здібностей і завдяки цьому досягнення життєвого успіху. Самоактуалізована особистість стає продуктивною та ефективною у вирішенні різноманітних життєвих завдань та постановці цілей.

Особливої ролі та значення набуває самореалізація у подружніх стосунках, оскільки вони дають можливість відкриттю прихованих потенціалів, стимулюють саморозвиток, забезпечують формування навичок успішної комунікації та сприяють

усвідомленню цінності стосунків та цінність іншої особистості в них.

Метою дослідження є шляхом теоретико-емпіричного дослідження з'ясувати психологічні особливості самоактуалізації та їхній взаємозв'язок із задоволеністю шлюбом.

Виклад основного матеріалу. Внутрішня потреба кожної само актуалізованої особистості – це реалізація природних потенційних можливостей. Тому само актуалізовані особи характеризуються визначеністю у житті, спрямованістю на автономію та зрілість, бажанням позитивної уваги зі сторони інших.

Теоретико-методологічною основою стали наукові дослідження психології подружніх стосунків О. Боднарчука, В. Дружиніна, Г. Дворецької, Л. Шнайдер; теоретичні аспекти вивчення складових задоволеності шлюбом характеристики С. Голод, А. Карабанова, В. Століна та показників задоволеності шлюбом Ю. Альошина, В. Андреевої, А. Лідері, Ф. Кован, а також розуміння самореалізації особистості А. Маслоу, Г. Олпорта, Е. Шострома, К. Роджерса [4; 7; 8; 9].

На думку Г. Олпорта головною характеристикою самоактуалізованої особистості є гармонізація зовнішнього та внутрішнього світу та набуття цілісності.

Щодо К. Роджерса то у характеристиці повнофункціонуючої особистості він виокремлює такі якості, як відкритість переживань (здатність розуміти свої переживання та емоції), екзистенційний спосіб життя (повнота та насиченість життя), особистісна довіра (орієнтація на внутрішні відчуття у ситуаціях життєвого вибору), емпірична свобода, внутрішніх локус контролю, критичність мислення, творче мислення [7].

Е.Шостром виокремлює наступні якості самоактуалізованої особистості: компетентність в часі (вміння жити «тут і тепер»); опора (незалежність в діях і вчинках); гнучкість поведінки (здатність приймати зміни); розуміння та усвідомлення свої потреб і почуттів [9, с. 112].

Наукові пошуки Т. Титаренко акцентують увагу на тому, що само актуалізована особистість як відкрита система, постійно змінюється, прагне визначитися в соціальному просторі та індивідуально – психологічному часі. Така особистість є інструментом оволодіння поведінкою та власним життям, відповідальна за планування власного майбутнього [8, с. 37].

Така особистість постійно перебуває в стані перетворення культури у власну життєтворчість. Вона трансформується шляхом оновлення та перебудови просторо-часової побудови світу. Для неї цінним

залишаються значимі взаємовідносини, самореалізованість та самоздійснення.

Самореалізація особистості передбачає включення особистості в систему соціальних стосунків та пізнання і розвиток власної особистості у рамках цієї системи. Так, шлюбні стосунки передбачають реалізацію програми само актуалізації через взаємодію із шлюбним партнером у конкретній шлюбно-сімейній взаємодії.

Створення сім'ї і вступ у шлюбні стосунки передбачає реалізацію очікування партнерів стосовно задоволення психологічних, соціальних, побутових та соціальних потреб і відповідно виступає шляхом можливостей розвитку особистості у системі стосунків.

Дослідники вважають, що жіноча енергія у шлюбі є вирішальною, оскільки завдяки її впливу чоловік може реалізувати максимально свій потенціал. Відповідно чоловік здатен відчувати себе максимально реалізованим та успішним [6].

Сучасні подружні пари здебільшого спрямовані на власну само актуалізацію к особистості, нехтуючи при цьому сімейними ролями. Тому гармонізація стосунків повинна бути спрямована на розподіл сімейних ролей та визначення основних пріоритетів.

Якщо окреслити основні завдання жінки для успішної самореалізації чоловіка у шлюбі, то ними є:

- прийняття чоловіка (сприйняття позитивних та негативних сторін його особистості, розуміння проявів його індивідуальності);
- задоволення його потреби у прийнятті і повазі (визнання цінності чоловічого «Я», як провів гідності та самоцінності);
- визнання мужності чоловіка (акцент на «чоловічих» рисах або сприяння їх розвитку, підтримка та похвала зі сторони дружини);
- прийняття авторитетності чоловіка (делегування відповідальності, довіра, покладання на правильність його рішень);
- розвиток ролі лідера, годувальника та захисника (успішне засвоєння цих ролей сприяє формуванню чіткої позиції щодо успішного засвоєння і виконання ним чоловічих ролей);
- управління фінансами (дозвіл на раціональне використання фінансових надходжень сім'ї, що допомагає розвивати функцію контролю);
- задоволення жіночих потреб (намагання зрозуміти потреби жінки та задовольнити їх, оскільки придушення чи обезцінювання цих бажань зі сторони чоловіка породжує невдоволення та напруженість жінки);

– віра у можливості чоловіка (підтримка чоловіка зі сторони жінки, віра в його можливості, переконання в його силі) [10, с. 115].

Задля сприяння самоактуалізації жінки чоловік повинен зосередитися на:

– культивуванні поваги до жінки (повага до її ідей, думок, оскільки отримуючи повагу, жінка отримує ресурс до самореалізації і забезпечення позитивного мікроклімату у сім'ї);

– прояв уваги збоку чоловіка (звернення уваги на зовнішність, її потреби, оскільки це є запорукою її позитивних емоцій та задоволення собою);

– вияв підтримки та співчуття (розуміння переживань жінки, прояв ніжності та турботи);

– ігнорування деяких емоційних проявів жінки (правильне дистанціювання від емоційних переживань жінки у окремих ситуаціях);

– розподіл відповідальності (складання програм і традицій сім'ї з метою мінімальної реалізації та проектування сценаріїв власних сімей, активне пізнання один одного, допомога та вміння поступатися власними бажаннями);

– мінімізування критики (врахування вразливості та чутливості жінки до оцінки з боку чоловіка, особливо стосовно оціночних суджень та порівняння з іншими);

– формування надійності (задоволення потреби у надійності, підтримки та розуміння та відчуття можливості покладатися на чоловіка у складних ситуаціях та вирішенні проблем);

– вияв сили характеру та ніжності (відчуття турботи з боку чоловіка та впевненості в ньому) [10, с.117].

У площині стосунків подружньої пари задля успішної самоактуалізації можна виокремити наступні параметри: стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях, комунікативні особливості подружжя, рольова адекватність жінки та чоловіка, типи міжособистісних стосунків.

Для досягнення мети проведено емпіричне дослідження з участю 45 подружніх пар. Вік партнерів від 22 до 55 років

Стаж подружнього життя у парах від 2 років до 20 років. Серед пар є ті, у яких є діти і пари без дітей

Для проведення емпіричного дослідження використано наступні психодіагностичні методики: методика «САМОАЛ» (визначення рівня само актуалізації особистості), тест-опитувальник «Задоволеність шлюбом» (В. Століна), методика «Діагностика потреби у пошуках відчуттів» (М. Цукермана), методика «Характер взаємодії подружжя у конфліктних ситуаціях», методика «Сеножиттєві орієнтації» Д. Леонтьєва [10].

Результати проведеного порівняльного аналізу з використанням t-критерію Стьюдента доводять наявність відмінностей за таким характеристиками, як задоволеність шлюбом, контактність, гнучкість у спілкуванні, локус контролю життя та потреба у нових відчуттях (табл. 1)

Відмінність між основними характеристиками свідчить про те, що у чоловіків вища потреба у контактності, ніж у жінок та вони характеризуються вищим рівнем прояву гнучкості у спілкуванні. Також чоловіки демонструють вищу потребу у пошуку нових відчуттів.

Для жінок притаманний вищий рівень локусу контролю життя і задоволеність шлюбом.

Також у ході проведення емпіричного дослідження було визначено відмінності між стажем подружнього життя та проявом певних особистісних характеристик. Серед досліджуваних груп було здійснено поділ на дві групи: до 10 років, більше 10 років (табл. 2).

У осіб з тривалістю шлюбу до 10 р. більш вираженими є показники за шкалою «Автономія», «Цілі в житті», «Результат життя» та «Потреба у відчуттях», а у осіб з тривалістю

Таблиця 1

Порівняння за психологічними характеристиками (чоловіки-жінки)

Психологічна характеристика	Стать	M	SD	t-критерій
Контактність	чоловіки	5,4222	1,57377	2,51
	жінки	4,6889	1,16428	2,51
Гнучкість в спілкуванні	чоловіки	5,6667	1,52256	3,66
	жінки	4,4667	1,58974	3,66
Задоволеність шлюбом	чоловіки	23,3333	5,43975	-4,51
	жінки	29,0444	6,51556	-4,51
Локус контроль життя	чоловіки	22,8222	4,12470	7,86
	жінки	28,6889	2,83503	7,86
Потреба у відчуттях	чоловіки	7,3556	2,73160	2,76
	жінки	5,8000	2,62	2,76

Відмінності у подружніх парах (відповідно до стажу подружнього життя)

Характеристика	Стаж подружнього життя	M	SD
Автономія	До 10 р.	9,0000	1,54919
	Більше 10 р.	7,8889	1,69148
Аутосимпатія	До 10 р.	7,6667	2,50333
	Більше 10 р.	8,0000	1,41421
Цілі_життя	До 10 р.	27,8333	4,49073
	Більше 10 р.	25,2222	3,92994
Результат_життя	До 10 р.	26,5000	4,50555
	Більше 10 р.	24,3333	4,87340
Локус контролю_Я	До 10 р.	25,0000	5,79655
	Більше 10 р.	22,4444	7,77996
Потреба у відчуттях	До 10 р.	8,1667	2,85774
	Більше 10 р.	6,8889	2,76

шлюбу до 10 р. більш вираженою є «Аутосимпатія».

Слід зазначити, що такі результати свідчать, що тривалий стаж подружнього життя сприяє більшому симбіозу та взаємозалежності пари, оскільки показники автономії відрізняються, проте навіть за таких умов зростає аутосимпатія, яка є підтвердженням свідчить про задоволеність собою і навіть про задоволення перебування у шлюбі.

Можна підкреслити, що чоловіки демонструють потребу у нових враженнях у стосунках, також вони більш гнучкі у спілкуванні та контактніші. В той час жінки більш задоволені шлюбом та максимально насолоджуються життям.

Для подружжя зі стажем життя менше 10 років властиво бажання автономії, тобто чітке прагнення мати свої особисті кордони, вибір стратегій повідки, опираючись на власні потреби і бажання, а не слідуючи зовнішнім впливам.

Також у таких пар вищі показники у цілях життя та результативності, оскільки багато енергії спрямовано на планування та реалізованість у стосунках, прагнення ставити цілі та досягати їх разом

Відповідно пари із меншим стажем життя демонструють більшу задоволеність ним, у них присутнє прагнення розвиватися у стосунках та дбати про них. Проте варто зазначити, що такі пари характеризуються потребою у переживаннях нових відчуттів, тому максимально повинні дбати, щоб їхнє життя і стосунки не захопила рутинна і вони не мали змоги розчаруватися.

Результати кореляційного аналізу доводять наявність непрямих кореляційних зв'язків шкали «Задоволеність шлюбом» з шкалами «Гнучкість у спілкуванні», «Потреба у відчуттях», «Проблеми у стосунках з родичами і друзями», «Автономність», «Ставлення до грошей» та прямих

зв'язків зі шкалами «Локус контролю Я», «Результат в житті», «Цілі в житті» (рис. 1).

Задоволеність шлюбом виступає частиною загальної задоволеності життям партнерів. Такий партнер у шлюбі глибоко розуміє та усвідомлює життєві процеси, адекватно оцінює свої можливості. Такі особи, як правило, не шукають нових миттєвих задовольень, а насолоджуються емоціями, що отримують в стосунках.

Варто зазначити, що в такому випадку зменшується ймовірність непорозуміння із родичами.

Щодо кореляційних зв'язків шкали «Результативність життя» то наявний прямий зв'язок із шкалою «Задоволенням шлюбом» та непрямою – зі шкалами «Спонтанність», «Контактність» та «Гнучкість у спілкуванні» (рис. 2).

Складовою результативності життя у цьому випадку є задоволеність шлюбом і сам шлюб може оцінюватися як складова життєвого успіху та досягнення певного результату у житті.

Стильові характеристики поведінкової, емоційної та комунікативної сфери, що проявляються через такі якості, як спонтанність, контактність та гнучкість у спілкуванні можуть вказувати на задоволення життям, проте не приносять результативності у житті

Висновки з проведеного дослідження. Якість та задоволеність подружніми стосунками визначається низкою факторів, а саме задоволення потреб кожного із партнерів у шлюбі, емоційної зрілості, комунікативних навичок, поведінки в конфліктних ситуаціях тощо. У такому випадку шлюб стає ресурсом для реалізації внутрішнього потенціалу партнерів та розвитку можливостей.

Самореалізація особистості в подружніх стосунках базується на усвідомленні особистістю власних ролей, функцій образу влас-

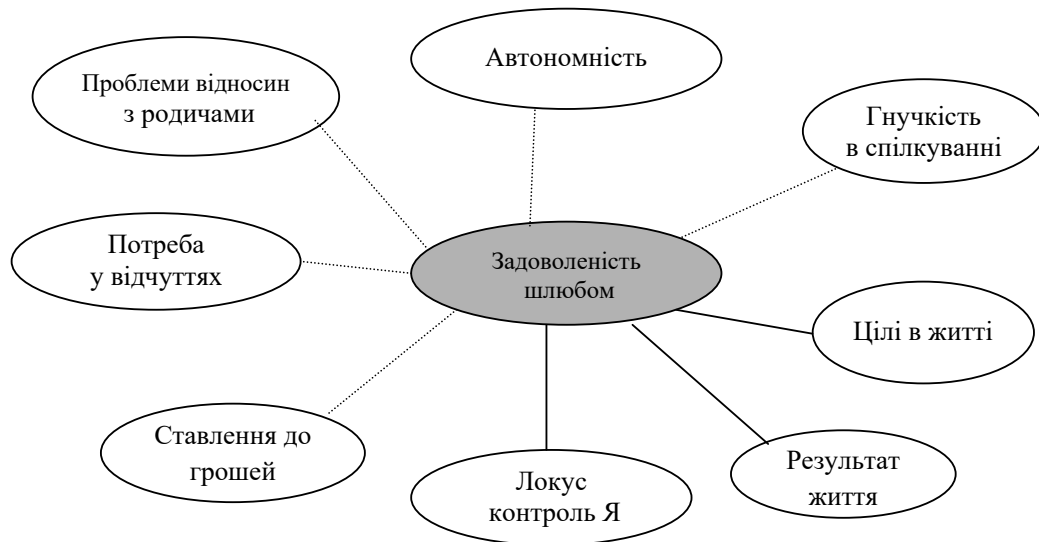

Рис. 1. Кореляційна плеяда «Задоволеність шлюбом»

Рис. 2. Кореляційна плеяда «Результативність життя»

ного «Я» у стосунках, можливості реалізації внутрішніх якостей та реалізації моделей саморозвитку власної особистості та сім'ї загалом.

Самореалізації в стосунках залежить від задоволеності шлюбом самим процесом життя, вміння насолоджуватися теперішнім, не застрягати у минулому та планувати майбутнє.

Здатність ставити адекватні цілі відповідно до своїх можливостей та досягати їх стає запорукою розвитку стосунків та самої особистості в них.

За результатами порівняльного аналізу з'ясовано, що пари, які мають тривалий подружній стаж мають меншу потребу у автономності та незалежності, також мають меншу потребу у пошуку нових відчуттів, відчуттів, характеризуються стабільністю.

Також мають меншу потребу демонструвати силу власної особистості, оскільки більше спрямовані на сім'ю, а не на саморозвиток.

Подружні пари з тривалим досвідом подружнього життя (більше 10 років) є менш

задоволеними результатами теперішнього життя, прагнуть щось змінити, але не хочуть ставити важливі цілі у житті і шукати засоби їх досягнення.

Перспектива дослідження. У подальшому емпіричне дослідження спрямоване на проведення багатофакторного аналізу для визначення факторів, що мають складові самореалізації особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бандура О. Самоактуалізація як механізм формування інтегрованого стилю життя особистості Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково – методичний збірник /Ред. кол. Н.Софій, І.Єрмаков, та ін. К. : Контекст, 2000. 336 с. URL: <http://library.rehab.org.ua/ukrainian/soc/bandura>
2. Ковалев С. В. Психологія сучасної сім'ї: Інформаційно-методичні матеріали до курсу «Етика і психологія сімейного життя»: Книга для вчителя. М., 2005. 341 с.
3. Леонтьев Д. А. Самореализация и сущностные силы человека. Психология с человеческим лицом: гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Д. А. Леонтьева, В.Г. Щур. М. : Смысл, 2000. С. 156–176.

4. Маслоу А. Психология бытия. М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 1997. 303 с.

5. От Я до Мы : Азбука семейной жизни / Сост. В. Ковалев. 2-е изд., доп. М. : Педагогика, 1990. 336 с.

6. Психология семейных отношений : конспект лекций / сост. С.А. Векилова. М. : АСТ; СПб. : Сова, 2005. 127 с.

7. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. М. : Изд. группа «Прогресс», «Универс», 2002. 480 с.

8. Титаренко В.Я. Семья и формирование личности. М. : Мысль, 2002. 342 с.

9. Шостром Э. Человек-манипулятор. Внутреннее путешествие от манипуляции к актуализации. М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. 240 с.

10. Эйдемиллер Э.Г., Добряков И.В., Никольская И.М. Семейный диагноз и семейная психотерапия. Учебное пособие для врачей и психологов. СПб. : Речь, 2006. 352 с.

МОТИВАЦІЯ ДОСЯГНЕННЯ ЯК ПРЕДИКТОР ПРОКРАСТИНАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

MOTIVATION OF ACHIEVEMENT AS A PREDICTOR OF PROCRATINATION OF STUDENT PSYCHOLOGISTS

У статті представлено результати емпіричного дослідження рівнів прояву та причин прокрастинації у студентів-психологів, статевих особливостей прокрастинації у студентів-психологів, показників рівнів мотивації досягнення успіху та мотивації уникання невдач у студентів-психологів; а також зв'язків мотивації досягнення успіху та мотивації уникання з загальним рівнем та причинами прокрастинації у студентів-психологів. Прокрастинація у домінуючій більшості не виступає як стійка, диспозиційна риса. Статеві особливості прокрастинації виявлені у показниках високого та низького рівнів прокрастинації: представники чоловічої статі вдвічі частіше виявляють прокрастинацію як стабільну особистісну рису та втричі рідше виявляють прокрастинацію у повсякденному житті обмежено. Були виявлені типові причини прокрастинації у студентів-психологів: «страх відповідальності», «знижений рівень зацікавленості», «орієнтація на соціальну винагороду», «схильність до педантизму» відрізняються домінуванням показників на середньому та низькому рівнях, а «недооцінка готовності до виконання завдання» має рівномірний розподіл між рівнями. Встановлено, що мотивація до успіху студентів-психологів характеризується домінуванням високих та середніх показників при вдвічі менших низьких показниках, а мотивація мотивації уникання невдач має домінування низьких та середніх показників при значно нижчих високих показниках. На основі кореляційного аналізу виявлено, що зростання прокрастинації у студентів-психологів пов'язане зі зниженням мотивації до успіху, з переходом від складних та осмислених цілей до більш простих, зростанням коливального характеру мотивації, активізації зовнішньої мотивації. Зниження мотивації до успіху має значимий зв'язок зі зростанням інтенсивності двох причин прокрастинації: знижений рівень зацікавленості у завданні та недооцінка готовності до виконання завдання. Зростання мотивації до уникання призводить до зростання орієнтації лише на завдання з соціальною як причини ситуативної прокрастинації.

Ключові слова: прокрастинація, причини прокрастинації, мотивації досягнення

успіху, мотивація уникання невдач, студенти-психологи.

The article presents the results of an empirical study of the levels of manifestation and causes of procrastination in psychology students, sexual characteristics of procrastination in psychology students, indicators of motivation levels of success and motivation to avoid failure in psychology students; as well as the links between motivation to motivate success and motivation to avoid with the general level and causes of procrastination in psychology students. Procrastination in the vast majority does not act as a stable, dispositive trait. Sexual features of procrastination are found in high and low levels of procrastination: males are twice as likely to detect procrastination as a stable personality trait and three times less likely to detect procrastination in everyday life to a limited extent. Typical causes of procrastination in psychology students were identified: «fear of responsibility», «low interest», «focus on social reward», «tendency to pedantry» are dominated by indicators at medium and low levels, and «underestimation of readiness to perform the task» has an even distribution between levels. It is established that the motivation for success of students of psychology is characterized by the dominance of high and medium indicators at twice lower low rates, and the motivation to avoid failure is dominated by low and medium rates at much lower high rates. Based on correlation analysis, it was found that the increase in procrastination in psychology students is associated with a decrease in motivation to succeed, with the transition from complex and meaningful goals to simpler, increasing fluctuating nature of motivation, activation of external motivation. Decreased motivation to succeed is significantly associated with an increase in the intensity of two causes of procrastination: reduced interest in the task and underestimation of readiness to perform the task. The increase in motivation to avoid leads to an increase in the focus only on social tasks as a cause of situational procrastination.

Key words: procrastination, causes of procrastination, motivation to succeed, motivation to avoid failure, students-psychologists.

УДК 316.628.23 –159.923.072
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.26>

Ічанська О.М.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри авіаційної психології
Національний авіаційний університет

Лич О.М.

д.психол.н., доцент,
доцент кафедри авіаційної психології
Національний авіаційний університет
доцент

Гірчук О.В.

ст. викладач
Національний авіаційний університет

Постановка проблеми. У сучасній психологічній науці можна відмітити дещо різні підходи до трактування змісту поняття «прокрастинація». Традиційним для психологічної традиції є визначення К.Лей прокрастинації як добровільного, але ірраціонального відкладання особистістю намічених дій, незважаючи на можливий майбутній негативний ефект [2, с. 116]. Варто відзначити існування двох підходів до трактування прокрастинації – індивідуально особистісного, тобто, як особистісної диспозиції, та ситуативно – кому-

нікативного, тобто, ситуативної моделі поведінки [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблематика актуальна для української психологічної науки у багатьох аспектах, зокрема, академічна прокрастинація у зв'язку з соціальною відповідальністю у молоді [1, с. 25], роль прокрастинації у структурі успішної особистості [6, с. 297], особливості прокрастинації студентів-першокурсників [3]. Інтерес для нашої тематики становлять дослідження різних аспектів прокрастинації на прикладі вибірки

студентства з акцентом на аналізі чинників. Рудь Г.В. [7] зазначає детермінованість прокрастинації особистісною тривожністю, високою мотивацією до уникнення невдач. Грисенко Н. В. [4] акцентував увагу на ролі внутрішньої конфліктності, інтернальності в області невдач у проявах прокрастинації студентів.

Отже, проблематика прокрастинації у вибірці студентства, зокрема, з врахуванням контексту її прояву є актуальною для психологічної науки як з точки зору значущості для конкретного респондента, його вікових особливостей, а також з точки зору існуючого тренду щодо добровільного, осмисленого відкладання запланованих справ або щодо самого процесу планування в цілому, специфіки дистанційного навчання.

Постановка завдання. Мета нашого дослідження – виявити зв'язки мотиваційних характеристик з рівнем та причинами прокрастинації у студентів-психологів. Методики дослідження: «Шкала загальної прокрастинації» К. Лей в адаптації Т.Ю. Юдєєвої; методика «Причини особистісної схильності до відтермінування завдань» М. Дворника; методика діагностики мотивації до успіху Т. Елерса; методика діагностики мотивації до уникнення невдач Т.Елерса. Математична обробка: критерій Пірсона. Вибірка дослідження: 32 студенти-психологи НАУ (2-го курсу навчання). Вибірка включала 18 дівчат та 14 юнаків. Дослідження було проведене на початку лютого 2022 року в онлайн-форматі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для діагностики загального рівня прокрастинації, яка виявляється у повсякденному житті представників нашої вибірки була використана методика «Шкала загальної прокрастинації» К. Лей.

Таблиця 1
Показники рівнів загальної прокрастинації у студентів-психологів

Рівень	Кіл-сть респондентів	%
Високий рівень	6	18,8 %
Середній рівень	13	40,6%
Низький рівень	13	40,6%

Низький рівень прокрастинації, виявлений у 13 студентів (40,6%), які виявляють загальну прокрастинацію обмежено, рідко у повсякденному житті, тобто, вона для них може виступати швидше за все як виняток, як варіант прийнятної поведінки в ситуації цейтноту при наявності певних особливо значущих справ у навчальній або

професійній діяльності, через що домашні справи частіше за все відкладаються. Аналогічно кількісно представлений середній рівень загальної прокрастинації, що становить 40,6% вибірки, які виявляють ситуативну, періодично виникаючу, типово обумовлену прокрастинацію у повсякденному житті. Найменш вираженими є високі показники прокрастинації, що становить 18,8 % вибірки.

Зважаючи на помітні відмінності щодо розподілу показників прокрастинації рівнів загальної прокрастинації у респондентів різної статі, варто зупинитися на аналізі даного аспекту.

Таблиця 2
Статевий розподіл рівнів прокрастинації у студентів-психологів

Рівень	Рівень	Кіл-сть респондентів	%
Високий	Дівчата	2	6,3%
	Юнаки	4	12,5%
Середній рівень	Дівчата	6	18,8%
	Юнаки	7	21,8%
Низький рівень	Дівчата	10	31,2%
	Юнаки	3	9,4%

У групі із середніми показниками прокрастинації відмінності мінімальні: 18,8% у дівчат та 21,8% у юнаків. Така ситуативність прояву прокрастинації у повсякденному житті може бути зумовлена відсутністю у значної студентів-психологів обох статей навичок планування власного дня, невмінням раціонального розподілу свого вільного та робочого часу або ж може базуватися на низькій значущості саме повсякденних справ у системі цінностей та потреб респондентів. У групі з високими показниками відсоток дівчат нижчий вдвічі, ніж юнаків, тобто, представники чоловічої статі частіше виявляють загальну прокрастинацію як стабільну особистісну рису. У групі з низькими показниками наявні значні відмінності: відсоток дівчат втричі вищий, ніж юнаків, відповідно: 6,3% та 12,5%: представники жіночої статі набагато інтенсивніше виявляють прокрастинацію у повсякденному житті обмежено, для них більш характерна послідовність та системність у плануванні та реалізації в усіх сферах життя.

Для додаткового аналізу специфіки прояву прокрастинації нами була використана методика «Причини особистісної схильності до відтермінування завдань» М.Дворника.

Отже, можемо відмітити, що частота прояву різних причин прокрастинації. У вибірці студентів-психологів має певні відмінності за рівнями за усіма шкалами, крім однієї «Недооцінка готовності до виконання

Таблиця 3

Показники рівнів причин прокрастинації у студентів-психологів

Причини	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	Кіл-ть	%	Кіл-ть	%	Кіл-ть	%
Недооцінка готовності до виконання завдання	10	31,2	11	34,4	11	34,4
Страх відповідальності	6	18,7	12	37,5	14	43,8
Знижений рівень зацікавленості	6	18,7	14	43,8	12	37,5
Орієнтація на соціальну винагороду	7	21,9	12	37,5	13	40,6
Схильність до педантизму	6	18,7	12	37,5	14	43,8

завдання». Це єдина причина, кількісний розподіл якої за рівнями має рівномірний характер. Дана причина, яка виявляється у переносі строків виконання завдань через недостатньо сформовану здатність до системного аналізу та врахування власних особистісних параметрів. Третина студентів-психологів з високими показниками характеризується не розумінням власних можливостей та вимог до виконання завдань, а також не вміє їх спів ставляти, часто очікуючи зовнішньої допомоги, без якої просто зупиняється.

Ще третина студентів-психологів з середніми показниками має неготовність через неадекватну оцінку власних можливостей, тому завдання оцінюються ними як занадто або недостатньо складні, як виснажливі. Ще третина студентів-психологів з низькими показниками характеризується нездатністю адекватного та вчасного співставлення умов досягнення результату та наявних особистісних ресурсів.

Інші чотири причини мають певну подібність у розподілі рівнів прояву: домінування наближених між собою середніх та низьких показників при вдвічі нижчих високих. Страх відповідальності як причина прокрастинації у 37,5% має ситуативний прояв при виконанні чи особистісно значущих завдань, а у 43,8% при виконанні незнайомих завдань. Лише у 18,7% виявлені високі показники страху відповідальності та тривоги через зустріч зі значною кількістю завдань, які мають різноманітні характеристики. Знижений рівень зацікавленості як причина прокрастинації у 37,5% має до обмеженого кола завдань, у 43,8% до певних типів завдань, а для 18,7% притаманна загальна незацікавленість як установка, тому стосовно ними застосовується прокрастинація як звичка. Орієнтація на соціальну винагороду як причина прокрастинації ситуативно значуща для 37,5% вибірки, які мають середню орієнтованість на зовнішню винагороду та соціальне схвалення, тому страх розчарування в очах інших не так інтенсивно активізує у них прокрасти-

націю. 40,6% вибірки мають низьку орієнтованість на зовнішню винагороду як причину прояву власної прокрастинації. Лише кожен п'ятий студент має високі показники орієнтації на соціальну винагороду. Для 18,7% притаманна висока схильність до нерішучості чи неквапливості, надмірного формалізму, що призводить у них до відтермінування, ігнорування окремих елементів або завдань в цілому.

Мотиваційні характеристики респондентів були нами проаналізовані за допомогою двох психодіагностичних інструментів: методики діагностики мотивацію до успіху Т. Елерса та методики діагностики мотивації до уникнення невдач Т. Елерса.

Таблиця 4

Рівні мотивації до успіху студентів-психологів

Рівень мотивації до успіху	Кіл-сть респондентів	%
Низький рівень	6	18,7
Середній рівень	14	43,8
Високий рівень	12	37,5

Значна частина вибірки – 43,8% має середні показники мотивації до успіху, тобто характеризується здатністю до осмислення власних пізнавальних цілей, свідомим прагненням до отримання нових знань, оволодіння новими вміннями, моделями поведінки, орієнтацією не лише на формальний успіх, на досягнення результату, але й заради процесу. Але при цьому вони мають ситуативну готовність працювати уданому напрямку самостійно, виявляти обмежену активність при появі проблемних моментів, схильність знижувати рівень складності завдань при появі перешкод. Дещо менша частина вибірки – 37,5% має високі показники мотивації до успіху, тому відрізняється мотиваційною готовністю до самостійного визначення власних цілей різного рівня, виходячи з аналізу актуальної ситуації та власних пріоритетів, орієнтацією на розвивальні цілі, умінням працювати самостійно та активно при

появі проблемних моментів зі збереженням інтенсивності мотивації, спрямовуючи увагу на пошук додаткових засобів досягнення поставленої мети. І низькі показники мотивації до успіху виявлені лише у 18,7%, які орієнтовані на нескладні, знайомі, типові цілі при досягненні яких мотивація може мати нестійкий, коливальний характер, характеризується активністю позиції «потрібно», пов'язана переважно із зовнішніми атрибутами.

Таблиця 5
Рівні мотивації уникнення невдач у студентів-психологів

Рівень мотивації до уникнення невдач	Кіл-сть респондентів	%
Низький рівень	11	34,4
Середній рівень	13	40,6
Високий рівень	8	25,0

Значна частина вибірки – 43,8% має середні показники уникнення невдач, що говорить про характерні для них Переважна поміркованість, обережність, готовність до ймовірної невдачі, намагання спрогнозувати можливі проблемні моменти, прорахувати всі можливі варіанти розвитку подій. Дана мотиваційна тенденція у поєднанні з мотивацією на успіх на середньому та високому рівнях виступає оптимальним варіантом розвитку мотивації досягнення як двополюсної характеристики, що визначає дану позицію як реалістичну. Також значна частина вибірки – 34,4% з низькими показниками мотивації до уникнення невдач орієнтована на обережне висування нових цілей, орієнтуючись на прості, однозначні, при появі перешкод легко відмовляється від них, не наполягаючи на продовженні їх досягнення, часто малоініціативна, схильна до уникання відповідальних завдань. Четверть вибірки має високі показники мотивації до уникнення невдач, вони орієнтовані на уникання нових завдань, які асоціюються у них із неприємностями, збагачуючи власний негативний досвід.

Таблиця 6
Кореляція мотивації до успіху та прокрастинації у студентів-психологів

Мотивація до успіху	За критерієм Пірсона	Рівень прокрастинації
	Показник значимості	–,559*
	Показник критерію	,005

Зростання інтенсивності прокрастинації у студентів-психологів пов'язане із знижен-

ням мотивації до успіху, що виявляється у зменшенні частоти осмислених цілей, зростанні коливального характеру мотивації, активізації зовнішньої мотивації. При зниженні мотивації до успіху вони інтенсивніше та частіше відкладають щоденні справи, активізуються у пошуках варіантів щодо їх відкладання, що призводить до того, що коло та частота справ, відносно яких дана тенденція застосовується, зростає, набуваючи статус поширеної моделі поведінки.

Значимої кореляції між рівнем прокрастинації та мотивацією до уникання невдач нами не було виявлено.

Таблиця 7
Кореляція показників мотивації до уникання невдач та орієнтації на соціальну винагороду як причиною прокрастинації у студентів-психологів

Мотивація до уникання невдач	За критерієм Пірсона	Орієнтація на соціальну винагороду
	Показник значимості	,524*
	Показник критерію	,005

Інтенсивність прокрастинації у студентів-психологів має прямий зв'язок із мотивацією до уникання: зростання установок на обережне висування нових цілей, орієнтації на прості, однозначні цілі, схильність до легкої відмови від них призводить до зростання орієнтації лише на соціальну винагороду та до ігнорування усіх інших через прояви ситуативної прокрастинації.

Таблиця 8
Кореляція мотивації до успіху та зниженого рівня зацікавленості як причини прокрастинації у студентів-психологів

Мотивація до успіху	За критерієм Пірсона	Знижений рівень зацікавленості
	Показник значимості	–,626*
	Показник критерію	,005

Зростання частоти прояву прокрастинації через знижений рівень зацікавленості у суті завдань доволі тісно пов'язане із зниженням мотивації до успіху, тобто мотиваційною готовністю до вибору більш простих цілей, спадами мотивації, активізацією зовнішньої мотивації.

Таблиця 9
Кореляція мотивації до успіху та недооцінки
готовності до виконання завдання
як причини прокрастинації
у студентів-психологів

Мотивація до успіху	За критерієм Пірсона	Недооцінка готовності до виконання завдання
	Показник значимості	-,486*
	Показник критерію	,005

Зростання частоти прояву прокрастинації через недооцінку готовності до виконання завдання, тобто через неадекватність розуміння власних можливостей та умов виконання завдань, нездатність до їх співставлення, доволі тісно пов'язане також із зниженням мотивації до успіху.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, відмітимо, що у 81,2 % студентів-психологів взагалі прокрастинація не виступає як стійка, диспозиційна риса, проявляючись обмежено або ситуативно у типових ситуаціях, що можемо трактувати як певним чином позитивну тенденцію для респондентів. За умови збереження звичних умов життя дані студенти-психологи здатні дотримуватися послідовності, впорядкованості у плануванні та реалізації домашніх справ.

У високих показниках прокрастинації питома вага дівчат нижча, ніж хлопців у співвідношенні 1:2, тобто представники чоловічої статі частіше виявляють прокрастинацію як стабільну особистісну рису. У групі з низькими показниками також значні відмінності: представники жіночої статі набагато інтенсивніше виявляють прокрастинацію у повсякденному житті обмежено, а юнаки ж навпаки виявляють прокрастинацію обмежено набагато рідше, оскільки частіше виявляють її періодично на середньому рівні або як стабільну особистісну рису на високому рівні.

Інтенсивність прояву усіх причин прокрастинації має відмінності, крім «Недооцінка готовності до виконання завдання», кількісний розподіл якої за рівнями має рівномірний характер по третині за кожним рівнем. інші причини: «страх відповідальності», «знижений рівень зацікавленості», «орієнтація на соціальну винагороду», «схильність до педантизму» – відрізняються домінуванням показників на середньому та низькому рівнях.

Мотивація до успіху студентів-психологів характеризується домінуванням врівноважених високих та середніх показників при вдвічі менших низьких показниках.

Мотивація мотивації уникнення невдач студентів-психологів характеризується домінуванням врівноважених низьких та середніх показників при значно нижчих високих показниках.

Активізація прояву прокрастинації у студентів-психологів пов'язане із зниженням мотивації до успіху, з переходом від складних та осмислених цілей до більш простих, зростанням коливального характеру мотивації, активізації зовнішньої мотивації. Зниження мотивації до успіху має значимий зв'язок зі зростанням інтенсивності прояву двох причин прокрастинації: знижений рівень зацікавленості у завданні та недооцінка готовності до виконання завдання. Мотивація до уникання, яка виявляється у орієнтації на прості, однозначні цілі, схильності до легкої відмови від них, призводить до зростання орієнтації лише на завдання з соціальною винагородою та до ігнорування усіх інших через прояви ситуативної прокрастинації.

Отримані емпіричні дані можуть бути використані як самими студентами-психологами, а також педагогами, психологами для зниження рівня загальної прокрастинації та причин прояву прокрастинації за рахунок підвищення показників мотивації досягнення успіху та врівноваження їх з показниками мотивації до уникання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабатіна С. Синдром академічної прокрастинації і соціальна відповідальність у студентському віці // *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2013. № 2. С. 24–25.
2. Виндекер О. С., Останина М. В. Формальний і содержательний аналіз шкали общей прокрастинации С. Н. Lay // *Актуальные проблемы психологического знания*. 2014. С. 116–126.
3. Грабчак О. Особливості академічної прокрастинації студентів-першокурсників // *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2016. № 4. С. 210–218.
4. Грисенко Н. В. Особистісні особливості схильних до академічної прокрастинації студентів // *Молодий вчений*. 2017. № 11. С. 789–793.
5. Дворник М. С. Соціально-психологічні практики відтермінування в конструюванні особистості власного майбутнього: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Дворник Марина Сергіївна. Київ, 2014. 200 с.
6. Мортук Т. О. Прокрастинація як інгібітор розвитку успішної особистості // *Актуальні питання сучасної психології : матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених*. Суми : Вид-во СумДПУ, 2014. С. 292–297.
7. Рудь Г. В. Дослідження феномену прокрастинації в юнацькому віці // *Психологія: реальність і перспективи*. 2019. Вип. 12. С. 190–196.

ФАКТОРИ МОДЕЛІ САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

FACTORS OF THE SELF-DEVELOPING PERSONALITY MODEL

Стаття присвячена питанню розробки моделі особистості, що само розвивається, в контексті концепції футурреальної психології (ФП), розробленої проф. Я.В. Васильєвим; зокрема, особистості, що має ознаки посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Було проведено аналіз останніх досліджень і публікацій в цьому напрямі. Зазначено, що вони звертаються до теперішнього чи минулого у особистості, а не до її майбутнього. Крім того, дослідження, які розглядають так чи інакше зв'язок посттравматичного стресового розладу та феномену безнадії – тобто, несприятливий образ майбутнього, не пропонують конкретні шляхи та технологічні впровадження. Згідно новітньої концепції ФП передбачається розробка фундаментальних основ цільової спрямованості особистості як складової психології людини. Була висунута категорія «цільової спрямованості особистості», розглянуті її рівневі структури, віддаленість цілей від ситуації теперішнього часу та визначені цілі саморозвитку особистості. Було дано визначення процесу саморозвитку та окреслені чотири види цілей, що його складають: самореалізації, самовизначення, самовдосконалення та само актуалізації. Зазначено, що цій підхід може зробити значний внесок у наданні допомоги постраждалим особам, перш за все, військовослужбовцям, які зазнали впливу наслідків посттравматичних стресових розладів (ПТСР) або інших емоційних розладів. На діагностичному етапі дослідження проведення констатуючого експерименту було спрямовано на виявлення особистісних рис характеру особи, при факторному аналізі було виявлено три фактори особистості. В подальшому кореляційному аналізі було виявлено, що процес самоактуалізації, який найбільше підходить до моделі щодо зниження емоційної нестійкості. Таким чином, можна зазначити, що тільки процес самоактуалізації в структурі саморозвитку особистості відповідає моделі саморозвитку особистості, яка може в процесі формування позбутися емоційної нестійкості і нейротизму та досягти впевненості в собі і позбутися травматичних уявлень, що виникли у минулому. Цей процес формування також спирається на перспективні цілі в житті, що має обов'язково привести до зміни життєвої позиції.

Ключові слова: футурреальна психологія, цільова спрямованість, ситуативний підхід, саморозвиток особистості, посттравматичний стресовий розлад.

The article is devoted to the development of a model of self-developing personality in the context of the concept of futurreal psychology (FP), developed by prof. J.V. Vasiliev; in particular, a person with signs of post-traumatic stress disorder (PTSD). An analysis of recent research and publications in this area was conducted. It is stated that they refer to the present or past of the individual, not to his future. In addition, studies that look at the connection between post-traumatic stress disorder and the phenomenon of hopelessness – that is, an unfavorable picture of the future – do not offer specific pathways and technological implementations. According to the latest concept of FP, the development of the fundamental foundations of the target orientation of the individual as a component of human psychology is envisaged. The category of «target orientation of the individual» was put forward, its level structure, remoteness of the goals from the current situation and the goals of personal self-development were determined. The process of self-development was defined and four types of goals were outlined: self-realization, self-determination, self-improvement and self-actualization. It is noted that this approach can make a significant contribution to providing assistance to victims, especially military personnel affected by the effects of post-traumatic stress disorder (PTSD) or other emotional disorders. At the diagnostic stage of the study, the observational experiment was aimed at identifying personality traits of the person, the factor analysis revealed three personality factors. Subsequent correlation analysis revealed that the process of self-actualization that best fits the model of reducing emotional instability. Thus, it can be noted that only the process of self-actualization in the structure of personal self-development corresponds to the model of personal self-development, which can get rid of emotional instability and neuroticism, and gain self-confidence and get rid of traumatic ideas that arose in the past. This process of formation is also based on long-term goals in life, which must lead to a change in life position.

Key words: futuristic psychology, target orientation, situational approach, personality self-development, post-traumatic stress disorder.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.27>

Каневський В.І.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Постановка проблеми. Напрямок нашого дослідження, розроблений Я.В. Васильєвим, є новим напрямом у психологічній науці – футурреальною психологією, яка ґрунтується на ствердженні, що людина живе, перш за все, майбутнім та заради майбутнього. В процесі дослідження, проведеного нами в руслі його концепції серед військовослужбовців (в тому числі, із проявами посттравматичного стресового розладу) протягом 2017-2019 років розроблялася новітня технологія зміни позиції особистості, яка дозволить досягати

нею позитивного та творчого ставлення до життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У світової науці існує ряд підходів до ґенеа травматичних та посттравматичних проявів, зокрема, системний підхід (Goldsmith RE., Martin CG., Smith CP., 2014), сутності явища та допомоги. Практикується когнітивний, психоаналітичний, наративний підходи щодо терапевтичних втручань (Buhmann C., Andersen I., Mortensen EL., Ryberg J., Nordentoft M., Ekstrøm M., 2015; Levi O., Bar-Haim Y., Kreiss Y., Fruchter E.,

2015; Jongedijk RA., 2014). Проте, вони звертаються до теперішнього чи минулого у особистості, а не до її майбутнього. Майже інтегральний підхід до лікування та мультимодальні втручання В. Drozdek (2014) не визначають важливість футурреального впливу на ситуацію особистості. З іншого боку, розробки фахівців, які розглядають так чи інакше зв'язок посттравматичного стресового розладу (ПТСР) та феномену безнадії – тобто, несприятливий образ майбутнього (Mihaljević S, Aukst-Margetič B., Vuksan B., Koić E, 2012; Panagioti M, Gooding PA, Tarrier N., 2012; Ajdukovic D. et al., 2013) не пропонують конкретні шляхи та технологічні впровадження – саме те, на що була спрямована робота нашої групи.

Постановка завдання. Згідно цієї новітньої концепції передбачається розробка фундаментальних основ цільової спрямованості особистості як складової психології людини. Вона може зробити значний внесок у наданні допомоги постраждалим особам, перш за все, військовослужбовцям, які зазнали впливу наслідків посттравматичних стресових розладів (ПТСР) або інших емоційних розладів. Дослідження проводилося в 2 етапи. На першому – діагностичному – методологія дослідження була спрямована на виявлення особистісних рис характеру особи, рівня емоційної тривоги, фрустрації та стресових станів. Був проведений констатуючий експеримент серед бійців (125 чол.), та застосований пакет методик: ЕРІ Г. Айзенка, РСЛ (М,С) – шкала самооцінки наявності ПТСР, Самоактуалізаційний тест (САТ) Е. Шострома, опитувальник рівню суб'єктивного контролю (РСК), опитувальник Міні-мульт (скорочений багатофакторний опитувальник для дослідження особистості – СБОО), а також оригінальна методика дослідження цільової спрямованості особистості (ЦСО), розроблена Я.В. Васильєвим.

На II етапі – розроблені методи формульовального експерименту по корекції ЦСО, розроблена оригінальна методика виявлення рівня саморозвитку (РРС), розроблена орієнтувальна основа дій на базі теорії планомірного формування розумових дій та понять, проведене пілотажне дослідження формульовального експерименту [4].

Виклад основного матеріала. Аналіз теоретичних досліджень і констатуючого експерименту, спрямованого на виявлення психологічних чинників особистості військовослужбовців у складі 125 чоловік, підтвердив дані більшості психологічних досліджень особистості. Це відноситься, передусім, до фактора нейротизму, який свідчить про емоційні відхилення в структурі особисто-

сті. Також спостерігалися індивідуальні відхилення за результатами анкети ПТСР, та факторами клінічних шкал мінімульт. Це не було для нас несподіванкою.

Несподіваним для нашої наукової групи були результати факторного аналізу особистісних рис за методиками, які включають понад 50 факторів. Проведений аналіз складався з трьох чинників. Перший підтвердив провідну роль емоційного фактора в негативному плані, в третьому чиннику емоції не були нормою, але значно ближче до середнього рівня. Другий фактор показав відсутність негативних емоцій і позитивний на статистично достовірному рівні фактор нейротизму.

При з'ясуванні того, які ще особистісні риси відносяться до другого фактора, виявилось, що це особистісні риси, які були отримані на основі нашої методики «Цільової спрямованості особистості» (ЦСО). Ця методика є головним інструментом експериментальних досліджень в напрямі футурреальної психології, яка вважає, що людина завжди орієнтується на ситуації майбутнього часу, виходячи з реальних ситуацій теперішнього часу, оскільки вона завжди ставить цілі, незалежно від того, усвідомлює вона це чи ні [1].

У зв'язку з тим, що цілі завжди розглядалися як «образи потрібного майбутнього» (за Н. А. Бернштейном), ця методика дозволила вивчати особливості орієнтування особистості на майбутнє. Проблеми цілей доволі докладно розглядалися у наших роботах [1; 2; 5; 7]. Ми вважаємо, що людина живе майбутнім і заради цього майбутнього – свого власного, своїх дітей, близьких і всього людства. Якщо не поставити цілі, то нам не вдасться нічого зробити.

Методика ЦСО дуже проста, всього за десять хвилин треба завершити двадцять пропозицій, які починаються двома словами: «Я хочу ... або мені хочеться ...». Як бачимо – це методика проєктивна, і ніяких додаткових вимог крім часу і кількості пропозицій у ній немає. Інструкція та обробка результатів з інтерпретацією наводяться в роботах [1; 2]. Оскільки методика проєктивна, то можна в пропозиціях висловлювати будь-які бажання, які відповідають цілям людини.

При аналізі цілей особистості ми відбираємо ті, які відносяться до саморозвитку особистості. Під саморозвитком маємо на увазі процес, який складається з чотирьох видів цілей на самовизначення (СВ), самореалізацію (СР), самовдосконалення (СУ) і само актуалізацію (СА). Ураховувалася кількість цілей за кожним з чотирьох видів і сумарний показник – загальна кількість

цілей, яка показувала рівень саморозвитку (ІПСР). Докладніше про їх зміст – у наших роботах [6; 7; 8].

Для побудови моделі особистості, що саморозвивається, ми використовували результати власних досліджень і за допомогою методики ЦСО провели кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Пірсона, r) між рисами особистості, які були використані у констатуючому експерименті, і кількістю цілей кожного з показників саморозвитку особистості.

У таблиці 1 представлені провідні чинники особистості та їхні коефіцієнти кореляції, як показники зв'язку з видами процесів саморозвитку.

Аналіз даних зазначеної таблиці дозволяє зробити певні висновки щодо моделі саморозвитку особистості. Перший процес самовизначення має тільки один статистично достовірний зв'язок з фактором мрійливості, але з негативним знаком, це є свідченням про утилітарності або приземленості мотивації. Можна стверджувати, що зміна професії пов'язана з відмовою від безплідних фантазій.

Процес самореалізації має кореляційні зв'язки з сімома факторами. Разом з тим, у цих факторах проявляються риси поведінкової активності і емоційної нестабільності. До першої групи належать: домінування, соціальна сміливість, покладання на себе і гнучкість поведінки. До другої групи належать: напруга базальних потреб, психастенія і інтернальність до здоров'я. Природно, що таких особистісних факторів недостатньо для моделі особистості.

Процес самовдосконалення має певні кореляційні зв'язки, серед них два зв'язки

з інтернальністю, та один з них належить до здоров'я, а він близький до емоційного фактора разом з нейротизмом. Можна констатувати, що процес самовдосконалення також не підходить до моделі ідеальної особистості через емоційну нестійкість.

Останній процес саморозвитку, процес самоактуалізації, який найбільше підходить до моделі щодо зниження емоційної нестійкості. Уже за це можна пропонувати цей процес як модель. Характерно те, що у цьому процесі є позитивний кореляційний зв'язок з емоційною стійкістю і негативний з напруженістю базальних потреб. Отже, з емоційним станом у самоактуалізованих особистостей за версією А. Маслоу все добре [9]. Три фактори відносяться до інтернальності, але не до здоров'я, як було в процесі самовдосконалення, а до невдач в сімейних і в міжособистісних стосунках. Інтернальність вказує на те, що людина бере відповідальність за вчинки і невдачі на себе.

Два фактори – це негативна кореляція з мрійливістю, що свідчить про прагматичність. Останній фактор психопатії, але це не те значення, яке надають йому в загальноприйнятому розумінні, а дефініція однієї з клінічних шкал методики багатфакторної Міннесотської анкети особистості, в якій вказується на прагнення особистості до незалежності, небажання йти стандартними шляхами і до нонконформізму. Цей фактор за належних умов сприяє творчій діяльності.

Таким чином, можна зазначити, що тільки процес самоактуалізації в структурі саморозвитку особистості відповідає моделі саморозвитку особистості, яка може в процесі формування позбутися емоційної

Таблиця 1

Зв'язок особистісних рис з процесами саморозвитку

СВ	r	СР	r	СУ	r	СА	r
Мрійливість	-0,186*	Напруга потреб	0,237**	Контактність	0,183*	Емоційна стійкість	0,215*
		Психастенія	0,21*	Інтерналь. до здоров'я	0,182*	Напруга потреб	-0,21
		Домінування	0,21*	Психопатія	0,176*	Психопатія	0,205*
		Соц. сміливість	0,188*	Нейротизм	0,168*	Мрійливість	-0,195*
		Покладання на себе	0,131*	Інтернальність до невдач	0,154*	Інтернальність до невдач	0,181**
		Гнучкість поведінки	0,117*			Інтернальність у сім'ї	0,181**
		Інтернальність до здоров'я	-0,16*			Інтернальність у міжособ. стосунках	0,168*

* – показники з ймовірністю помилки $p \leq 0,05$, ** – з ймовірністю помилки $p \leq 0,01$

нестійкості і нейротизму, та досягти впевненості в собі і позбутися травматичних уявлень, що виникли у минулому. Цей процес формування також спирається на перспективні цілі в житті, що має обов'язково привести до зміни життєвої позиції.

В основі зміни життєвої позиції лежать закономірності відкритої у футурреальній психології функції віддаленості цілей, яка узгоджується з процесом саморозвитку, викладеним вище [1]. У рівневій структурі цільової спрямованості особистості нами були встановлені чотири рівні і три позиції, які спираються на три види віддаленості цілей. Про це ми теж докладно писали в попередніх статтях та монографіях [1;3;8].

Результати кореляційного аналізу взаємодій між трьома різними за віддаленістю цілями показали негативний кореляційний зв'язок на високому рівні достовірності, відмінності між близькими і середніми цілями, коефіцієнт кореляції = $-0,32^*$, а між близькими і далекими цілями він = $-0,398^*$. Між середніми і далекими цілями коефіцієнт кореляції = $-0,259^*$.

Ці значущі кореляційні зв'язки говорять про зворотні залежності між зазначеними вище позиціями особистості. Це підтверджує незалежність фізіологічних і психологічних механізмів, на яких ґрунтується постановка цілей. Виходячи з того, що всі види цілей спрямовані в майбутнє, ці кореляційні зв'язки недвозначно вказують на те, що майбутній час не є чимось одноманітним і монолітним, а певною мірою структурованим.

Процес саморозвитку особистості нами розглядається, як процес, безпосередньо пов'язаний із задоволенням потреби у зростанні і розвитку суб'єкта. При вивченні цільової спрямованості особистості в процесі саморозвитку, ми, як і раніше, за допомогою кореляційного аналізу зіставили кількість цілей, кожного процесу за їхньою віддаленістю.

З таблиці видно, як корелюють віддаленість і кількість цілей, що відносяться до процесів саморозвитку.

Цей факт є незаперечним доказом того, що далекі цілі альтруїстичної позиції особистості є провідним фактором саморозвитку особистості, а процес самоактуалізації займає провідне місце у саморозвитку особистості, а також у зростанні та розвитку особистості взагалі. Про це свідчить і віковий показник сумарного процесу саморозвитку, який показує, що з віком процес самоактуалізації зростає і досягає апогею (в наших дослідженнях в дорослому віці від 36 до 45 років = $0,211^*$), але водночас процес самореалізації, де провідними є середні цілі, має закономірні тенденції до зниження з віком = $-0,278^*$. Таким чином, підтвердилася наша гіпотеза щодо диференціації психологічних механізмів постановки різних за віддаленістю цілей, при пріоритеті провідної ролі далеких цілей, які забезпечують стабільність, як сталість майбутнього часу.

Для близьких цілей визначальними виявилися дві особистісні риси, і обидві вони мали негативні коефіцієнти кореляції.

Таблиця 2

Взаємозалежність різних по віддаленості цілей та процесів саморозвитку ($r=$)

Процеси Цілі	СВ	СР	СУ	СА	ІПСР
Близькі	$-0,256^{**}$		$-0,282^{**}$	$-0,237^{**}$	
Середні		$0,202^{**}$	$0,093$	$-0,101^*$	$0,103^*$
Дальні		$-0,182^{**}$	$0,357^{**}$	$0,43^{**}$	$0,385^{**}$
Вік		$-0,232^{**}$			$0,179^{**}$

Таблиця 3

Зв'язок особистісних рис з віддаленістю цілей і саморозвитком

Цілі	Близькі	r	Середні	r	Далекі	r	ІПСР	r
1	Ціннісні орієнтації	$-0,194^{**}$	Домінування	$0,215^*$	Інтернальн невдач	$0,148^*$	Інтернальність невдач	$0,142^*$
2	Інтернальність в сім'ї	$-0,153^*$	Незадов. соц. потребами	$-0,24^*$	Інтернальн. міжособистісних відн	$0,176^*$	Психопатія	$0,168^*$
3	.		С/прийняття	$-0,173^*$	Консерватизм	$0,248^{**}$	С/повага	$0,394^{**}$
4			С/повага	$-0,136^*$			С/прийняття	$0,382^{**}$
5			Орієнтація у часі	$-0,162^{**}$				

Ці кореляційні зв'язки свідчать, що під час постановки близьких цілей людина відмовляється від: «тих ідеалів і цінностей, за якими йдуть самоактуалізовані особистості» [10, с. 215], це, по-перше, а по-друге, причину невдач у сімейних відносинах особистість найбільше бачить не в собі, а в інших. Можна констатувати, що ці дві риси підтверджують егоцентризм особистісної позиції.

Для середніх за віддаленістю цілей характерні п'ять кореляційних зв'язків, чотири з яких мають негативну залежність, і одну позитивну. Ці п'ять рис особистості вказують на проблеми, пов'язані з міжособистісними відносинами і внутрішніми конфліктами. Усе це призводить до намагання особистості компенсувати труднощі в спілкуванні, прагненням до домінування над іншими, вважаючи, що її інтелектуалізм дозволяє таку поведінку. Це ще більше погіршує і без того недосвідченість у спілкуванні і відсутність рівноваги у внутрішньому світі особистості.

Далекі цілі мають три достовірних кореляційних зв'язки – два позитивних і один негативний. Позитивні зв'язки характерні для двох факторів інтернальності: це локуси контролю невдач; негативна кореляція з рисою особистості радикалізм – консерватизм.

Останній сумарний показник цілей саморозвитку концентрує основні риси особистості, яка прагне до саморозвитку. Таку особистість відрізняють фактори, які мають позитивні кореляційні зв'язки. Як видно з коефіцієнтів кореляції – вони мають високі значення, високу статистичну достовірність (див. табл. 3).

Ці показники особистості мають характерні особливості. По-перше, інтернальність за двома чинниками вказує на те, що людина є причиною власних невдач і помилок, по-друге, в контактах з іншими людьми шукає в собі, що характерно для альтруїзму. Останній фактор – консерватизм особистості. Це пов'язано з тим, що, ставлячи далекі цілі, людина орієнтується на загальнолюдські цінності, перевірені часом, не змінює свої усталені погляди і принципи.

Таким чином, вивчення особистісних рис, що впливають на постановку різних за віддаленістю цілей, підтвердили висунуте припущення про вплив дальності цілей на функції виконуваних цільовою спрямованістю особистості. Тим більше, що далекі цілі за змістом є високими, відповідними до прийнятих у суспільстві норм поведінки і духовних цінностей.

Кореляційний аналіз зв'язків між процесами саморозвитку показав, що і вони

мають між собою певні залежності і достовірні відмінності. Процес самовизначення має дві негативні залежності з процесами самовдосконалення: $r = -0,102^*$, а з процесом самоактуалізації: $r = -0,154^*$, але водночас, цей процес впливає позитивно на сумарний показник саморозвитку: $r = 0,098$, втім, як і всі інші процеси, але з низьким рівнем достовірності. Процес самореалізації має високий рівень достовірності з трьома показниками – з процесом самовдосконалення: $r = -0,134^*$, з процесом самоактуалізації: $r = -0,121^*$, але з сумарним показником саморозвитку $r = 0,203$. Процес самовдосконалення має позитивну залежність з процесом самоактуалізації: $r = 0,275$, а з показником сумарного саморозвитку коефіцієнт кореляції: $r = 0,683^{**}$. Процес самоактуалізації має коефіцієнт кореляції з сумарним показником саморозвитку: $r = 0,707^{**}$ [4].

Таким чином, ми можемо впевнено стверджувати про існування психологічних механізмів орієнтації особистості на ситуації майбутнього часу, які відповідають віддаленості цілей від ситуацій теперішнього часу, за якими узагальнено стоять позиції особистості, виявлені нами. Раціональна позиція особистості спирається на середні цілі і має тісний зв'язок з саморозвитком особистості, яка чітко проявляється в процесі самореалізації. Для альтруїстично позиції характерна орієнтація на далекі цілі, що забезпечують функціонування двох процесів саморозвитку – самовдосконалення і самоактуалізації.

Останній сумарний показник цілей саморозвитку концентрує в собі основні риси особистості, яка прагне до саморозвитку. Таку особистість відрізняють фактори, які мають позитивні кореляційні зв'язки, – самоповага, самоприйняття. Як видно з коефіцієнтів кореляції – вони мають високі значення, високу статистичну достовірність (див. табл. 4).

Третій показник – інтернальність до невдач: $r = 0,142$. Цей показник інтернальності характерний для: далеких цілей, цілей самовдосконалення, цілей самоактуалізації, і, як бачимо, взагалі для всіх цілей саморозвитку. Останній позитивний кореляційний зв'язок з психопатією, характеристику якої ми дали раніше.

В таблицях представлено вищий рівень віддаленості – далекі цілі і сумарний показник саморозвитку в таблиці 4, а процеси саморозвитку – у таблиці 5 – самовдосконалення і самоактуалізації. Як заповідав А. Маслоу, у випробовуванні треба брати «вершинні прояви» людських особистостей. Тепер необхідно звернути

Таблиця 4

Віддаленість цілей

Далекі	r	ІПСР	r
Інтернальність до невдач	0,148*	Інтернальність до невдач	0,142*
Інтернальність міжособистісних відносин	0,176*	Психопатологія	0,168*
Консерватизм	0,248**	С/повага	0,394**
		С/прийняття	0,382**

Таблиця 5

Процеси саморозвитку

СУ	r	СА	r
Контактність	0,183*	Емоційна стійкість	0,215*
Інтернальність до здоров'я	0,182*	Напруга потреб	– 0,21*
Психопатія	0,176*	Психопатія	0,205*
Нейротизм	0,168*	Мрійливість	– 0,195*
Інтернальність до невдач	0,154*	Інтернальність до невдач	0,181**
		Інтернальність у сім'ї	0,181**
		Інтернальність міжособистісних стосунків	0,168*

увагу на психологічні чинники особистості, які переважають у чотирьох колонках двох таблиць, щоб визначити ті, які гідні представляти модель саморозвитку особистості, аж до становлення процесу самоактуалізації.

З першої колонки таблиці 4 видно, що далекі цілі мають у своєму складі фактор інтернальність до невдач, а два інших зустрічаються рідко. У другій колонці, яка відображає зміст сумарного показника саморозвитку, представлені два фактора, які зустрічаються часто – це знову інтернальність при невдачах і фактор психопатії, а також варто звернути увагу на фактор самоповаги. У третій колонці процесу самовдосконалення знову зустрічаються два фактори – інтернальність при невдачах і психопатія. І в останній четвертій колонці, де знаходяться фактори процесу самоактуалізації, ми знову зустрічаємося з факторами інтернальності при невдачах і психопатії.

Таким чином, з 25 груп факторів особистості, за якою стоять статистично достовірні кореляційні зв'язки, максимальне число таких груп може бути чотири за кількістю колонок у таблицях 4 і 5, оскільки двох перших факторів інтернальності і психопатії в інших колонках немає. Перше місце займає фактор інтернальності при невдачах, так як має чотири бали, тобто знаходиться в усіх чотирьох колонках – далеких цілей, сумарного показника саморозвитку, а також в процесах саморозвитку – самовдосконалення і самоактуалізації. Тобто має 100% зазначених процесів. На другому місці знаходиться фактор психопатії і має

три бали або 75% охоплення, оскільки не впливає на далекі цілі.

Наступні чотири фактори мають по два бали, причому за всіма восьми колонками, що становить 50% від максимального числа балів. Тоді ми ввели додаткову характеристику «Знак», що означає позитивний або зворотний кореляційний зв'язок, має схожість з іншими показниками, але і вони виявилися рівними у всіх чотирьох чинників. Наприклад, фактори самоповаги і самоприйняття при самореалізації мають негативний зв'язок, а в сумарному показнику саморозвитку – позитивний, це в категорії «Знак» позначається як перехід від мінуса до плюса (– / +), і, навпаки. Такий знак враховувався при визначенні третього місця, а також, як видно з цього показника в таблиці 4, позитивна кореляція була вище у фактора самоповаги.

Крім цього показника враховувався зміст самого фактора і порівнювався з іншими «претендентами». «Конкуренція» велася між двома факторами методики Шостром (САТ) – самоповага і самоприйняття. Їх зміст зводиться до того, що самоповага виникає, коли людина поважає себе за свою силу, а самоприйняття, коли вона приймає і визнає свої слабкості. Виходячи з того, що завданням нашої теми була робота в психокорекції емоційних розладів, то третім чинником був обраний фактор самоповаги, який ми вважаємо першим за значенням, оскільки сприяє розвитку впевненості в собі.

Висновки. В результаті обробки показників дослідження на матеріалі 64 особистісних факторів, було виявлено три

фактори, які відображають сутність саморозвитку особистості. До цих трьох факторів належать: 1) інтернальність при невдачах з методики локус контролю Роттера; 2) психопатії— одна з десяти клінічних шкал методики MMPI; 3) самоповага з методики САТ Е. Шострома. Це фактори, які відображають більшою мірою певні тонкощі особистості, ніж більш глобальні узагальнення типу екстраверт, холерик і т. п.

Варто звернути увагу на два провідних особистісних фактори інтернальності при невдачах і психопатії. Вони не проявляються при досягненні близьких і середніх цілей, а також в процесах саморозвитку – самовизначення і самореалізації. Також показовим є те, що фактор самоповаги, коли він присутній у процесі самореалізації, має негативний кореляційний зв'язок, але в сумарному показнику саморозвитку знаходиться на першому місці, маючи вищий показник коефіцієнта кореляції серед усіх факторів у таблицях 3 і 4. Показово, що фактор психопатії відсутній тільки при постановці далеких цілей, тому що для них характерний фактор консерватизму, несумісний з фактором психопатії, який сповідує незалежність особистості.

Усі наведені факти вказують на важливе психодіагностичне і прогностичне значення для підтвердження правильності виявленої нами моделі саморозвитку особистості. Головне для нас є те, що ми тепер можемо бачити куди веде обраний нами напрямок

корекції особистості і над якими якостями потрібно працювати.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильев Я.В. Футурреальная психология личности: монография. Николаев : Изд-во «Илион», 2007. 519 с.
2. Васильев Я. В. Целевая направленность личности (футурреальный подход). Saarbrücken : PalmariumAcademicPublishing, 2015. 232 с.
3. Васильев Я. В. Футурреальная личность: саморазвитие и самоактуализация: монография. Николаев : Изд-во «Илион», 2020. 312 с.
4. Васильев Я. В., Каневський В.І. Психокорекція позицій цільової спрямованості особистості : навч. посібник. Николаев : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2018. 88 с.
5. Каневський В. І. Психологічні особливості парасуїцидальної поведінки особистості: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2011. 20 с.
6. Каневський В. І. Парасуїцид, черты личности и временная перспектива. в журналі: Humanitatis (<http://st-hum.ru>) № 1 за 2018 год.
7. Каневський В. І. Цільова спрямованість особистості: можливості корекції. Habitus. 2020. Вип. 12. Т. 2. С. 150–154.
8. Каневський В. І., Васильев Я. В. Целевая направленность, содержание целей и парасуїцид: International Journal of Innovative Technologies in Social Science, 4(8), Vol. 2, June, 2018.
9. Маслоу А. Мотивация и личность. СПб : Питер, 2003. 325 с.
10. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. М. : Смысл, 1999. 425 с.

ЦІННІСНО-СМИСЛОВІ ОСНОВИ ЗАДОВОЛЕНOSTІ ЖИТТЯМ У СТУДЕНТІВ LIFE SATISFACTION OF STUDENTS: VALUE BASIS

У статті розглянуто ціннісні основи задоволеності життям у молодому віці. Здійснено теоретичний огляд наукових досліджень задоволеності життям та його психологічних особливостей у студентський віковий період. Для емпіричного дослідження використали три методи: шкала задоволеності життям, опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо (україномовна адаптація О. Сенік), ціннісний опитувальник Шварца. Експериментальна база дослідження складалася зі студентів факультетів психології, іноземної філології, біології та лісового господарства Волинського національного університету імені Лесі Українки. Кількість учасників дослідження – 67 осіб. Вік досліджуваних 17-23 роки. Здійснене емпіричне дослідження, дало можливість виявити, що переважна більшість студентів задоволені власним життям (діагностовано рівні вище середнього), натомість 26,85% опитуваних демонструють незадоволеність. Також була побудована ієрархічна структура цінностей студентів, за допомогою якої, ми визначили, що домінуючими, наразі, для них є такі цінності, як безпека, самостійність та досягнення, натомість, цінностями низької значущості виявились традиції, влада та стимуляція. Також, було досліджено, що найбільше студенти орієнтовані на власне майбутнє та на позитивне минуле, натомість, значно нижчими виявились орієнтації студентів на негативне минуле та теперішнє фаталістичне. Для виявлення взаємозв'язку цінно-смислових орієнтацій та задоволеності життям ми використали кореляційний аналіз Пірсона. Отримані дані дали змогу визначити певні закономірності формування переживання задоволеності життям сучасної молоді. Так, отримані результати свідчать про те, що задоволеність життям корелює з орієнтацією студентів на власне позитивне минуле, статистично значущим є зв'язок досліджуваного феномену із такими цінностями як традиції та гедонізм. Усі дані були отримані до початку війни Росії проти України. Тож перспективи дослідження вбачаємо у

дослідженні цінностей студентів у повоєнний час.

Ключові слова: цінності, задоволення життям, часова перспектива, молодь.

The article considers the value bases of life satisfaction at a young age. The theoretical review of scientific research of life satisfaction and its psychological features in the student age period is carried out. For the empirical study, we used three methods: the scale of life satisfaction, the questionnaire of time perspective F. Zimbardo (Ukrainian adaptation of O. Senyk), the value questionnaire of Schwartz. The experimental base of the study consisted of students from Lesya Ukrainka Volyn National University (the faculties of psychology, foreign philology, biology and forestry). Number of study participants – 67 people (17-23 years). The study was implemented in 2021. An empirical study revealed that the vast majority of students are satisfied with their own lives (diagnosed with above average levels), while 26.85% of respondents show dissatisfaction. A hierarchical structure of student values was built, which determined that the dominant values for students today are security, independence and achievement, while the values of low importance are traditions, power and stimulation. Also, it was investigated that most students are focused on their own future and positive past, while much less – on the negative past and present fatalistic. We used Pearson's correlation analysis to identify the relationship between value orientations and life satisfaction. The obtained data made it possible to determine certain patterns of experiencing life satisfaction of modern youth. Thus, the results show that life satisfaction correlates with the focus on one's own positive past, and the connection of the studied phenomenon with such values as traditions and hedonism is statistically significant. All data were obtained before the start of Russia's war against Ukraine. Therefore, we see the prospects of the study in the study of student values in the postwar period.

Key words: values, life satisfaction, time perspective, youth.

УДК 159.99
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.28>

Коструба Н.С.

к.психол.н.,
доцент кафедри загальної
та клінічної психології
Волинський національний університет
імені Лесі Українки

Ляшко Л.М.

здобувач вищої освіти
Волинський національний університет
імені Лесі Українки

Проблемою задоволеності життям все частіше цікавляться представники соціально-гуманітарних наук (психологи, соціологи, економісти та ін.), які аналізують різні аспекти цього феномену. Зацікавлення вчених проблемою задоволеності життям на сьогодні все більше зростає, проте в науковому середовищі досі немає єдиного сформованого підходу до змісту самого поняття, його складових, а також немає загальної методології та методики його визначення.

Дослідженню феномену задоволеності життям присвячена велика кількість наукових праць. Це поняття є важливим для розуміння людської природи, щастя, відношення до життя, його плінності та людських цінностей. В науковій літературі

існує велика кількість наукових підходів до аналізу поняття задоволеності життям, що свідчить про його складність та актуальність для сучасної людини.

Серед сучасних українських психологів-науковців поняття задоволення життям у студентів вивчають Ж.П. Вірна, М. О. Григор'єва, Д.Е. Дубініна, В.А. Дяченко, І.А. Мунасіпова-Мотяш [2; 3; 4]. Дослідники пояснюють задоволеність життям як найбільш загальне уявлення людини про психологічний комфорт, який включає: інтерес до життя, рішучість, цілеспрямованість, послідовність у досягненні життєвих цілей, узгодженість між поставленими та реальними цілями; позитивну оцінку власних якостей і вчинків; загальний позитивний

фон настрою, зазначаючи, що основним складником індексу життєвої задоволеності є емоційна складова [4].

А. Адлер зауважує, що задоволеність життям виходить від соціального інтересу як основи людського існування. Його припущення про те, що люди живуть уявленнями і домислами про належне, і на поведінку людини більшим чином впливають її очікування, пов'язані з майбутнім, аніж події минулого. Тобто, задоволеність життям залежить від очікувань людини щодо майбутнього, таким чином, людина буде задоволена своїм життям, якщо воно відповідає її очікуванням і вимогам. Вчений опирався на те, що люди, визначаючи за допомогою вигадки свої особисті цілі, тим самим, за їх допомогою визначають власну поведінку та стиль життя [6].

Українська психологиня Ж.П. Вірна розглядає поняття задоволеності життям у студентів як феномен пов'язаний із сформованістю раціонального ставлення до здоров'я, розвинутістю самоприйняття й прийняття інших, толерантністю й позитивним сприйняттям обставин [2].

Також в науковій літературі розглядається взаємозв'язок благополуччя та ціннісно-смилових орієнтацій. Результати таких досліджень дозволяють співвідносити суб'єктивне та психологічне благополуччя особистості, підкреслюючи особливу важливість системи смислових утворень особистості та їх якісних зв'язків у формуванні задоволеності життям, а також роль значущих подій, динаміку ціннісно-смилових одиниць у різних ситуаціях, наявність смислу та цільової ієрархії, що приносять радість, і створюють у результаті зону психологічного благополуччя [1].

Беручи до уваги погляди різних дослідників щодо поняття задоволеності життям, його характерних ознак, структури, враховуючи психологічні особливості студентства, як представників юнацького віку, можемо визначити, що задоволеність життям студентів являє собою інтегральну сукупність психологічних властивостей студентів. Вона зумовлена комплексом зовнішніх і внутрішніх чинників, які сприяють позитивному функціонуванню особистості в процесі навчально-професійної діяльності. Дана сукупність є універсальним механізмом у процесі дослідження та формування задоволеності життям та суб'єктивного благополуччя студентів та вимагає чіткого структурування.

Насамперед, задоволеність життям обумовлена досягнутими цілями, перебореними труднощами, змінами, які відбуваються в особистому й професійному житті. Також

вплив має весь комплекс характеристик, пов'язаних із невротизмом (сюди дослідники відносять підвищену тривожність, схильність відчувати почуття провини (що знижує задоволеність життям) та інші фактори) [7].

Дослідники з Фінляндії дослідили зв'язок особистих цінностей із задоволеністю життям у 25 європейських країнах. Цінності вивчалися з опорою на теорію цінностей С. Шварца [8]. У різних країнах високі цінності доброзичливості та гедонізму були пов'язані з підвищеним рівнем задоволеності життям, тоді як високі цінності влади та безпеки були пов'язані з нижчим рівнем цієї характеристики [9].

Дослідження проведене у 56 країнах світу у 2010–2014 рр. мало на меті дослідити зв'язок між людськими цінностями та загальним рівнем задоволеністю життям (включало 85 512 респондентів). Результати показали значний зв'язок між людськими цінностями та загальним рівнем задоволеності життям. Цікаво, що ці відносини модеруються як культурними регіонами, так і віком. Результати не лише підтримують уявлення про цінності культурного рівня, а й припускають, що раціональні особистості динамічно змінюють свої ціннісні пріоритети з віком, щоб забезпечити вищий рівень загального задоволення життям [10].

Мета статті – теоретичний огляд та емпіричне вивчення ціннісно-смилових основ задоволеності життям студентів.

Для реалізації мети дослідження було використано три методики: «Шкала задоволеності життям» (Е. Дінера), опитувальник часової перспективи Ф. Зімбардо (україномовна адаптація О. Сеник) [5], ціннісний опитувальник Шварца. Для статистичного опису даних використано кореляційний аналіз Пірсона.

Експериментальну базу дослідження склали студенти факультету психології, іноземної філології, біології та лісового господарства Волинського національного університету імені Лесі Українки. В опитуванні взяло участь 67 осіб, студентів 1-5 курсів, факультетів психології, біології та лісового господарства, іноземної філології, віком 1–23 роки.

Вибірка дослідження включає в себе 88,4 % осіб жіночої статі та 11,9 % чоловічої. Щодо вікового розподілу респондентів дослідження, у ньому взяли участь 19,4 % віком 17 років, по 20,8% – 18 та 19 років, студентів віком 20 років – 17,9 %, 21 років – 11,9 %, а віком 22-23 роки 8,9 %. З них на факультеті психології навчається 38,8 % опитуваних, 26,8 % – на факультеті іноземної філології та 34,3 % – біології та лісового

господарства Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Серед опитаних студентів власний рівень задоволеності життям вважають низьким 2,98 % (2 особи), заниженим – 8,95 % (6 осіб), рівень нижче середнього спостерігаємо в 14,92 % (10 осіб), середній – 25,37 % (17 осіб), свій рівень оцінюють, як підвищений 35,82 % (24 особи), а високий діагностовано у 11,94 % (8 осіб). Таким чином, бачимо, що переважна кількість студентів задоволені власним життям (рівні вище середнього), натомість 26,85 % (18 осіб) сумарно оцінюють його нижче середнього.

На основі отриманих результатів була отримана ієрархічна структура цінностей опитуваних. Домінуючими цінностями, які стоять наразі у пріоритеті для студентів є такі: безпека (6,27), самостійність (6,13) та досягнення (6,03), натомість, цінностями низької значущості виявились такі як: традиції, стимуляція, влада (див. табл. 1).

Таблиця 1
Результати вимірювання ціннісних орієнтацій студентів за методикою Ш. Шварца

Ранг	Цінність	Середній бал
1	Безпека	6,27
2	Самостійність	6,13
3	Досягнення	6,03
4	Універсалізм	5,93
5	Конформність	5,9
6	Доброта	5,8
7	Гедонізм	5,77
8	Традиції	5,21
9	Стимуляція	5,08
10	Влада	4,97

Варто зазначити, що найбільш значущою для студентів є така цінність, як безпека, що на сьогодні є найбільш притаманною, як молоді, так і всьому населенню України, вона яскраво характеризує сучасний стан українського суспільства в цілому. Орієнтація на безпеку виникає через недостатню фінансову забезпеченість, невпевненість у майбутньому, а особливо, через складну ситуацію на Сході країни. Також не менш важливими для студентів є такі цінності, як самостійність та досягнення. Адже, молодь прагне досягати успіху у навчанні, науці, бізнесі, активніше будувати професійну кар'єру, проявляти компетентність та професіоналізм, відповідно до сучасних стандартів, які ставить суспільство.

Найнижчі ранги займають такі цінності, як традиції, тобто прийняття та повага до звичаїв і традицій, які культура чи релі-

гія декларує людині, цінність – стимуляція (хвилювання, події, які шокують, потреба в постійному стані збудження) та влада, тобто прагнення домінувати над людьми та постійному контролі.

Результати щодо часової перспективи у студентів, то серед опитаних домінує орієнтація на майбутнє (3,65), друге місце посідає орієнтація на позитивне минуле (3,5), дещо менше орієнтованими студенти є на теперішнє гедоністичне. За отриманими результатами, спостерігаємо найменшу орієнтацію на негативне минуле (2,85) та фаталістичне теперішнє (2,6).

Для ґрунтового аналізу взаємозв'язку часової перспективи та задоволеності життям студентів нами був застосований метод обрахунку кореляційних зв'язків Пірсона. Таким чином, було виявлено статистично значимі взаємозв'язки задоволеності життям студентів та часовою перспективою (див. табл. 2).

Таблиця 2
Статистично значущі коефіцієнти кореляції задоволеності життям із часовою перспективою

	Задоволеність життям
Негативне минуле	-0,072
Позитивне минуле	0,261*
Гедоністичне теперішнє	-0,083
Фаталістичне теперішнє	0,069
Орієнтація на майбутнє	0,138

Примітка: * – статистично значущий зв'язок на рівні 0,05;
** – статистично значущий зв'язок на рівні 0,01.

Так, виявлено статистично значущий зв'язок задоволеності життям та позитивним минулим ($r = 0,261$; $p < 0,05$). Тобто задоволеність життям студентів корелює з позитивним минулим, це може свідчити про те, що саме позитивне минуле є підґрунтям та основою для натхнення, яке необхідне для подальшого розвитку та досягнень у майбутньому.

Так, чим вищий рівень задоволеності життям у студента, тим більше він орієнтований на власне позитивне минуле і навпаки, чим менш задоволений своїм життям, тим меншою є орієнтація на позитивне минуле.

Також було досліджено взаємозв'язок задоволеності життям та ціннісними орієнтаціями студентів. Результати представлені в таблиці 3.

Аналізуючи отримані статистично значущі коефіцієнти кореляції задоволеності життям із ціннісними орієнтаціями, бачимо, що значущий взаємозв'язок задоволеності

Таблиця 3
Статистично значущі коефіцієнти кореляції
задоволеності життям із ціннісними
орієнтаціями

	Задоволеність життям
Конформність	0,215
Традиції	0,294*
Доброта	0,148
Універсализм	-0,071
Самостійність	0,064
Стимуляція	-0,049
Гедонізм	0,286*
Досягнення	0,136
Влада	0,025
Безпека	-0,114

Примітка: * – статистично значущий зв'язок на рівні 0,05;
** – статистично значущий зв'язок на рівні 0,01.

життям студентів існує із такими цінностями, як традиції ($r=0,294$; $p<0,05$) та гедонізм ($r=0,286$; $p<0,05$). Тобто, важливими цінностями для задоволених життям студентів є прийняття та повага до традицій і звичаїв, які сучасній молоді декларує культура та релігія, а також гедонізм, це свідчить про те, що чим більше студент задоволений власним життям, тим більш схильним він є до гедонізму, великого значення він надає комфорту, відпочинку, здоровому сну і харчування. Також, важливим для нього є гарне проведення свого вільного часу, важливу роль у житті відіграють розваги та відпочинок і навпаки, чим менша задоволеність життям студента, тим менш схильним він є до гедонізму.

Висновки. Здійснений емпіричний аналіз дав змогу зробити висновки щодо певних закономірностей формування переживання задоволеності життям студентів. Для студентів, в яких визначено високий рівень задоволеності життям характерним є орієнтація на власне позитивне минуле, що в свою чергу є підґрунтям та основою для особистісного зростання, натхнення досягати успіху в майбутньому, натомість у студентів з низьким рівнем задоволеності життям орієнтація на позитивне минуле є значно нижчою, відповідно вони є менш

готовими до змін, мають нижчий особистісний потенціал та бажання досягати цілей в майбутньому.

Також було визначено, що для студентів, котрі задоволені власним життям значущими є такі цінності, як традиції та гедонізм. Тобто, важливе місце для них посідають комфорт, вільний час для відпочинку та розваг, а також такі студенти є більш схильними приймати та поважати суспільні цінності, традиції та звичаї.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бринза І. В. Цінності та сенсожиттєві орієнтації особистості, яка переживає благополуччя. *Наука і освіта : наук.-практ. журнал*. Спецвип.: «Актуальні проблеми рекреаційної психології дитинства». 2011. № 11 С. 21–25.
2. Вірна Ж. П. Адаптаційний профіль задоволеності життям особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2013. № 2. С. 20–25.
3. Григор'єва М. О. Суб'єктивна задоволеність життям студентської молоді: підходи до оцінки. *Вісник Приазовського державного технічного університету : зб. наук. праць*. 2018. Вип. 1. С. 25–30.
4. Дяченко В.А., Мунасіпова-Мотяш І.А., Дубініна Д.Е. Задоволеність життям та рівень психологічного благополуччя студентської молоді. *Актуальні проблеми психології: Екологічна психологія: збірник наук. праць Інституту психології імені Г.С.Костюка*. 2018. Т. VII. Вип. 45. С. 120–129.
5. Сеник О. М. Часова перспектива студентів і їхнє психологічне благополуччя. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2011. № 28. С. 109–119.
6. Adler A. *The Practice and Theory of Individual Psychology*. Martino Fine Books. 2011. 362 p.
7. Azizli N., Atkinson B.E., Baughman H.M., Giammarco E.A. Relationships between general self-efficacy, planning for the future, and life satisfaction. *Personality and Individual Differences*. 2015. Vol. 82. P. 58–60.
8. Schwartz S. H. Studying values: personal adventure, future directions. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 2011. Vol. 42, P. 307–319. <https://doi.org/10.1177/0022022110396925>
9. Sortheix F. M., & Lönngqvist J.-E. Personal Value Priorities and Life Satisfaction in Europe: The Moderating Role of Socioeconomic Development. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 2014. Vol. 45(2). P. 282–299. <https://doi.org/10.1177/0022022113504621>
10. Teerakapibal S. Human values and life satisfaction: Moderating effects of culture and age. *Journal of Global Marketing*. 2020. Vol. 33(3). P. 177–192. <https://doi.org/10.1080/08911762.2019.1683668>

СМИСЛОВІ МАРКЕРИ ОСОБИСТІСНОЇ АДАПТИВНОСТІ

SENSE MARKERS OF PERSONAL ADAPTABILITY

У статті висвітлено результати теоретико-емпіричного дослідження співвідношення показників смислової сфери особистості з адаптивністю як стійкою властивістю, з компонентами вищих її рівнів. Адаптивність особистості розглядається як здатність до внутрішніх (внутрішньоособистісних) і зовнішніх (поведінкових) перетворень, перебудов, спрямованих на збереження або відновлення рівноважних взаємин особистості з мікро- і макросоціальним середовищем при змінах в його характеристиках. В структурі адаптивності виокремлено наступні рівні: 1) формально-динамічний; 2) змістовно-особистісний; 3) соціально-імперативний. Спектр якостей, котрі відображають сутнісні прояви вищих рівнів та забезпечують свідому регуляцію адаптивних процесів, позначається як особистісна адаптивність. Теоретично розглянуто питання про значення смислу і смислової регуляції для адаптації людини. Встановлено, що у актуалізації та розвитку особистісної адаптивності вагома роль належить механізмам смислової регуляції, активізації смислотворення, смислоснаходження, смислосдобуття. З'ясовано, що зміцнення екзистенційних основ особистості виступає умовою розгортання особистісної адаптивності. В результаті емпіричного дослідження встановлено численні взаємозв'язки компонентів особистісної адаптивності та різноманітних складових смислової сфери особистості (смисложиттєві орієнтації, локус контролю, параметри екзистенційної наповненості). Особистісну адаптивність позначають такі смислові маркери: налаштованість на активний процес осмислення життя як такий, опрацювання особистісного смислу; смислова зв'язаність з сьогоденням, інтернальний локус контролю по відношенню до життя; розуміння суб'єктивної цінності явищ, здатність відкривати смисл; здатність реалізовувати свободу для прийняття рішень, що відповідають смислу; здатність здійснити знайдений смисл; відкритість, здатність налаштувати свій внутрішній світ; здатність рішуче і відкрито взаємодіяти зі світом.

Ключові слова: адаптивність особистості, особистісна адаптивність, структура адаптивності, смисл, смислова регуляція,

смислова сфера особистості, екзистенційна наповненість.

The article considers the relationship of indicators of the semantic sphere of personality with adaptability as a stable property, with components of its higher levels. Personality adaptability is seen as a stable personality trait, the ability to internal (intrapersonal) and external (behavioral) transformations, restructuring, aimed at maintaining or restoring the balanced relationship of the individual with the micro and macrosocial environment with changes in its characteristics. In the structure of adaptability the following levels are distinguished: 1) formal-dynamic; 2) content-personal; 3) socio-imperative. The range of qualities that reflect the essential manifestations of higher levels and provide conscious regulation of adaptive processes is referred to as personal adaptability. Theoretically, the question of the importance of meaning and semantic regulation for human adaptation is considered. It is established that in the actualization and development of personal adaptability an important role belongs to the mechanisms of semantic regulation, activation of meaning-making, meaning-finding, meaning-acquisition, internal work on its effective implementation. Strengthening the existential foundations of the personality is a condition for the development of personal adaptability. Results of empirical research showed numerous relationships between the components of personal adaptability and various components of the semantic sphere of personality (semantic orientations, locus of control, parameters of existential content). Personal adaptability is characterized by the following semantic markers: attitude to the active process of understanding life as such, the development of personal meaning; semantic connection with the present, internal locus of control in relation to life; understanding the subjective value of phenomena, the ability to discover meaning; the ability to exercise freedom to make meaningful decisions; the ability to implement the found meaning; accessibility for oneself and the world, the ability to adjust your inner world; ability to interact decisively and openly with the world.

Key words: personality adaptability, personal adaptability, adaptability structure, meaning, semantic regulation, semantic sphere of personality, existential content.

УДК 159.923+001.895
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.29>

Кузнєцова О.В.

к. психол.н., доцент,
завідувач кафедри дошкільної
і початкової освіти
Одеська академія неперервної освіти

Глобальні потрясіння, які переживає людство в останні роки, особливо сьогодні, у зв'язку з відкритою війною в Україні, ставлять перед психологічною наукою завдання щодо дослідження адаптаційних можливостей особистості та шляхи їх активізації для оптимального функціонування в умовах змін, що пронизують усі сфери буття і досягають найвищого рівня загрозливості. Тому гостро постає потреба у поглибленні знань про адаптивність як психологічну властивість, що дозволяє підтримувати та відновлювати баланс у системі взаємо-

дії «особистість – середовище». Зокрема, одним з малодосліджених аспектів є співвідношення адаптивності зі смисловими структурами особистості, що дає можливість не тільки розкрити взаємозв'язки між вказаними психологічними феноменами, а й уточнити роль смислової регуляції у забезпеченні внутрішньої стійкості й збалансованості у взаємодії особистості з високо динамічним середовищем.

Аналіз психологічної літератури вказує на різні точки зору щодо розуміння адаптивності. Один з напрямків пов'язаний з визначенням

динамічної сутності даного феномену. Поняття адаптивності (неадаптивності, дезадаптивності) людини як суб'єкту власної життєдіяльності відображає структуру і динаміку адаптивної активності, протікання адаптивних процесів, де адаптивність розглядається як тенденція відповідності між цілями і досягненнями результату активності особистості [9]. Поширеним також є підхід, в якому увага фокусується на сутності адаптивності як певного психологічного утворення. Деякі автори розглядають адаптивність у співвідношенні з більш широкою системою – адаптаційним потенціалом особистості. Так, адаптивність розглядається як властивість, що дозволяє «витримувати» адаптаційне навантаження, зберігаючи цілісність та стійкість особистості, й розкривається безпосередньо як наявні актуальні можливості особистості, в той час як адаптаційний потенціал особистості містить також латентні властивості, які тільки формуються [1, с. 69]. З інших позицій адаптивність розглядається як складова адаптаційного потенціалу особистості як складної ієрархічно-паритетної системи, що дозволяє говорити про сукупність різних адаптивностей (внутрішньо-особистісної, поведінкової, відсутності дезадаптаційних порушень, особистісного соціально-психологічного потенціалу та компетентісної) [6, с. 60].

Разом з тим, продуктивним є аналіз адаптивності як самостійної системної характеристики, складноорганізованої властивості. В межах цього напрямку адаптивність розуміється як полісистемна властивість інтегральної індивідуальності, як здатність, структура якої охоплює підсистеми індивідуальних, особистісних і суб'єктних властивостей, які забезпечують ефективне соціальне та професійне функціонування в умовах травматичного стресу з мінімальними затратами індивідуальних адаптивних ресурсів і збереженням психічного і фізичного здоров'я [10, с.59]. Ми також визначаємо адаптивність як самостійну інтегральну властивість особистості, що характеризує її здатність до внутрішніх (внутрішньоособистісних) і зовнішніх (поведінкових) перетворень, перебудов, спрямованих на збереження або відновлення рівноважних взаємин особистості з мікро- і макросоціальним середовищем при змінах в його характеристиках [12, с. 16].

Адаптивність як універсальна властивість психіки є базисом подолання складних життєвих ситуацій будь якого типу, зокрема і надзвичайних. Варто підкреслити, що адаптивність виявляється не тільки дискретно, в межах окремої адаптаційної ситуації, де виникає безпосереднє розгортання адаптивних механізмів і реакцій, внаслідок чого відбувається адаптаційний ефект, котрий фіксується як відносно стабільний стан –

адаптованість. Йдеться про властивість, яка імманентно притаманна особистості й функціонує наскрізно, забезпечуючи досягнення збалансованих взаємин з середовищем в нестабільних умовах на основі внутрішніх та поведінкових змін [2]. Зважаючи на посилення динамічності середовища, що виявляється у невпинному зростанні новизни, складності, багатоманітності, невизначеності, швидкоплинності, найважливішими аспектами адаптивності як властивості особистості стають стійкість, трансситуативність і ресурсність у організації відносин особистості з сучасним високомінливим світом.

Спираючись на положення континуально-ієрархічного підходу до аналізу властивостей особистості, обґрунтованому О. Санніковою [11], ми виокремлюємо у структурі адаптивності такі рівні: 1) формально-динамічний; 2) змістовно-особистісний; 3) соціально-імперативний. Кожен з них є відносно автономним утворенням, що характеризується специфічним змістом і функціями, які забезпечують разом з тим за рахунок внутрішньосистемної взаємодії цілісний прояв адаптивності в реальному життєвому контексті. При цьому компоненти різних рівнів адаптивності, виконуючи специфічні адаптивні функції, своєрідно взаємодіють між собою, доповнюють один одного і спільно утворюють інтегральну властивість, котра не зводиться до суми її складових, що розглядається як системна властивість особистості, наділена активністю цілісного об'єкта.

На *формально-динамічному* рівні особистості адаптивність проявляє себе в динамічних характеристиках, які відображають особливості виникнення проявів адаптивності і форму їх реалізації в адаптаційній ситуації. На *якісному* рівні (прикордонна зона між формально-динамічним і змістовно-особистісним рівнями) адаптивність містить показники, що відображають психологічну сутність досліджуваного феномена. На цьому ж рівні розглядається вектор спрямованості адаптивності на певні сфери життєдіяльності, переваги певних сфер для адаптування, тобто вибірковість у виборі середовища, до якої адаптується особистість, спрямованість адаптивних перебудов.

На *змістовно-особистісному* рівні адаптивність проявляється в характеристиках, пов'язаних зі спрямованістю особистості, її потребо-мотиваційної, ціннісної сферою. До змістовних характеристик адаптивності відносяться здатність до свідомої регуляції адаптивних процесів, волевої регуляції поведінки і діяльності особистості. На цьому рівні можна виділити також стійкі

переваги особистості у використанні певних форм адаптаційної поведінки.

На рівні *індивідуального досвіду*, самосвідомості (прикордонна зона між змістовно-особистісним і соціально-імперативним рівнями) адаптивність представлена індивідуальним досвідом адаптивної поведінки, який, з одного боку, є результатом попередніх адаптацій, а з іншого боку, забезпечує поточні та майбутні адаптації особистості. На цьому рівні в якості компонента адаптивності виступає самооцінка власної адаптивності, знання особистості про свої адаптаційні можливості, ставлення до себе як до суб'єкту адаптації. Тут же ми розглядаємо і такий компонент адаптивності, як засвоєні і особисто вироблені «норми» адаптивної поведінки, якими особистість безпосередньо керується в соціальних адаптаційних ситуаціях.

На *соціально-імперативному* рівні адаптивність містить в себе систему знань про адаптацію як явище включення особистості в групу, взаємодії з суспільством, зі світом, в цілому, її сенс і прояви, про прийняті в суспільстві способи адаптивної поведінки особистості, тобто про норми поведінки в адаптаційних ситуаціях, характерних для культури, з якою ідентифікує себе особистість. В цілому, соціально-імперативні характеристики виконують функцію нормативного регулювання проявів адаптивності [12, с. 39–42].

Розглядаючи цілісну властивість, на даному етапі дослідження ми приділяємо увагу *особистісній адаптивності*, тим аспектам, що представлені на вищих рівнях (змістовно-особистісному, індивідуального досвіду, соціально-імперативному) цієї властивості. Ці рівні відображають сукупність якостей, які забезпечують свідому регуляцію адаптивних процесів, і у своєму розвитку відзначаються зростанням ролі саморегуляції. Тут виникає питання про роль смислової регуляції у функціонуванні вищих рівнів адаптивності, вивчення якого надає широкі можливості для цілеспрямованого впливу на цю властивість, її активізацію не тільки в системі професійної психологічної допомоги, а й в широкому контексті культурних, просвітницьких практик, неперервної освіти.

Значення смислу і смислової регуляції для адаптації людини до складних, в тому числі, і надзвичайних, життєвих ситуацій глибоко проаналізовано в класичних працях психологів гуманістично-екзистенціального напрямку. Базовою ця ідея є для робіт фундатора логотерапії В. Франкла [15]. Розглядаючи цей постулат в контексті проблем психічного здоров'я, психогієни

повсякденного життя, він стверджував, що «не існує нічого іншого, що допомагало б людині подолати життєві труднощі, крім її свідомого стремління служити певній справі» [14, с. 200]. Р. Мей пов'язує ціннісно-сміслові аспекти особистості з її здатністю конструктивно протистояти нормальній тривозі, викликаній труднощами повсякденного життя та кризами [8, с. 268–272]. Про загрозу псевдоадаптації у вигляді пасивного пристосування людини до анонімної влади та відірваності від справжнього Я внаслідок втрати сенсу, наголошував Е. Фромм [16, с. 246].

Розглядаючи різні системи регуляції поведінки людини, представлені в мультирегуляторній моделі особистості, Д. Леонтьєв зазначає, що ще на ранніх етапах онтогенезу смислова регуляція поступово займає одне з провідних місць в ряду регуляторних систем й її функціонування пов'язано з вирішенням адаптивних задач. При цьому для зрілої автономної особистості властиве становлення вищої системи регуляції – системи, заснованої на логіці вільного вибору, що дозволяє трансформувати власну смислову реальність в процесі відкритої діалогічної взаємодії зі світом [5, с. 290–291], що, на наш погляд, також слугує вирішенню адаптивних задач, зважаючи на такі характеристики сучасного світу, як надзвичайна динамічність, мінливість, непередбачуваність, інноваційність. Як зазначає Т. Титаренко, невміння пристосовуватися до «надто мінливого соціуму з його непрогнозованими флуктуаціями, економічною і політичною нестабільністю, незрозумілими, нераціональними очікуваннями» – це вибір життєвої некомпетентності [13, с. 203]. Тому адаптивність, яка дозволяє особистості підтримувати баланс у стосунках з високомінливим світом, також може бути предметом усвідомлення як ресурс реалізації смислу і проживання осмисленого життя в наявних історичних умовах.

В цьому контексті важливим є розгляд співвідношення показників смислової сфери особистості з адаптивністю як стійкою властивістю, з компонентами вищих її рівнів, що, гіпотетично, можуть зазнавати впливу смислової регуляції. Метою організованого нами емпіричного дослідження стало вивчення взаємозв'язків між смисложиттєвими орієнтаціями, локусом контролю, характеристиками екзистенційної наповненості, усвідомленості життя як окремими параметрами смислової реальності та компонентами особистісної адаптивності, визначення на цій основі її смислових маркерів.

У емпіричному дослідженні прийняли участь 230 осіб, здобувачі освіти Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, Національного університету «Одеська політехніка», Одеської державної академії будівництва та архітектури, Одеської академії неперервної освіти, віком від 22 до 60 років.

Психодіагностичний інструментарій дослідження склали наступні методики. Для вивчення показників вищих рівнів адаптивності – психодіагностична методика «Структурна композиція особистісної адаптивності» (О. Саннікова, О. Кузнецова). Методика діагностує компоненти особистісної адаптивності: «установчий» (АдУ), «ціннісний» (АдЦ), «контрольно-регулятивний» (АдКР), «рефлексивний» (АдР), «суб'єктивно-нормативний» (АдСН), «апостеріорно-регулятивний» (АдАР), «імперативно-орієнтовний» (АдІО), «ідейно-трансформаційний» (АдІТ), «загальний показник особистісної адаптивності» (ЗПОА). Для виявлення показників смислової сфери особистості – Тест смисложиттєвих орієнтацій (Д. Леонтьєв). В цьому тесті до аналізу пропонуються такі шкали: «мета у житті» (М), «процес життя, або цікавість та емоційна насиченість життя» (П), «результативність життя або задоволеність самореалізацією» (Р), «локус контролю – Я» (ЛКЯ), «локус контролю – життя або керованість життям» (ЛКЖ), «загальний показник смисложиттєвих орієнтацій» (ЗПСО). Для вивчення усвідомленості життя та екзистенційної наповненості – Шкала екзистенції А. Ленгле і К. Орглер, яка містить наступні виміри: «самодистанціювання» (SD), «самотрансценденція» (ST), «свобода» (F), «відповідальність» (V), «персональність» (P), «екзистенційність» (E), «загальний показник екзистенційної наповненості» (G).

Відповідно до означеної мети аналіз отриманих в результаті діагностики емпіричних даних передбачав використання кількісних методів, а саме кореляційного аналізу, який був здійснений за допомогою статистичної програми SPSS for Windows 13.0.

Розглянемо отримані результати кореляційного аналізу, що розкривають співвідношення показників особистісної адаптивності та смисложиттєвих орієнтацій (табл. 1).

Отримані дані демонструють наявність численних додатних взаємозв'язків між всіма показниками особистісної адаптивності та загальним показником смисложиттєвих орієнтацій, при чому на високому рівні значущості ($p \leq 0,01$). Це свідчить про широку палітру взаємозалежностей між змістовно-особистісними і соціально-імперативними характеристиками адаптивності та параметрами осмисленості життя. Отже, чим вищий рівень усвідомленості життя, звернення особистості до формування особистісного смислу, смислу життя, готовність до життєвого вибору на основі усвідомлених цілей, тим вище й здатність до вирішення адаптаційних завдань, подолання труднощів у періоди раптових, докорінних змін життєвих умов, до ефективного функціонування у швидкоплинному середовищі. Крім того, важливим аспектом такої взаємозалежності є наявність упевненості у власній здатності контролювати своє життя, самостійно визначати цілі, обирати шляхи їх досягнення, здійснювати вибір і добиватися результатів. Про це свідчить наявність статистично значущих додатних зв'язків ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) переважної більшості показників особистісної адаптивності та шкали «локус контролю – життя або керованість життям» (ЛКЖ). Слід вказати, що такі дані узгоджуються з результатами наших попередніх досліджень щодо співвідношення базисних, формально-дина-

Таблиця 1

Значущі коефіцієнти кореляцій показників особистісної адаптивності та смисложиттєвих орієнтацій

Показники особистісної адаптивності	Показники смисложиттєвих орієнтацій				
	Ц	П	Р	ЛК–Ж	ЗПСО
АдУ	–168				191*
АдЦ	–222*			282*	298*
АдКР	–195*			177*	209*
АдР	–164			163	187*
АдСН	–193*			305*	294*
АдАР		180*	158	256*	197*
АдІО	–285*			362*	368*
АдІТ	–192*			207*	189*
ЗПОА	–171*	138		298*	301*

Примітка 1. Нулі та коми не вказані. 2. Знак * вказує на рівень значущості $p \leq 0,01$, без позначення – $p \leq 0,05$.

мічних та якісних, показників адаптивності з тими ж параметрами смисложиттєвих орієнтацій [3].

Разом з тим відмічається цікавий факт. Майже всі показники особистісної адаптивності, на відміну від загальної тенденції, від'ємно корелюють ($p \leq 0,01$, $p \leq 0,05$) з показником «мета у житті» (М). Відтак, наявність цілей у майбутньому, футурологічна спрямованість смислових орієнтацій заважає розгортанню особистісної адаптивності, розвитку тих якостей, які визначають свідоме керування власним адаптивним ресурсом. Пояснення такого результату можна отримати, спираючись на більш широку трактовку даного смислового орієнтиру, який репрезентує часовий вимір майбутнього. Додатний полюс цієї шкали відображає характеристики, які крім цілеспрямованості, орієнтації на майбутнє як джерело пошуку смислу, містять також і відірваність від поточної реальності, відстороненість від рішення завдань сьогодення та уникнення власної відповідальності за їх реалізацію [5, с. 300]. Закономірно, що надмірній мрійливості, безплідному прожектерству, захопленості неіснуючими подіями протилежна особистісна адаптивність, яка охоплює якості, що свідомо випрацьовуються на основі рефлексії і узагальнення попереднього досвіду адаптацій, спостереження за успішними моделями адаптування інших людей і відслідковування проявів власної адаптивності в актуальному часі, прогнозування майбутнього в його максимально реалістичних контурах для актуалізації свого ресурсу у теперішньому для підтримки і відновлення балансу особистості з середовищем, у тому числі, враховуючи факт його постійної змінюваності як очевидної риси майбутнього.

Отже, для активізації особистісної адаптивності важливим є процес осмислення життя як такий, опрацювання особистісного смислу і, передусім, розвиток інтернального локусу контролю по відношенню до життя.

При цьому фактор майбутнього для прояву особистісної адаптивності важливий тільки у смисловій зв'язаності з сьогоденням.

В табл. 2 показані результати кореляційного аналізу показників особистісної адаптивності та усвідомленості життя, екзистенційної наповненості.

Дані, представлені в таблиці 2, вказують на наявність багаточисленних взаємозв'язків між досліджуваними показниками. В першу чергу, привертає увагу взаємопов'язаність загального показника особистісної адаптивності й більшості компонентів цієї властивості практично зі всіма параметрами екзистенційної наповненості ($p \leq 0,01$). Ці дані засвідчують важливість для розгортання особистісної адаптивності розвитку екзистенційних основ особистості, здатності до творення смислів, їх усвідомлення, тяжіння до осмислення свого життя і усвідомленої взаємодії зі світом, здатності до діалогічної взаємодії з оточуючими і світом загалом, схильності до співвіднесення конкретної життєвої ситуації з смисловими устоями, своїми потребами та завданнями, своєю аутентичністю, здатності проживати життя як таке, що наповнене смислом. Особистісна адаптивність як здатність до свідомої регуляції адаптивних процесів в умовах життєвих змін, до здійснення свідомого вибору на підтримку балансу у взаємодії з мінливим середовищем і втілення відповідних стратегій, виявляє залежність від таких параметрів смислової сфери: самотрансценденція (ST), свобода (F), відповідальність (V), персональність (P), екзистенційність (E). Отже, особистісну адаптивність аранжують такі якості: здатність відчувати та переживати цінності, емоційно відгукуватися на важливі сторони буття, готовність жити заради чогось / когось, сприймати глибокі внутрішні відношення, екзистенційну значущість того, що відбувається, і відкривати смисл; рішучість, здатність знаходити реальні можливості для дії, що відповідає смислу, здатність обирати пріоритети,

Таблиця 2

Значущі коефіцієнти кореляцій показників особистісної адаптивності та екзистенційної наповненості

Показники особистісної адаптивності	Показники екзистенційної наповненості					
	ST	F	V	P	E	G
АдЦ	142					
АдКР	143	205*	181		206*	185
АдСН	231*	337*	276*	217*	328*	294*
АдАР	301*	225*	199*	279*	226*	271*
АдІО	202*	208*	148	193*	190*	206*
АдІТ	168	170	170	163	182*	186*
ЗПОА	270*	281*	229*	240*	272*	276*

набувати ясність в прийнятті рішення, здатність бачити в ситуації, яка розгортається, можливість здійснити вільний вибір, що відповідає аутентичному відчуттю цінності; здатність втілювати рішення та усвідомлювати свої обов'язки перед собою й іншими, здатність витримувати процес втілення в життя власних рішень, здатність здійснити знайдений смисл; когнітивна й емоційна доступність для себе і світу, відкритість, сприйнятливості до запитів і пропозицій світу, здатність налаштовувати свій внутрішній світ; здатність рішуче і відкрито йти у світ, здатність орієнтуватися у світі, приймати рішення і відповідально їх втілювати в життя, змінюючи світ на краще.

Конкретно ці аспекти екзистенційної наповненості здійснюють вплив на такі компоненти особистісної адаптивності: *контрольно-регулятивний* (наявність контролю над власною адаптивністю, її компонентами (супроводжуваними думками, переживаннями, поведінкою)); *суб'єктивно-нормативний* (прагнення особистості керуватися в адаптаційних ситуаціях суб'єктивними нормами поведінки, правилами, виробленими самою особистістю в процесі досвіду адаптації, які є, з її точки зору, адекватними ситуації «еталонами» поведінки в адаптаційних умовах); *апостеріорно-регулятивний* (накопичення вражень про власні способи поведінки в пережитих адаптаційних ситуаціях, їх узагальнення в систему знань про адаптацію як явище, що постійно повторюється в житті); *імперативно-орієнтовний* (готовність особистості враховувати правила, норми середовища, до якого належить адаптуватися; орієнтування у вимогах нової ситуації, прийняття необхідності їх розуміння і врахування у власних реакціях і поведінці); *ідейно-трансформаційний* (готовність до прийняття нових ідей, що поширюються в суспільстві і змінюють життя людей, сприйнятливості до зміни «картини світу», готовності переосмислити досвід, в тому числі історичний, ментальний; динамічність в поглядах на життя).

Окремо *ціннісний компонент* особистісної адаптивності (визнання цінності адаптивності як властивості особистості, що допомагає досягати успіху в нестабільному середовищі, усвідомлення важливості адаптаційних здібностей як психологічних засобів, інструментів, що дозволяють пристосовуватися до нових умов і бути більш ефективним в мінливому середовищі) певною мірою залежний від самотрансценденції як здатності відчувати цінності, сприймати екзистенційну значущість явищ. Іншими словами, необхідною умо-

вою визнання адаптивності як цінності є самотрансцендентна увага до себе, або «вміння відчувати себе у своїй самоцінності» (за А. Ленгле) [4, с. 77].

Таким чином, актуалізація особистісної адаптивності пов'язана з розвитком смислової сфери особистості, активізацією смислоутворення, смислознаходження, смислоздобуття. Тому до механізмів розвитку вищих рівнів адаптивності можна віднести смислову регуляцію. Можна, вочевидь, говорити і про зворотнє – виражена адаптивність допомагає долати адаптаційні ситуації без надмірного напруження, відчувати нові повороти життя як виклики, з якими адаптивний ресурс допомагає впоратися, що сприяє реалістичності у сприйнятті дійсності, свого життя й самого себе, відкритості й доступності до взаємодії, витривалості, відтак і зміцнює віру у себе, відчуття своєї самоцінності, що допомагає шукати свій індивідуальний шлях у житті, спираючись на власні сили, отже, сприяє екзистенційній наповненості, усвідомленості життя.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отримані в ході теоретико-емпіричного дослідження дані дозволяють відмітити наступне:

1. Адаптивність особистості характеризує її здатність до внутрішніх (внутрішньоособистісних) і зовнішніх (поведінкових) перетворень, перебудов, спрямованих на збереження або відновлення рівноважних взаємин особистості з мікро– і макросоціальним середовищем при змінах в його характеристиках. В структурі адаптивності як стійкої властивості особистості виокремлено такі рівні: 1) формально-динамічний; 2) змістовно-особистісний; 3) соціально-імперативний. Спектр якостей, котрі відображають сутнісні прояви вищих рівнів та забезпечують свідому регуляцію адаптивних процесів, позначається як особистісна адаптивність.

2. У актуалізації та розвитку особистісної адаптивності вагома роль належить механізмам смислової регуляції, активізації смислоутворення, смислознаходження, смислоздобуття. Зміцнення екзистенційних основ особистості, її здатності до дієвого втілення в життя знайдених смислів, виступає умовою розгортання особистісної адаптивності.

3. В результаті емпіричного дослідження встановлено численні взаємозв'язки компонентів особистісної адаптивності та різноманітних складових смислової сфери особистості (смисложиттєві орієнтації, локус контролю, параметри екзистенційної наповненості). Особистісну адаптивність позначають такі смислові маркери: налаштованість на активний процес осмислення життя як

такий, опрацювання особистісного смислу; смислова зв'язаність з сьогоденням, інтернальний локус контролю по відношенню до життя; розуміння суб'єктивної цінності явищ, здатність відкривати смисл; здатність реалізовувати свободу для прийняття рішень, що відповідають смислу; здатність здійснити знайдений смисл; доступність для себе і світу, здатність налаштовувати свій внутрішній світ; здатність рішуче і відкрито взаємодіяти зі світом.

4. Встановлені співвідношення мають бути враховані при розробці підходів до психологічної допомоги особам, які відчувають складнощі у взаємодії з високо динамічним середовищем, та при складанні програм психопрофілактичної, психоедукаційної, психорозвивальної, просвітницької роботи з питань адаптації особистості у швидкозмінюваному світі. Подальший розвиток дослідження передбачає продовження вивчення співвідношення особистісної адаптивності з параметрами самоцінності особистості та аналіз індивідуально-психологічних профілів виокремлених аспектів смислової сфери особистості у осіб з різним типом адаптивності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богомолов А. М. Личностный адаптационный потенциал в контексте системного анализа. *Психологическая наука и образование*. 2008. № 1. С. 67–73.
2. Кузнєцова О. В. Адаптивність, її функції та характер співвідношення з інноваційністю. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2018. VI (72), Issue: 174. Sept. С. 18–24.
3. Кузнєцова О. В., Єфремова І. В. Адаптивність та смисложиттєві орієнтації: особливості співвідношення. *Проблеми сучасної психології особистості*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 29 квіт. 2014 р. Одеса: Лерадрук, 2014. С. 63–69.
4. Ленгле А. Эмоции и экзистенция / пер. с нем. Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2011. 332 с.
5. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. М.: Смысл, 2007. 511 с.
6. Литвиненко О. Д. Внутрішня структура адаптативного потенціалу як системи адаптивностей. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Психологія. Острог: Вид-во НаУОА, 2018. № 7. С. 59–64.
7. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості. К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
8. Мэй Р. Проблема тревоги / пер. с англ. А.Г.Гладкова. М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. 432 с.
9. Петровский В. А. Психология неадаптивной активности. М.: ТОО Горбунок, 1992. 224 с.
10. Розов В. И. Психология экстремальных ситуаций: адаптивность к стрессу и психологическое обеспечение: научно-практическое пособие. К.: КНТ; Саммит-Книга, 2012. 480 с.
11. Санникова О. П. Эмоциональность в структуре личности: монография. Одесса: Хорс, 1995. 334 с.
12. Санникова О. П., Кузнєцова О. В. Системный анализ адаптивности личности: монография. Одесса: Издательство ВМВ, 2017. 392 с.
13. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К.: Либідь, 2003. 376 с.
14. Франкл В. Психотерапия на практике: Пер. с нем. СПб.: 2001. 256 с.
15. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Х.: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2020. 160 с.
16. Фромм Е. Втеча від свободи. Х.: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2020. 288 с.

ІНТРОСПЕКЦІЯ ЯК МЕТОД ВИВЧЕННЯ ПСИХОЕМОЦІЙНИХ СТАНІВ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ КОНЦЕПТ

INTROSPECTION AS A METHOD OF STUDY PSYCHOEMOTIONAL STATES OF PERSONALITY: THEORETICAL CONCEPT

У статті проаналізовано сутність методу інтроспекції, що полягає у способі самоаналізу, самоспостереженні, визначенні психічної активності (думки, емоції, відчуття, образи і т.д.) з метою самопізнання, не даючи оцінку отриманому результату. Визначено, що метод інтроспекції – це метод, що передбачає процес пізнання, дослідження, вивчення, та визначення закономірностей поведінки, відчуттів, вражень, мотивації людиною власної активності через формування ціннісних орієнтацій окремих думок, образів, почуттів, переживань, мислення.

З'ясовано, що у експериментальній психології метод інтроспекції складається з трьох рівнів: ідеологічного, предметного та операціонального. Розглянуто варіанти методу інтроспекції: аналітична інтроспекція, систематична інтроспекція, феноменологічна інтроспекція, самоспостереження. Визначено, що основою аналітичної інтроспекції є ідентифікація образів, психічних станів, почуттів, емоцій; систематична інтроспекція передбачає спостереження за основними етапами й механізмами усвідомлення і розуміння когнітивних процесів та світосприйняття з подальшою систематизацією отриманої інформації; у гештальтпсихології застосування феноменологічної інтроспекції передбачає спрямованість зусиль на опис безпосередності, безбар'єрності проявів психічних феноменів.

Окреслено дискусійні аспекти методу інтроспекції такі, як: суб'єктивізм (залежить від динаміки як внутрішніх, так і зовнішніх чинників) сприйняття та суб'єктивна необ'єктивність навколишньої дійсності.

Сформульовано визначення поняття «модальність», що трактується як шляхи отримання інформації через сенсорні системи (аналізатори) організму, форми аналізу отриманої інформації та сприйняття суб'єктом зовнішнього світу. Для характеристики та опису модальності застосовуються субмодальності, що з англійської мови, «submodality», означає виокремлена властивість, якість чогось, що характеризує унікальну, суб'єктивну значущість. Запропоновано розуміння «субмодальності» через механізми трансляції інформації, які не впливають на зміст, контекст, об'єм чи достовірність інформації.

Ключові слова: метод інтроспекції, способи самоаналізу, самоспостереження, модальність, субмодальність

The article analyzes the essence of the method of introspection, consisting in the method of introspection, self-observation, determination of mental activity (thoughts, emotions, sensations, images, etc.) for the purpose of self-knowledge. It is determined that the method of introspection is a method that involves the process of cognition, research, study, and determination of patterns of behavior, sensations, impressions, motivation of a person's own activity through the formation of value orientations of individual thoughts, images, feelings, experiences, thinking.

It was clarified that in experimental psychology, the method of introspection consists of three levels: ideological, substantive and operational. The variants of the method of introspection are considered: analytical introspection, systematic introspection, phenomenological introspection, self-observation. It is determined that the basis of analytical introspection is the identification of images, mental states, feelings, emotions; systematic introspection involves observing the basic stages and mechanisms of awareness and understanding of cognitive processes and worldview with the subsequent systematization of the information obtained; in gestalt psychology, the use of phenomenological introspection involves the focus of efforts on the description of the immediacy, the barrier of manifestations of mental phenomena. The discussion aspects of the introspection method are outlined as: subjectivism (depends on the dynamics of both internal and external factors) perception and subjective bias.

The definition of the concept of «modality», which is interpreted as ways of obtaining information through sensory systems (analyzers) of the body, forms of analysis of information received and perception of the subject of the outside world is formulated. Submodality that is in English, which is used to characterize and description, «submodality», means highlighted property, the quality of something that characterizes unique, subjective significance. The understanding of «submodality» through the mechanisms of broadcasting information that does not affect the content, context, volume or reliability of information is proposed.

Key words: introspection method, methods of self-analysis, self-surveillance, modality, submodality

УДК 159

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.30>

Лисун В.І.

аспірант кафедри психології
Інститут підготовки кадрів державної
служби зайнятості України

Переживання людиною життєвих ситуацій, викликів супроводжуються реакцією емоційної сфери та психоемоційними станами: активність, агресія, апатія, радість, страх, фрустрація та ін. С. Рубінштейном [3] визначено основні рівні емоційної сфери особистості:

– безпредметні емоційні настрої (недиференційовані емоційні стани суб'єкта, які не спрямовані до якогось об'єкта);

– предметні почуття (інтелектуальні, моральні, естетичні);

– світоглядні почуття (характеризують загальне ставлення людини до життя) [3].

Компонентами емоційної сфери людини визначено: відчуття, ситуативні емоції, емоційні стани. Емоційні стани людини зумовлені впливом соціально-психологічних факторів і мають особистісний характер. До емоційних станів відносять:

настрої, афекти, стреси, фрустрації і пристрасті.

Насьогодні, у психологічній практиці існує ряд методів, що сприяють ефективному аналізу виникнення та формування психотерапевтичних впливів по зменшенню травмивної дії негативних психічних станів на особистість. Одним із напрямів, що є найменш вивченим, стала інтроспекція.

У психологічній літературі поняття «інтроспективна психологія» передбачає узагальнену назву психологічних концепцій та методів вивчення життєдіяльності особистості. В основу семантичного розуміння терміна «інтроспекція» покладено поняття, що походить від латинського слова «introspecto» і трактується як «дивитися всередину» та спостерігати за власними психічними процесами без використання будь-яких еталонів, правил, інструментів [5; 6; 8].

Метод бере початок з наукових розробок В. Вундта, Дж. Локка, Е. Тітченера. Напочатку, метод інтроспекції реалізувався у лабораторних умовах та полягав у детальному описі власних відчуттів, станів, емоцій, які з'являлись як результат дії певних подразників на аналізатри (зір, слух) при вирішенні поставлених завдань. Із розвитком методу інтроспекції сутність методології застосування стала полягати у способі самоаналізу, самоспостереження, аналізі психічної активності (думки, емоції, відчуття, образи і т.д.) з метою самопізнання, не даючи оцінку отриманому результату.

У психологічній літературі науковцями розроблено та описано варіанти методу інтроспекції, на аналізі яких зупинимось детальніше.

Основою аналітичної інтроспекції (розроблено в школі Е. Тітченера) є спроби людини виділити та ідентифікувати образи, психічні стани, почуття, констатувати «складові «елементи» емоції, не надаючи відчуттям якісної характеристики.

Систематична інтроспекція (Вюрцбургська школа) передбачає спостереження за основними етапами й механізмами усвідомлення і розуміння когнітивних процесів та світосприйняття з подальшою систематизацією отриманої інформації, відтворюючи у ретроспективному звіті.

У гештальтпсихології визначено феноменологічну інтроспекцію (розроблено Ф. Брентано, варіант методу застосовувався в описовій психології В. Дільтея), що являє собою спрямованість зусиль на опис безпосередності, безбар'єрності проявів психічних феноменів.

Існує й інший підхід у класифікації методу інтроспекції. У експериментальній психології метод інтроспекції складається з трьох

рівнів: ідеологічного, предметного та операціонального.

Метод інтроспекції на ідеологічному рівні передбачає вивчення структурних компонентів, яким передують теоретичний аналіз вивченої проблеми, та полягає у виокремленні внутрішніх ресурсів та форм внутрішнього сприйняття.

Предметний рівень визначає сферу дослідження, аналізу чи вивчення. «Основним структурним компонентом різних модифікацій методів інтроспекції є категорія «внутрішнього» досвіду, «безпосередній» досвід, що описує такі компоненти передісторії як «структура» (В. Вундт, Е. Тітчинер), «акт» (Ф. Брентано, Т. Ліпс), «функція» (У. Джеймс), «процес» (Н. Аха) та «феномен» (Е. Гусерль). Вони визначають зміст методу, тобто, який конкретний психологічний матеріал буде зафіксовано та описано» [8].

На третьому рівні метод є безпосередньо процедурним, операціональним. Найчастіше застосовуються практичні техніки (структурний опис етапів роботи, опитування респондента, детальний опис отриманих результатів), використання яких забезпечують аналіз і синтез елементів ретроспекції [8].

Відтак, інтроспекція (самоспостереження) є як методом, так і суб'єктивним процесом, що опирається на активну роботу людини над самооцінкою, ґрунтуючись на індивідуально-психологічні особливості людини. Самоспостереження здійснюється через опис, емоційна оцінка станів, які відчуває учасник методу, та не обмежується констатацією відчуттів чи психоемоційних станів особистості. У ході інтроспекції людина з'ясовує природу відчуття та його суть, фіксує й обирає найбільш прийнятне відчуття для себе, що не дозволяє травмувати сформовану самооцінку.

Слід також відзначити, що дискусійними залишаються такі аспекти методу інтроспекції, як:

- суб'єктивізм сприйняття (залежить від динаміки як внутрішніх, так і зовнішніх чинників);
- суб'єктивна необ'єктивність навколишньої дійсності.

Тому, інтроспекцію використовують як додатковий метод вивчення когнітивних та поведінкових проявів особистості. Таким чином, проаналізовані методи інтроспекції демонструють переваги самопізнання особистості, та є саморефлексією.

Наступним науковим етапом вивчення психоемоційних станів особистості став теоретичний аналіз понять «модальність» та «субмодальність» у системі інтроспекції.

«Модалностями» у інтроспективній психології називають шляхи отримання інформації через сенсорні системи (аналізатори) організму: зір – візуальна модалність (В), слух – аудіальна модалність (А), шкіра –кінестетична модалність (К), мова – дигітальна модалність (Д). Таким чином, модалності – це форми аналізу отриманої інформації та сприйняття суб'єктом зовнішнього світу.

Для характеристики та опису модалності застосовуються субмодалності. З англійської субмодалність, «submodality», означає виокремлена властивість, якість чогось (у нашому вивченні – це модалність), що характеризується та описується, забезпечуючи суб'єктивну значущість та можливість транслювати психоемоційні стани людини. Це одна з форм, за допомогою якої людина описує відчуття сенсорних систем (у психологічному аспекті – репрезентативні система як форми самопізнання); які людина здатна зафіксувати з метою подальшої репрезентації та подальшого самоаналізу. У той же час, субмодалності вбудовані у систему існуючої модалності, для якої (системи субмодалності) характерні відмінності у способах сприйняття внутрішнього світу засобами/категоріями опису зовнішнього світу. Тобто, субмодалності – це так звані індивідуально-психологічні аспекти, що дозволяють знайти та проаналізувати внутрішні відмінності у принципах, способах уявлення про «внутрішній світ», що може позначатись на сприйнятті «зовнішнього світу».

Відтак, субмодалності відповідають лише за шлях, механізми трансляції фіксованої інформації, але жодним чином не впливають на сутність, об'єм чи достовірність інформації. Тобто, використання субмодалностей у свою чергу має можливість впливати на сприйняття та формування світосприйняття особистості.

Розглянемо детальніше запропоновані субмодалності.

Таблиця 1

Візуальні субмодалності

Вид субмодалності	Характеристика
Яскравість	Контрастність
Розмір	Чіткість
Кольорове чи чорно-біле зображення	Обмеженість
Насиченість	Ступінь
Відтінки або колірний баланс	Рух
Форма	Перспектива
Розташування (дистанція)	Відстань

Так, картина когнітивно-операціонального сприйняття об'єкта може бути описаною функціонуванням візуальної модалності (В) та містити такі емоційно-оцінні характеристики субмодалностей: за кольором (чорно-біла або кольорова), за відтінком (темніша або світліша), положення та відстань (вгорі, внизу, праворуч або ліворуч) та ін.

Таким чином, візуальна модалність (В) може містити такі субмодалності (табл. 1), як: положення, відстань; колір – чорно-біле чи кольорове зображення (картина побаченого може ще описуватись метафорично: кольори «живі», «насичені», яскраві або «невиразні» та ін); яскравість, ракурс, фон, форма, панорамність, межі, рух, пропорції.

Аудіальна модалність (А) може мати характерологічні особливості субмодалностей (табл. 2): джерело звуку (положення звучання: зсередини чи ззовні), висота тону (високий чи низький), гучність, об'ємність звуку (моно/стерео), монотонність, темп, ритм, тривалість.

Таблиця 2

Аудіальні субмодалності:

Вид субмодалності	Характеристика
Висота тону	Тривалість звуку
Темп (швидкість мови)	Локалізація
Гучність	Відстань
Тембр або тональність	Джерело
Кількість, об'ємність	Моно/стерео
Безперервність/переривчастість звучання	Чіткість

Тобто, аудіальні субмодалності у описі «внутрішньої картини відчуттів» демонструють її індивідуальну суб'єктивність через ступінь висоти звучання, джерело (тональність та тембр) та чіткість звуку, тривалість звуку і локалізацію інформації.

Аналізуючи кінестетичну модалність (К) субмодалності (табл.3) можуть мати різну інтенсивність, динаміку тощо. Як свідчить досвід, загальне відчуття тіла (тремтіння, поколювання, різуче, розслаблене, напружене); інтенсивність відчуття, рух (динаміка та вектор руху), швидкість, відчуття (внутрішнє, зовнішнє); розмір, вага, температура, час (тривалість); форма (стрижень, куля, куб, ромб, паралелограм, складна незграбна, складна округла, з нещільними краями) можуть брати участь у формуванні мислення та впливати на стратегії та моделі поведінки людини. Однак, можна зробити припущення, що впливаючи на зміни суб-

модальності, можна змінити індивідуальне світосприйняття особистості.

Таблиця 3

Кінестетичні субмодальності

Вид субмодальності	Характеристика
Тиск	Рух
Розташування	Тривалість
Число	Інтенсивність
Текстура	Форма
Температура	Частота (темп)

Резумуючи, при аналізі емоційних станів людини субмодальності допомагають викристалізувати та, у ході роботи, систематизувати відмінності усередині модальності. Наприклад, психоемоційні відчуття можна описати у такому алгоритмі:

- субмодальності візуальної модальності – місцезнаходження у просторі, чіткість, яскравість, спектр кольору, розмір, фокус зображення, форма, перспектива та ін.;

- субмодальності аудіальної модальності: існують гучність, тембр, стерео/моно.

- субмодальності кінестетичної модальності: інтенсивність, місцезнаходження, якість (вібрація (частота), температурний діапазон та ін.), тривалість та ін. Таким чином, субмодальності демонструють форму представлення інформації, але не змісту, чи смислового значення.

Ще цінно зазначити, що науковцями визначаються субмодальності двох типів: 1) субмодальності, що можуть бути описані характеристиками-синонімами відчуттів (місцезнаходження, яскравість, гучність, довготривалість); 2) та такі, що констатують лише два стани (тепло – холодно, об'ємне – плоске, високий – низький та ін). Фіксує субмодальності першого типу, потрібно перейти до етапу складання плану подальших дій (тобто, що робити з отриманою інформацією). При тренуванні другого типу субмодальності, дозволяє тренувати вміння та формувати навички у швидкості переключення та опис характеристик відчуттів психоемоційних станів.

Отже, метод інтроспекції передбачає результат опису функціонування модальностей засобами субмодальностей: кількісно-якісний опис сприйняття констатація відчуттів відчуттів, емоцій та психічних процесів пов'язаних із самопізнанням та самовивченням, на якість яких прямо чи опосередковано впливають когнітивні, психоемоційні, психофізіологічні процеси.

Зважаючи на багатогранність сприйняття особистості через інтроверсійні субмодальності можемо відзначити дієву ефективність у поєднанні когнітивно-аналітичної психо-

терапії та арт-терапії. Слід зазначити, що застосування субмодального сприйняття дають змогу досягати позитивної динаміки не лише в психотерапії, індивідуальному консультуванні, а й розвивають світосприйняття, сприяють пізнавальним процесам та навчальній діяльності особистості. Також, методики налаштування інтроспективних субмодальностей дають змогу суб'єкту самостійно відслідковувати, аналізувати, та корегувати свої відчуття, емоції, сприйняття тощо. Тому, до перспектив застосування інтроспективного методу у практиці діяльності вбачаємо у можливому поєднанні як з когнітивно-аналітичною терапією, так і з психокорекцією.

Висновки з проведеного дослідження. Інтроспективна психологія передбачає узагальнену назву психологічних концепцій та методів вивчення життєдіяльності особистості. Метод інтроспекції сприяє ефективному аналізу виникнення та впливу травмивної дії негативних психічних станів на особистість.

Визначено, що метод інтроспекції складається з трьох рівнів: ідеологічного, предметного та операціонального. Модальності – шляхи отримання інформації через сенсорні системи (аналізatori) організму, форми аналізу отриманої інформації та сприйняття суб'єктом зовнішнього світу. Для характеристики та опису модальності застосовуються субмодальності. Субмодальності вбудовані у систему існуючої модальності, для якої (системи субмодальності) характерні відмінності у способах сприйняття внутрішнього світу засобами/категоріями опису зовнішнього світу. Відтак, субмодальності відповідають лише за шлях, механізми трансляції фіксованої інформації, але жодним чином не впливають на сутність, об'єм чи достовірність інформації. Субмодальності демонструють форму представлення інформації, а не змісту, чи смислового значення, та дозволяють знайти та проаналізувати внутрішні відмінності у принципах, способах уявлення про «внутрішній світ», що може позначатись на сприйнятті «зовнішнього світу».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Болтівець С. І., Слободяник Н. В., Чепань М.-Л. А., Чепелєва Н. В. Українська психологічна термінологія : словник-довідник / ред. М.-Л. А. Чепань. Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. 302 с.
2. Будний В. В., Ільницький М. М. Порівняльне літературознавство. Київ : Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2008. 430 с.
3. Галич М. Ю. Особливості динаміки емоційних станів поліцейських-учасників операції об'єднаних

сил у реабілітаційний період : дис. ... доктора філософії. Київ, 2020. 207 с.

4. Гундертайло Ю. Д., Климчук В. О., Кляпець О. Я. та ін. Психологія життєтворення особистості в сучасному світі : монографія / ред. Т. М. Титаренко. Київ : Міленіум, 2016. 320 с.

5. Інтроекція / Літературознавча енциклопедія / авт уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. С. 433–434.

6. Інтроекція / Українська мала енциклопедія / авт уклад. Є. Онацький. Буенос-Айрес : 1959. С. 551.

7. Панок В. Г., Рудь Г. В. Психологія життєвого шляху особистості : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2006. 280 с.

8. Туриніна О. Л. Методологія та методи психологічного дослідження : навч.- метод. посіб. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2018. 206 с.

9. Чепелєва Н. В. та ін. Самопроекування особистості у дискурсивному просторі : монографія / ред. Н. В. Чепелєва. Київ : Педагогічна думка, 2016. 232 с.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЧУТТЯ ГУМОРУ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ СТРЕСУ

FEATURES OF STUDENT YOUTH'S HUMOR OF HUMOR UNDER STRESS

У статті проаналізовано теоретичні надбання та історію вивчення явища почуття гумору. Наведено аналіз досліджень про зв'язок згаданого явища з тривожністю та толерантністю до невизначеності. Також досліджено взаємозв'язок між стилями гумору і рівнями вираженості психічних станів респондентів, а також їх толерантності до невизначених ситуацій. У дослідженні взяло участь 20 осіб обох статей віком від 19 до 21 року із однаковим профілем навчання та закладом освіти. Методи: методика визначення толерантності до невизначеності MSTAT-I (МакЛейн), опитувальник стилів гумору Мартіна, методика самооцінки психічних станів за Айзенком, математично-статистичні, серед яких методи описової статистики та метод кореляційного аналізу. Було виявлено прямий зв'язок між агресивністю та самопідтримуючим гумором, що свідчить про те, що в респондентів при підвищенні труднощів у спілкуванні з іншими та агресивністю відповідно підвищується оптимістичний погляд на життя, вмикаються механізми, що відповідають за самоцінність. Також було досліджено відсоткове співвідношення відповідей за шкалами почуття гумору, що засвідчує тенденцію наявності середнього рівня вираженості афіліативного, деструктивного, самопідтримуючого та агресивного гумору. Така ж сама ситуація стосується й толерантності до невизначеності та загального рівня психічних станів респондентів, серед яких: тривожність, фрустрація, агресивність та ригідність. Зважаючи на наші результати, можна сказати, що в сучасній ситуації напруженості та тривоги, респондентам властиве використання адаптивного типу гумору в більшій мірі, ніж неадаптивного. Тож можна стверджувати про загальну добру підготовленість опитаних студентів-психологів, які здатні актуалізувати власні мобілізаційні можливості у ситуаціях непередбачуваного порядку, у випадку особистісної тривожності.

Ключові слова: почуття гумору, стрес, тривожність, війна, толерантність до невизначеності.

The article analyzes the theoretical achievements and the history of studying the phenomenon of sense of humor. An analysis of research on the relationship between this phenomenon and anxiety and tolerance for uncertainty. The relationship between humor styles and the levels of expression of respondents' mental states, as well as their tolerance for uncertain situations, was also studied. The study involved 20 people of both sexes aged 19 to 21 with the same education profile and educational institution. Methods: MSTAT-I (McLain) method of determining tolerance for uncertainty, Martin's humor questionnaire, Eisenko's method of self-assessment of mental states, mathematical and statistical methods, including descriptive statistics methods and correlation analysis methods. There was a direct link between aggression and self-sustaining humor, which indicates that respondents with increasing difficulties in communicating with others and aggression, respectively, increases the optimistic outlook on life, activates the mechanisms responsible for self-worth. The percentage of responses on the scales of sense of humor was also studied, which indicates a tendency to have an average level of affiliative, destructive, self-supporting and aggressive humor. The same situation applies to tolerance for uncertainty and the general level of mental states of respondents, including: anxiety, frustration, aggression and rigidity. Given our results, we can say that in the current situation of tension and anxiety, respondents tend to use the adaptive type of humor to a greater extent than non-adaptive. Therefore, it can be argued about the general good preparedness of the interviewed students-psychologists, who are able to actualize their own mobilization opportunities in situations of unpredictable order, in case of personal anxiety.

Key words: sense of humor, stress, anxiety, war, tolerance for uncertainty.

УДК 159.923
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.31>

Матвієнко Л.І.

к.психол.н.,
доцент кафедри практичної психології
Київський університет
імені Бориса Грінченка

Пилипенко О.О.

студентка факультету психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Шокота В.В.

студентка факультету психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. У зв'язку із нинішньою ситуацією в Україні, рівень тривожності у населення помітно зростає, що неодмінно має суттєвий вплив на інші аспекти життєвого благополуччя та міжособистісної комунікації. Це створює необхідність у проведенні дослідження, предметом якого є вивчення впливу почуття гумору на толерантність до невизначеності та особистісну тривожність. Ми часто чуємо, що живемо у століття тривоги або ж стресу. Адже проблема тривожності завжди була актуальною для психологічних досліджень. Дане явище наскільки багатогранне, що намагання операціоналізувати та дослідити його і досі відбуваються з боку зарубіжних та вітчизняних вчених. Дивлячись на хід останніх подій у світі, тривожність постає для нас в новому

світлі, залучаючи все нові сторони особистості. У період воєнних дій наш організм мобілізує всі ресурси, які має у власному арсеналі для максимального забезпечення функціонування організму в небезпечних умовах. Для такого періоду адаптації притаманні будь-які зрушення у звичній формі реагування. Це безпосередньо виражається рівнем готовності зустрічати непередбачувані ситуації, долати труднощі, при тому не шукаючи запасних виходів та методів «втечі» від них (т. з. толерантність до невизначеності). Додатковим ресурсом, але не останнім, являється почуття гумору, яке слугує зв'язуючою ланкою між людьми в небезпечних умовах життя. Саме це явище допомагає особистості справлятися з різного роду ситуаціями, тим самим знижуючи загальний

рівень стресу та змінюючи свій фокус уваги на більш сприятливий.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Гумор як стратегія подолання стресових чи травмуючих ситуацій вивчається ще з кінця минулого століття. За цей час було напрацьовано багато цінного матеріалу, що пояснює те, яким же чином здатність людини посміятися над чимось чи висміяти навколишнє зменшує її дискомфорт та підвищує життєздатність. Тож, гумор може виконувати такі функції: 1) регуляцію емоцій; 2) стратегії подолання – зміна точки зору, завдяки гумору, може полегшити роботу зі стресовими ситуаціями; 3) техніка відволікання – гумор може послабити негативні емоції в результаті когнітивного відволікання (Dionigi, Duradoni, & Vagnoli, 2021) [1]. Чудова демонстрація сили гумору стала очевидною через спалах жартів під час війни в Перській затоці, коли іракці почали бомбити Ізраїль. Використання гумору для вирішення важких обставин також було помічено під час нацистських бліц-атак на Лондон під час Другої світової війни та зафіксовано в Чехословаччині протягом нацистської окупації. Дандес стверджує, що цикли жартів являють собою свого роду колективний механізм психічної гігієни, який дозволяє людям впоратися з найстрашнішими катастрофами (Nevo & Levine, 1994) [8]. Сприйняття гумору як такого залежить від людини, точніше від того, що називається «почуттям гумору». Його визначають як стійку рису особистості, що є індивідуальною змінною. Однак, замість того, щоб бути єдиним виміром, почуття гумору є багатогранною конструкцією, яку найкраще розглядати як клас слабо пов'язаних рис. Наприклад, почуття гумору можна концептуалізувати як когнітивну здатність – створювати, розуміти, відтворювати жарти; як естетичну – реакція на гумор – це його оцінка, задоволення від певного виду гумористичного матеріалу; як звичний шаблон поведінки або як рису темпераменту, пов'язану з емоціями (наприклад, звична життєрадісність); і, врешті, як стратегію подолання або захисний механізм (Martin, Puhlik-Doris, Larsen, Gray, & Weir, 2003) [6]. Особливий внесок у вивчення психології гумору зробив Род Мартін та його колеги. В 2003 році вони презентували роботу під назвою «Individual differences in uses of humor and their relation to psychological well-being: Development of the Humor Styles Questionnaire», в якій розробили опитувальник для визначення стилю гумору, що використовується в даній статті (Martin et al., 2003). В цій же праці описаний поділ гумору на 2 типи, що в свою чергу мають стилі – афіліативний, самопідтримуючий, агресивний та самопринижуючий.

Люди, яким властивий афіліативний гумор схильні говорити смішні речі та брати участь у спонтанних дотепних жартах, щоб розважити інших, полегшити стосунки та зменшити міжособистісне напруження. У них вищі показники екстраверсії, життєрадісності, емоційної стійкості та психологічного благополуччя. Це, по суті, невороже, толерантне використання гумору, яке стверджує себе та інших. Самопідтримуючий стиль включає загалом гумористичний погляд на життя, навіть перед обличчям стресу та негараздів, тенденцію сміятися над складними ситуаціями. Воно найбільше узгоджується з фрейдистським визначенням гумору як здорового захисного механізму, який дозволяє уникнути негативних емоцій, зберігаючи реалістичну перспективу потенційно неприємних ситуацій. У порівнянні з афіліативним, цей стиль має більш внутрішньопсихічний, ніж міжособистісний фокус. Він негативно корелює з депресією, тривогою, невротизмом, і позитивно – з відкритістю досвіду, самооцінкою та оптимізмом. Агресивний гумор стосується використання сарказму, глузування, приниження. Це також включає в себе використання гумору для маніпулювання іншими за допомогою неявної погрози, насмішки. Даний стиль позитивно пов'язаний з невротизмом і, зокрема, ворожістю, гнівом та агресією. Останній вимір являє собою самопринижуючий гумор, який заключається у спробах розважити інших, роблячи або говорячи смішні речі за власний рахунок, щоб задобрити себе чи отримати схвалення, дозволити бути «прицілом» жартів інших і сміятися разом з ними, коли їх висміюють або зневажають. Цей стиль також передбачає тенденцію до жартівливої поведінки як засобу приховування власних негативних почуттів або уникнення конструктивного вирішення проблем. Нижче будуть наведені приклади використання зазначених видів гумору у вигляді мемів/анекдотів, що набули особливої актуальності у період війни в Україні:

«Афіліативний гумор» (учасник онлайн-чату в Телеграм надсилає стікер під час обговорення війни в Україні)

«Агресивний гумор»

«Самопідтримуючий гумор»

Приклад самопринижуючого гумору:

Виокремлення невіршених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Одним із завдань нашої роботи є вивчення ролі гумору у подоланні тривожності. Під розгляд вже напрацьованої літератури з цієї теми потрапили більш пізні дослідження вже згаданого Рода Мартіна, а також Ніколаса Койпера. Вони запропонували кілька можливих механізмів, які можуть допомогти пояснити, чому стилі гумору по-різному пов'язані з тривогою (Kuiper, 2012; Martin, 2007) [2; 5]. Так, відмінності використання того чи іншого стилю гумору включають: 1) стратегії перебудови для стресових подій (наприклад, когнітивна переоцінка та/або зміна точки зору за допомогою самопідсилюючого гумору); 2) прийоми відволікання та дистанціювання (через афіліативний гумор), 3) стратегії регулювання емоцій (за допомогою обох вищезазначених стилів) і 4) використання самопринижуючого стилю. Використання конструктивних стилів гумору – афіліативного та самопідсилюючого – негативно корелює з депресією, тривогою та стресом, в той час, як агресивний та самопринижуючий – навпаки. Хоча в подальших дослідженнях не була знайдена суттєва позитивна кореляція агресивного гумору з тривожністю, все ж зв'язок самопринижуючого гумору демонструвався неодноразово (Kuiper, Grimshaw, Leite, & Kirsh, 2004; Martin et al., 2003) [3]. Ще одним із завдань даного дослідження є вивчення зв'язку гумору та толерантності до невизначеності. Даному питанню не приділялося достатньо уваги, тому і знайти схожі роботи дуже складно. Толерантність до невизначеності – це здатність сприймати нейтральним і відкритим способом неоднозначність, суперечливість проблеми, що може бути важкозрозумілою, а також інформацію з нечітким, протилежним або множинним значенням (McLain, Kefallonitis, & Armani, 2015) [7]. В 2014 році в Західному Університеті Онтаріо вчені провели дослідження, за результатами якого було виявлено, що велика нетерпимість до невизначеності пов'язана зі зниженим рівнем як афіліативного, так і самопідтримуючого гумору. Також, посилення обох цих адаптивних стилів гумору значно корелювало зі зменшенням надмірного занепокоєння та генералізованої тривожності. Однак для самопринижуючого гумору єдиною значущою кореляцією був зв'язок між більшою нетерпимістю до невизначеності та підвищеним рівнем цього неадаптивного стилю гумору. Агресивний гумор не мав суттєвих кореляцій. Варто також зазначити, що дослідники побудували модель, за якої більш високі рівні нетерпимості до

невизначеності призводять до зниження використання афіліативного гумору, що, у свою чергу, призводить до більшої тривожності (Kuiper, Klein, Vertes, & Maiolino, 2014) [4].

Формування цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає в теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні взаємозв'язку стилів гумору та психічних станів студентської молоді в умовах стресу.

Виклад основного матеріалу. До вибірки увійшло 20 осіб – студентів психологічної спеціальності КНУ ім. Тараса Шевченка. Всі 20 осіб навчаються на 3 курсі бакалавріату, 3 з них чоловічої статі, інші 17 – жіночої, віком від 19 до 21 року. Було застосовано такі методи діагностики: методика визначення толерантності до невизначеності MSTAT-I (МакЛейн), опитувальник стилів гумору Мартіна, методика самооцінки психічних станів за Айзенком, математично-статистичні: методи описової статистики, метод кореляційного аналізу.

З таблиць частот можемо сказати, що жіноча стать становить 85% вибірки (переважну частину), чоловіча відповідно 15%.

Таблиця сполучень 1

Frequencies of sex					
Levels	Counts	% of Total	Cumulative %		
1	3	15.0 %	15.0 %		
2	17	85.0 %	100.0 %		

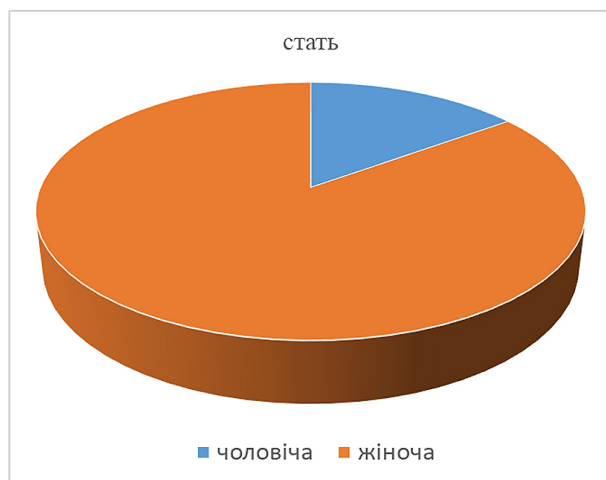

Рис. 1. Діаграма співвідношення обох статей у досліджуваній вибірці

Згідно з даними описової статистики, середній рівень вираженості афіліативного гумору характерний для більшості вибірки (90%), 10% решти вибірки має низький

рівень. Тобто, можемо сказати, що в умовах нестабільної ситуації респонденти не володіють сильною екстраверсією, відкритістю до нового досвіду, життєрадісністю та успішністю встановлення і підтримки міжособистих відносин, адже це саме те, з чим пов'язується даний вид гумору.

Зустрічальність середнього рівня самопідтримуючого гумору також вища за інших (85%), два респондента мають низький рівень (10%) та один високий (5%). Це може свідчити про те, що студентам притаманне невиражене почуття гумору в ситуації труднощів, в середній частотності вони звертаються до гумору як до регулятора емоцій та механізму контролю за стресом.

Для використання агресивного гумору слід відзначити ідентичну тенденцію: середній рівень 70%, високий 20% та низький 10% від усієї вибірки. Це також може свідчити про те, що в умовах невизначеної ситуації студенти не зловживають сарказмом та маніпуляціями по відношенню до інших.

Застосування деструктивного гумору має схожу динаміку, але спостерігається більша різноманітність у відповідях. Середній рівень мають 65% досліджуваних, інших 15% досить часто роблять з себе об'єкт насміхання, що може вказувати на низьку самооцінку та загострене бажання у визнанні, відстоюванні власних прав.

Загальна тенденція свідчить про встановлений середній рівень за всіма зазначеними шкалами методики діагностики стилів гумору. Це може вказувати на хорошу ментальну підготовленість студентів-психологів до ситуацій воєнного характеру. Ідентична картина спостерігається в показниках інших методик. Найбільший розмах серед відповідей досліджуваних спостерігається за шкалами агресивного та деструктивного гумору. Різниця між максимальним та мінімальним показником у агресивності становить 35, у деструктивному гуморі – 34.

Можна припустити, що особистісні характеристики, такі як ворожість, агресія, нейротизм можуть загостритись у період воєнних дій і показати свій вплив у вигляді сарказму, насмішки над іншими, також потреба у прийнятті задля знаходження власного місця у соціумі стає актуальнішою, виражаючись у спрямованому на себе гуморі.

Наведена таблиця сполучень вказує на те, що більшості респондентів притаманний низький рівень фрустрованості, тобто студентам не властива дуже низька самооцінка, вони не бояться труднощів. Проте виявлено значний показник середнього рівня фрустрованості (45%). Можемо припустити, що фрустрація має місце в наявній ситуації у зв'язку з воєнним станом, що може

Таблиця сполучень 2

Frequencies of frustration				
Levels	Counts	% of Total	Cumulative %	
низький	10	50.0 %	50.0 %	
серед- ній	9	45.0 %	95.0 %	
високий	1	5.0 %	100.0 %	

впливати на стратегію поведінки індивіда, обрання стилю комунікації з іншими і т. д.

Таблиця сполучень 3

Contingency Tables					
all tolerant					
novizna	низький	середній	високий	Total	
низький	3	4	0	7	
серед- ній	4	8	0	12	
високий	0	0	1	1	
Total	7	12	1	20	

Згідно цієї таблиці сполучень, було цікаво проаналізувати відповіді респондентів із середнім та низьким рівнями відношення до новизни та загальної толерантності особистості. Згідно цього можна припустити: якщо у студента наявний середній рівень комфорту в момент перебування у невизначеній ситуації, а також здатність сприймати нові та ризикові ситуації як стимулюючі, то разом з цим наявний низький рівень відношення до новизни.

Наведена таблиця сполучень вказує на те, що більшості респондентів притаманний низький рівень фрустрованості, тобто студентам не властива дуже низька самооцінка, вони не бояться труднощів. Проте виявлено значний показник середнього рівня фрустрованості (45%). Можемо припустити, що фрустрація має місце в наявній ситуації у зв'язку з воєнним станом, що може впливати на стратегію поведінки індивіда, обрання стилю комунікації з іншими і т. д.

Таблиця сполучень 3

Contingency Tables					
all tolerant					
novizna	низький	середній	високий	Total	
низький	3	4	0	7	
серед- ній	4	8	0	12	
високий	0	0	1	1	
Total	7	12	1	20	

Згідно цієї таблиці сполучень, було цікаво проаналізувати відповіді респондентів із середнім та низьким рівнями відношення

до новизни та загальної толерантності особистості. Згідно цього можна припустити: якщо у студента наявний середній рівень комфорту в момент перебування у невизначеній ситуації, а також здатність сприймати нові та ризикові ситуації як стимулюючі, то разом з цим наявний низький рівень відношення до новизни.

Таблиця сполучень 4

Frequencies of hard tasks				
Levels	Counts	% of Total	Cumulative %	
середній	15	75.0 %	75.0 %	
високий	2	10.0 %	85.0 %	
низький	3	15.0 %	100.0 %	

Таблиця сполучень 5

Frequencies of undesiciv				
Levels	Counts	% of Total	Cumulative %	
середній	16	80.0 %	80.0 %	
низький	4	20.0 %	100.0 %	

Таблиця сполучень 6

Frequencies of all tolerant				
Levels	Counts	% of Total	Cumulative %	
низький	7	35.0 %	35.0 %	
середній	12	60.0 %	95.0 %	
високий	1	5.0 %	100.0 %	

Таблиця сполучень 7

Frequencies of novizna				
Levels	Counts	% of Total	Cumulative %	
низький	7	35.0 %	35.0 %	
середній	12	60.0 %	95.0 %	
високий	1	5.0 %	100.0 %	

Наведені вище таблиці частот показують ту ж саму тенденцію, що і з іншими шкалами. Всі респонденти мають середній рівень загальної толерантності до невизначеності, відношення до новизни, до складних задач та невизначених ситуацій. Ще цікаво те, що немає жодного респондента з високим рівнем толерантності до невизначених ситуацій. Можемо допустити: в умовах воєнного стану студенти-психологи не мають можливості з упевненістю сприймати все, що відбувається, як шанс для розвитку, засвоєння нового досвіду; ситуації, в яких вони знаходяться, сприймаються ними або

як виклик, або як загроза для життєвої стійкості, що притаманна кожному.

Завдяки критерію Спірмена було виявлено достовірний кореляційний зв'язок між агресивністю та самопідтримуючим стилем гумору: 0.454 ($p \leq 0.044$). Це нам показує, що при збільшенні рівня агресивності, труднощів в роботі і спілкуванні з оточуючими прямопропорційно зростає боротьба зі стресом у вигляді оптимістичного погляду на життя, зберігання почуття гумору перед обличчям невдач та самоцінності. З наведеного твердження можна припустити, що в ситуації воєнного стану, підвищеної агресивності вмикаються та мобілізуються механізми захисту у вигляді самооцінки, зміни бачення на світ у позитивному напрямку у вигляді почуття гумору, жартів і т. д.

Висновки з проведеного дослідження.

В результаті емпіричного дослідження почуття гумору в умовах надзвичайного стану серед студентів-психологів було виявлено прямий зв'язок між агресивністю та наявним рівнем самопідтримуючого стилю гумору. Завдяки підсиленню останнього відбувається підвищення боротьби людини з непередбачуваними ситуаціями та негативними наслідками певних подій. Також в процесі математичного аналізу було показано, що найбільш однорідними відповіді були при використанні афіліативного та самопідтримуючого гумору. Найбільший розмах відповідей серед показників агресивного та деструктивного гумору, на що може впливати ситуація воєнного стану у вигляді окремих акцентуацій певних рис особистості досліджуваних. Загалом, всі респонденти мають середній рівень вираженості всіх шкал гумору, що може свідчити про неабияку ментальну підготовленість та добру обізнаність студентів факультету психології у власних ресурсах подолання невизначеності або у випадку підвищеної особистісної тривожності. Встановлено, що в сучасній ситуації напруженості та тривоги респондентам властиве використання адаптивного типу гумору в більшій мірі, ніж неадаптивного. В першу чергу, це, як і очікувалося, самопідтримуючий гумор. Застосування афіліативного та самопідтримуючого гумору в стресових подіях відзначали і попередні роботи з даної тематики. Говорячи про самопідтримуючий стиль варто зазначити, що він на пряму корелює з агресивністю. Як вже описувалося раніше, це може бути пояснено, як своєрідний механізм захисту – ситуація, що викликає агресію (повномасштабне вторгнення Росії в Україну), змушує

вдаватися до інструменту, який дозволяє «подивитися в іншому напрямку» завдяки жартам. У попередніх працях також акцентували увагу на самопринижуючому стилі гумору, як одному з варіантів подолання тривоги, але представлені нами дані не підтверджують даної моделі. Результати цього дослідження мають певну новизну, адже до цього значимість агресивного гумору не було помічено. В даній же роботі, можна спостерігати, що використання агресивного гумору вище, ніж самопринижуючого. Тому варто зробити припущення про особливості обрання стилю гумору, притаманному населенню під час військового стану в Україні. Щоб говорити про це впевнено, слід провести більш глибокий аналіз з новими даними. Тож, перспективою подальших досліджень може стати розширення знань про зв'язок агресивності з вибором стилю гумору в умовах воєнних дій, особливо роль агресивного гумору в подоланні тяжких стресових ситуацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Dionigi, A., Duradoni, M., & Vagnoli, L. (2021). Humor and anxiety: The relationship between the comic styles, worry and general well-being. *Personality and Individual Differences*, 181, 111028. doi:10.1016/j.paid.2021.111028
2. Kuiper, N. A. (2012). Humor and resiliency: Towards a process model of coping and growth. *Europe's Journal of Psychology*, 8(3), 475–491.
3. Kuiper, N. A., Grimshaw, M., Leite, C., & Kirsh, G. (2004). Humor is not always the best medicine: Specific components of sense of humor and psychological well-being. *Humor – International Journal of Humor Research*, 17(1–2). doi:10.1515/humr.2004.002
4. Kuiper, N.A., Klein, D., Vertes, J. & Maiolino, N.B. (2014). Humor styles and the intolerance of uncertainty model of generalized anxiety. *Europe's Journal of Psychology: Special Issue on Humor, Well-being & Health*, 10(3), 543–556.
5. Martin, R. A. (2007). *The psychology of humor: An integrative approach*. New York, NY : Academic Press.
6. Martin, R. A., Puhlik-Doris, P., Larsen, G., Gray, J., & Weir, K. (2003). Individual differences in uses of humor and their relation to psychological well-being: Development of the Humor Styles Questionnaire. *Journal of Research in Personality*, 37(1), 48–75. doi:10.1016/s0092-6566(02)00534-2
7. McLain, D. L., Kefallonitis, E., & Armani, K. (2015). Ambiguity tolerance in organizations: definitional clarification and perspectives on future research. *Frontiers in psychology*, 6, 344. doi:10.3389/fpsyg.2015.00344
8. Nevo, O., & Levine, J. (1994). Jewish Humor Strikes Again: The Outburst of Humor in Israel during the Gulf War. *Western Folklore*, 53(2), 125. doi:10.2307/150010

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ВИРІШЕННЯ ВНУТРІШНЬООСОБИСТИСНИХ КОНФЛІКТІВ У СТУДЕНТІВ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ

MAIN WAYS OF RESOLUTION OF INTRAPERSONAL CONFLICTS OF STUDENTS DURING STUDY

У статті представлено теоретичний аналіз основних напрямків подолання та вирішення внутрішньоособистісних конфліктів. З'ясовано, що процес подолання такого виду конфліктів можливий різними шляхами в залежності від психологічних підходів, які зазначені у працях вітчизняних та зарубіжних вчених. Розкрито особливості механізмів психологічного захисту, що розвиваються в онтогенезі як засіб адаптації і вирішення конфліктів. Відповідно розглянуто стратегії поведінки особистості при вирішенні внутрішньоособистісних конфліктів. Зазначено основні принципи поведінки особистості, яких потрібно дотримуватися при вирішенні внутрішньоособистісних конфліктів.

Досліджуючи дану проблематику, було зазначено, що обираючи спосіб вирішення внутрішньоособистісного конфлікту необхідно враховувати характер протікання цього виду конфлікту: конструктивний чи деструктивний. Особлива увага була звернута на деструктивні внутрішньоособистісні конфлікти, які несуть дезінтегруючу функцію. Теоретичний аналіз даної проблеми свідчить про те, що внутрішньоособистісний конфлікт в багатьох випадках є підставою для виникнення всіх інших видів конфліктів.

Здійснивши теоретичний аналіз даної проблематики, можна зробити висновок про те, що кожен із зазначених наукових підходів щодо вирішення внутрішньоособистісних конфліктів є дієвим, так як є індивідуальним для кожної особистості, в залежності від індивідуально-психологічних особливостей студентів і вирішуваних ними проблем. Внутрішньоособистісні конфлікти в більшості випадків зумовлені рівнем сформованості внутрішнього світу людини, її психіки, а також впливом змін, які відбуваються за участю особистості у зовнішньому світі, де безпосередньо реалізуються її потреби.

Ключові слова: внутрішньоособистісний конфлікт, психологічний захист, страте-

гії і принципи поведінки, конструктивний і деструктивний конфлікти.

The article presents the theoretical analysis of the main ways of overcoming and resolving intrapersonal conflicts. It is found that the process of overcoming this type of conflict is possible in different ways depending on the psychological approaches, which are mentioned in the works of the national and foreign scientists. The peculiarities of the mechanisms of psychological protection that develop in ontogenesis as a means of adaptation and resolution of conflicts have been revealed. Accordingly, the strategies of individual behavior in resolving intrapersonal conflicts have been considered. The basic principles of personality behavior that must be followed in resolving intrapersonal conflicts have been indicated.

When examining this issue, it was noted that when choosing the way to resolve intrapersonal conflict, it is necessary to take into account the nature of this type of conflict: constructive or destructive. Particular attention was paid to the destructive intrapersonal conflicts, which have a disintegrating function. Theoretical analysis of this problem shows that intrapersonal conflict in many cases is the basis for all other types of conflicts.

Having made the theoretical analysis of this range of problems, we can conclude that each of the mentioned scientific approaches to resolving intrapersonal conflicts is effective because it is individual to each personality, depending on the individual-psychological characteristics of students and the problems resolved by them. Intrapersonal conflicts in most cases are caused by the level of formation of the inner world of a person, their psyche, as well as the impact of changes that occur with the participation of the personality in the outside world, where their needs are directly realized.

Key words: intrapersonal conflict, psychological protection, strategies and principles of behavior, constructive and destructive conflicts.

УДК 378.064.3:159.964.21(045)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.32>

Мельничук С.Л.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри психології
Хмельницька гуманітарно-педагогічна
академія

Постановка проблеми. Внутрішньоособистісний конфлікт який переживає студентська молодь це є системне явище, підставою для якого є суперечності цілісно-змістової сфери і проявляються вони певним чином на когнітивному, емоційному і поведінковому рівнях особистості. Важливим і актуальним є необхідність конструктивного вирішення внутрішньоособистісних конфліктів у студентів під час навчання. Важливість цієї проблеми в тому, що деструктивне вирішення цих конфліктів призводить до порушення психічного стану особистості, адже вона весь час перебуває у напруженні, відчуває себе невпевнено при прийнятті важливих рішень, розвивається тривожність, неврози і психосоматичні захворювання. Але науковці звертають увагу на те, що внутрішньоособистісні конфлікти необхідні особистості для глибокого самоусвідомлення власного життєвого шляху, цінностей і як етап переходу на новий щабель зростання. А тому етап психологічного супроводу профілактики і подолання внутрішньоособистісних конфліктів повинен сприяти конструктивному функціонуванню активізації внутрішніх ресурсів особистості. Важливим під час навчання є впровадження корекційних програм, які допомагали б активізації цих ресурсів. Якщо конструктивний внутрішньоособистісний конфлікт сприяє гармонійному формуванню особистості, її прагненню до саморозвитку і самовдосконаленню, то деструктивний –

тичні захворювання. Але науковці звертають увагу на те, що внутрішньоособистісні конфлікти необхідні особистості для глибокого самоусвідомлення власного життєвого шляху, цінностей і як етап переходу на новий щабель зростання. А тому етап психологічного супроводу профілактики і подолання внутрішньоособистісних конфліктів повинен сприяти конструктивному функціонуванню активізації внутрішніх ресурсів особистості. Важливим під час навчання є впровадження корекційних програм, які допомагали б активізації цих ресурсів. Якщо конструктивний внутрішньоособистісний конфлікт сприяє гармонійному формуванню особистості, її прагненню до саморозвитку і самовдосконаленню, то деструктивний –

викликає негативні прояви у психоемоційному стані особистості. І якщо конструктивний внутрішньоособистісний конфлікт не є психотравмуючим і не потребує значних психокорекційних втручань, то деструктивний – необхідно вчасно діагностувати і спрямувати відповідні зусилля і заходи на його подолання.

Метою статті є теоретичний аналіз основних напрямків вирішення внутрішньоособистісних конфліктів у студентів під час навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процесом дослідження внутрішньоособистісних конфліктів займаються багато науковців, які у своїх працях вивчають причини і фактори, які впливають на процес виникнення і переживання конфліктів. Великий внесок у вирішення цієї проблеми зробили Н.Г.Москаленко, Т.М. Титаренко, О.О. Донченко, А.М. Ануфрієва, Л.Е. Орбан-Лембрик, Н.Ю.Максимова, О.В. Киричук, та ін.). Великої уваги заслуговують праці Г.І. Онищенко, О.Ф. Бондаренко, Н.Ф. Калина, Б.П. Лазоренко, Л.Ф. Бурлачук, О.П. Лисенко, П.П. Горностаї та ін, здобутки яких спрямовані на проблему психологічного консультування і психотерапії внутрішньоособистісних конфліктів.

У своїй праці Гуменюк Л. вирішення (подолання) внутрішньоособистісного конфлікту трактує як процес відновлення внутрішнього світу особистості, встановлення гармонії єдності у свідомості і значне зниження гостроти суперечностей у життєвих відносинах. Вона зазначає, що вирішення цих конфліктів може бути як конструктивним так і деструктивним. При конструктивному подоланні внутрішньоособистісного конфлікту особистість відчуває душевну рівновагу, поглиблюється розуміння сенсу життя, формується нова ціннісна усвідомленість, яка проявляється у відсутності хворобливих станів, що пов'язані із конфліктами, зниженням проявів негативних психологічних, емоційних, соціальних чинників конфлікту, а також значно підвищується загальна якість життя і діяльності особистості [4].

Науковці Ложкін Г., Пов'якель Н. у своїй праці «Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика» зазначають про те, що внутрішньо особистісні конфлікти зумовлені перш за все самою психікою людини, її розвитком, змінами, які відбуваються впродовж життя, а також вплив має і зовнішнє середовище в якому перебуває особистість. Вони вважають, що дієвими при вирішенні внутрішньоособистісних конфліктів є використання способів на основі психоаналізу

в залежності від сутності такого конфлікту. На їх думку особливого значення набуває корекція «Я-концепції» індивіда в напрямі на досягнення ним адекватного уявлення про себе, реальності і тієї ситуації, в якій він знаходиться. В «Я-концепції» включені і представлення індивіда про самого себе, образи власного Я, що включає когнітивний компонент – образ здібностей, зовнішності, якостей, соціальної ролі і значущості індивіда; емоційний компонент – самолюбність, самоповага, самознищення і т. д.; оцінно-вольовий – енергія і сила збереження і підвищення самооцінки, самоповаги і інш. «Я-концепція» також містить реальний, ідеальний, динамічний образ – Я. Порушення внутрішньої гармонії «Я-концепції» веде до виникнення і розвитку внутрішньоособистісного конфлікту. Останній, як було вказано вище, виникає в результаті незадоволення потреб, виникнення труднощів при їх реалізації [9].

Гуменюк Л. у своїй праці, зазначає, що відповідно до теорії Зигмунда Фрейда вирішення внутрішньоособистісного конфлікту забезпечується завдяки освіченості і дії механізмів психологічного захисту. Ці механізми на думку науковців є повноцінними і щоденними дієвими функціонуючими механізмами психіки. Вони розвиваються як засоби соціально-психологічної адаптації організму особистості і є продуктом онтогенетичного розвитку і навчання. Їх головне призначення у контролі емоцій, коли досвід сигналізує особистості про негативні наслідки її переживань. Але науковці Василюк Ф., Киршбаум Е., Роттенберг Ст. вважають, що психологічний захист не є дієвим засобом подолання внутрішньоособистісних конфліктів. На їх думку, захисні механізми обмежують розвиток особистості і не дають їй активно розвиватися. Але якщо кваліфіковано підійти до їх використання, то вони теж можуть бути дієвими засобами у подоланні внутрішньоособистісних конфліктів [4].

Виклад основного матеріалу. Однак існує думка науковців, що механізми психологічного захисту, що розвиваються в онтогенезі як засіб адаптації і вирішення конфліктів, можуть також за певних умов призводити до дезадаптації і до деструктивних внутрішньоособистісних конфліктів. Позиція науковців полягає в тому, що вони вважають, що механізми психологічного захисту здебільшого є продуктами конфліктів раннього онтогенезу [4].

У таблиці 1 представлено основні механізми захистів, які на думку науковців [5, 6] є дієвими у подоланні внутрішньоособистісних конфліктів.

Відповідно до механізмів психологічного захисту науковці розглядають стратегії

Таблиця 1

Основні механізми психологічного захисту

Механізми психологічного захисту	Сутність механізмів психологічного захисту
Заперечення – «не помічай цього»	один з онтогенетично найбільш ранніх і простих механізмів захисту. Отримання негативних емоцій, які викликані попаданням особистості у складну ситуацію і передбачає інфантильну підміну прийняття рішення відповідно до нових обставин та їх ігнорування.
Проекція – «обвинувати це»	розвивається порівняно рано в онтогенезі для заборони відчуття неприйняття себе через нездатність впоратися з труднощами. Проекція передбачає приписування джерелу труднощів різних негативних якостей як раціональної основи для його неприйняття і самоприйняття на цьому фоні.
Регресія – «плач про це»	розвивається в ранньому дитинстві для обмеження відчуття невпевненості в собі та страху, невдач, пов'язаних із проявом ініціативи. Регресія передбачає повернення до дитячих стереотипів поведінки в ситуації внутрішнього конфлікту.
Заміщення «ти винен»	розвивається для заборони емоції гніву на сильнішого або значущішого суб'єкта, щоб уникнути у відповідь агресії або ігнорування. Індивід знімає напругу, спрямовуючи агресію на слабший об'єкт або на самого себе. Заміщення має активні та пасивні форми і може використовуватися індивідами незалежно від типу конфліктного реагування.
Придушення – «не пам'ятай про це»	розвивається для заборони страху, прояви якого неприйнятні для позитивного самосприйняття і загрожують потраплянням у пряму залежність від агресора. Страх блокується за допомогою забування його джерела, а також обставин, асоціативно пов'язаних із ним. До придушення належать близькі до нього механізми ізоляції й інтроекції.
Ізоляція – «не відчувай цього»	сприйняття травмуючих ситуацій або спогад про них без відчуття тривоги.
Інтроекція «я кращий за...»	привласнення цінностей або рис вдачі інших людей для попередження погроз із їх боку.
Інтелектуалізація «все під контролем»	розвивається в ранньому підлітковому віці та передбачає довільне тлумачення подій для розвитку відчуття суб'єктивного контролю над ситуацією. Водночас застосовуються способи: порівняння протилежних тенденцій; складання списку "+" і "-" кожній із тенденцій та їх аналіз; шкалювання кожного "+" і "-" за кожною із тенденцій та їх підсумовування.
Сублімація – «трансформуй це»	задоволення витісненого неприйнятного відчуття (сексуального або агресивного) здійсненням соціально схвалюваних альтернатив шляхом перемикання на інший вид діяльності, а також здійснення привабливих, суспільно значущих вчинків.
Раціоналізація – «знайди виправдання цьому»	пошук об'єктивних причин для виправдання дій, викликаних подавленими неприйнятними почуттями шляхом: дискредитації мети (елементарне обесцінювання); дискредитації значущого іншого, який відмовляє в увазі; перевищення ролі умов, долі; утвердження шкоди на благо; переоцінка цінностей, всієї мотиваційної системи; самодискредитація (залагоджування вини).
Компенсація – «придбай це»	онтогенетично найпізніший і складніший захисний механізм, який розвивається і використовується, як правило, свідомо та призначений для уникнення відчуття печалі, горя з приводу реальної або уявної втрати, неповноцінності. До нього входять механізми ідентифікації і фантазії.
Ідентифікація «ти кращий»	моделювання поведінки іншої особи шляхом підвищення самооцінки або задоволення почуття обов'язку через можливу втрату.
Фантазія – «мрій про це»	втеча в уяву з метою відходу від реальних проблем, пов'язаних із вирішенням внутрішньоособистісного конфлікту.

поведінки при вирішенні внутрішньоособистісних конфліктів [8].

У таблиці 2 представлено основні дієві стратегії вирішення внутрішньоособистісних конфліктів.

Подолання внутрішньоособистісних конфліктів можливе різними способами в залежності від психологічних підходів.

У роботах Мортон Дойча, одного із основоположників «мотиваційної концепції»

Таблиця 2
**Стратегії поведінки особистості
 при вирішенні внутрішньо особистісних
 конфліктів**

Стратегія	Зміст дій особистості
Компроміс	Здійснення вибору на користь іншого варіанта, поступившись власним певним цілям, мотивам, потребам
Уникнення	Повне ухилення від вирішення важливої проблеми
Переорієнтація	Зміна домагань відносно об'єкта, який викликав внутрішні протиріччя
Сублімація	Трансформація психічної енергії у інші сфери діяльності: спорт, музика, творчість
Ідеалізація	Відхід від реальної ситуації, проблеми завдяки зануренню у світ фантазій і мрій
Витіснення	Придушення власних почуттів, стремлень, бажань

виділяються способи розв'язання такого виду конфліктів враховуючи особливості «сфер реальності». Складовими якої розглядаються:

- об'єктивна конфліктна ситуація, яка є основою конфлікту;
- конфліктна поведінка суб'єкта, яка проявляється в усвідомленій взаємодії учасників конфлікту.

Відповідно до даної концепції, М.Дойч виділяє такі способи подолання внутрішньоособистісних конфліктів:

1. Відкриті способи, які передбачають: прийняття особистісного рішення; припинення нею сумнівів і коливань при прийнятті рішення; зосередження уваги на розв'язанні проблеми.

2. Латентні або приховані способи розв'язання внутрішньоособистісних конфліктів включають в себе: істерію, симуляцію, внутрішні страждання, які переживає особистість; сублімацію як спосіб трансформації негативної енергії або стану в інші види діяльності; компенсацію як зосередження уваги на інших видах діяльності, як спосіб відшкодування втраченого часу на нереалізований результат шляхом вибору інших цілей; відхід від дійсності – це процес занурення у нові мрії, плани, роздуми над майбутнім; номадизм як спосіб почати все з «чистого листа», це зміна місця проживання, діяльності, сімейного стану; раціоналізація як спосіб, який допомагає самовиправдовуватися завдяки логічним міркуванням, обґрунтуванням,

цілеспрямованому відбору фактів; ідеалізація як спосіб абстрагування і відходу від реальності ситуації; регресія, яка придушує внутрішні відчуття, стремління, бажання, повертає особистість до примітивних форм поведінки, що є підставою для уникнення відповідальності її за власні дії; ейфорія як тимчасовий психічний стан, який характеризується надмірними показними веселощами і химерною радістю; проекція як спосіб розв'язання власного конфлікту використовує особистість коли прагне звільнитися від негативних особистісних якостей шляхом приписуванням їх іншій особистості [7].

У своїй роботі науковець Виноградова В. приділяє значну увагу емоціям людини, які переживають внутрішньоособистісний конфлікт. Вона радить скористатися порадами психотерапевта Максуела Мольца, який у книзі «Я — це Я, або Як стати щасливим» дає дієві засоби для подолання внутрішньо особистісних конфліктів. В основі його роботи із людьми, які переживають конфлікти лежить навчання саморегуляції і саморефлексії. Він вважає, що основними принципами подолання внутрішньоособистісних конфліктів є:

- формування правильного (адекватного) образу власного «Я», а для цього потрібно навчитися дивитися правді в очі і знати про себе всю правду;
- вміти реагувати на перевірені факти, а не формувати думку, уявлення про них;
- не зациклюватися на думці сторонніх, не акцентувати увагу на тому, що подумают люди і як вони оцінюють вас;
- навчитися не реагувати занадто емоційно на зовнішні подразники, володіти саморегуляцією;
- не культивувати в особі почуття провини, образи, жалю;
- навчитися пробачати себе і оточуючих, прощення зцілює особистість;
- навчитися трансформувати агресію у інше продуктивне русло [1].

Гуменюк Л. у своїй праці схиляється до думки американського біохіміка Уільяма Фрейя, який займався дослідженням сліз. У своїх дослідженнях він зробив висновок про те, що сльози, які викликані негативними емоціями мають у складі гормони стресу, вони більш в'язкі і мають заспокійливий властивості. На думку біолога, вони є захисною реакцією на організм людини, особливо на стрес, який переживає людина. А тому коли людина плаче, вона послаблює емоційну напругу, включає емоційну розрядку для організму і таким чином настає полегшення. Отже сльози допомагають у переживанні і стабілізації емоційного стану особистості [4].

Внутрішньоособистісний конфлікт в багатьох випадках є підставою для виникнення всіх інших видів конфліктів. При вирішенні і розв'язанні конфліктів важливим є не тільки аналіз аргументів і поведінки суб'єктів конфліктної ситуації, але і вивчення їх психологічних особливостей, зокрема наявності у них внутрішньоособистісного конфлікту. Психологи відмічають відмінності у поведінці під час конфліктної ситуації саме у суб'єктів, які переживають внутрішньоособистісний конфлікт.

Вік студентства є особливим, кризовим, наповнений юнацькими амбіціями і надіями. А тому не завжди для студентів є корисним при вирішенні внутрішньоособистісних конфліктів зміна фокусу цілей на більш екзистенційні, це може ще більше викликати стан тривожності, сумнівів, страху за майбутнє і переживання власної нікчемності. Також це негативно може вплинути на зміни системи цінностей людини і переведення її системи цінностей у більш духовний світ, відірваний від буденного і матеріального.

Тому важливим у процесі вирішення внутрішньоособистісних конфліктів у студентів є не скільки формування позитивного мислення про себе, як формування навколо особистості сприятливого соціального оточення.

Науковці розглядають вирішення конфліктів з погляду осі координат. А отже, коли студент випробовує проблеми, він може їх почати вирішувати як «по горизонталі» в системі координат, приділяючи увагу існуючим протиріччям, які є важливими у його сьогоденні, так і «по вертикалі» – вирішуючи більш глобальні і віддалені або застарілі проблеми. Якщо студент починає долати свій внутрішньоособистісний конфлікт із проблем, що знаходяться «по горизонталі», це свідчить про його вміння ділити конфлікт на складові і з найменшими емоційними затратами його вирішувати або поділяє проблему за часовими відрізками і в певний проміжок часу долає одну складову конфлікту або проблему. Якщо студент починає долати свій внутрішньоособистісний конфлікт «по вертикалі» вгору – це свідчить про його рух вперед, що відповідає його екзистенційному погляду на життєві проблеми, відповідно рухаючись «по вертикалі» вниз – це його психоаналітичний підхід у вирішенні конфлікту [2,3].

Висновки з проведеного дослідження. Кожен із зазначених вище підходів щодо вирішення внутрішньо особистісних конфліктів є дієвим, так як є індивідуальним для кожної особистості, в залежності від індивідуально-психологічних особливостей студентів і вирішуваних ними проблем.

В більшості випадків щоб зрозуміти механізми протікання внутрішньоособистісних конфліктів необхідна допомога психологів, психотерапевтів. Адже фахівці можуть допомогти знайти шляхи подолання конфліктів, які будуть ефективними і індивідуальними для кожного. Особистість перебуваючи у стані внутрішньоособистісного конфлікту все частіше занурюється у спогади колишніх невдач, задумується про сенс життя і дуже важливим є на цьому етапі трансформування негативного стану у позитивний. Кожна колишня проблема має бути своєчасно вирішена і не бути підставою для сумнівів, тривоги і переживань за невдачі при вирішенні насущних проблем. Емоційне сприйняття студентами свого внутрішнього світу є додатковим критерієм, який впливає на адекватність реагування і переживання конфліктів відповідно до свого віку, життєвого досвіду і вміння долати проблеми.

А тому для вирішення внутрішньоособистісного конфлікту є важливим дотримуватися основних принципів:

- встановлення самого факту наявності у особистості внутрішньоособистісного конфлікту;
- розуміння себе, власних потреб, їх пріоритет і цінність;
- усвідомлене бажання змінюватися і розвиватися як гармонійна особистість;
- визначити вид конфлікту та причину або їх сукупність виникнення;
- здатність до усвідомленого вибору і відчуття відповідальності за вибір, ситуації і вчинки;
- знайти конструктивні шляхи вирішення внутрішньоособистісного конфлікту.

Обираючи спосіб вирішення внутрішньоособистісного конфлікту необхідно враховувати характер протікання цього виду конфлікту: конструктивний чи деструктивний. Особливу увагу привертають деструктивні внутрішньоособистісні конфлікти, які несуть дезінтригуючу функцію. Вони призводять до довготривалих переживань, негативних психічних станів: стресів, фрустрації, апатії, депресії, формують стереотип негативної поведінки. Внутрішньоособистісні конфлікти в більшості випадків зумовлені рівнем сформованості внутрішнього світу людини, її психіки, а також впливом змін, які відбуваються за участю особистості у зовнішньому світі, де безпосередньо реалізуються її потреби.

Важливим аспектом у подолання внутрішньоособистісних конфліктів на нашу думку є позиція Віктора Франкла, який надає важливе значення духовному виміру і формуванню особистості. Важливими

критеріями духовності особистості він вважає є совість, любов, відповідальність, свобода. В.Франк вважає, що стрижнем сенсу життя є відповідальність, актуалізація її цінностей. Він розглядає три групи основних цінностей, які в певній мірі формують особистість і разом з тим дуже часто стають внутрішніми суперечностями особистості. Він виділяє: цінності переживання; цінності діяльності (творчі цінності), цінності особистісних життєвих установок, які характеризують відношення до себе, до подій в житті і до оточуючих [10]. Всі ці цінності В.Франкл виклав у своїй теорії внутрішньоособистісних конфліктів і створив новий напрямок у терапії – логотерапію – пошук змісту людського існування. Цінності він розглядає як провідники у сенсі життя, оскільки на них як на «трьох китах» тримається (формується) духовність особистості, яка дуже часто є головним механізмом у виникненні внутрішньоособистісних конфліктів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виноградова В.Є. Управління конфліктами. Навчальний посібник для слухачів Університетів «третього віку» / Під заг. ред. Спунбер Діани, Горбоного А.Ю., Халецької А.А. Київ, 2017. 53 с.
2. Берлач А.І., Кондрюкова В.В. Конфліктологія: Навч. посіб. для дист. навч. К. : Університет «Україна», 2017. 217 с.
3. Грабовська С., Равчина Т. Конфлікти без насильства : посібник. Львів, 2003. 276 с.
4. Гуменюк Л.Й. Соціальна конфліктологія: підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 564 с.
5. Долинська Л.В., Матяш-Заяц Л.П. Психологія конфлікту: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К. : Каравела, 2010. 303 с.
6. Зеркин Д.П. Основи конфліктології : курс лекцій. Ростов н / Д.: Фенікс, 1998.
7. Нагаєв В. Конфліктологія : курс лекцій : навч. посібник для вузів. М-во освіти України, Харківський нац. аграрний ун-т ім. В.В. Докучаєва. К. : Центр навчальної літератури, 2004. 199 с.
8. Пірен М.І. Конфліктологія : підруч. К. : МАУП, 2007. 360 с.
9. Пов'якель Н.І., Ложкін Л.Г., Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика: навчальний посібник . К. : ВД «Професіонал», 2006. 416 с.
10. Франкл В. Человек в поисках смысла / пер. с англ. и нем. общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева. М. : Прогресс, 1990. 367 с.

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ СІМЕЙНИХ ТРАДИЦІЙ НА ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE INFLUENCE OF FAMILY TRADITIONS ON THE PROFESSIONAL FORMATION OF PERSONALITY

У статті здійснено аналіз психологічних аспектів впливу сімейних традицій на професійне становлення особистості. Розкрито, що традиція охоплює матеріальні та духовні цінності сім'ї, взаємопов'язана з наступністю успадкування і є елементом культури сім'ї, що відповідає за передачу тих чи інших культурних норм від батьків до дітей, з минулого у майбутнє на основі способу соціальної інтеграції. Визначено, що становлення особистості як процес відбувається у певних організаційних формах (індивідуальних, групових, колективних) із залученням найрізноманітніших засобів формування та розвитку сімейних традицій.

У статті доведено, що процес професійного становлення особистості складний, поетапний, динамічний. Узагальнено, що більшість дослідників розглядають професійне становлення особистості як полімотивований феномен, який зумовлюється рядом соціально-психологічних чинників: соціальний статус та освіта батьків, позитивна успішність, демографічний чинник, етнічна ідентичність, вік, у якому відбувається становлення, поінформованість, Я-концепція, потреби, інтереси, особливості ціннісно-мотиваційної сфери, самооцінка й рівень домагань молодшої людини, емоційний інтелект. Виявлено, що провідним механізмом професійного самовизначення є рефлексія – на стадії закінчення школи учень рефлексує максимально широке коло внутрішніх та соціальних чинників, що впливають на вибір професії. Автори статті доводять, що основними чинниками, які впливають на професійний вибір особистості є: здібності та особисті нахили дитини; ціннісні орієнтації та уявлення про престижність певної професії; накопичений людський капітал (знання, здоров'я тощо); якість освіти і характеристика особистості дитини очима закладу освіти; сімейний капітал (людський, матеріальний, соціальний); професії батьків; місце проживання (регіон, масштаби міста, села, віддаленість від обласного центру).

Стаття стане в нагоді не лише фахівцям-профорієнтологам, які бажають оцінити професійну мотивацію особистості, а й тим, хто бажає пізнати власні потяги до певних видів діяльності, зрозуміти сутність сімейних традицій, осягнути силу впливу сім'ї на формування особистості.

Ключові слова: сім'я, сімейні традиції, професійне становлення, особистість, профе-

сійний вибір, професійне самовизначення, професійне зростання, трудова діяльність.

The article analyzes the psychological aspects of the influence of family traditions on the professional development of the individual. It is revealed that the tradition covers the material and spiritual values of the family, is interrelated with the succession of inheritance and is an element of family culture responsible for the transmission of certain cultural norms from parents to children, from past to future based on social integration. It is determined that the formation of personality as a process takes place in certain organizational forms (individual, group, collective) with the involvement of various means of formation and development of family traditions.

The article proves that the process of professional development of personality is complex, gradual, dynamic. In general, most researchers consider the professional development of personality as a motivated phenomenon, which is determined by a number of socio-psychological factors: social status and education of parents, positive performance, demographic factor, ethnic identity, age at which formation, awareness, self-concept, needs, interests, features of the value-motivational sphere, self-esteem and the level of demands of a young person, emotional intelligence.

It was found that the leading mechanism of professional self-determination is reflection – at the stage of graduation the student reflects on the widest possible range of internal and social factors influencing the choice of profession. The authors argue that the main factors influencing the professional choice of personality are: abilities and personal inclinations of the child; value orientations and ideas about the prestige of a certain profession; accumulated human capital (knowledge, health, etc.); the quality of education and the characteristics of the child's personality through the eyes of the educational institution; family capital (human, material, social); professions of parents; place of residence (region, scale of the city, village, distance from the regional center).

The article will be useful not only for vocational experts who want to assess the professional motivation of the individual, but also for those who want to learn their own inclinations to certain activities, understand the essence of family traditions, understand the power of family influence on personality formation.

Key words: family, family traditions, professional development, personality, professional choice, professional self-determination, professional growth, employment.

УДК 159.98:331+37.037
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.33>

Опанасенко Л.А.

к. психол. н.,
завідувачка кафедри прикладної психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Дрозд О.В.

к. пед. н.,
доцент кафедри прикладної психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Життя в сучасному суспільстві ставить перед особистістю складні завдання, виконання яких потребує вміння орієнтуватися в конкретних життєвих ситуаціях, зокрема, в процесі професійного становлення. Разом з тим, успішне професійне самовизначення обумовлено специфікою особистісної ідентичності, становлення якої роз-

починається у дитинстві, під вирішальним впливом психологічного клімату в сім'ї та сімейних традицій.

Сімейні традиції акумулюють родовий досвід соціального розвитку, фіксують минуле і теперішнє сім'ї, забезпечують стійкість взаємостосунків, упорядковують та структурують їх. Історія людства містить

чимало прикладів того, що вибір професії і, власне схильність до певного кола справ, генетично детермінована. Наприклад, справдавна в Україні існувала традиція: від діда-прадіда передавалися певні ремесла; так з часом утворювалися династії гончарів, хліборобів, бджолярів, ковалів, стельмахів, бондарів, гутників, бортників і т. д. Від багатьох ремесел і професій історично походять українські прізвища, що засвідчує тісний зв'язок поколінь і високий авторитет сім'ї у формуванні особистості.

Згідно з теоретичними моделями професійного вибору, розробленими зарубіжними науковцями Дж. Коулменом і Г. Беккером, вибір рівня освіти залежить від сімейного капіталу [4, с. 10]. Втім, важко простежити кореляції в даному питанні, оскільки з часом втрачається престиж тієї чи іншої професії, а очікувані результати слід досліджувати впродовж тривалого часу, якщо не всього життєвого циклу сім'ї. Разом з тим, на професійне становлення особистості впливає ціла низка соціальних чинників і державних реалій.

Соціальне замовлення на компетентних фахівців, які ефективно здійснюватимуть професійну діяльність, визначене Законом України «Про вищу освіту», Державним освітнім стандартом вищої освіти й Національною стратегією розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр. У новому Законі України «Про вищу освіту» (2021 р.) основною метою вищої освіти встановлено підготовку «конкурентоспроможного людського капіталу для високотехнологічного та інноваційного розвитку країни, самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства, ринку праці та держави у кваліфікованих фахівцях».

Теорія і практика професійної освіти та проблеми її реформування висвітлено у науковому доробку В. Адрущенко, І. Бега, О. Дубасенюк, І. Зязюна, Н. Нічкало, В. Корнєшук, В. Кременя, Н. Кузьміної, С. Сисоєвої, В. Сластьоніна, О. Якубовича та ін. Професійне становлення та професійне самовизначення особистості знаходимо у наукових працях В. Аванесова, Г. Балла, А. Бодальова, Л. Божович, М. Захарова, Е. Зеєра, М. Калугіна, Є. Клімова, І. Кона, А. Маркової, Л. Мітіної, К. Платонова, О. Петровського, Ю. Поваренкова, В. Рибалки, А. Сазонова, Л. Суботіної, Н. Тутубаліної та ін. Сутність і вплив сімейних традицій на формування особистості вивчала ціла плеяда вітчизняних (В. Бочелюк, В. Вашкевич, Н. Волкова, А. Макаренко, О. Савчук, В. Сухомлинський, М. Стельмахович) і зарубіжних дослідників: Л. Вигот-

ський, А. Адлер, Е. Берн, Ю. Гіппенрейтер, З. Фройд, К. Хорні, К. Юнг, І. Ялом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сім'я є тим мікросоціумом, який дає людині уявлення про життєві цілі і цінності, і саме в сім'ї дитина отримує перші практичні навички застосування цих уявлень у взаємостосунках з іншими людьми. Попри апіорну значимість і актуальність сім'ї, проблема вивчення сімейних традицій дотепер залишається «terra incognita» для вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Сімейні традиції – це «звичні, прийняті в певній родині норми, манери поведінки, звичаї, погляди, ритуали, які передаються з покоління в покоління». У перекладі з латини «традиція» означає процес передачі спадщини від одного покоління іншому. У сімейних традиціях закладено шар мотиваційних якостей і здібностей, ціннісних орієнтацій, загальних уявлень, почуттів, настроїв, звичок, що включаються до родового потенціалу або виключаються з родового потенціалу культури. Традиції і консервативні, і динамічно рухливі, вони постійно розвиваються, збагачуються досвідом нових поколінь, відкидаються, відживають, зникають і повертаються знову.

Зокрема, традиції кожної сім'ї мають свої відмінності, особливо, якщо стосуються сакральних подій: весілля, народження і хрещення дітей, поминання покійних родичів тощо. В кожній родині такі події мають свій унікальний і неповторний колорит і виконують ключову роль в існуванні та стабілізації сімейної системи. Головною ознакою сімейних традицій є те, що вони характеризуються міжпоколінною єдністю.

Сімейних традицій існує дуже багато: це й турбота про стареньких батьків, проведення спільних свят і обідів за одним столом, зберігання сімейних фотографій, рецептів страв, колискова, яку співала бабуся мамі, а мама – доньці; прикмети, життєва мудрість старших. Сімейною традицією є сповідування певної релігії, ритм життя і розпорядок дня, казка перед сном, сімейні подорожі, відпочинок на природі, ігри, обійми, поцілунки. На нашу думку, сімейні традиції – це своєрідний культ, це та особлива, вартісна частина роду, яка має виняткову цінність в межах кожної конкретної сім'ї. Ми глибоко переконані, що сімейні традиції мають символічне значення для кожного члена родини, створюють особливе мікросередовище, свідчать про близькість і згуртованість батьків і дітей.

Так, в Україні споконвіку існувала традиція «першої ложки», яка полягала в глибокій повазі до батька. Тож, доки батько не взяв ложку й не розпочав їсти, ніхто не

мав права приступати до трапези. Образ Батька, Годувальника, Господаря родини нині вже більше відштовхує, ніж приваблює молодих чоловіків. Значного розповсюдження набувають нові форми існування сімейних стосунків: «громадянський шлюб», так званий «гостьовий шлюб», одностатевий (Франція, Бельгія, Норвегія, Швеція). Серед населення, особливо молодого віку, поширюються різні форми психологічної залежності (алкоголізм, наркоманія, ігроманія тощо). У зв'язку з вищезазначеним, все більше дітей зростає в умовах «неповних», або «неблагополучних» родин».

У сучасному українському суспільстві основним джерелом життєвих орієнтацій молоді є материнська фігура, її ідентифікують із порадицею, авторитетом і незламністю, яка справляє набагато більший вплив на формування професійних інтересів дітей, аніж батько. Така ситуація свідчить про сформованість сімей егалітарного типу, в яких зникає суворий рольовий розподіл функцій, втрачається традиційна керівна позиція чоловіка. Ми глибоко переконані, що саме сімейні традиції є «вакциною» від багатьох деструктивних явищ суспільства, які нині домінують – жорстокості, егоїзму, агресії, меркантильності тощо. Сімейні традиції дарують кожному члену родини почуття захищеності і тепла, мотивують і підтримують, дають відчуття «точок опори», єдності і стабільності, а сімейна оселя доповнює ці позитивні відчуття.

Якщо звернутися до Піраміди потреб А. Маслоу, то всі вказані психологом потреби складають систему, незважаючи на те, що сім'я належить до групи соціальних потреб, але усі групи потреб, представлені в теорії самоактуалізації Маслоу, детермінуються сім'єю. У свою чергу, потреби вищого ґатунку, такі як самоповага, досягнення, творчість є результатом впливу сім'ї на формування особистості.

Для нашого дослідження інтерес представляє експеримент А. Бандури, який відбувся понад півстоліття тому – у 1960-х роках. Експеримент, який здобув назву «Лялька Бобо», показав, який величезний вплив на кожного з нас чинять батьки. Що б вони не казали «ротом», ми завжди будемо повторювати те, що бачили на власні очі». Проте, якщо ми діємо усвідомлено, то розуміємо причини і наслідки неправильних рішень і вчинків, які для нас обернулися болісним досвідом, ми здатні зупинити цей процес. Отже, суть експерименту полягала в тому, щоб довести, що діти засвоюють не лише настанови, а, в першу чергу, поведінку дорослих. Аналогічні міркування висловлював і представник індивідуальної психо-

логії А. Адлер, який був переконаний, що враження раннього дитинства найбільше впливають на стиль життя людини. З цього приводу А. Адлер висловлював таку позицію: «...сім'я – це джерело найбільшої травматизації, але водночас – найпотужніший ресурс». Тобто А. Адлер обстоював ідею, що сімейна атмосфера повністю формує конструктивність або деструктивність, активність чи пасивність особистості. Якщо в сім'ї приділяють увагу ініціативі, дитина буде активна. І навпаки, якщо сімейна атмосфера – це атмосфера суперництва та недовіри, дитина, намагаючись подолати свою неповноцінність, поводитиметься деструктивно [1, с. 119].

Важливим чинником успішного професійного становлення є сімейні традиції і приклад батьків. Тому цілком імовірно є гіпотеза, що майбутня професія дитини буде пов'язана з найбільш поширеною в сім'ї. Так, наприклад, у сім'ї лікарів, традиційно, буде домінувати глибока повага й шана до цієї професії, а дитина зростатиме в атмосфері, яка несвідомо готуватиме її до вибору саме професії лікаря. Те саме можна сказати й про професію вчителя, вихователя, викладача, науковця.

Що стосується професій, які належать до сфери обслуговування, то теж доволі часто діти повторюють приклад батьків. Особливо нас зацікавили й творчі професії, пов'язані з різноманітними ремеслами. Тут дається взнаки ще й така особливість, що дитина заохочується змалечку до участі в певній діяльності, як-от: вишивка, в'язання, дизайн одягу, ремонт взуття, ювелірне мистецтво, будівництво, перукарська справа тощо.

Ми глибоко переконані, що сімейні традиції виступають вагомим чинником професійного становлення особистості. Як відомо, юність і рання дорослість, згідно з віковою періодизацією (З. Фрейд, Д. Ельконін, Е. Еріксон), є тим етапом, коли професійне самовизначення і трудова діяльність виступають провідними факторами розвитку. Тому в цей ключовий період життя для юнацтва вагомим значення набуває роль сім'ї, підтримка батьків. Важливе значення у визначенні факторів, що впливають на формування професійних орієнтацій у молоді відіграють такі функції сім'ї, як економічна, виховна, дозвіллева, які пов'язують сім'ю із зовнішнім світом.

Так, на думку Л. Шнейдер, «професійне становлення особистості – це формування професійної спрямованості, компетентності, соціально значущих і професійно важливих якостей і їх інтеграції, готовність до постійного особистісного і професійного зростання» [4, с. 14]. Слід наголосити, що за

переконанням Е. Зеєра, «професійне становлення особистості є поетапним моментом індивідуально-професійного розвитку, формування професійної компетенції, розкриття її творчого потенціалу, професійної готовності до самостійної трудової діяльності» [4, с. 15].

Разом з тим, нам імпонує узагальнена модель професійного становлення особистості, розроблена Ю. Поваренковим. Дослідник визначає професійне становлення особистості як «процес поетапного дозволу комплексу протиріч, узгодження різних тенденцій і вимог, що задаються базовим протиріччям між соціально-професійними вимогами, пропонованими до індивіда, і його бажаннями, потенціалом щодо їхньої реалізації» [4, с. 15]. Дійсно, професійний розвиток особистості більшість учених розглядають як симбіоз двох процесів: «розвиток особистості в онтогенезі, тобто впродовж життя, і професіоналізація особистості з періоду початку професійного самовизначення до завершення активної трудової діяльності» [3, с. 86].

Слід зазначити, що з точки зору класичної соціології професійна діяльність індивіда є прямим продовженням первинної соціалізації, отриманої в сім'ї, а наявність або відсутність певних мотивацій до вибору професії залежить не лише від індивідуальних нахилів і здібностей особистості, а й від набору «не випадкових» економічних, соціальних і навіть просторових чинників, взаємодія яких часто визначає випадковий вибір професії.

Таким чином, ядром професійного самовизначення є особистісне уявлення про себе, набір ціннісних орієнтацій та особистісних смислів, прийняття внутрішньої позиції дорослої людини, як потреби в самоактуалізації й самореалізації, що розвиває вміння створювати психологічну перспективу, здатність будувати життєві плани. Виявлено, що провідним механізмом професійного самовизначення є рефлексія – на стадії закінчення школи «учень рефлексує максимально широке коло внутрішніх та соціальних чинників, що впливають на вибір професії» [2, с. 121]. Рефлексивність виступає як мегаздібність, що входить у когнітивну підструктуру психіки, виконуючи регулятивну функцію всієї системи [2, с. 122].

У зв'язку з соціально-економічною та політичною нестабільністю української держави наразі відбувається переосмислення системи батьківських вимог і очікувань, які часто виявляються неадекватно завищеними. У подальшому це може негативно вплинути на розвиток різних сфер психіки

дитини, зменшити емоційну близькість між батьками і дітьми, знизити самооцінку. Проблема оптимальності батьківської позиції тісно пов'язана з очікуваннями батьків від дітей. Утім, діти часто не виправдовують очікування своїх батьків, адже часто дорослі очікують тих успіхів, яких їм самим не вдалося реалізувати у власному житті.

Чимало досліджень підтверджують пряму кореляцію між професійною самооцінкою та результативністю діяльності, а також оцінці судження інших, ставлення оточуючих, особливо близьких людей, членів сім'ї. Психологи, які вивчають виокремлену проблему, відмічають, що школярі, які мешкають у маленьких містечках, які не мають можливості поїхати на навчання в інші міста, обмежені у виборі закладів вищої освіти та спеціальностей. Опитування студентів, які проводяться в останні десятиріччя, показують, що друге місце серед джерел вибору професії належить «порадам батьків» або навіть їхнім вказівкам. Разом з тим, доволі часто, вступаючи до вишів, молодь не враховує власні здібності та бажання. Саме тому в результаті спостерігаються такі явища, як: втрата інтересу до навчання, зниження відповідальності, швидкість та імпульсивність у прийнятті рішень та ін. Відтак, батькам варто максимально повно враховувати здібності і нахили своїх дітей, орієнтуючи їх на вибір майбутньої професії, а в разі необхідності, звертатися по допомогу до психологічної служби школи, ЗВО та інших дорадчих органів.

Слушними нам видаються дослідження Л. Повалій, яка вивчала соціально-демографічні умови професійного становлення особистості. Науковиця констатує, що ключовим соціальним інститутом, який здійснює суттєвий вплив на формування професійного самовизначення дитини «...є сім'я, а специфічний вплив здійснюється саме у сільських родинах, адже трудове виховання дає більше об'єктивних реальних умов для засвоєння професійної сімейної традиції, виховання спадкоємців трудових династій, продовжувачів справи своїх батьків» [3, с. 86].

Розглянемо гендерний аспект професійної диференціації на основі уявлень, що склалися в сім'ї. На початку XX століття бурхливо обговорювався трактат єпископа Макарія «Освіта, права і обов'язки жінки», в якому найбільш оптимальними сферами самореалізації для жінок визнавалися ведення домашнього господарства та виховання дітей, а для незаміжніх жінок – навчання дітей, медицина та благодійність. Єпископ Макарій вважав, що щастя чоловіка й жінки полягає в розподілі праці:

чоловік – поза домом, жінка – в домі. Відтак, простежується тенденція уособлювати жіночу соціальну роль із обслуговуванням, тоді як чоловіча роль здавна асоціювалася з організаторськими і творчими задачами [2, с. 118].

Не викликає сумнівів той факт, що в сучасному суспільстві ще й дотепер домінують гендерні стереотипи, на основі яких формуються традиційні та нетрадиційні гендерні ролі чоловіків і жінок. Так, для жінки традиційна гендерна роль містить у собі функцію «берегині», дружини, матері. У свою чергу, традиційна гендерна роль чоловіка орієнтована на його професійні функції – це роль учасника суспільного життя, фахівця своєї справи, годувальника родини. Разом з тим, у буденній свідомості домінує думка, що навіть за умови, що жінка обирає кар'єру, вона, як і раніше, має виконувати більшість домашніх обов'язків, обслуговувати чоловіка, виховувати дітей і нести за них відповідальність. Тому досягнення жінки в роботі схвалюються лише тоді, коли вона одночасно успішно справляється з домашніми обов'язками. Натомість до чоловіків, які мають сім'ю і одночасно будують свою професійну кар'єру, такі вимоги не висуваються.

Крім того, існують доволі стійкі уявлення про те, які професійні заняття слід вважати «чоловічими», а які – «жіночими». Такі стереотипи ґрунтуються на ідеї про «природний» розподіл праці за статеву ознакою. Слід зазначити, що такі погляди склалися історично, пов'язані вони також з етнічними чинниками, хоча, поза сумнівом, що продиктовані такі уявлення, в першу чергу, сімейними традиціями, які закарбувалися в свідомості багатьох поколінь.

Згідно з результатами досліджень М. Гіббса, «чоловіки виявляють інтерес до науки, професій, пов'язаних із ризиком, пригодами, що потребують подвигів». Щодо жінок, то вони в більшості «схильні до професій, пов'язаних з естетикою, із сидячою роботою», з наданням допомоги, особливо дітям, беззахисним і знедоленим людям». Узагальнивши різні джерела, можемо констатувати, що найбільш традиційними сферами професійної зайнятості жінок є торгівля, освіта, охорона здоров'я і медицина.

Незважаючи на те, що соціальний прогрес з його демократизацією міжстатевих взаємовідносин руйнує традиційну систему гендерних ролей, все одно численні асоціативні експерименти доводять, що жіноча роль залишається в семантичному просторі з такими категоріями, як: «доброта», «господиня», «сім'я», «працелюбність», «оптимізм», «повага» тощо.

Згідно з транзактним аналізом Е. Берна, «життєві сценарії» закладаються з дитинства (до 6 років) під впливом батьків, тому їх дуже важко змінити. За Берном на вибір хлопчика впливає «Дитина мами», а на вибір дівчинки «Дитина батька». Так, за переконанням Е. Берна, деструктивний вплив на кар'єру мають такі сценарії: «компенсація професійних невдач батьків; продовження батьківських кар'єрних намірів; заборона перевищувати професійні досягнення батьків» [1, с. 117].

Принагідно зазначимо, що ефективність професійного становлення, особистісного зростання особистості безпосередньо зумовлюється тим, наскільки їй вдається подолати психологічні бар'єри, що супроводжують її діяльність. Вибір професії молодю людиною відбувається по закінченню школи, втім це не означає, що даний вибір є самостійним, свідомим та оптимальним. Часто психологічні бар'єри і стан невизначеності у юнаків і дівчат залишаються. Психологічні бар'єри можуть суттєво викривлювати прояви професійної спрямованості молоді, впливати на її самостійність під час вирішення питання своїх перспектив. Ми не даремно згадуємо психологічні бар'єри у професійному становленні, позаяк бар'єр – це «своєрідність досвіду особистості», а також – це «форма прояву соціально-психологічного клімату», в першу чергу, в сім'ї [1, с. 35]. Оскільки психологічні бар'єри – це психічний стан, що з'являється перед виконанням діяльності або під час її здійснення. Слід підкреслити, що причини появи психологічних бар'єрів у ході професійного становлення особистості, можуть нею не усвідомлюватися, бо формування психологічного бар'єра починається після появи мотиву до виконання певної діяльності [1, с. 38].

Таким чином, у результаті вивчення наукової літератури з теми та детального аналізу чинників, які безпосередньо впливають на професійне становлення особистості, можемо стверджувати, що сімейні традиції відіграють одну із важливих ролей, не менш важливих, ніж особистісні якості, позаяк сімейні традиції закарбовуються свідомо і несвідомо з раннього дитинства, а приклад батьків слугує вірним дороговказом для більшості.

Висновки з проведеного дослідження. Визначено, що сімейні традиції – це звичні, прийняті в певній родині норми, манери поведінки, звичаї, погляди, ритуали, які передаються з покоління в покоління. Сімейні традиції – це своєрідний культ, що має символічне значення для кожного члена родини, створює особливе

мікросередовище, свідчить про близькість і згуртованість батьків і дітей. З'ясовано, що професійне становлення особистості слід розглядати як розвиток її Я-концепції, тому успішність цього процесу визначається відповідністю поведінки особистості задачам вікового етапу, на якому вона знаходиться.

Доведено, що вибір професії має проходити з урахуванням свого образу «Я», інтелектуальних особливостей, здібностей, цінностей, інтересів, ставлення до праці та професії, власних потреб, рис особистості. Сімейні традиції визначають потребу передачі соціальних навичок наступним поколінням, а також покликані захищати членів сім'ї від впливу негативних зовнішніх факторів, що впливають на майбутню сім'ю, а також виховувати підростаюче покоління в дусі духовних і моральних цінностей. Таким чином, сімейні традиції – це неодмінний атрибут щасливого дитинства і юності, що відображає моральну позицію всіх членів сім'ї. Отже, сім'я – це «тиха гавань» для

людини в складних життєвих обставинах. І вона має бути здоровим, міцним колективом однодумців, які люблять, розуміють і підтримують одне одного, забезпечують умови для формування і максимально повної самореалізації особистості дитини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Адлер А. Индивидуальная психология как путь к познанию и самопознанию человека. Киев : «Наука жить», 1997. 357 с.
2. Зарицька В. В. Емоційний інтелект як чинник ефективності професійної діяльності. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2016. Вип. 50. С. 117–125.
3. Повалій Л. В. Особливості професійного самоовизначення сільських дівчат-старшокласниць. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2013. № 7(33). С. 84–92.
4. Федорчук П. Вплив сімейного виховання на формування особистості дитини. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2020. Вип. 6. С. 10–15.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФАБІНГУ В ПІДЛІТКОВОМУ ТА ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ. ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ДЕФІНІЦІЙ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF FAB IN ADOLESCENCE AND ADOLESCENCE. HISTORICAL ANALYSIS OF DEFINITIONS

У роботі автором надано історичний огляд поняття «фабінг». За результатами теоретичного аналізу у роботі автором надано власні визначення феномену фабінгу. Методами дослідження були теоретичний (аналіз та узагальнення соціально-психологічної, психолого-педагогічної літератури, міждисциплінарний аналіз. Автором підкреслено, що фабінг, більшістю науковців трактується як психічний розлад, що впливає на нормальний процес життєдіяльності особистості та має свої варіанти прояву та процес течії. Розглядаючи та аналізуючи сучасні проблеми психології залежності (адикції), пов'язані зі спробами виділення поведінкових форм залежностей (адикції), можна зазначити, що активно обговорюється проблема гаджет-залежності (фабінг), що стало результатом Інтернет-адикції сучасних підлітків та юнаків [1, с. 91–102]. Представлені різноманітні точки зору з даної проблеми: кваліфікація Інтернет-залежності як поведінкової адикції можна розглядати як поєднання з клінічною залежністю поведінкового феномену. На період сьогодення питання симптоматики та анамнезу описано недостатньо, а також не чітко виявлені критерії розмежування понять фабінгу, гаджет – залежності, а деякі нові види кібер-адикції взагалі мало досліджені як на теоретичному, так і на емпіричному рівнях. У роботі ми спираємося на наявні висновки в інших сферах комунікації (зокрема, Інтернет-комунікації), щоб зрозуміти фактори, які передбачають залежність від смартфонів і фабінг-поведінку, а також дослідити, як фабінг став, на думку молоді, нормою спілкування підлітків та юнаків. В окремих публікаціях фабінгом називають залежність від гаджетів. Це суперечить тій точці зору, що фабінг є нехтуванням індивідів один одним у реальному соціальному контакті – це наслідок залежності від гаджетів. Фабінг можна розглядати не тільки як результат технологічного прогресу, але і як абсолютно новий феномен соціальної поведінки. Фактори фабінгу та наслідки його для міжособистісної взаємодії, близьких відносин, психологічного здоров'я потребують ретельних досліджень. Проблема вивчення феномену фабінгу в психолого-педагогічних дослідженнях є досить актуальною і викликає активний інтерес вчених різних країн світу. Це пояснюється, насамперед, тим, що сучасні технології стрімко розвиваються та активно взаємодоповнюють одна одну, еволюціонують та розглядаються у тісному взаємозв'язку зі сферою самосвідомості особистості. В Україні наразі масштаби фабінгу настільки суттєві, що до неї вже відносять низку нових залежностей, котрі суттєво впливають на становлення української молоді і суспільства в цілому. Вивчаючи дослідження закордонних науковців впливу гаджетів, автор відзначає, що особливо вразливі до цього питання постають підлітки та юнаки. Дослідження феномену фабінгу дає нам підстави припустити, що основними причинами її виникнення є нестача

спілкування підлітків у реальному світі та внутрішні психологічні конфлікти. Отже, із розвитком нових інформаційних технологій, проблема фабінгу зростає, а тому стає все більш актуальною.

Ключові слова: підлітковий вік, юнацький вік, фабінг, кібер-адикції, адиктивна поведінка.

The author provides a historical overview of the concept of «fabing». Based on the results of theoretical analysis, the author provides his own definitions of the phenomenon of fabing. The research methods were theoretical (analysis and generalization of socio-psychological, psychological and pedagogical literature, interdisciplinary analysis. The author emphasizes that fabing, by most scientists is treated as a mental disorder, which affects the normal process of life activity of the personality and has its own variants of manifestation and process of development. Considering and analyzing current problems of psychology of dependence (addiction), related to attempts to identify behavioral forms of addiction (addiction), it can be noted that the problem of gadget addiction (fabing), which is the result of Internet addiction of modern adolescents and young people. From the point of view of this problem: the qualification of Internet addiction as a behavioral addiction can be considered as a combination with the clinical dependence of a behavioral phenomenon. but these types of cyber addictions are generally little studied and not taken into account by international classifiers of diseases. We draw on existing findings in other areas of communication (including Internet communication) to understand the factors involved in smartphone addiction and behavior, and to understand how fab has become a strong norm for adolescents and young people. In some publications, gambling addiction is called fab. This contradicts the view that fabing is the neglect of individuals in real social contact – a consequence of dependence on gadgets. Fabing can be seen not only as a result of technological progress, but also as a completely new phenomenon of social behavior. Factors of fabbing and its consequences for interpersonal interaction, close relationships, psychological health require careful research. The problem of studying the phenomenon of fabing in psychological and pedagogical research is quite relevant and is of active interest to scientists around the world. This is primarily due to the fact that modern technologies are rapidly evolving and actively complementing each other, evolving and being considered in close connection with the sphere of self-consciousness of the individual. In Ukraine, the scale of fab is currently so significant that it already includes a number of new dependencies that significantly affect the formation of Ukrainian youth and society as a whole. Examining the research of foreign scientists on the impact of gadgets, the author notes that adolescents and young people are particularly vulnerable to this issue. The study of the phenomenon of fabing gives us reason to believe that the main reasons for its occurrence are the lack of communication between adolescents in the real world and internal psychological conflicts. Thus, with the development of new information technologies, the problem of fab is growing, and therefore becomes more relevant.

Key words: adolescence, youthful age «phubbing», cyber-addiction, addictive behavior.

УДК 159.922.7.-053.6:621.39-042.72045
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.34>

Рукштель Ю.С.

аспірант кафедри психіатрії, медичної та спеціальної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Постановка проблеми. Технологічний прогрес, цифровізація сучасного суспільства спрямовані на зміну якості життя людини на краще. Створення нових гаджетів, використання інтернет-технологій орієнтовані розширення можливостей людини. Розглядаючи та аналізуючи сучасні проблеми психології залежності (адикції), пов'язані зі спробами виділення поведінкових форм залежностей (адикцій), можна зазначити, що активно обговорюється проблема гаджет-залежності (фабінг), що стало результатом Інтернет-адикції сучасних підлітків та юнаків. Представлені різноманітні точки зору з даної проблеми: кваліфікація Інтернет-залежності як поведінкової адикції можна розглядати як поєднання з клінічною залежністю поведінкового феномену. Узагальнюючи теоретико-психологічні дослідження сучасних вітчизняних та закордонних науковців: К.С. Янг (1994), А.К. Голдберг (1996), М.Д. Гріффітс (1996), М.Л. Смульсон, (1997), Ю.І. Машбиць, О.О. Гокунь, М.І. Жалдак, О.Ю. Комісарова, Н.В. Морзе, В.Й. Цап (1997), Н.О. Кримова (2007), Дж. Робертс (2015), Д. Сондерс (2015), В.А. Балакірева (2015), С.М. Варламова, К.Р. Гончарова, І.В. Соколова (2015), О.Я. Чебикін (2016), О.В. Камінська (2016), А.Ю. Карачев (2016), К.В. Ахмедзянова (2016), С.Д. Максименко (2018), О.В. Марковець (2018), О.А. Екимчик (2019), Ю.О. Асєєва (2021) і багато інших, поняття «фабінг» досі залишається недостатньо вивченим. Як зазначає К.С. Янг, така залежність визначається, насамперед, «сумою втрат в істотних сторонах буття». Іноді надмірне захоплення смартфоном, Інтернет-простором, онлайн-спілкуванням, онлайн-іграми може стати причиною серйозних проблем. Нездатність контролювати час використання та перебування у віртуальному світі, може призвести до безлічі негативних подій, ситуацій та зміни станів.

Актуальним є питання не тільки діагностики схильності до гаджет-залежності, а й виявлення особливостей прояву фабінгу в підлітковому та юнацькому віці.

Таким чином, психолого-педагогічна значущість проблеми, необхідність подальшого розширення теоретичних і експериментальних досліджень обумовили вибір теми нашого дослідження: «Психологічні особливості фабінгу в підлітковому та юнацькому віці».

Вклад основного матеріалу дослідження. Сучасний світ неможливо уявити без комп'ютерів, смартфонів, планшетів та мережі Інтернет. Технічні гаджети, які людство використовує щодня, мають широкий спектр застосування: для миттєвої передачі та отримання інформації; для використання GPS- та навігаційних систем; для

фото- та відео-фіксування різноманітних подій; для спілкування та розваг. Однак сучасна молодь настільки сильно звикла до використання гаджетів, що провести декілька годин без них стає для багатьох справжнім випробуванням. За даними Національного агентства з інформаційного суспільства, 5,8% дорослого населення і 12,4% молоді страждають від Інтернет-залежності [1, с. 91–102]. Також можна зазначити, – гаджет-адикція проявляється у тому, що молодь «змагається» за новими моделями технічних пристроїв. «Нова модель», «новий дизайн» – чудові поєднання слів які змушують молодь не задумуючись прагнути придбати той або інший гаджет [2, с. 100–131]. Отже, гаджет-залежність – це стан людини, при якому електронний девайс стає предметом культу, без якого особистість відчуває себе неповноцінною. Надмірне користування гаджетами напевно, з часом призведе до відповідних змін у функціонуванні організму людини й сприятиме формуванню різноманітних захворювань нервово-психічної сфери. Тому проблема гаджет-залежностей, є проблемою в першу чергу соціально-психологічною і потребує особливої уваги фахівців психологічної сфери. Аналізуючи значення впливу на особистість підлітка та юнака, в першу чергу важливо визначити вікову періодизацію підлітків та юнаків. Так, провідна періодизація відомого американського психолога Е. Еріксона (1902–1994) виокремлює кілька психосоціальних стадій розвитку особистості в даному контексті:

Підлітковий вік (від 11 до 15 років) з інтимно-особистим спілкуванням з однолітками. У цьому віці дитина виходить за межі сім'ї і починається систематичне навчання. Діти прагнуть дізнатися, що з чого виходить і як воно діє. Ідентичність дитини тепер виражається так: «Я – те, чого я навчився». Навчаючись у школі, діти долучаються до правил усвідомленої дисципліни, активної участі. Небезпека цього періоду полягає в появі почуття неповноцінності, або некомпетентності, сумнівів у своїх здібностях або у статусі серед однолітків.

Юність. (від 12–13 до 19–20 років) – найважливіший період у психосоціальному розвитку людини. Вже не дитина, але ще й не дорослий, підліток стикається з новими соціальними ролями і пов'язаними з ними вимогами. Він оцінює світ і ставлення до нього, здійснює стихійний пошук нових відповідей на важливі запитання: «Хто я?», «Ким я хочу стати?». Позитивна риса, пов'язана з успішним виходом із кризи періоду юності, – це здатність зробити власний вибір, знайти свій

шлях у житті і залишатися вірним узятим на себе зобов'язанням, прийняти суспільні принципи і дотримуватися їх.

Одну з найпомітніших областей у дослідницької та терапевтичної практики психологів по праву займає психологія залежності. Вчення про залежність, або адиктологія, сформувалося на стику психології та медицини; певний внесок роблять також педагогіка і соціологія. Як свідчить аналіз наукових досліджень А. Войскунського, А. Жичкіна, К. Лесто, найбільш незахищеною категорією, що зазнає впливу соціальних мереж, є підлітки. Даний вид ґаджет-адикції отримав сучасну назву – фабінг – (phubbing; від англ. Phone – «телефон» і snubbing – «зневажливе ставлення») – це психологічний термін, що означає звичку постійно відволікатися на свій телефон під час спілкування із співрозмовником [4, с. 54]. ґаджет-адикції відносять до поведінкової залежності – адиктивної поведінки. Адиктивна поведінка – це одна з форм так званого руйнівного (деструктивного) поведінки, при якому людина ніби прагне втекти від навколишньої дійсності, фіксуючи свою увагу на конкретних видах діяльності і предметах або змінюючи власне психоемоційний стан шляхом вживання різних речовин. По суті, вдаючись до адиктивної поведінки, люди прагнуть створити для себе ілюзію якоїсь безпеки, прийти до життєвого рівноваги [4, с. 54]. Індивід може усвідомлювати несприятливі наслідки, але продовжувати здійснення дії. Під адиктивною поведінкою варто розуміти різновид девіантної поведінки, що характеризується нездоланною підлеглістю власних інтересів – інтересам іншої особистості або групи, надмірною і довготривалою фіксацією уваги на певних видах діяльності або предметах, що стають зверхцінними, зниження або порушення здатності контролювати захоплення, а також неможливістю бути самостійним і вільним у виборі поведінки [3, с. 8–15]. Вважається, що в структурі кожної залежності можна відзначити ознаки збільшення толерантності, прогресуюче забування альтернативних інтересів, продовження залежної поведінки.

Для всіх поведінкових залежностей Гріффітс М. (Griffiths M.) виділив характерні елементи:

1) особливість: особлива цінність, надання переваги перед іншими видами діяльності;

2) зміна настрою: емоційна реакція на дію; можливий приплив адреналіну під час дії або вихід з депресивного стану,

3) толерантність: необхідність збільшення кількості поведінки чи дії для досягнення бажаного рівня зміни настрою;

4) симптоми абстиненції: неприємні відчуття або фізіологічні симптоми за припинення діяльності або скорочення часу;

5) конфлікти з іншими людьми, а також негативний вплив інші види діяльності через поведінку чи дію;

6) рецидив (висока вірогідність повторення початкової дії чи поведінки) [5, с. 211–218].

Фабінг як ґаджет-залежність може мати властивості неналежного використання. Смартфони дозволяють людям спілкуватися один з одним практично з будь-якого місця в будь-який час. Однак зростає занепокоєння, що смартфони іноді можуть зменшувати, а не доповнювати соціальні взаємодії. Термін «фаббінг» означає акт зневаги до когось у соціальній обстановці шляхом концентрації на телефоні замість того, щоб розмовляти з людиною безпосередньо. Наше дослідження було розроблено, щоб вивчити деякі психологічні причини та наслідки фабінгової поведінки підлітків та юнаків. Ми дослідили роль самоконтролю та залежності від смартфонів, а також те, як частота фабінгової поведінки може призвести до того, що фабінг є нормативним. Залежність від смартфона, страх втратити інформацію та самоконтроль дали змогу спрогнозувати залежність від ґаджетів підлітків та юнаків. Наше дослідження передбачало, до якої міри люди вважають, що фабінг є нормативним, як через міру, до якої люди самі піддаються фабінгу, так і незалежно. Ці дані свідчать про те, що фабінг є важливим фактором сучасної комунікації, що вимагає подальшого дослідження.

Вивчаючи вплив фабінгу на особистість підлітка та юнака, особливої уваги потребує фіксація зміни емоційного стану. Проблема емоційної сфери особистості розглядалась у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних психологів (А. Ребер, А.В. Сухарев, О.Я. Чебикін, С. Ламберт, В. Меннігер та ін.), психофізіологів (П. Фресс, П.В. Симонов та ін.) та педагогів (С.В. Родіна, Т.С. Сваренко та ін.). Значний внесок у вирішення проблеми емоційної сфери особистості зробили О.Я. Чебикін, А. Маурер, Дж. Мюррей та інші, в роботах яких викладені загальні уявлення щодо її дослідження та формування. Значення емоційного інтересу як в еволюційному, технологічному розвитку цивілізації так і в індивідуальному розвитку індивіда важко переоцінити. Для опису емоційного стану осіб підліткового та юнацького віку, схильних до фабінгу, дослідники часто використовують такі поняття як: емоційна нестабільність, адиктивна поведінка, дистрес, тривога, депресія, стрес, переживання власної неповноцінності, безпорадності та провини. Однак, емоційні реакції і поведінки підлітків, не кажучи вже

про юнаків, не можуть бути пояснені лише зрушеннями гормонального порядку. Вони залежать також від соціальних факторів та умов виховання, причому індивідуально – типологічні відмінності часто-густо превалюють над дорослими.

Проте емоційні реакції й поведіння підлітків, не можуть бути пояснені лише зрушеннями гормонального порядку. Вони залежать також від соціальних факторів, умов виховання, розвитком новітніх технологій, причому індивідуально-типологічні розходження суцільно й поруч превалюють над віковими. Психологічна залежність від електронних девайсів, нерідко приводять до того, що емоційна напруженість, типова для осіб підліткового та юнацького віку. Аналізуючи дослідження американського психолога та спеціаліста в галузі психології емоцій К.Є. Ізарда, можна зазначити такі основні, або, як він їх називав, «фундаментальні», емоції, які визначають основні: інтерес, радість, здивування, страждання, гнів, відраза, презирство, страх, сором. Як зазначає Гріффітс М. (Griffiths M.), підлітків та юнаків, емоційної регуляції схильних до фабінгу можна віднести спроби змінити переживання і вираження емоцій, що мають відношення до контексту, включаючи спроби полегшити негативні емоції та/або посилити позитивні емоції. Ефективна регуляція емоцій може включати здатність контролювати, розуміти та приймати інтенсивні емоції, гальмувати неадекватну поведінку перед інтенсивними емоціями та брати участь у цілеспрямованій поведінці в присутності інтенсивних емоцій Неадаптивна регуляція емоцій (тобто порушення регуляції емоцій) може включати підвищену емоційну чутливість [5, с. 211–218].

Згідно аналізу теоретико-психологічної літератури, найчастіше саме психологічний дистрес характеризує емоційний стан підлітків та юнаків, схильних до фабінгу.

Узагальнюючи дослідження вчених можна виокремити зв'язок між схильністю до фабінгу та ознаками депресії, тривоги, імпульсивності, поганої саморегуляції, труднощі в навчанні, погіршення соціальної взаємодії та відсутність взаємодії у сім'ї.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки та новітніх технологій особливо гостро постало питання про вивчення емпатії та емпатійних почуттів, що супроводжуються здатністю до співчуття та співпереживання інших людей. Найбільш виражені емоційні реакції та переживання можуть виникати у критичні моменти розбалансованості динамічного процесу взаємодії особистості і суспільства, у так звані «критичні періоди. Саме такий період

виникає при переході дитини з молодшого шкільного у підлітковий вік. Перехід до підліткового віку характеризується глибокими змінами, що впливають на особистісний розвиток дитини.

Надзвичайно значущим є дослідження особливостей переживання емпатії дітьми, розвиток яких відбувається під час стрімкого розвитку та впливу сучасних гаджетів на особистість підлітка та юнака. Огляд наукової літератури засвідчує, що у дослідженнях проблеми емпатії виділяються два основних напрямки: когнітивний та емотивний. У першому випадку емпатія розглядається як спосіб розуміння іншої людини, як «розумова комунікація» або інтелектуальна реконструкція внутрішнього світу іншої людини, тобто як суто інтелектуальний процес. При такому підході емпатія визначається як осмислення внутрішнього життя іншої людини, як вид чуттєвого пізнання. Отже аналіз психолого-педагогічної літератури емоційного розвитку осіб підліткового та юнацького віку, дає змогу констатувати, що надмірне використання смартфонів підлітками та юнаками є сигналом для оперативного втручання. Хоч і нині смартфонозалежність не визнається особливим захворюванням, адже не існує офіційного психологічного чи психіатричного діагнозу: «фаббінг, гаджет-залежність», у порівнянні із алкогольною чи наркотичною залежностями, однак залежність від телефону не меншою мірою шкодить емоційному та фізичному здоров'ю людини. Іноді надмірне захоплення смартфоном, Інтернет-простором, онлайн-спілкуванням, онлайн-іграми стає причиною серйозних проблем. Нездатність контролювати перебування у віртуальному світі може викликати безліч негативних подій, ситуацій та станів. Тому наше дослідження спрямоване на виявлення проявів фабінгу в підлітковому та юнацькому віці із застосуванням профілактичних методів для кращого подолання даної проблеми.

За результатами теоретичного аналізу ми надаємо своє визначення даного феномену «фабінг»: Фабінг – це соціальна дезадаптація, яка характеризується ознакою неусвідомлюваних, неконтрольованих дій, викликаних нездатністю та невмінням вибудовувати спілкування та відносини в реальному світі за принципом “тут і тепер”, заміщуючи їх віртуальністю.

Висновки. Здійснивши аналіз психолого-педагогічної літератури, спроб класифікацій та диференціацій дослідження фабінгу в підлітковому та юнацькому віці ми маємо змогу констатувати наступне: 1. Підлітковий вік — період переходу від дитин-

ства до дорослості, становлення почуттів і волі, спрямованості, готовності жити і діяти так, як живуть і діють дорослі; 2. Юнацький вік – традиційно вважається періодом інтенсивного – розвитку самосвідомості особистості. Цей процес детермінований, з одного боку, внутрішніми закономірностями розвитку, з іншого – об'єктивними обставинами, у яких відбувається становлення особистості. 3. Адиктивна поведінка – (від addiction – шкідлива звичка, схильність) одна з форм деструктивної поведінки, яка проявляється в прагненні втечі від реальності шляхом зміни свого психічного стану [5, с. 211–212]; 4. Під фабінгом слід розуміти вид нехімічної залежності, який виражається в нав'язливому бажанні постійно тримати у руках ґаджет та перевіряти інформацію, незважаючи на негативний вплив на фізичне та психічне здоров'я, руйнування реальних соціальних комунікативних стосунків, а при неможливості його використання виникають зміни в емоційно-вольовій сфері особистості; 5. Під номофобією ми розуміємо, вид нехімічної залежності, який трактується, як психічно-поведінковий розлад, що виражається в нав'язливому чи компульсивному бажанні постійно бути на зв'язку (перебувати в режимі online, розмовляти по телефону, що викликає страх до втрати інтернет-зв'язку). Це призводить до змін емоційного стану й спричиняє негативні зміни в когнітивній, поведінковій та афективній сферах особистості. 6. Під кібер-адикцією розуміємо вид девіантної поведінки, пов'язаний з формуванням схильності до відходу від реальності через зміну свого психічного стану за допомогою постійної фіксації уваги на інтерактивній взаємодії з ігровими комп'ютерними програмами або з іншими користувачами за допомогою цих програм, що дозволяє нам виявити індивідуально-психологічні особливості підлітків, схильних до кібер-адикції.

Аналіз досліджень психолого-педагогічної літератури, спроб класифікацій та диференціацій дослідження фабінгу в підлітковому та юнацькому віці дає змогу визначити наступне: Емоційну нестабільність, схильних до фабінгу осіб підліткового та юнацького віку можна охарактеризувати радше як емоційне неблагополуччя. Так для них є характерним переживання дистресу: тривоги, депресії, стресу, неповноцінності, безпорадності, провини. У багатьох дослідженнях було виявлено зв'язок між зростанням схильності до ґаджет-залежності та рівнем дистресу.

Таким чином, питання щодо того, який зв'язок є сильнішим: емоційного дистресу чи особистісних рис зі схильністю до фабінгу залишається відкритим. Отже, резюмуючи вищезазначене, актуальним питанням і на сьогодення залишається визначення тієї межі, коли яскравий, барвистий і захоплюючий світ кіберпростору з безліччю різних героїв, образів, місць настільки опановує психіку підлітка та юнака, що переростає в ґаджет-адикцію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Войскунский А.Е. Актуальные проблемы психологии зависимости от Интернета // Психологический журнал / Войскунский А.Е. 2004. № 1. С. 91–102.
2. Войскунский А.Е. *Феномен зависимости от Интернета* // Гуманитарные исследования в Интернете / Под ред. А.Е. Войскунского. М., 2000. С. 100–131.
3. Короленко И.П. *Аддиктивное поведение. Общая характеристика и закономерности развития* // Обозрение психиатрии и медицинской психологии имени В М Бехтерева 1991. № 1. С. 8–15.
4. Roberts A., David M.E. / Computers in Human Behavior 54 (2016) 134e141.
5. Griffiths M. Does Internet and computer «Addiction» exist? Some case study evidence // CyberPsychology and Behavior. 2000. V. 3(2). P. 211–218.

НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОЦЕССА АДАПТАЦИИ БЕЖЕНЦЕВ

DIRECTIONS OF RESEARCH ON THE PROCESS OF REFUGEE ADAPTATION

У статті автор розглядає напрями дослідження процесу адаптації біженців. Автор вважає за доцільне вивчення адаптації біженців до культурного середовища як на інституційному, так і на особистісному рівнях. На індивідуальному рівні адаптація людини відображає генетичний зв'язок як із загальнобіологічними, так і з соціально-психологічними процесами, що формуються у процесі життєдіяльності людини. На інституційному рівні адаптація відбиває самозбереження, життя, розвиток особистості та суспільства. Автор уточнює психологічну природу поняття адаптації. На думку автора, адаптація є структурно складною духовно-практичною освітою, що виявляється на всіх рівнях соціального життя людей. Адаптація є одним із найважливіших універсальних способів подолання негативних соціальних явищ та підготовки людей до входження до соціальних систем. Адаптація забезпечує послідовність та закономірність еволюційного перетворення суспільства, знижує прояв деструктивних тенденцій, впливає на взаємини людей. Аналіз поняття адаптації здійснювався у різних напрямках. Адаптація є цілісний системний процес, що характеризує взаємодію людини з природою та соціальним середовищем. Існує ряд механізмів, що визначають ступінь розвитку адаптації, у тому числі конфлікт між людиною та навколишнім середовищем, людством та етносом, біологічними та соціальними потребами. Особливості адаптаційного процесу визначаються психологічними якостями людини та рівнем розвитку особистості. Зміни в оточенні людини вимагають від нього пристосування до нового середовища. У цьому випадку людина обирає стратегію адаптації до нового середовища. Ефективність адаптації багато в чому залежить від адекватного сприйняття людиною себе, самосвідомості та соціальних відносин. Набуття високого соціального статусу у новому середовищі призводить і задоволення його психологічних потреб. Успіх адаптації залежить як від індивідуальних особливостей, і від особливостей групи.

Ключові слова: адаптація біженців, предмет дослідження, психологічний підхід, акумуляція.

In the article, the author considers the directions of research into the process of adaptation of refugees. The author considers it expedient to study the adaptation of refugees to the cultural environment both at the institutional and personal levels. At the individual level, human adaptation reflects a genetic connection with both general biological and socio-psychological processes that are formed in the course of human life. At the institutional level, adaptation reflects self-preservation, life, development of the individual and society. The author clarifies the psychological nature of the concept of adaptation. According to the author, adaptation is a structurally complex spiritual and practical formation that manifests itself at all levels of people's social life. Adaptation is one of the most important universal ways to overcome negative social phenomena and prepare people to enter social systems. Adaptation ensures the consistency and regularity of the evolutionary transformation of society, reduces the manifestation of destructive tendencies, and affects the relationship between people. The analysis of the concept of adaptation was carried out in different directions. Adaptation is a holistic systemic process that characterizes the interaction of man with nature and the social environment. There are a number of mechanisms that determine the degree of development of adaptation, including the conflict between man and the environment, humanity and ethnicity, biological and social needs. Features of the adaptation process are determined by the psychological qualities of a person and the level of personality development. Changes in a person's environment require him to adapt to a new environment. In this case, a person chooses strategies for adapting to a new environment. The effectiveness of adaptation largely depends on a person's adequate perception of himself, self-awareness and social relations. The acquisition of a high social status in a new environment also leads to the satisfaction of his psychological needs. The success of adaptation depends both on individual characteristics and on the characteristics of the group.

Key words: adaptation of refugees, subject of research, psychological approach, acculturation.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.35>

Салманова С.Ф.

диссертант кафедри психології
Бакинский Государственный
Университет

Введение. При изучении адаптации беженцев к культурной среде целесообразно рассматривать ее как два взаимосвязанных процесса – институциональный и личностный, которые имеют не только различия, но и сходство с личностной точки зрения. В общем виде социальная адаптация – это деятельность, направленная на оптимизацию взаимоотношений человека с окружающей средой, и на этой основе это деятельность, состоящая в коррекции как поведения человека, так и состояния окружающей его социальной среды. Основным методом адаптации является принятие индивидом норм и ценностей

новой социальной среды (групп, коллективов, организаций, территориальных общностей), а также передовых форм социального взаимодействия (формальные и неформальные отношения, стиль руководства, семейный и соседские отношения).

Социальная адаптация может проявляться как в активной, так и в пассивной формах. Однако иногда обе формы встречаются одновременно. Основная особенность активной формы социальной адаптации заключается в том, что субъект пытается изменить ее, воздействуя на окружающую среду. Часто человек не может достичь этого полностью. Потому что современная

социальная среда стремится поддерживать стабильность существующих социальных норм и правил поведения, и большинство людей в обществе уже приняли эти нормы и не намерены их кардинально менять. Другой способ приспособления — пассивное восприятие или принятие всех норм и правил социальной среды, в которой находится индивид. Для этого индивид должен полностью пересмотреть очень тяжелые для него представления и убеждения и постараться жить в соответствии с нормами и правилами того общества, в котором он оказался.

Анализ понятия адаптации показывает, что это явление анализировалось в социолого-психологическом направлении. Термин «социальная адаптация» используется в социологических исследованиях, а термин «социально-психологическая адаптация» чаще используется в психологических исследованиях.

История изучения адаптации в социологических исследованиях достаточно древняя. Это анализ взаимодействия человека с другими людьми (Г. Зиммель), социальной деятельности (М. Вебер), теории социальной активности (Т. Парсонс), социокультурная динамика (П. Сорокин) и др. Миграция, ставшая глобальным процессом, изменила состав населения во многих странах, усугубив социальные и психологические проблемы мигрантов и беженцев. В гуманитарных науках отмечается, что адаптация не ограничивается биологической зависимостью человека от новых условий. По П. Сорокину, человек по своей природе целостная система, его жизнь формируется целым комплексом различных факторов (биологических, психологических, социокультурных). Ни в отечественных, ни в зарубежных социальных науках до сих пор нет единой теории адаптации беженцев. Ю. Ким писал, что в литературе по межкультурным исследованиям используется множество терминов для описания одного и того же явления: адаптация, аккультурация, ассимиляция, интеграция. Термины «адаптация» и «ассимиляция» исследователи часто используют как синонимы. Однако для описания процесса адаптации необходимо знать различия в понятиях ассимиляции, аккультурации и интеграции. Изучение процессов адаптации беженцев в зарубежной литературе основано на изучении культурных связей, изменений в процессе адаптации, особенностей аккультурации разных групп, интеграции в структуры стран миграции.

Согласно Спенсеру, каждое эволюционное изменение происходит путем

создания нового состояния равновесия. Поэтому адаптация — это баланс между какой-либо системой и внешними условиями. Поскольку Спенсер придерживается биологического подхода, его концепция адаптации не выходит за рамки процесса приспособления: «естественный отбор» в человеческом обществе происходит так же, как и у животных, и помогает выжить тем, кто приспособляется. Х. Спенсер выделил три аспекта процесса адаптации.

1. Экологическая адаптация к физической среде;
2. Социальная адаптация;
3. Социализация (культурная адаптация личности) [4, с.17].

По Е. Дюркгейму, адаптация — это реализация человеком общих социальных норм двустороннего, обязательного и добровольного характера. Однако автор не показывает, что разные социальные группы часто по-разному интерпретируют одни и те же нормы и ценности. По Э. Дюркгейму, адаптация — это процесс приспособления внутренней подготовки человека к социальным нормам общества. Выдающийся исследователь различал два уровня адаптации: индивидуальный и общий. На индивидуальном уровне адаптация — это принятие господствующих социальных и моральных норм, отраженных в мыслях, целях и действиях людей. На уровне общества адаптация находит свое отражение в этих нормах. По Э. Дюркгейму, эти нормы являются первыми и процесс адаптации личности проявляется как процесс овладения указанными нормами.

М. Вебер считает, что адаптация — лучший способ удовлетворения потребностей человека. Вебер рассматривал адаптацию как способ существования человека и даже механизм общественного прогресса. По его словам, критериями адаптации являются эффективность и рациональность, связанные с достижением поставленных целей. Т. Парсонс, основатель школы структурного функционализма в социологии, делает адаптацию одной из четырех основных категорий теорий социальной деятельности. Согласно теории Т. Парсонса, В каждой системе Парсонс выделяет четыре главных функции: адаптация, достижение цели, интеграция, сохранение существующего порядка (латентная функция). Таким образом, система должна приспособляться к среде, достигать цели, обладать внутренним единством и уметь сохранять это состояние, воспроизводить структуру и снимать напряжение в системе. Таким образом, по Т. Парсонсу, адаптация является одним из необходимых условий

системы, обеспечивающей материально-энергетическое взаимодействие с внешней средой.

Представитель структурного функционализма в социологии Р. Мертон описывал адаптацию в контексте социального беспорядка. Р. Мертон выделил пять основных форм приспособления личности к обществу в зависимости от сочетания культурных целей и социально одобряемых средств их достижения: конформизм (принятие целей и средств их достижения), инновация (принятие культурных целей, но одобряемых обществом, но неприятие средств, одобренных обществом), ритуализм (отрицание целей при признании путей и средств достижения целей), отступление (отрицание обеих целей) и бунт (отказ от целей и ценностей и попытка заменить их новыми). Мертоновская модель социальной адаптации характеризует отношение личности к существующим социальным нормам и способам достижения личных целей в соответствии с ожиданиями общества.

Анализируя психологические факторы, влияющие на успешную адаптацию беженцев и вынужденных переселенцев, Е. Калыгина делит их на пять частей:

В качестве первого фактора она отмечает социально-экономическое положение (уважение со стороны других людей, защита со стороны близких, надежда вернуться на прежние места, и так далее). Второй фактор – благополучие финансового положения (материальные блага, финансовая помощь беженцам и проч.). Третий фактор – перспективы самореализации (планы на будущее, принятие норм и законов новых социально-экономических условий, существование профессии и т.д.), четвертый фактор – появление чувства принадлежности к новой социальной группе (компоненты, подчеркивающие важность сотрудничества и роль поддержки в период адаптации). Кроме того, есть еще и взаимопомощь, интересная работа, семья и т.д. Пятый фактор – стабильность ситуации (безопасность, надежность, спокойная жизнь, дисциплина и проч. [2, с. 14].

Следует отметить, что миграционный процесс требует создания ряда адаптационных механизмов. В процессе миграции беженцы и вынужденные переселенцы сталкиваются с совершенно новыми, незнакомыми условиями. Эта ситуация не только создает для них стрессовую ситуацию, но и требует активного взаимодействия с окружающей средой. В результате они не только изменяют среду в соответствии со своими потребностями, но и изменяются сами в результате этого взаимодействия.

Адаптация живого организма к окружающей среде создает состояние стресса и дискомфорта. Это, в свою очередь, требует мобилизации всех энергетических ресурсов организма. Процесс адаптации к миграции дополнительно осложняется рядом факторов, в том числе климатическими условиями, культурными, социальными, материальными и духовными проблемами. Все эти факторы в совокупности создают экстремальную ситуацию для человека. Анализируя эти вопросы, Т. Стефаненко считает, что социальная адаптация беженцев и мигрантов характеризуется взаимодействием личности и социальной среды. В результате цели и ценности личности и группы достигают оптимального уровня. Б.Б. Константинов считает, что взаимодействие двух сторон играет важную роль в адаптации беженцев и вынужденных переселенцев к новым условиям жизни. Первая сторона связана с адаптацией идентичности беженцев к новым условиям, а вторая сторона – с адаптацией социальной среды к идентичности беженцев. К этим процессам относятся перестройка психологических качеств личности и деятельность субъекта адаптации. В результате процесс адаптации беженцев к новой социальной среде ускоряется, и они более адекватно реагируют на требования новых условий.

В своих исследованиях Н. П. Нейх также рассматривал процесс адаптации беженцев и вынужденных переселенцев как процесс взаимодействия между индивидами и группами, направленный на поиск более адекватных способов поведения, характеризуя его как сложный, многоаспектный процесс, отражающий его взаимодействие. По его мнению, в результате у личности формируется новая позитивная идентичность, адекватная меняющимся социальным условиям. Отмечено, что процесс развития личностного потенциала мигрантов зависит прежде всего от их активного вовлечения в различные виды деятельности. При этом включение личности в систему межличностных отношений не только приводит к реализации ее потребностей, но и создает условия для ее самореализации [2, с. 48].

В рамках теории социальной идентичности каждый стремится к позитивной идентичности, то есть к созданию позитивного образа себя. Позитивная идентичность позволяет человеку стабильно и справедливо воспринимать мир. Кризис идентичности у личности вызывается факторами, которые приводят к миграции, в результате чего она испытывает культурный шок. В результате событий нарушаются основы идентичности [5, с. 67]. По мнению

Н.К. Палыгиной, если мигрант не в состоянии адаптироваться к новой социальной жизни, то происходит трансформация отрицательного характера. Меняется его психологическое состояние, ухудшается физическое состояние, нарушаются многие социальные функции, меняются его взгляды на мир и людей [6, с. 56].

Антропологи и этнологи сыграли важную роль в изучении психологических проблем адаптации иммигрантов и беженцев. Так, У. Уайт пытался изучить проблемы иммигрантов в Италии для американского общества, У. Томас и Ф. Знанецкий – проблемы польских иммигрантов в Америке в новых условиях. Многочисленные исследования (конец XIX – середина XX века) были посвящены психическому здоровью иммигрантов. Однако результаты таких исследований противоречивы. По мнению большинства ученых, географическое перемещение вызывает у беженцев и мигрантов стресс, а знакомство с новыми культурными условиями сопровождается состоянием шока. В кросс-культурной психологии для обозначения содержания психологической фрустрации используется термин «культурный шок» (А. Фарнем, С. Бохнер, К. Оберг).

В своем подходе К. Оберг отмечал, что внедрение новой культуры всегда сопровождается неприятными переживаниями беженцев и мигрантов по поводу потери друзей и статуса. Они воспринимают межкультурные различия, теряют контроль над ситуацией, а иногда даже теряют чувство идентичности. Проведя серию исследований в этой области, Дж. Берри предложил заменить культурный шок стрессом аккультурации. По его мнению, слово «шок» связано не только с негативными переживаниями, ведь в результате межкультурного контакта возможно получение не только негативных, но и позитивных переживаний, таких как оценка проблем и их преодоление [7, с. 30]. В связи с этим в последние годы ученые все больше внимания уделяют психологии межгрупповых и межкультурных отношений с клинко-психологической точки зрения. Так, С. Бохнер выделяет четыре наиболее распространенные категории результатов межкультурного контакта для группы (исторически):

- геноцид, т.е. уничтожение другой стороны;
- ассимиляция, т.е. постепенное добровольное или принудительное принятие традиций, верований и норм господствующей группы;
- сегрегация, т.е. курс на развитие отдельных групп;

– интеграция, т.е. защита культурной идентичности группами по мере их объединения в единое общество на новой основе.

Автор также называет эту модель четырьмя возможными последствиями межкультурного контакта для личности. В процессе адаптации «неполноценный» отбрасывает свою культуру на благо другого, «шовинист» пытается использовать другого в своих интересах, «маргинал» творит между двумя культурами, «посредник» синтезирует две культуры, переход, который их объединяет. Так почему же, даже при наличии подобных отношений между группами, на индивидуальном уровне одни люди остаются «маргиналами», некоторые «посредниками», некоторые «шовинистами», а третьи полностью ассимилируются? Этот вопрос, как отмечает Т. Стефаненко, до сих пор остается открытым в психологии [2, с. 23].

Д. Ф. Берри, канадский психолог, изучающий межкультурные отношения, рассматривает адаптацию как многогранный процесс, который может быть как успешным, так и неудачным. Адаптация относится к адаптационным стратегиям индивидуумов в процессе аккультурации (т.е. процессу культурных изменений, происходящих при прямом контакте между двумя разными культурными группами) и последствиями. Берри выделяет три типа стратегий индивидуальной адаптации: адаптацию, реакцию и отторжение. В первом случае происходят изменения, снижающие конфликт между средой и личностью за счет достижения гармонии между личностью и средой. Во втором случае происходят изменения в направлении активного воздействия на окружающую среду, что может привести к изменениям. В третьем случае все происходящие изменения направлены на уменьшение или прекращение контакта с окружающей средой [7, с. 48].

Модель аккультурации, предложенная Ч. Берри, отмечала сложность и конфликтность процесса аккультурации, показывая, что человек не может легко и безболезненно адаптироваться к внешней среде. Процесс аккультурации может быть реактивным, то есть он может усиливать сопротивление изменениям в контактных культурах, творчески стимулировать появление новых элементов и культурных форм, а затем отражать принятие происходящих изменений. Берри рассматривал аккультурацию как результат взаимодействия культурных и психологических процессов. Преимущества теории аккультурации Берри в первую очередь связаны с моделями психологического

стресса. Термин «стресс», в отличие от шока, отражает положительную сторону адаптационного процесса: оценку ситуации и стратегии выхода из стрессовых ситуаций. Наконец, причины проблем следует искать в межкультурном взаимодействии (аккультурации), а не в культуре. По Берри, аккультурация также обусловлена двумерным фактором и определяет четыре основные стратегии. Этими факторами являются сохранение культуры и межкультурный контакт. В зависимости от комбинации ответов на эти два наиболее важных вопроса Берри выделяет четыре стратегии, которые он называет стратегиями аккультурации. Мы можем сгруппировать их следующим образом.

- ассимиляция, когда одна группа и ее члены теряют свою культуру, но сохраняют связь с другими;

- сепарация, когда группа и ее члены отказываются общаться друг с другом при сохранении своей культуры;

- маргинализация, когда группа и ее члены теряют свою культуру и не вступают в тесный контакт с другой культурой;

- интеграция, когда каждая из взаимосвязанных групп и представителей сохраняет свою культуру, в то же время устанавливая тесный контакт с другой культурой.

Хотя недоминантные группы и их члены свободны в выборе стратегий аккультурации, это не всегда так [7, с. 41]. Когда выбор доминирующей группы ограничивается или принуждается к определенным культурным формам, эти стратегии адаптации выражаются в разных терминах. Если основными установками доминирующей группы являются открытость и терпимость к культурным различиям, тогда интеграция может быть добровольной и успешной культурной стратегией. Эта стратегия является необходимым условием обязательного взаимного компромисса и взаимной адаптации, включая признание каждой из контактирующих групп своего права на сохранение культурных и этнических различий друг друга. Стратегия интеграции требует от недоминирующей группы адаптации к основным ценностям доминирующего общества, а доминирующая группа должна быть готова адаптировать свои социальные институты к потребностям всех этнических групп [7, с. 65]. Другими словами, согласно теории Берри, успешная адаптация – это не процесс ассимиляции в чужой культуре. Межкультурная адаптация – это процесс вхождения в новую культуру, постепенное усвоение ее норм, ценностей и моделей поведения. В то же время успех адаптации

предполагает социально-психологическую интеграцию с другой культурой без потери ее ценности. С психологической точки зрения это наиболее позитивный тип межкультурного взаимодействия. Потому что представители разных культур стремятся преодолеть межкультурный барьер, понять и принять иное мировоззрение, культурную самобытность личности и возможности сожительства. Опыт знакомства с новой культурой можно отметить как важнейший фактор, влияющий на процесс социокультурной адаптации.

Вальдивья, которая проводит исследования в этой области, говорит, что вхождение в новую среду требует от беженцев и мигрантов больше ресурсов, чтобы справляться с растущим стрессом. Поэтому понятно, что большинство иммигрантов и беженцев в новых социально-экономических и этнокультурных условиях испытывают шок, стресс и тревогу, что свидетельствует о нарушении баланса между организмом и экологической системой. Это запускает процесс адаптации, или «адаптационный синдром» по Г. Селье. Причин стресса много. Например, Ф.Б. Березин классифицирует их следующим образом:

- 1) несовершенство структуры когнитивной системы;

- 2) отсутствие или отсутствие способности справиться с проблемной ситуацией.

Эта ситуация болезненна для людей [1, с. 52]. Невротические реакции бывают как ситуативными, так и личностными.

Понятно, что успех или неудача приспособления человека к тому или иному обществу определяется структурой его внутренней мотивации. Это зависит прежде всего от иерархии мотивов личности. Это, в свою очередь, определяет выбор и реализацию соответствующих поведенческих стратегий. Большинство ученых единодушны в том, что процесс социальной адаптации имеет две стороны: социальная среда и личность или группа [1, с. 54]. Помимо перечисленного, большинство исследователей подчеркивают, что последняя играет ведущую роль. Рассматривая концепцию среды и организма как единой системы, У.Р. Эшби рассматривал основные и важнейшие переменные для жизни как формы приспособительного поведения. В процессе адаптации организм должен самостоятельно корректировать ключевые переменные на основе информации из внешней среды. Для этого необходимо воздействовать на окружающую среду и поддерживать эти переменные на соответствующем уровне. Важно отметить, что адаптация, выпол-

няющая функции процесса управления, не только обеспечивает самосохранение, но и выбирает функциональную стратегию поведения. Уравновешивание среды определяется следующими критериями: успешная деятельность, бесконфликтность общения, удовлетворенность собой, хорошее самочувствие и др. Достижение личных и общественно значимых целей является показателем баланса между требованиями человека и окружающей его действительностью. Хотя процесс адаптации помогает достичь генетически предопределенных, а также жизненных целей, его функция заключается прежде всего в защите организма.

Сегодня степень удовлетворенности новыми условиями жизни и качествами беженцев можно принять за показатель оценки уровня социальной адаптации беженцев. При этом учитываются не только материальные, но и духовные аспекты. Однако в связи со сложившейся ситуацией в обществе, нравственным падением и обесцениванием прежних духовных ценностей этот показатель может использоваться в современной практике лишь с некоторой корректировкой. Среди факторов, влияющих на адаптацию беженцев, можно выделить «внешний», характеризующий по отношению к району расселения, и «внутренний», характеризующий самих беженцев. Во-первых, это демографическая структура населения, площадь свободных земель, инфраструктура, достаточные водные ресурсы, экологическое состояние местности и так далее. Второй – это пол, возраст, образование, профессия, финансовое положение и т.д. [6, с. 34].

Есть разные причины любой миграции. Это гражданские войны, межэтнические конфликты, политическое или этническое угнетение, депортация или насильственное выселение, угрозы физического уничтожения, стихийные бедствия и др. Тот факт, что миграционный процесс протекает в условиях стресса, сказывается на психологическом состоянии беженцев. На новом месте жительства к таким беженцам относятся гораздо отзывчивее, чем к людям, которые мигрируют сознательно. В условиях стресса или вынужденного перемещения миграционный процесс протекает стихийно и быстро. В таких условиях беженцы часто не думают, что приедут, а просто пытаются спасти свою жизнь и жизнь своих близких. Только находясь в более спокойной обстановке, он пытается понять свое место в новом обществе. Успешная социально-психологическая адаптация беженцев требует как минимум двух условий: удовлетворение потребностей,

которые не могут быть удовлетворены на прежнем месте жительства; отсутствие негативных эффектов, стимулирующих миграцию.

Основная цель адаптации для беженцев – как можно быстрее освоиться в новой среде с минимальными моральными, физическими и потерями. Цель может быть достигнута путем решения ряда вопросов, перечисленных ниже:

- 1) уверенно приспосабливаясь к новым обстоятельствам;
- 2) не конфликтуя;
- 3) заняться производительным трудом;
- 4) приобрести ощущение безопасности.

Эта классификация представляет собой попытку применить системный комплексный подход к изучению адаптации. Кроме того, факторы, выявленные в этом подходе, тесно связаны с системой потребностей человека.

Одним из основных факторов, влияющих на успешную адаптацию беженцев и сохранение их здоровья, является оказание им социальной поддержки. В изгнании человек теряет социальные связи, оставшиеся от прошлого. Отсутствие социальной поддержки повышает риск физических и психических заболеваний среди беженцев. При этом главным вопросом является поддержка своих соотечественников. Социальная поддержка может быть разной. Оно может быть эмоциональной, информационной или инструментальной.

Выводы. Адаптация – это целостный, системный процесс, характеризующий взаимодействие человека с природой и социальной средой. Существует ряд механизмов, определяющих степень развития адаптации, в том числе: конфликт между человеком и окружающей средой, человечеством и этносом, биологическими и социальными потребностями. Особенности адаптационного процесса определяются психологическими качествами человека и уровнем развития личности.

Изменения, происходящие в результате изменения окружающей среды, требуют от индивида привыкания к новой среде. В этом случае человек выбирает стратегии адаптации к новой среде. Эффективность адаптации в большей степени зависит от самовосприятия человека, самосознания и социальных отношений. Обретение высокого социального статуса в новой среде приводит и к удовлетворению его психологических потребностей. Успех адаптации зависит как от индивидуальных особенностей, так и от особенностей группы. Адаптация – структурно сложное нравственно-практическое воспитание,

проявляющееся на всех уровнях социальной жизни людей. Таким образом, адаптация является одним из важнейших универсальных способов преодоления негативных социальных явлений и подготовки людей к вхождению в социальные системы.

Адаптация обеспечивает последовательность и закономерность эволюционного преобразования общества, снижает проявление деструктивных тенденций и влияет на отношения. Анализ исследований, посвященных проблемам адаптации, показывает, что изучение этого процесса осуществлялось в разных направлениях. Выяснилось, что любое насильственное изгнание с места проживания создает серьезные осложнения в психике и психологическом состоянии людей. Поскольку миграция является обязательной сама по себе, наряду с создаваемыми ею социально-экономическими проблемами она оказывает всестороннее воздействие на эмоциональное состояние людей, их жизненные перспективы и целостность личности. Хотя на начальных стадиях процесса ситуация до конца не изучена, травмы, пережитые на более поздних стадиях, соз-

дают серьезные нарушения в их психологическом состоянии и психосоматике.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека. Л. : 1988.
2. Клыгина Е.А. Психологические условия адаптации вынужденных мигрантов в новой социально-экономической среде (на примере Белгородской области). Автореф. дис. на соис. ученой ст. канд. психолог. наук. Тамбов : 2004. 22 с.
3. Стефаненко Т.Г. Адаптация к новой культурной среде и пути ее оптимизации. М. : Наука, 1999.
4. Психологическая помощь мигрантам: травма, смена культуры, кризис идентичности / под ред. Г. У. Солдатовой. М. : Смысл, 2002. 259 с.
5. Палагина Н. С. Особенности социально-психологической адаптации мигрантов в преодолении жизненного кризиса: дис. ... канд. психол. наук. Таганрог : 2007. 56 с.
6. Полянский В.С. Историческая память в этническом самосознании народов // Социологические исследования. 1999. № 3. С. 27–34.
7. Джон Берри, Айп Х. Пуртинга, Маршалл Х. Сигалл, Пьер Р.Дасен. Кросс-культурная психология. Исследования и применение. Харьков : Гуманитарный центр, 2007. 399 с.
8. История социологии в Западной Европе и США / под ред. Г.В.Осипова. М. : 1999. С. 269–274.

ФОРМУВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ ТА ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ДІТЕЙ З ТЯЖКИМИ ПОРУШЕННЯМИ МОВЛЕННЯ МЕТОДАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ

FORMATION OF INDIVIDUALITY AND COGNITIVE ACTIVITY OF CHILDREN WITH SERIOUS SPEECH DISORDERS BY ART THERAPY METHODS

Стаття присвячена можливостям використання арт-терапевтичних заходів в процесі роботи з дітьми дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення, зокрема, розвитку їхньої пізнавальної активності та індивідуальності. Складна структура інтелектуального та особистісного розвитку дітей з тяжкими порушеннями мовлення потребує особливого підходу до формування їхньої пізнавальної активності та індивідуальності. Особливо актуальною стає проблема пошуку нових ефективних напрямів надання корекційної психолого-педагогічної допомоги цим дітям. Терапія та корекція мистецтвом побудовані на зв'язку наукових та прикладних напрямків, які використовуються з метою оздоровлення, розвитку, виховання та соціалізації дитини з ТПМ із використанням форм, видів, засобів різних мистецтв. Емпіричним шляхом доведено, що при включенні елементів арт-терапії до корекційно-розвивальних програм дітей дошкільного віку з ТПМ необхідно враховувати основні формувальні завдання, які можуть бути вирішені за допомогою даної технології, наявність необхідних та безпечних для дитини матеріалів та час, необхідний для проведення заняття.

В процесі терапевтичного малювання яскраво проявляються неусвідомлені реакції дитини, що підтверджує проєктивний зміст арт-терапевтичної методики, оскільки образотворчий продукт, який створює дитина відзеркалює її індивідуально-психологічні особливості, особливості характеру, самооцінки. За виконанням проєктивного малюнка завжди стоїть придуманий дитиною графічний образ, який відображає його індивідуальність.

В результаті проведених формуючих занять з елементами арт-терапії у дітей дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення змінюються наступні показники: динамічні характеристики Я-концепції з негативних змінюються на позитивні, підвищується самооцінка, значно зростає інтерес до себе самого; розвиваються та закріплюються навички поведінки у різних ситуаціях; розвивається фантазія та уява; знижується напруга, рівень тривожності, агресивності.

Ключові слова: засоби арт-терапії, методи формування, особистість, діти

з тяжкими порушеннями мовлення, пізнавальна активність.

The article is devoted to the possibilities of using art-therapeutic measures in the process of working with preschool children with severe speech disorders, in particular, the development of their cognitive activity and individuality. The complex structure of intellectual and personal development of children with severe speech disorders a special approach to the formation of their cognitive activity and individuality.

The problem of finding new effective ways to provide correctional psychological and pedagogical assistance to these children becomes especially relevant. Therapy and correction of art are based on the connection of scientific and applied areas, which are used for the purpose of rehabilitation, development, upbringing and socialization of a child with severe speech disorders using forms, types, means of different arts.

It has been empirically proven that the inclusion of elements of art therapy in the correctional and developmental programs of preschool children with severe speech disorders must take into account the main formative tasks that can be solved using this technology, the availability of necessary and safe materials and time required for classes.

In the process of therapeutic drawing unconscious reactions of the child are clearly manifested, which confirms the projective content of art-therapeutic techniques, as the artistic product created by the child reflects its individual psychological characteristics, character traits, self-esteem. Behind the execution of a projective drawing is always a graphic image invented by a child, which reflects his individuality.

As a result of the formative classes with elements of art therapy in preschool children with severe speech disorders, the following indicators change: the dynamic characteristics of the self-concept change from negative to positive, self-esteem increases, self-interest increases significantly; behavioral skills in different situations are developed and consolidated; fantasy and imagination develop; decreased tension, anxiety, aggression.

Key words: means of art therapy, methods of formation, personality, children with severe speech disorders, cognitive activity.

УДК 37.013.82+159.922.7]:615:7.02(045)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.36>

Соколова Г.Б.

д.психол.н.,
професор кафедри дефектології
та фізичної реабілітації
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Форостян О.І.,

д.пед.н., професор,
завідувач кафедри дефектології
та фізичної реабілітації
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Постановка проблеми. Сучасні напрями розвитку української системи спеціальної освіти визначають наукові пошуки ефективних шляхів включення дітей з особливими освітніми потребами в освітнє середовище, їхню успішну соціалізацію, провідні механізми яких забезпечує розвиток пізнавальної активності та індивідуальності. Основні складнощі виконання цих завдань, які суспільство ставить перед спеціальною психологією та педагогікою визначаються саме особливостями особистості дітей з тяжкими

порушеннями мовлення, як-от: недостатнім розвитком основних психічних функцій та розумових операцій (аналізу, синтезу, узагальнення, абстракції, перенесення), емоційною нестійкістю, імпульсивністю або, навпаки, апатичністю та млявістю, підвищеним рівнем тривожності та агресії.

Складна структура інтелектуального та особистісного розвитку дітей з тяжкими порушеннями мовлення потребує особливого підходу до формування їхньої пізнавальної активності та індивідуальності.

Особливо актуальною стає проблема пошуку нових ефективних напрямів надання корекційної психолого-педагогічної допомоги цим дітям.

Проблема пізнавальної активності дітей дошкільного віку з особливими мовленнєвими потребами – одна з найактуальніших у теорії спеціальної психології та в практиці спеціальних закладів дошкільної освіти, оскільки активність є необхідною умовою формування розумових якостей дошкільників з тяжкими порушеннями мовлення, їх самостійності та ініціативності. Сьогодні у спеціальній психології та педагогіці йде активний пошук нових форм співпраці з дітьми з особливими освітніми потребами в даному напрямку. Арт-терапія в спеціальних закладах дошкільної освіти – це метод корекції розвитку дітей у вигляді застосування різних напрямів творчої діяльності. Її користь для дітей з тяжкими порушеннями мовлення можна пояснити тим, що, на відміну від традиційних форм корекційно-розвивальної роботи, в яких в основному активізуються вербальні канали комунікації, арт-терапія використовує візуальні та експресивні форми роботи. Це робить її незамінним інструментом в роботі з дітьми з тяжкими порушеннями мовлення. Арттерапевтичні технології ефективно використовуються при роботі з дітьми з ТПМ, оскільки у них можуть спостерігатися складнощі в осмисленні завдань, тривога при роботі з новими матеріалами, протестні реакції, складнощі з вербалізацією та загальна негативна Я-концепція. Саме багатий ресурс арт-технологій допомагає коригувати ці небажані прояви.

Як найбільш ефективний засіб для забезпечення розвитку пізнавальної активності та індивідуальності дитини з мовленнєвими порушеннями можливе використання в корекційно-розвивальній роботі психолога методів арт-терапії.

Враховуючи особливості дітей, актуальними стають всі види терапії та корекції мистецтвом: музична терапія, ігрова, танцювальна, тілесно-рухова, казкова. Терапія та корекція мистецтвом побудовані на зв'язку наукових та прикладних напрямків, які використовуються з метою оздоровлення, розвитку, виховання та соціалізації дитини з тяжкими порушеннями мовлення із використанням форм, видів, засобів різних мистецтв.

Мета статті: виявити особливості формування пізнавальної активності та розвиток індивідуальності дітей дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення засобами арт-терапії.

Об'єкт дослідження: пізнавальна активність та розвиток індивідуальності дітей дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення.

Предмет дослідження: особливості формування пізнавальної активності та розвиток індивідуальності дітей дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення засобами арт-терапії.

Виклад основного матеріалу. Багато авторів розглядають пізнавальну активність як діяльність, як властивість особистості, вказують на її характерні особливості, а саме, як прояв спрямованості та стійкості пізнавальних інтересів, прагнення до ефективного оволодіння знаннями та засобами діяльності, мобілізації вольових зусиль на досягнення навчально-пізнавальної мети (А. Богуш [1], С. Ладивір [3], В. Лозова [4], І. Мартиненко [5], Т. Науменко [7], О. Проскурняк [8], Г. Соколова [9] та ін.).

Так, А. Богуш визначає пізнавальну активність як стан внутрішньої готовності дитини до залучення у спеціально організовану розумову та практичну роботу та в процесі оволодіння відповідними компетенціями прояв самостійного і креативного підходу до розв'язання навчальних завдань [1]. В. Лозова виокремлює такі показники пізнавальної активності дитини, як-от: ініціативність, енергійність, інтерес, допитливість, самостійність, здатність до творчості [4]. Спеціальна дошкільна освіта зорієнтована на розвиток дитини з тяжкими порушеннями мовлення як особистості, яка ставиться до себе як до цінності, неповторності. Усвідомлення дитиною факту своєї унікальності є важливим підґрунтям для залучення засобів мистецтва для формування дитячої індивідуальності. На думку С. Ладивір, поняття «індивідуальність», означає неповторну своєрідність психіки, поведінки, творчих здібностей, інтересів дитини, які вирізняють її з-поміж інших [3]. Проблема розвитку пізнавальної активності та індивідуальності дітей дошкільного віку з ТПМ залишається однією з найактуальніших у спеціальній психології та педагогіці, оскільки активність дитини є необхідною умовою формування її розумових якостей, її самостійності та взагалі постає необхідною передумовою загального розвитку (Т. Науменко [7]).

Експериментальне дослідження індивідуальності та пізнавальної активності дітей старшого дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення здійснювалося протягом року та було реалізовано на стадіях констатувального та формувального експериментів.

За результатами проведеного констатувального експерименту в групі дітей стар-

шого дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення нами були виділені три рівні пізнавальної активності: високий, середній, низький. Тому й у формуальному експерименті для дошкільників експериментальних груп з відповідними рівнями пізнавальної активності були створені певні умови у вигляді спеціально організованих арт-терапевтичних занять. Після впровадження арт-терапевтичних заходів та з метою підтвердження їхньої ефективності, ми повторно діагностували рівні пізнавальної активності.

Оскільки формат статті не дозволяє нам навести увесь комплекс арт-терапевтичних заходів, опишемо методику проведення окремих вправ.

Арт-терапевтичні заняття з дітьми молодшого шкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення «Світ квітів та настроїв» (модифікація методики «Фантом» Ю. Мартинюк) [6].

Мета роботи: формування інтересу до заняття; формування позитивного образу і самооцінки.

Завдання: заохочення до позитивних форм активності (творчості, ініціативи у вирішенні завдань, стримування негативних реакцій та ін.); розвиток уяви; корекція негативізму, агресії тривожності та соціальних бар'єрів; розвиток почуття власної значущості; формування способів ефективної взаємодії з іншими дітьми (уміння домовитися, поступитися, зробити внесок у спільну справу, побачити успіхи інших, оцінити свої переваги).

Завдання «Кольори настроїв».

Психолог: діти, який буває настрій у людини? Намалюйте свій портрет.

Кожен із вас спробує прикрасити силует людини тими фарбами, квітами, якими можна передати настрій. Готові силуети вже є, вибирайте пензлик, відкривайте гуаш і приступайте до малювання.

Під час малювання психолог звертає увагу дітей на те, що всі малюють по-різному, тому що всі люди різні, кожна людина унікальна, не схожа на інших.

Діти малюють у різному темпі. Тому, хто закінчує раніше, а потім і іншим, пропонується вибрати місце в кімнаті, куди він хотів би повісити свій малюнок.

Наприкінці заняття всі збираються на килимі, психолог наголошує на успіхах дітей (на стінах нові малюнки, на підлозі – портрети) і запитує, чи вгадають батьки автопортрети своїх дітей?

До кімнати запрошуються дорослі, які супроводжують дітей на заняття. Їм демонструються розмальованих чоловічків, вони визначають роботи своїх дітей. Робота носить діагностичний характер, створює

підґрунтя для інтересу батьків до занять, до аналізу продуктів дитячої творчості, дає інформацію для подальших бесід.

Розглянемо приклад заняття «Чарівні фарби». Завдання: сенсорно-перцептивний розвиток, зняття емоційної напруги, групове згуртування, розвиток креативності у дітей з ТПМ. Необхідні матеріали: гуаш рідкий, пластмасові склянки з-під йогурту або сметани (500 мл), кількість яких повинна бути рівна кількості дітей або кольорів фарби, що виготовляється, рослинна олія, борошно, клей ПВА, крупна сіль, картон для праці, клейонка, газети, ганчір'я для витирання рук. Може використати магнітофон та приємну релаксуючу музику. Заняття рекомендуємо проводити як в індивідуальному, так і в груповому режимі.

Важливо зауважити, що «чарівна фарба» виготовляється самими дітьми. Для цього необхідно взяти: 150 г борошна, дрібку солі, столову ложку рослинної олії та стільки ж клею ПВА, води додається стільки, щоб фарба за консистенцією була, як густа сметана. Можна розстелити на підлозі клейонку, покрити її газетами. У центрі ставиться все необхідне для виготовлення фарби. Діти розсідають навколо цих матеріалів. Добре, якщо діти будуть одягнені зручно, щоб вони не боялися забруднитись. Перший етап: діти у склянки насипають необхідну кількість борошна, куди поступово додають сіль, олію, воду, клей. Дуже важливо, щоб усі компоненти змішувалися руками. При додаванні нового компонента основою фарби змінюються сенсорні відчуття дітей. У процесі змішування компонентів слід попросити дітей прокоментувати свої відчуття, почуття. Коли основа готова під фарбу, дітям пропонується вибрати улюблений колір фарби і додати її в основу. Якщо потрібен яскравий тон фарби, то гуаші додається багато, якщо блідий – небагато. Так само можна буде відрегулювати бажання кількох дітей створювати один колір. Він буде один, але різної інтенсивності. Звичайно, добре, якщо кольори не повторюватимуться. Готова фарба виставляється у центр. Дітям роздають картон і під приємну музику пропонується пальчиками, використовуючи отриману фарбу, намалювати щось. Це може бути якась задана тема.

Психолог у цей час відстежує способи взаємодії дітей, їх стан та поведінкові реакції при виготовленні фарби та малюванні. Коли роботи будуть готові, слід зробити виставку з коментарями.

Для того, щоб заняття з арт-терапії було ефективним, ми рекомендуємо дотримуватися чіткої структуризації, яка передбачає:

Результати формування пізнавальної активності дошкільників з ТПМ засобами арт-терапії

Етап роботи/ Кількість дітей		Рівні пізнавальної активності					
		високий		середній		низький	
		Кількість дітей	%	Кількість дітей	%	Кількість дітей	%
Констатувальний	20	-	-	5	25	15	75
Формувальний	20	1	5	12	60	7	35

1. Оргмомент: включення дітей до роботи.

2. Мета: створення настрою на колективну творчість (незалежно від діагностичної або формуючої мети).

3. Основне завдання: набуття нового досвіду, застосування арт-терапевтичних технік, освоєння різних матеріалів, надання можливості використання різноманітних образотворчих матеріалів, сюжетних костюмів, музичних інструментів та ін.

4. Обговорення з дітьми роботи: усвідомлення виконаної роботи (виставка робіт, обмін почуттями, читання віршів, назви до робіт, запрошення батьків).

5. Завершення: закріплення нового досвіду (колективні вправи, дозволяють закріпити новий досвід, підвищення самооцінки, появу пізнавального інтересу).

Після впровадження циклу занять з елементами арт-терапії, нами була здійснена повторна діагностика з метою встановлення позитивних зсувів у пізнавальній активності дітей з тяжкими порушеннями мовлення.

Основні результати проведеної роботи відображені у таблиці 1.

Як ми бачимо з таблиці 1, використання у формувальному експерименті з розвитку пізнавальної активності елементів арт-терапії та спеціально створені психолого-педагогічні умови, позитивно вплинули на розвиток пізнавальної активності дітей дошкільного віку з ТПМ. Формувальний експеримент призвів до позитивних змін: появи дитини з високим рівнем пізнавальної активності (5 % після проведення формувального експерименту порівняно з 0% в констатувальному); збільшення кількості дітей, які продемонстрували середній рівень пізнавальної активності (60% після проведення формувального експерименту порівняно з 25% в констатувальному) та суттєве зменшення низького рівня пізнавальної активності (35% після проведення формувального експерименту порівняно з 75% в констатувальному).

Отже, ми бачимо, що низький рівень пізнавальної активності дітей дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення поступово трансформується у середній рівень пізнавальної активності. Із спостережень

та бесід з дітьми під час проведення формувального експерименту встановлено, що в арт-терапевтичних заходах, запропонованих нами, діти з тяжкими порушеннями мовлення беруть участь із задоволенням та інтересом.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. При включенні елементів арт-терапії до корекційно-розвивальних програм дітей дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення необхідно враховувати основні формувальні завдання, які можуть бути вирішені за допомогою даної технології, наявність необхідних та безпечних для дитини матеріалів та час, необхідний для проведення заняття.

В процесі терапевтичного малювання яскраво проявляються неусвідомлені реакції дитини, що підтверджує проєктивний зміст арт-терапевтичної методики, оскільки образотворчий продукт, який створює дитина відзеркалює її індивідуально-психологічні особливості, особливості характеру, самооцінки. За виконанням проєктивного малюнка завжди стоїть придуманий дитиною графічний образ, який відображає її індивідуальність.

В результаті проведених формуючих занять з елементами арт-терапії у дітей дошкільного віку з тяжкими порушеннями мовлення змінюються наступні показники: змінюються динамічні характеристики Я-концепції з негативних на позитивні, підвищується самооцінка, значно зростає інтерес до себе самого; розвиваються та закріплюються навички поведінки у різних ситуаціях; розвивається фантазія та уява; знижується напруга, рівень тривожності, агресивності.

Перспективи подальших наукових розвідок полягають у продовженні роботи з формування індивідуальності та пізнавальної активності дітей з тяжкими порушеннями мовлення різних вікових груп та їх порівняння.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богуш А. М. Пізнавальна діяльність, її сутність та види. *Професійна творчість: проблеми і пошуки*. Випуск 16 (І частина). 36. наук. пр. Київ-Запоріжжя, 1999. С. 8–13.

2. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника (системний підхід): Київ, 2000. 336 с.

3. Ладивір С. Індивідуалізація виховання дитини в дитячому садку. *Дошкільне виховання*. 2012. № 1. С. 14–15.

4. Лозова В. І. Пізнавальна активність школярів. Харків: Освіта, 1990. 89 с.

5. Мартиненко І. В. Особливості мотиваційної готовності до школи дітей із загальним недорозвитком мовлення. *Імідж сучасного педагога*. 2005. № 6–7 (55–56). С. 35–38.

6. Мартинюк Ю. О. Особливості емоційних станів батьків дітей з різним рівнем психосоціального

розвитку: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Одеса. 2016. 190 с.

7. Науменко Т. И. Активизация речи детей раннего возраста дошкольных учреждений: Автореф. канд. пед. наук. К., 1991. 20 с.

8. Проскурняк О. І. Роль психолога у формуванні комунікативної діяльності учнів з розумовою відсталістю. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2013. Вип. 23. С. 375–379.

9. Соколова Г. Б. Дослідження пізнавальної активності дітей дошкільного віку із системними порушеннями мовлення. *Психологія та соціальна робота*. 2021. Вип. 1(53). С. 161–171.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСІЇ ТА ОСОБИСТІСНИХ ВЛАСТИВОСТЕЙ, ЩО З НЕЮ ПОВ'ЯЗАНІ У ВИХОВАТЕЛІВ ДОШКІЛЬНИХ УСТАНОВ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF AGGRESSION AND PERSONAL PROPERTIES RELATED TO IT IN PRESCHOOL TEACHERS

У статті розглядаються психологічні особливості агресії та деяких властивостей особистості, що з нею пов'язані у вихователів дошкільних установ. Проаналізовано поняття педагогічної агресії, яка характеризується деструктивними проявами, що виражаються у порушенні професійно-моральних норм взаємовідносин між педагогом і вихованцем. Це можуть бути як прямі, так опосередковані її прояви – від фізичних актів до підозрілості, дратівливості, негативізму тощо. Агресію пов'язують з нормативними покараннями, висміюванням, погрозами, грубістю, жорстокістю і прагненням підпорядковувати своїм інтересам поведінку дітей. Емпірично досліджено показники агресії, легітимної агресії у різних сферах життєдіяльності людини, ситуативної, особистісної тривожності та соціальної фрустрації.

Встановлено, що досліджувані вихователі властиві прояви вербальної агресії, роздратування та почуття провини. Вони виражають негативні почуття через крик, словесні погрози, прокляття, вищання, лайку, схильні до роздратування, швидко запалюються, проявляють різкість, грубість, обхідним шляхом спрямовують власну негативну активність на іншу особу. Їм властива заздрість (уявна чи реальна), ненависть до оточуючих та почуття провини. Також освітяни характеризуються високим рівнем агресивності та ворожості. Досліджувані властивий середній рівень прояву легітимної агресії, а щодо сфер її носіїв, то найбільш впливовою для освітян виявилася політика та власний досвід. Більшість вихователів задоволена власними соціальними досягненнями та статусом. Вихователі характеризуються високим рівнем ситуативної та особистісної тривожності.

Застосування кореляційного методу дозволило засвідчити взаємозалежність та взаємобумовленість досліджуваних показників, а саме: агресивної поведінки і схильності до неї та деяких властивостей особистості.

Ключові слова: агресія, педагогічна агресія, легітимна агресія, ситуативна тривож-

ність, особистісна тривожність, соціальна фрустрація.

The article deals with the psychological features of aggression and some personality traits associated with it in preschool teachers. The concept of pedagogical aggression, which is characterized by destructive manifestations, expressed in violation of professional and moral norms of the relationship between teacher and student, had been analyzed. These can be both direct and indirect manifestations – from physical acts to suspicion, irritability, negativity and more. Aggression is associated with regulatory punishment, ridicule, threats, rudeness, cruelty, and the desire to subjugate children's behavior.

Indicators of aggression, legitimate aggression in various spheres of human life, situational, personal anxiety and social frustration have been empirically studied.

It was established that the studied educators are characterized by manifestations of verbal aggression, irritation and guilt. They express negative feelings through shouting, verbal threats, curses, shouting, cursing, prone to irritation, quickly become inflamed, show sharpness, rudeness, bypass direct their own negative activity to another person. They are characterized by envy (imaginary or real), hatred of others and guilt. Educators are also characterized by a high level of aggression and hostility.

The study is characterized by an average level of legitimate aggression, and in terms of areas of its carriers, the most influential for educators was politics and personal experience. Most educators are satisfied with their own social achievements and status.

Educators are characterized by a high level of situational and personal anxiety.

The application of the correlation method allowed to prove the interdependence and interdependence of the studied indicators, namely: aggressive behavior and propensity to it and some personality traits.

Key words: aggression, pedagogical aggression, legitimate aggression, situational anxiety, personal anxiety, social frustration.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.37>

Спринська З.В.

к.психол.н.н.,

доцент кафедри практичної психології
Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка

Вступ. Проблема агресії та її деструктивних проявів на особистість та на міжособистісні взаємини залишається актуальною, незважаючи на події, що відбуваються в житті як окремої людини, так і суспільства в цілому. Її прояви завдають негативного впливу на психічне здоров'я особистості, незалежно від того у якій сфері вона працює. Проте, найбільш вразливими є працівники системи «людина-людина».

Виклад основного матеріалу. Упродовж останніх років активно досліджується проблема агресії в освіті, як от булінг як

зі сторони учня, так і зі сторони вчителя, мобінг у педагогічному колективі, агресивні прояви в освітянському середовищі, професійне вигорання та професійна деформація. Та недостатньо опрацьована дана тема у педагогів дошкільних закладів. Мова йде про педагогічну агресію, яка може бути між вихованцями, між вихователем та вихованцями та у колективі освітнього дитячого садка. У ЗМІ все частіше з'являється інформація про агресивні прояви в дитячому середовищі, в тому числі і зі сторони вихователя.

Не дивлячись на велике число наукових робіт, присвячених всебічному дослідженню агресії, важко дати їй одне, конкретне визначення. Переважна більшість визначень (психоаналіз, біологічні науки) – надто вузькі, і не охоплюють всіх аспектів агресії, порівнюючи її то з таким поняттям, як «агресивність» (стійка властивість особистості), то з таким поняттям, як «агресивна поведінка» (форма зовнішньої активності, спрямованої на завдання фізичної або психічної шкоди). Інші визначення (соціальна психологія, біхевіоризм), навпаки, виявляються надто широкими, і включають в межі свого семантичного простору характеристики, що стосуються не стільки агресії, скільки гніву, ворожості, люті, ненависті або жорстокості, тобто таких характеристик, які пов'язані зі схильністю до її прояву.

Аналізуючи дослідження з теми освітньої агресії, можна сказати, що вона характеризується деструктивними проявами, які виражаються у порушенні професійно-моральних норм взаємовідносин між педагогом і вихованцем. Педагогічна агресія проявляється у вигляді ворожого ставлення до вихованців та може проявлятися у різноманітних формах [2]. Це можуть бути як прямі, так опосередковані її прояви – від фізичних актів до підозрілості, дратівливості, негативізму тощо. Агресію пов'язують з нормативними покараннями, висміюванням, погрозами, грубістю, жорстокістю і прагненням підпорядковувати своїм інтересам поведінку дітей.

Метою статті є виявлення різноманітних показників агресії та властивостей, що

з нею пов'язані у вихователів дошкільних закладів.

Психодіагностичний інструментарій склали: методика діагностики показників та форм агресії Басса-Дарки, методика діагностики рівня легітимної агресії (ЛА-44), методика діагностики особистісної та ситуативної тривожності Спілбергера-Ханіна, методика діагностики рівня соціальної фрустрованості Л.І.Вассермана [1;5].

У дослідженні, яке носило як індивідуальний, так і груповий характер, взяло участь 40 вихователів дошкільних установ жіночої статі.

Дослідження спрямоване на виявлення різноманітних показників агресії та властивостей, що з нею пов'язані – у даному дослідженні це тривожність (реактивна та ситуативна), задоволеність/незадоволеність соціальними досягненнями в основних сферах життєдіяльності.

Розглянемо показники агресії вихователів, отримані за методикою Басса-Дарки – див. рисунок 1.

Найвище числове навантаження отримав показник вербальної агресії (високий рівень прояву), тобто вихователям садків властиво виражати негативні почуття через крик, словесні погрози, прокляття, вищання, лайку. Рівень вище середнього мають показники непрямой агресії, роздратованості, образи та аутоагресії. Дані досліджувані схильні до роздратування, швидко запалюються, проявляють різкість, грубість, обхідним шляхом спрямовують власну негативну активність на іншу особу. Їм властива заздрість (уявна

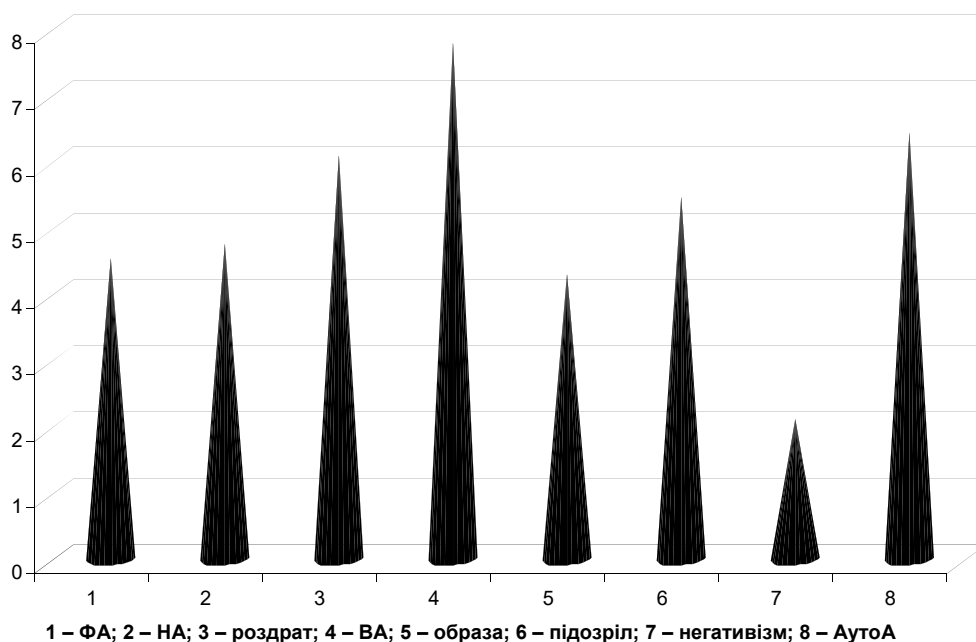

Рис. 1. Показники агресії вихователів

чи реальна), ненависть до оточуючих та почуття провини.

Нижче середнього та низькі показники знаходимо за фізичною агресією, негативізмом та підозрілістю – опозиційний характер реагування, боротьба проти сталих законів і порядків, недовіра і обережність щодо інших, застосування фізичної сили не властиві даним досліджуванам.

Результати нашого дослідження засвідчують наявність високого рівня індексу агресивності та середнього рівня ворожості. На основі аналізу педагогічної діяльності можна привести яскраві приклади агресивних дій, що співпадають з концепцією Басса і Дарки [4]. Так, підвищення тону, крик, образливі вислови можна розцінювати, як вербальну, інструментальну агресію. Демонстративне жбурляння книг, іграшок, олівців, (без попадання в вихованців) – як комбінацію фізичної, інструментальної і ворожої агресії.

Розглянемо інтегральний показник рівня схильності досліджуваного до прояву легітимної агресії та сфери-носії, які найбільше впливають на ріст девіантних агресивних проявів. Нагадаємо, що автори методики виділяють такі сфери-носії легітимної агресії: політика, власний досвід, виховання, спорт, засоби масової інформації. Отримані результати представлені на рисунку 2.

За результатами даної методики можна говорити про середній рівень прояву легітимної агресії освітянами (46,95%). Щодо сфер-носіїв легітимної агресії, то найбільш

впливовою виявилася політична сфера (53%), дещо менше – власний досвід особистості (50,4%), спорт та виховання. Найменший вплив на прояв легітимної агресії справляють засоби масової інформації.

Вимірювання рівня тривожності як якості особистості особливо важливо, так як ця якість повністю зумовлює дії суб'єкта. «Здоровий» рівень тривожності – це обов'язкова властивість особистості, причому у кожної людини вона характеризується своїм специфічним рівнем прояву. Агресія може виступати своєрідним засобом послаблення тривожності, тобто її можна приховати від суспільства, найближчого оточення, самого себе. Показники особистісної та ситуативної тривожності вихователів подані на рисунку 3.

Викликає занепокоєння той факт, що досліджуваних з низьким рівнем особистісної та ситуативної тривожності не виявлено.

Ситуативна характеризується емоціями, які переживаються через нервовість, напругу, занепокоєння, це реакція на будь-яку стресову ситуацію чи подію. За результатами нашого дослідження 37,5% досліджуваних (15 осіб) властивий помірний рівень ситуативної тривожності. Насторожує те, що 62,5% осіб (25 освітян) характерний високий рівень ситуативної тривожності.

Щодо рівня особистісної тривожності, як властивості особистості, то помірний рівень її прояву властивий 27,5% досліджуваних (11 осіб). Високий рівень даної

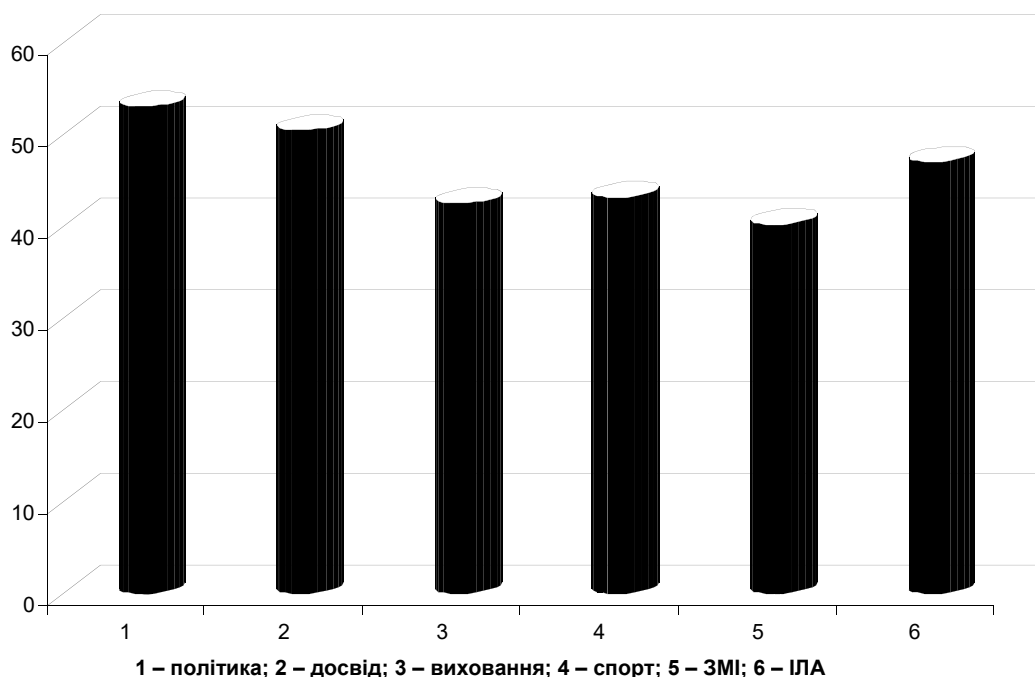

Рис. 2. Показники легітимної агресії та її сфер-носіїв

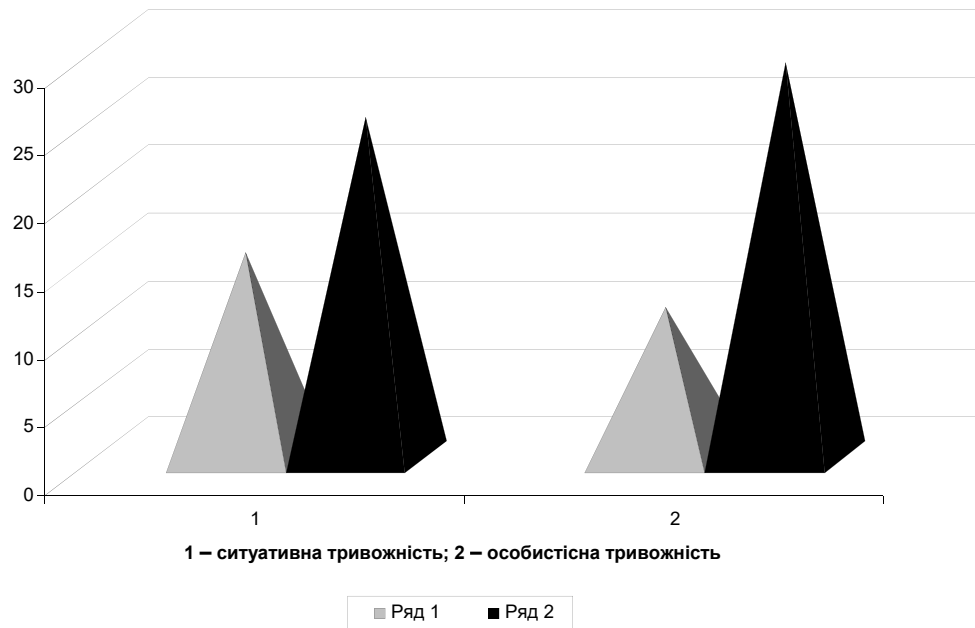

Рис. 3. Показники рівнів СТ та ОТ вихователів

Примітка: ряд 1 – помірний РТ; ряд 2 – високий РТ.

характеристики притаманний 72,5% вихователів (29 освітян).

Люди з різним рівнем тривожності (високим/низьким) характеризуються низкою специфічних особливостей. Так, у них відмінна мотивація: індивідам з високим РТ характерна мотивація до уникнення невдач, а з низьким РТ – до успіху. Високотривожні особи гірше захищені від дії стрес-факторів у повсякденному житті, боязкі, аніж ті, у яких РТ низький.

Соціальне благополуччя особистості є важливим чинником її психічного здоров'я та повноцінного функціонування. Незадоволення соціальних досягнень в основних аспектах життєдіяльності людини призводить до фрустрації.

Соціальна фрустрація – вид (форма) психічної напруги, обумовленої незадоволеністю досягненнями і статусом особи в соціально заданих ієрархіях [3]. Соціальна фрустрація передає емоційне відно-

шення людини до позицій, які вона зуміла зайняти в суспільстві на даний момент свого життя. Соціальна фрустрованість – це наслідок неможливості реалізації особистістю своїх актуальних соціальних потреб у зв'язку з наявністю стійких фруструючих факторів (відчуття соціальної незахищеності, невпевненості в соціально-економічній стабільності, тощо). Ми аналізуємо не середні показники соціальної фрустрованості вихователів дошкільних установ, а рівні її прояву – див. рис. 4. Так, виявлено дуже низький, знижений, невизначений, помірний та підвищений рівень соціальної фрустрованості. Вихователів з дуже високим рівнем даного показника немає.

Двоє досліджуваних (5%) задоволені власними соціальними досягненнями в різноманітних аспектах життєдіяльності. Знижений рівень соціальної фрустрованості властивий шести освітянам (15%), невизначений – 16 педагогам (39%). Певна

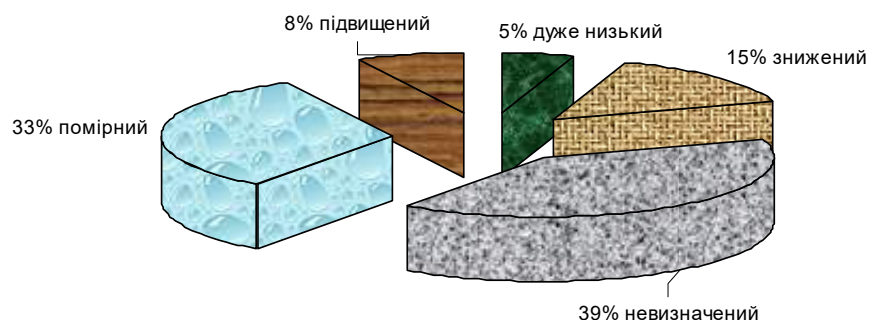

Рис. 4. Показники рівнів соціальної фрустрованості досліджуваних

незадоволеність соціальним статусом та соціальна незахищеність характерна тринадцяти вихователям (33%). Підвищений рівень соціальної фрустрованості знаходимо у трьох досліджуваних (8%).

В цілому, можна сказати, що більшість вихователів все ж таки задоволені власними соціальними досягненнями та статусом.

Наступним етапом нашого дослідження було застосування кореляційного методу для виявлення статистичної залежності між досліджуваними показниками. Кореляційні зв'язки виявилися як додатними, так і від'ємними на обох рівнях значимості. Так, показник загального індексу легітимної агресії додатньо корелює з показником особистісної тривожності, фізичною агресією, роздратуванням, індексом агресивності, тобто, при високому рівні прояву легітимної агресії збільшується рівень особистісної тривожності, мають місце застосування фізичної сили, злі жарти, плітки, спалахи люті, словесні погрози, прокляття, вищання, лайку, готовність дратуватися і спалахувати за найменшого збудження.

Серед сфер-носіїв легітимної агресії найбільше взаємозалежностей відслідковуємо у показника «власний досвід». Додатні зв'язки є зі ситуативною та особистісною тривожністю, з фізичною, вербальною, непрямою агресією, індексом агресивності, роздратуванням і образою. Наявність особистого досвіду прояву легітимної агресії сприяє закріпленню тривожності, заздрості

і ненависті до оточуючих, що обумовлена почуттям гніву на весь світ за правдиві чи уявні страждання, застосування фізичних дій, злі жарти, плітки, спалахи люті, словесні погрози, прокляття, готовність дратуватися і спалахувати за найменшого збудження.

Політична сфера пов'язана з фізичною агресією – це може бути зумовлено соціально-політичною, економічною і воєнною ситуацією в країні. Фізичне насилля все частіше демонструється у різноманітних владних колах, що робить цей вид агресії прийнятною та легітимною.

Сфера спорту додатньо корелює з фізичною агресією та індексом агресивності – застосування фізичної сили, вираження негативних почуттів через крик, словесні погрози та агресивні дії цілком прийнятними та легітимними є у деяких видах спорту. Також сублімація негативної енергії спорті робить цей вид агресії позитивною, змагальною.

Показник виховання з від'ємним знаком корелює з показником емоційного інтелекту «управління власними емоціями», тобто чим більшими є прояви агресії у родині, тим менше людина може керувати власними емоціями.

Розглянемо кореляційні взаємозалежності показників агресії (див. табл. 1.). Аналізу піддано взаємозв'язки показників агресії з деякими показниками якостей особистості, що відслідковуються на 1% та 5%

Таблиця 1

Коефіцієнти кореляції між показниками агресії та особистісними якостями

	Фізична агресія	Непряма	Роздратування	Вербальна	Образа	Підозрілість	Негативізм	Аутоагресія	IA	IB
Емоц. обізнаність					-475	-495				-539
Управління емоц.	-341*		-490				-316*		-364*	
Самомотивація			-466		-464			-367*	-373*	-432
Емпатія	-343*	-456	-411		-493	-454			-430	-533
СТ	437	484	565	315*	449	464			540	578
ОТ	584	528	670	316*	649	547			639	675
Соц. фрустрованість	363*	344*	529		498	364*			386*	487
Політика	318*									
Власний досвід		458	565	378*	344*				626	
ЛА	511		351*						459	

Примітка: 1) N = 40; 2) Позначення * – $p < 0,05$; $p < 0,01$ без позначень; 3) нулі і коми не вказані; 4) скорочення: СТ – ситуативна тривожність, ОТ – особистісна тривожність, ЛА – легітимна агресія, IA – індекс агресивності, IB – індекс ворожості

рівні. Між даними показниками існують як додатні, так і від'ємні зв'язки.

Показник фізичної агресії додатньо корелює з ситуативною, особистісною тривожністю, соціальною фрустрованістю, легітимною агресією, показниками носіїв легітимної агресії – політика, власний досвід. Від'ємні зв'язки знаходимо з такими показниками емоційного інтелекту, як управління власними емоціями та емпатія.

Такий показник агресії та схильності до неї, як роздратування має від'ємні зв'язки на 1%-рівні з такими показниками емоційного інтелекту, як управління власними емоціями, самомотивація та емпатія. Додатні зв'язки знаходимо зі ситуативною, особистісною тривожністю, соціальною фрустрованістю, легітимною агресією та власним досвідом, як носієм легітимної агресії.

Вербальна агресія отримала лише додатні взаємозалежності на 5%-рівні з особистісною, ситуативною тривожністю та власним досвідом.

Показник образи корелює з від'ємним знаком з такими показниками емоційного інтелекту, як емоційна обізнаність, самомотивація, емпатія. Додатні зв'язки знаходимо зі ситуативною, особистісною тривожністю, соціальною фрустрованістю та власним досвідом.

Підозрілість зв'язана від'ємно з емоційною обізнаністю та емпатією. Додатні зв'язки відслідковуються зі ситуативною, особистісною тривожністю та соціальною фрустрованістю.

У показника негативізму лише один від'ємний зв'язок на 5%-рівні з показником емоційного інтелекту – управління власними емоціями. Аутоагресія також має лише один від'ємний зв'язок на 5%-рівні з само мотивацією.

Найбільшу кількість зв'язків відслідковуємо у показника індексу агресивності – як додатних, так і від'ємних, на обох рівнях значимості. Від'ємні залежності виявлено з такими показниками: управління власними емоціями, самомотивація, емпатія. Додатні зв'язки знаходимо з показниками ситуативної, особистісної тривожності, соціальної фрустрованості, власного досвіду та легітимної агресії.

Індекс ворожості від'ємно зв'язаний з такими показниками емоційного інтелекту, як емоційна обізнаність, само мотивація, емпатія. Додатними є зв'язки зі особистіс-

ною, ситуативною тривожністю та соціальною фрустрованістю.

Таким чином найбільшу кількість зв'язків знаходимо у таких показників агресії, як індекс агресивності, образа, роздратування, фізична агресія, найменшу – у показників негативізму та аутоагресії.

Отриманий факт свідчить про взаємозалежність та взаємообумовленість досліджуваних показників, а саме: агресивної поведінки і схильності до неї та деяких властивостей особистості.

Висновки. Таким чином, досліджуванням вихователям властиві прояви вербальної агресії, роздратування та почуття провини. Вони виражають негативні почуття через крик, словесні погрози, прокляття, вищання, лайку, схильні до роздратування, швидко запалюються, проявляють різкість, грубість, обхідним шляхом спрямовують власну негативну активність на іншу особу. Їм властива заздрість (уявна чи реальна), ненависть до оточуючих та почуття провини. Також освітня характеристика характеризується високим рівнем агресивності та ворожості.

Досліджуванням властивий середній рівень прояву легітимної агресії, а щодо сфер її носіїв, то найбільш впливовою для освітан виявилася політика та власний досвід. Більшість вихователів задоволена власними соціальними досягненнями та статусом.

Вихователі характеризуються високим рівнем ситуативної та особистісної тривожності.

Дане дослідження не вичерпує усіх аспектів означеної теми, тому перспективою роботи буде розробка методів профілактики негативних проявів агресії, зниження рівня тривожності, формування ефективних комунікативних навичок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акімова М.К. Психодіагностика 2014. URL: <https://stud.com.ua/37582/psihologiya/psihodiagnostika>
2. Дикова В.В., Зеев Э.Ф. Педагогическая агрессия как профессионально обусловленная деформация учителя. *Образование и наука*. 2005. № 4(34).
3. Заїка І.В. Основні вияви особистісної напруженості. *Актуальні проблеми психології*. Том 1. Випуск. 53. URL: <http://appsychology.org.ua/data/jrn/4.pdf>
4. Психология человеческой агрессивности : хрестоматия. / сост. К.В. Сельченков. Мн. : Харвест, 2003. 636 с.
5. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : учебное пособие. Самара : БАХРАХ-М, 2002. 668 с.

ОСОБЛИВОСТІ ТРИВОЖНИХ ПРОЯВІВ В ОСІБ
З НАВЧЕНОЮ БЕЗПОРАДНІСТЮ

FEATURES OF ANXIETY IN PERSONS WITH LEARNED HELPLESSNESS

За оцінками Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) кожна четверта людина в світі протягом всього свого життя має будь-яке порушення психічного здоров'я. Унаслідок цих порушень відбувається величезна кількість випадків смерті та інвалідності. Особливе місце серед психічних порушень займають депресивні та тривожні стани. Ці поширені психічні розлади характеризуються зневірою, втратою інтересів або радості, почуттям провини і низькою самооцінкою, порушенням сну і апетиту, млявістю, поганою концентрацією уваги. Перераховані проблеми можуть носити в кращому випадку тимчасовий характер, в гіршому стають хронічними і негативно впливають на здатність людини справлятися з повсякденними труднощами, а також з хронічними хворобами (стенокардія, артрит та ін.).

Страх негативного оцінювання, соціальна тривожність – це основа формування вивченої безпорадності в соціальних ситуаціях, що сприяє виникненню патологічних стратегій реагування, наприклад, зовні невмотивовану агресію і аутоагресію, ізоляції та уникнення, неможливості реалізувати свій потенціал. Наведені нами дані презентують усереднені профілі осіб з високим та низьким проявом навченої безпорадності та їх тривожності. Аналіз результатів власних спостережень дає підстави стверджувати, що особи з високим рівнем прояву навченої безпорадності мають достовірно вищі ($p < 0,01 - 0,05$) середні значення показників досліджуваних з низьким проявом безпорадності.

Ключові слова: навчена безпорадність, тривога, тривожність, депресія, кореляційний зв'язок.

The World Health Organization (WHO) estimates that one in four people in the world has any mental health disorder in their lifetime. As a result of these violations, a huge number of deaths and disabilities occur. A special place among mental disorders is occupied by depressive and anxiety states. These common mental disorders are characterized by despair, loss of interest or joy, guilt and low self-esteem, sleep and appetite disorders, lethargy, poor concentration. These problems can be temporary at best, at worst become chronic and adversely affect a person's ability to cope with everyday difficulties, as well as chronic diseases (angina, arthritis, etc.).

Fear of negative evaluation, social anxiety – is the basis for the formation of the studied helplessness in social situations, which contributes to pathological response strategies, such as outwardly unmotivated aggression and self-aggression, isolation and avoidance, inability to realize their potential.

The data presented by us present the average profiles of people with high and low manifestations of trained helplessness and their anxiety. Analysis of the results of their own observations suggests that individuals with a high level of learned helplessness have significantly higher ($p < 0.01 - 0.05$) average values of those with low manifestations of helplessness.

Key words: learned helplessness, anxiety, anxiety, depression, correlation.

УДК 159.9:618.2+618.4]:61
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.38>

Чистовська Ю.Ю.

д.психол.н., доцент,
завідувач кафедри психології
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

Стеценко М.Г.

психолог вищої категорії
Черкаська обласна психіатрична
лікарня

У психології існують різні підходи до розуміння природи тривожно-депресивних станів. Особливий інтерес викликають когнітивні поведінкові теорії (А. Бек, М. Селігман). Наприклад, відома когнітивна теорія депресії, висунута А. Беком, згідно якої схильні до тривожності та депресії люди мають «негативну когнітивну установку», що характеризується самозвинуваченням і в цілому негативним уявленням про себе. А. Бек виділяв триаду стійких негативних уявлень депресивних хворих: бачення себе позбавленим будь-яких переваг; бачення навколишнього світу як жорстокого і викликає огиду; безнадійність у ставленні до майбутнього. Дані поняття є причиною когнітивних помилок і ведуть до розвитку печалі, пасивності, самозвинувачення, втрати переживання, появи суїцидальних думок [1].

На особливу увагу в контексті досліджуваної проблеми, на наш погляд, заслуговує концепція вивченої і особистісної безпорадності Мартіна Селігмана. У ній тривожність та депресія розглядаються як резуль-

тат болісного стану, коли людина відчуває, що не в силах впоратися з ситуацією. Сама по собі віра в те, що, зробивши якісь дії, вдасться контролювати або хоча б змінити ситуацію, є хорошим захистом від депресії. На думку ряду психологів, «імунітет» до депресії може бути закладений в дитинстві, якщо умови дозволяють дитині переконатися в тому, що вчинки людини дійсно впливають на життєві події [2]. У концепції М. Селігмана вивчена безпорадність розглядається як елемент тривожності та депресії.

У зарубіжній психології традиційно досліджується феномен вивченої безпорадності, що представляє собою психологічний стан, який проявляється в порушеннях емоційних, мотиваційних і когнітивних процесів, що виникають як наслідок непередбачуваних і невідконтрольних негативних подій (M.E.P. Seligman, L.M. Kiefer, C. Peterson, S.F. Maier і ін.).

Страх негативного оцінювання, соціальна тривожність – це основа формування вивченої безпорадності в соціальних ситу-

аціях, що сприяє виникненню патологічних стратегій реагування, наприклад, зовні невмотивовану агресію і аутоагресію, ізоляції та уникнення, неможливості реалізувати свій потенціал.

Патологічні стратегії реагування в соціальних ситуаціях на психологічному рівні часто пов'язані з суб'єктивним відчуттям навченої безпорадності, страхом відкидання і осміяння, можуть носити різний ступінь психологічного та соціального руйнування. Такі стратегії – суб'єктивно прийнятна спроба відновити втрачене почуття контролю, суб'єктності.

Почуття безпорадності може формуватися досить рано в сфері оціночних соціальних ситуацій (наприклад, в процесі навчання в школі), в яких суб'єкт не може відчувати себе модератором ситуації і досягти за допомогою прикладених зусиль соціального успіху. При безпорадності на ґрунті соціальної тривожності, сформованої в негативному досвіді непідконтрольності результату значущої ситуації, суб'єкт відчуває власну чужість і невідповідність вимогам соціуму, які в міру дорослішання стають все більш складними і суперечливими, в яких все складніше маневрувати, «догоджати» оточуючим. Найменші невідповідності можуть тягнути за собою серйозні провали і наслідки (негативна оцінка призведе до невдоволення оточуючих, не дозволить стати успішним і т.д.). Найчастіше ці маркери соціальної тривожності закладаються в дитинстві батьками, які прагнуть «зробити» свою дитину «ідеальним» у що б то не стало, терплячи при цьому майже неминуче розчарування, оскільки «ідеал» – категорія, яка перебуває в постійній трансформації [3].

Страх негативного оцінювання як основа навченої безпорадності і патологічних стратегій реагування в соціумі – найважливіша проблема сучасної реальності, що вимагає проведення ретельних психологічних досліджень. Страх оцінювання пов'язаний з негативним прогнозуванням, тенденцією розглядати соціальну ситуацію як потенційно небезпечну. Такий страх викликає паралізацію соціальних зусиль в силу суб'єктивної впевненості в неуспіху, неможливості контролювати ситуацію, змінити її, що, в свою чергу, призводить до пасивного очікування «гіршого».

Оскільки учені вказують на тривогу, як феноменологічну властивість, що має адаптивне значення, яка необхідна для виживання, то її треба розглядати як одну з базових властивостей призначеної для адаптації людини в постійно мінливому середовищі [4].

Крім того, як вже наголошувалось тривога часто стає важливим фактором патогенезу соматичних розладів, оскільки втратила своє первинне філогенетичне призначення – адаптивну доцільність.

Стан тривоги і агресії, а особливо їх блокування, є факторами ризику і формування психосоматичних розладів. Тобто тривога це психічний стан, але механізм, що детермінує його розгортання мало відомий. Виявлено, що при наявності дефіциту інформації особистість через механізми антиципації виникає тривога через невизначеність в задоволенні потреби.

З метою виявлення рівня тривоги і тривожності як в наукових, так і в практичних цілях частіш інших використовуються методика Дж. Тейлора, що опублікована в 1953 році і містить 50 запитань, які відібрані з Мінесотського багатофакторного опитувальника. Вибір пунктів для опитувальника здійснювався на основі аналізу і здатності розрізняти осіб з «хронічними реакціями тривоги». Індекс тривожності вимірювався в шкалі Т – балів. Але найчастіше використовуються шкали тривоги і тривожності, розроблені Ч. Спілбергером в шістдесятих роках. На думку Ч. Спілбергера, тривожність – це індивідуальна психологічна особливість, що полягає у підвищеній схильності людини відчувати стурбованість в різних життєвих ситуаціях. Автор вважає, що тривога може бути і як стан, і як особистісна властивість людини, тобто – це реакція на небезпеку, що загрожує людині. В загальних рисах, це стан безоб'єктної стурбованості. Цей стан характеризується невизначеним відчуттям загрози. Якраз цим він відрізняється від страху на реальну небезпеку. Сучасні науковці розглядають тривожність як феноменологічно індивідуальну психологічну особливість. Вона проявляється в підвищеній схильності до неспокою при різних життєвих ситуаціях і обставинах здебільш суб'єктивного характеру, що об'єктивні критерії яких цього не потребують. Автор вказує на можливість виміру як тривоги, так і тривожності, як тимчасових і швидкоплинних станів. На думку автора концепції, як тривога, так і тривожність повинні відповідати таким ознакам:

1. Обставини, що представляють для людини якусь загрозу, явну або значиму для конкретної особистості, що спонукає до стурбованості або тривожного стану. Феноменологічно тривога сприймається як неприємна емоційна стурбованість різної інтенсивності.

2. Ступінь інтенсивності відчуття тривоги як правило прямопропорційна самій

величині загрозової ситуації або її значимості. Від цих факторів також може залежати й тривалість власне процесу стурбованості як стану тривоги.

3. Особи з високими тривожністями рисами схильні сприймати ситуації або обставини, що містять можливість невдачі або загрози, більш інтенсивно це сприймають.

4. Обставини тривоги як правило супроводжується змінами в поведінки або мобілізацією захисних механізмів. Ситуації, що часто повторюються призводять до вироблення типових механізмів захисту [4, 5].

Слід зауважити, що концепція Ч. Спілбергера була сформована під впливом психоаналітичних теорій. На думку ученого тривожність як риса залежить від взаємин з батьками на ранніх етапах розвитку, та негативним подіям, які призводять до закріплення страхів в дитинстві.

При розробці методики для дослідження тривоги та тривожності автор опирається на три відомих тести: шкалу Р. Кеттелла (фактор Н – боязливість – сміливість), «прояв тривожності», за шкалою Дж. Тейлора, а також на шкалу тривожності Дж. Велша [6].

Шкала побудована з двох субтестів в кожному з яких по 20 запитань. Перший запитальник визначає, як іспитований відчуває себе в момент обстеження, тобто діагностує актуальний стан. Другий субтест спрямований на визначення у досліджуваного звичайного відчуття, тобто тривожність вже діагностується як властивість особистості досліджуваного.

Методика може використовуватись індивідуально або ж для групових досліджень чи навіть скринінгу. Ми використовували цю методику в індивідуальному варіанті.

При дослідженні психосоматичної патології методику діагностики самооцінки Ч. Спілбергера – Ю. Ханіна широко і успішно застосовують вже багато років, вказуючи, що вона є до певної міри точним і надійним способом самооцінки тривожності для осіб дорослого віку. З допомогою методики можна дослідити тривожність на момент обстеження (реактивна тривожність як стан) та середню стурбованість, або особистісну тривожність (як більш, менш стійку характеристик) [7].

Виявлено, що при психосоматичних розладах помітні загострення особистісних розладів, зокрема тривоги. Провідна роль тривожних розладів та їх взаємозв'язків з функціональними розладами травної системи визначається цілим рядом факторів, таких як: характер симпатоадреналової активації, як передумова моторних розладів гастродуоденальної систем, симптоми,

у вигляді болів, перистальтики, проносів можуть є основою для генералізованого тривожного стану у тривожно-фобічний.

Тривожність нами оцінювалась за допомогою декількох методик, передусім це STAI Ч. Спілбергера, Ю. Ханіна, 16 FP фактор О – тривожність та акцентуація – тривожність за методикою Schmiseschek Fragebogen.

Аналіз результатів власних спостережень дає підстави стверджувати, що особи з високим рівнем прояву навченої безпорадності мають достовірно вищі ($p < 0,01 - 0,05$) середні значення показників досліджуваних з низьким проявом безпорадності.

Отже, особи з високим рівнем навченої безпорадності мають вищий рівень тривоги й тривожності [8]

Цікаво, що криві, які відображають середній рівень високої та низької особистісної тривожності, а також ситуативної тривоги мають схожу динаміку показників (конгруентність) з тією різницею, що крива осіб з низькою тривожністю знаходиться дещо нижче.

Наведені нами дані презентують усереднені профілі високотривожних і низькотривожних осіб. Що стосується фобій із тривожними атаками, то на наш погляд, їм може сприяти порушення обміну речовин або генетична вразливість, або перше й друге разом.

Аналіз даних, дає підстави стверджувати, що існують достовірні статистично

Таблиця 1
Відмінності середніх величин тривоги і тривожності в осіб

Шкали/ Методики	Основна група (n = 143)	
	Низький рівень безпорад- ності (n = 63)	Високий рівень безпорад- ності (n = 80)
Тривожність – ANX (SCL-90-R)	8,8±1,9*	9,5±1,4*
Тривожність – (O) Р. Кеттел (16 FP)	6,1±2,8*	8,6±3,4*
Реактивна три- вога. Ч. Спілбергер (STAI)	48,0±3,2*	54,2±7,1*
Особистісна тривожність Ч. Спілбергер (STAI)	52,2±7,6*	62,3±6,3*
Тривожність Г. Шмішек	14,4±6,7*	18,3±7,2*

Примітка. * – $p < 0,05$.

значимі відмінності ($p < 0,05 - < 0,01$) середніх величин тривожності в групах з високим та низьким рівнем навченої безпорадності.

Нами також було здійснено аналіз взаємозв'язків тривожності особистісної та тривоги ситуативної навченою безпорадністю.

Кореляційний аналіз вказує на позитивні зв'язки між безпорадністю і тривожністю. Встановлено, що між особистісною тривогою й реактивною тривожністю (STAI) існують прямі достовірні ($p < 0,001$) зв'язки.

Результати дослідження показали наявність статистично значущого (на рівні $p < 0,01$) прямого зв'язку між тривожністю і безпорадністю.

Разом з тим звертає на себе увагу той факт, що при аналізі інтеркореляцій між тривожністю, яка досліджувалась за різними методиками існує тісний (на рівні $p < 0,01$) взаємозв'язок, за винятком реактивної тривоги як ситуативного стану за Ч. Спілбергером.

Водночас слід зазначити, що між реактивною тривогою і тривожністю особистісною, що досліджувались за методикою Ч. Спілбергера, існує тісний взаємозв'язок (на рівні $p < 0,01$) [9].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бек А., Раш А., Шо Б., Эмери Г. Когнитивная терапия депрессии. СПб. : Питер, 2003. 304 с
2. Селигман М. Как научиться оптимизму. Измените взгляд на мир и свою жизнь / М. Селигман. – Москва : изд-во Альпина Паблишер, 2017. 338 с.
3. Циринг Д.А. Психология личностной беспомощности: исследование уровней субъектности. М. : Академия, 2010. 410 с.
4. Спилбергер Ч. Д. Концептуальные и методологические проблемы исследования тревоги / Ч. Д. Спилбергер. Стресс и тревога в спорте. М., 1983. С. 12–24.
5. Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. СПб. : Питер, 2001. 528 с.
6. Айзенк Х. Психологические теории тревожности. Тревога и тревожность / Х. Айзенк; ред. В.М. Астапова. С.-Петербург : Питер, 2001.
7. Ханин Ю.Л. Краткое руководство к применению шкалы реактивной и личностной тревожности Ч.Д. Спилберга / Ю.Л. Ханин. Л., 1976. 126 с.
8. Чистовська Ю.Ю. Психологія навченої безпорадності особистості в клініці психосоматичних захворювань. Ottawa : Accent Graphics Communications & Publishing. Glasgow : SSPISML, 2021. 283 с.
9. Чистовська Ю.Ю. Психологічний аналіз вивченої безпорадності // American Journal of Fundamental, Applied & Experimental Research, 2020. № 3(18).

ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНИХ ПРОФЕСІЙНО-ЗНАЧУЩИХ ЯКОСТЕЙ ПСИХОЛОГІВ – КОНСУЛЬТАНТІВ

PECULIARITIES OF PERSONAL AND PROFESSIONALLY SIGNIFICANT QUALITIES OF COUNSELLING PSYCHOLOGISTS

У статті розглядаються особливості особистісних професійно-значущих якостей практикуючих психологів – консультантів. Вкладено теоретичні засади дослідження: описано погляди науковців на основні вимоги професії до особистісних якостей психолога, узагальнено та сформовано перелік особистісних якостей, властивостей, рис та інтересів, що забезпечують успішність у професійній діяльності.

Чотирьохмодусну модель компетенцій психолога було обрано як основу для побудови моделі дослідження професійних та особистісних якостей психолога – консультанта. Проведене дослідження дозволило визначити особливості рівня самоактуалізації психологів, загальні емпатійні тенденції випробуваних, домінуючі та незатребувані копінг-стратегії, рівень стресостійкості, рівень суб'єктивного контролю у низці життєвих сфер та особливості соціально-психологічної адаптації за інтегральними показниками. На даній основі охарактеризовано актуальний рівень особливостей професійно-значущих особистісних якостей досліджуваних психологів – консультантів.

Визначено та описано статистично значущі взаємозв'язки між рівнем самоактуалізації психологів, певними видами копінг-стратегії, компонентами суб'єктивного локусу контролю, рівнем стресостійкості та інтегральними показниками їх соціально-психологічної адаптації. На основі кореляційного аналізу здійснено факторний аналіз та визначено фактори: «Соціально-психологічна адаптація/деадаптація», «Цінності», «Прийняття себе, інших, світу», «Інтернальність/Ектернальність», «Автономність», «Самоконтроль, наполегливість». Отримані результати кореляційного та факторного аналізів передбачено врахувати у процесі розробки «Програми розвитку здатності до психологічного відновлення» психологів – консультантів з метою активізації процесів психологічного відновлення та адаптаційних ресурсів.

Ключові слова: професіограма, психодіагностика, психолог – консультант, особистісні професійно-значущі якості.

The article considers peculiarities of personal and professionally significant qualities of practicing counselling psychologists. The theoretical foundation of research is stated: the views of scientists are described based on requirements to the profession of personal qualities of a psychologist, the main list of personal qualities, properties, traits and interests ensuring success of professional activities is generalized and structured.

The four-mode model of competencies of a counselling psychologist has been chosen as a basis for building a model of research of his professional and personal qualities. The study identified peculiar features of self-actualization level of psychologists, general empathic tendencies of the tested, dominant and unclaimed coping strategies, the level of stress resistance, the level of subjective control in a number of spheres of life and features of socio-psychological adaptation to integrated indicators. On this basis, the current level of peculiarities of professionally significant personal qualities of the studied counselling psychologist is characterized.

Statistically significant relationships between the level of self-actualization of psychologists, certain types of coping strategy, components of the subjective locus of control, the level of stress resistance and integrated indicators of their socio-psychological adaptation are identified and described. Basing on correlation analysis, factor analysis has been realized and factors identified: «Socio-psychological adaptation / maladaptation», «Values», «Acceptance of self, others, the world», «Internality / Externality», «Autonomy», «Self-control, persistence». The obtained results of correlation and factor analyses should be taken into account in the process of developing the «Program for the development of the ability to psychological recovery» of counselling psychologists in order to intensify the processes of psychological recovery and adaptation resources.

Key words: professiogram, psychogram, counselling psychologists, personal professionally significant qualities.

УДК 159.94

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.39>

Шевченко О.М.

к.психол.н.,
викладач кафедри психології розвитку
та консультування

Тернопільський національний
педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Психолог – це фахівець, який допомагає підтримувати психологічне здоров'я, долати труднощі та знаходити вихід у кризовій життєвій ситуації. Сучасне суспільство відчуває потребу в активній участі психологів у всіх сферах життєдіяльності людини. Аналіз наукової літератури та реальної практики дозволив виявити протиріччя між: соціальною потребою у високоефективній праці психолога – консультанта та недостатнім рівнем науково-методичної розробленості її організації; потребою у знанні особливостей його праці та відсутністю таких знань в системі підготовки і перепідготовки психологів. Необхідний також апро-

бований, надійний, коректний інструментарій, методичні рекомендації, спрямовані на вирішення проблеми підвищення ефективності праці та зниження ризику професійного вигорання психологів – консультантів. Таким чином, в даний час актуальним є питання про відбір і підготовку психологів, а також про профілактику і своєчасне подолання труднощів, що виникають у невідповідних консультантів у зв'язку із стресогенним характером їх діяльності.

Наше дослідження було здійснене в межах психологічно орієнтованої спеціальної професіограми і обмежувалося вивченням професійно-значущих особ-

стісних характеристик психологів – консультантів. Дослідження психофізіологічної компоненти психограми не було передбачено. Також орієнтувально-діагностичний характер нашого експерименту мав на меті вивчення можливостей для оптимізації роботи консультантів з метою профілактики їх професійного вигорання.

Мета статті: описати результати емпіричного дослідження особистісних професійно-значущих якостей практикуючих психологів – консультантів.

Існує безліч наукових психологічних праць, в яких розглядаються особистісні особливості психолога та критерії ефективності роботи. Питанню створення системного уявлення про особистість, розробку переліку особистісних якостей, властивостей, рис та інтересів, що забезпечують успішність професійної діяльності практичного психолога приділили значну увагу вітчизняні і зарубіжні науковці (Г. Абрамова, І. Вачков, Т. Вернаєва, Л. Карамушка, Р. Кочюнас, В. Моховіков, М. Обозов, Р. Овчарова, Г. Олпорт, К. Роджерс, Н. Чепелева та ін.). У багатьох дослідницьких роботах було встановлено залежність між особистісними якостями психолога і ефективністю у професійній діяльності.

Ю. Паршина відзначає два основні підходи до вивчення особистості професіонала. «Перший пов'язаний із розробкою описово-нормативних моделей особистості та діяльності фахівця, на основі яких формують вимоги до змісту його професійної підготовки (професіографічний підхід). Другий підхід заснований на дослідженні професійної свідомості та самосвідомості суб'єкта діяльності – його цінностей, смислових утворень, рефлексії. У першому випадку реальну особистість намагаються підігнати під жорсткий перелік професійних якостей, без урахування індивідуальності і специфіки професійного становлення в конкретній професії... І все-таки, не слід випускати з поля зору той факт, що дослідження професійної свідомості й самосвідомості базуються на професіографічних даних, оскільки саме психологічна характеристика професійної діяльності задає основу для всіх подальших досліджень особистості професіонала» [6, с. 82].

У найзагальнішому вигляді в психології праці професіограма визначається як «спеціальна карта, яка містить розгорнутий перелік умов і характеристик трудової діяльності за конкретною професією, її окремих вимог і професійно-важливих якостей, якими повинен володіти працівник» [4], зроблена за встановленою схемою для вирішення певних завдань. Психограма

є найважливішою частиною професіограми і містить характеристику вимог, що пред'являються професією (спеціальністю) до психологічних якостей людини [6].

На сьогодні не існує єдиної системи вимог до особистості психолога. Різні автори пропонують свої моделі «кваліфікованого», «компетентного» «ефективного» психолога, опираючись, як правило, на уявлення про сутність і ґенезу проблеми клієнта; умови консультативних стосунків; місце і роль психолога та самого клієнта у консультативному процесі; терапевтичні чинники, за рахунок яких відбувається «зцілення» клієнта, тощо [3].

Є. Стрюкова [6, с. 84] запропонувала професіограму психолога, яка включає низку характеристик: загальну характеристику праці (що описує зміст і основні операції (дії), умови і характер праці), вимоги професії до якості підготовки фахівця (визначає, якими знаннями, уміннями та навичками необхідно володіти), протипокази, а також вимоги професії до особистісних якостей (а саме: інтереси, схильності та професійно-важливі якості). Останній параметр передбачає, що у психолога – консультанта мають бути розвинуті: схильність до спілкування з людьми, прагнення приносити людям користь, широкий кругозір, ерудиція, інтерес до людини, добре розвинені комунікативні і організаторські здібності, тактовність, увага до людей, уміння співпереживати їх внутрішнім проблемам, відчуття відповідальності, спостережливість, високий рівень розвитку аналітичного мислення, розвинена словесно-логічна і образна пам'ять, уважність, емоційна стійкість; почуття обов'язку, стресостійкість, здатність протистояти емоційному вигоранню, перцептивні і експресивні здібності.

Дослідниця Т. Колтунович також пропонує чіткі та детальні вимоги до психолога-спеціаліста (професіонала) (у порівнянні з психологом любителем) [2]. Вона зазначає, що «психолог іноді за одну півторагодинну консультацію може виснажитися так, що йому необхідно кілька годин для відновлення своїх сил. Підтримка хорошої фізичної форми, фізичного та психічного здоров'я, робить психолога більш працездатним і стійким до різних стресових ситуацій, яких у його професійній діяльності трапляється чимало. Окрім того, часто для клієнта психолог виступає «моделлю оптимальної людини», на нього орієнтуються, отже, він повинен відчувати відповідальність і в цьому плані».

На основі опитувальника Р. Кеттелла, Р. Овчарова [5] подає такі особистісні характеристики ідеального практичного

психолога: 1. Психолог повинен мати високі (загальні) розумові здібності, бути пронимливим, розважливим, вільнодумцем, аналітиком. 2. Психолог вважає за краще працювати з людьми. Це товариська людина, великодушна до людей, легко формує активні групи, добре запам'ятовує імена людей, люб'язна, тактовна, дипломатична в спілкуванні. 3. Він любить спільні дії, підпорядковує інтереси особистості груповим інтересам, совісний, сумлінний, має почуття обов'язку і відповідальності, сильний, енергійний, вміє підпорядкувати, сміливий, швидко вирішує практичні питання. 4. Психолог витриманий, спокійний, емоційно-стійкий, реально зважає обстановку, стійкий до стресу.

І. Вачков виділяє наступні особистісні риси, бажані для практичного психолога: концентрація на клієнті, бажання та можливість йому допомогти; відкритість до відмінних від своїх власних поглядів і суджень, гнучкість і терплячість; емпатійність, сприйнятливність, здатність створювати атмосферу емоційного комфорту; автентичність поведінки (здатність демонструвати справжні емоції та переживання); ентузіазм і оптимізм, віра у здібності учасників групи/клієнта до зміни та розвитку; врівноваженість, терплячість до фрустрації та невідзначеності, високий рівень саморегуляції; впевненість у собі, позитивне самоставлення, адекватна самооцінка, усвідомлення власних конфліктів, потреб, мотивів; багата уява, інтуїція; високий рівень інтелекту [1].

На думку Н. Афанасьєвої найбільш важливими психологічними особливостями консультанта екстремального профілю мають бути наступні: спостережливість, аналітико-конструктивний склад мислення і самостійність суджень, позитивна «Я-концепція», соціальна спрямованість (позитивне ставлення до інших), емпатія, комунікабельність, чуйність і проникливість, а також незалежність, соціальний інтелект, креативність та флексибільність.

Згідно зі здійсненням комплексним дослідженням за допомогою контент – аналізу необхідних особистісних характеристик практикуючого психолога у досліджуваній літературі, А. Журавель пропонує розлогий перелік цих характеристик у порядку зменшення їх вживаності [3]. Структурування особистісних якостей, властивостей, рис, нахилів та інтересів практикуючого психолога дозволило автору створити «Чотирьохмодусну модель компетенцій психолога-консультанта системи освіти» [3].

Отже, на загальну думку дослідників, ефективність консультанта значною мірою визначається властивостями особистості,

професійними знаннями і спеціальними навичками. Багато сучасних дослідників особистості консультанта згодні з тим, що в період становлення психолога – практика необхідно сприяти його всебічному особистісному розвитку в руслі професійних вимог. Досвідчені психологи протягом своєї діяльності з метою попередження «вигорання» і підвищення якості допомоги також повинні стежити за особистісним і професійним ростом. Цю мету можна досягти за допомогою спеціально розроблених професійних програм підготовки фахівців. Проблема полягає в оцінці ефективності підготовки в плані особистісного розвитку консультантів.

У експериментальному дослідженні, що було проведено у 2020–2021 роках, прийняло участь 100 консультантів та психотерапевтів України (переважну більшість вибірки становили жінки віком від 25 до 50 років).

Згадану вище Чотирьохмодусну модель компетенцій психолога – консультанта було обрано як основу для побудови моделі дослідження професійних та особистісних якостей психолога-консультанта, вивчення їх особливостей та побудови моделі психограми. Для цього ми зосередилися на виявленні їх інтересів, нахилів, рівня розвитку професійно-важливих якостей. Розглянемо аналіз емпіричних даних за окремими методиками.

1. Розглянемо результати за опитувальником САМОАЛ і проаналізуємо особливості рівня самоактуалізації психологів – консультантів (рис. 1).

Загальний рівень самоактуалізації особистості у досліджуваних становить 61,4 відсотки, що відповідає середньому рівню. Показники «Орієнтація в часі», «Цінності», «Креативність» відповідають високому рівню (вище 66 %), всі решта – середньому рівню і не опускаються нижче 50% (окрім одного показника за шкалою «Погляд на природу людини»).

Отже, досліджувані добре розуміють екзистенційну цінність життя, здатні до насолоди актуальним моментом, без порівняння його з минулими радощами і, не знецінюючи очікуванням майбутніх успіхів; визнають такі цінності як істина, добро, краса, цілісність, відсутність роздвоєності, життєвість, унікальність, досконалість, звершення, справедливість, порядок, простота, легкість без зусилля, гра, самодостатність; виявляють здатність до творчої діяльності, вміння змінювати встановлені кимось кордони, вміння виражати себе нестандартними, неординарними способами. Показники за шкалами «Потреба

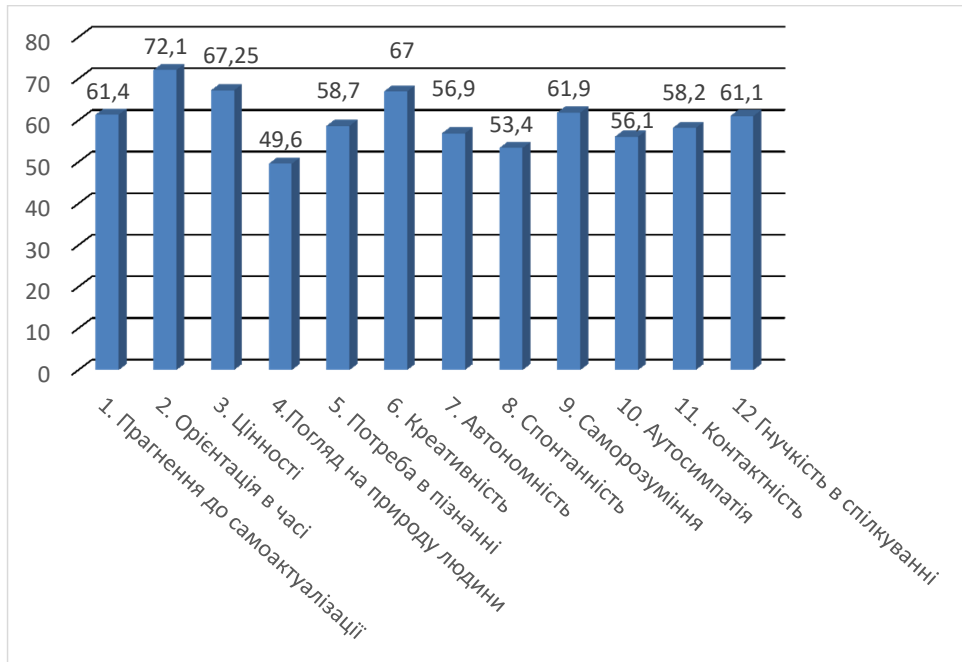

Рис. 1. Показники у відсотках за опитувальником «Визначення рівня самоактуалізації особистості» САМОАЛ (n=100)

в пізнанні», «Автономність», «Саморозуміння», «Контактність», «Аутосимпатія» «Гнучкість в спілкуванні» та «Спонтанність» відповідають середньому рівню. Показник «Погляд на природу людини» відповідає 49,6 %, що дозволяє говорити про наявність у випробовуваних посереднього рівня віри в людей, в силу людських можливостей (можливо, в основі цього лежить невтішний професійний досвід).

2. Методика «Шкала емоційного відгуку» дозволяє проаналізувати загальні емпатійні тенденції випробовуваних, а саме такі її параметри, як рівень вираженості здатності до емоційного відгуку на переживання іншого і ступінь відповідності / невідповідності переживань об'єкта і суб'єкта емпатії.

Показник досліджуваних за цією методикою відповідає 50 балам з 90 можливих, що відповідає 3-ому (нормальному) рівню. Люди із середнім (нормальним) рівнем розвитку емпатії в міжособистісних відносинах більш схильні думати про інших з оглядом на їх вчинки, аніж довіряти своїм особистим враженням. Як правило, вони добре контролюють власні емоційні прояви, але, при цьому, часто не беруться прогнозувати розвиток відносин між людьми.

3. Результати дослідження за методикою «Індикатор копінг-стратегій» зображено на рисунку 2.

За отриманими результатами можемо стверджувати, що у випробовуваних переважає копінг – стратегія «Вирішення

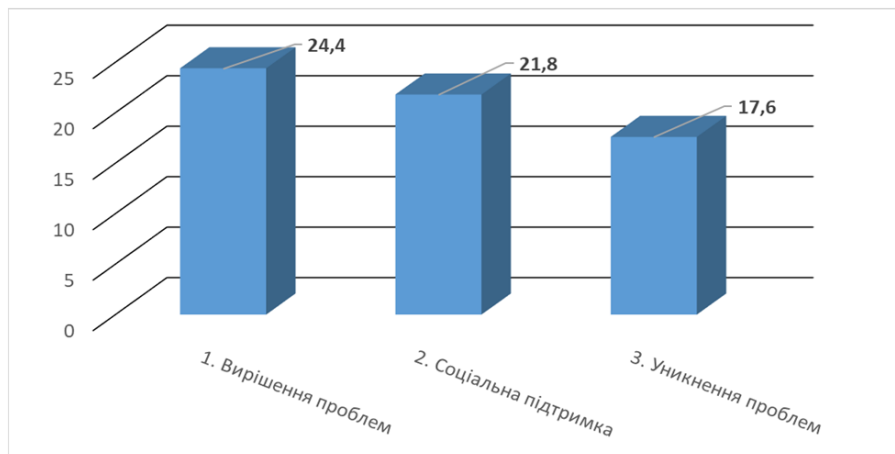

Рис. 2. Результати дослідження за показниками методики «Індикатор копінг-стратегій» у балах (n=100)

проблем» (24,4 бали відповідає середньому рівню) і свідчить про активну поведінкову стратегію, при якій вони намагаються використовувати всі наявні особистісні ресурси для пошуку можливих способів ефективного вирішення проблеми.

Копінг – стратегія «Пошуку соціальної підтримки» теж відповідає середньому рівню (21,8 балів) – це активна поведінкова стратегія, при якій людина для ефективного вирішення проблеми звертається за допомогою й підтримкою до навколишнього середовища: сім'ї, друзів, значущих інших.

А от копінг – стратегія «Уникнення» найрідше застосовується, відповідає 17,6 балам і низькому рівню. Отже, ця поведінкова стратегія, при якій людина намагається уникнути контакту з оточуючою її дійсністю, піти від вирішення проблем, загалом не притаманна досліджуваним психологам.

4. Результати за тестом «Самооцінка стресостійкості особистості» подано у діаграмі на рисунку 3.

Стресостійкість можна визначати сукупністю особистісних якостей, які дозволяють людині переносити великі інтелектуальні, вольові та емоційні навантаження без особливої шкоди для власної діяльності, здоров'я і для взаємодії із соціальним середовищем. Даний показник відповідає 33 балам, і цей рівень є трохи вищим середнього (6,5 бали у діапазоні від 1 до 9). З діаграми робимо висновок, що у досліджуваних переважає середній і високий рівень стресостійкості. Проте, відмічаємо, що у 7% респондентів він становить нижче середнього, а у 19% – середній. Для психологів – консультантів професійно-важли-

вою особистісною якістю є, власне, високий рівень опірності до стресу. Отже, середній рівень є недостатнім для збереження психологічної рівноваги та здоров'я і, як виявлено, 26% респондентів (четверта частина) має високий ризик професійного вигорання та потребує підвищення їх здатності опиратися стресам і відновлювати свої ресурси.

5. Розглянемо результати досліджуваних за опитувальником «Рівень суб'єктивного контролю» Джуліана Роттера, який діагностує локалізацію контролю над значущими подіями, а саме, рівень особистої відповідальності. Одержані результати подано у таблиці 1.

Результат за загальним показником інтернальності відповідає середньому рівню і свідчить про те, що досліджувані однаковою мірою здатні інтерпретувати значущі події як результат своєї діяльності, так і як результат дії зовнішніх сил, інших людей, випадку тощо. Інтернальний локус контролю переважає у сферах: досягнень, професійних та міжособистісних стосунків. Досліджувані вважають, що самі досягнули всього хорошого, що було і є у їх житті, здатні з успіхом досягати поставлених цілей у майбутньому завдяки власним зусиллям. У професійній сфері (доречно відмітити, що за цією шкалою визначено найвищий показник з поміж усіх інших) вони вважають свої дії важливим чинником організації власної професійної діяльності, просування, розвитку в ній та налагодженні стосунків з колегами.

Також, у психологів визначено інтернальний локус у сфері міжособистісних стосунків, що підтверджує їх уважне та від-

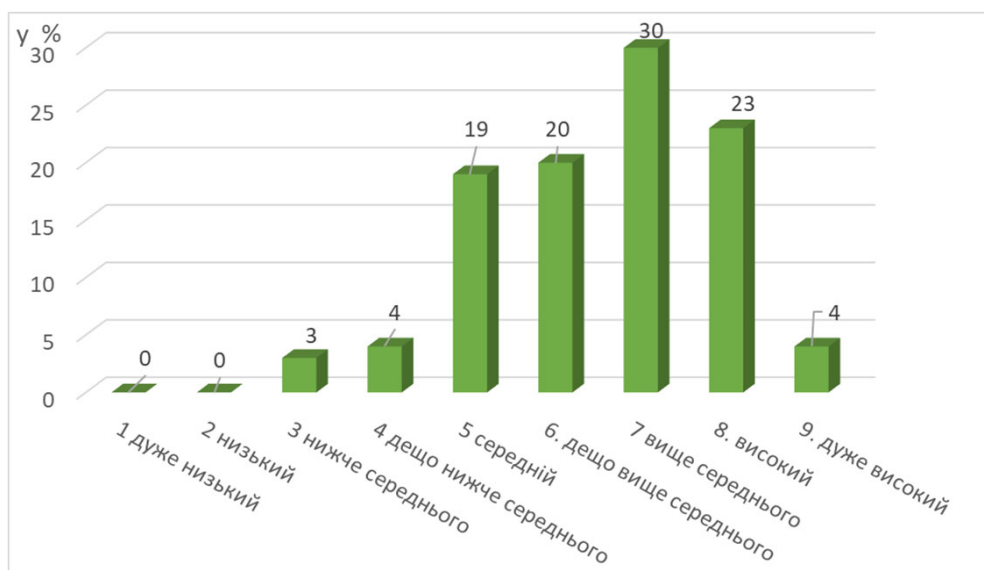

Рис. 3. Результати дослідження рівня стресостійкості за тестом «Самооцінка стресостійкості особистості» (n=100)

Таблиця 1

Показники за опитувальником «Рівень суб'єктивного контролю» n=100

	Шкали опитувальника	Показник у стенах	Рівень
1	Шкала загальної інтернальності	5	Середній
2	Шкала інтернальності у сфері досягнень	6	Вище середнього
3	Шкала інтернальності у сфері невдач	4	Нижче середнього
4	Шкала інтернальності у сімейних стосунках	3	Нижче середнього
5	Шкала інтернальності у сфері професійних стосунків	7	Вище середнього
6	Шкала інтернальності у сфері міжособистісних стосунків	6	Вище середнього
7	Шкала інтернальності у сфері здоров'я та захворювань	4	Нижче середнього

повідальне ставлення до побудови, налагодження і підтримки взаємин з оточуючими. Результат «нижче середнього» визначено за шкалами у сферах: невдач, сімейних стосунків, здоров'я та захворювань, що свідчить про їх схильність покладати відповідальність за невдачі, складні ситуації, що трапляються в сім'ї та за свій стан здоров'я на своїх партнерів, лікарів, інших людей, волю випадку чи обставин. Загалом, в досліджуваних констатуємо інтернальний локус контролю щодо виконання професійних обов'язків та взаємостосунків.

6. Розглянемо результати за «Методикою діагностики соціально-психологічної адаптації Роджерса – Даймонда», (див. табл. 2). Автори виділили 6 інтегральних показників, що дозволяють дослідити наступні шкали: «Адаптація»; «Прийняття/Неприйняття інших»; «Інтернальність» (рівень суб'єктивного контролю); «Само-

сприйняття»; «Емоційний комфорт»; «Прагнення до домінування».

Досліджені продемонстрували високий рівень адаптивності, пристосованість до умов взаємодії з оточуючими людьми в системі міжособистісних відносин їх наміри збігаються з вчинками, задуми та спонукання до дії – з втіленням. Високий рівень за інтегральним показником «Самоприйняття» свідчить про позитивну самооцінку своїх особистісних якостей, загальну задоволеність собою, впевненість у здатності подобатися оточуючим, бути цікавим і привабливим для інших як особистість. За інтегральним показником «Прийняття інших» досліджувані теж мають високий рівень, що характеризує їх як терпимих до інших людей, до їхніх слабкостей і недоліків, схильних давати позитивні оцінки їх особистості та особливостям поведінки. Інтегральний показник «Емоційна

Таблиця 2

«Методика діагностики соціально-психологічної адаптації Роджерса – Даймонда» (n=100)

№	Показники	Норма	Середнє арифметичне в балах	Показники	У %
1	a Адаптивність	68–136	140 – високий рівень	Інтегральний показник Адаптивність	66%
	b Деадаптивність	68–136	76 – в межах норми, наближено до низького		
2	a Прийняття себе	22–42	43 – високий рівень	Самосприйняття	69%
	b Неприйняття себе	14–28	13 – низький рівень		
3	a Прийняття інших	12–24	25 – високий рівень	Прийняття/неприйняття інших	66%
	b Неприйняття інших	14–28	16 – в межах норми, наближено до низького		
4	a Емоційний комфорт	14–28	24 – в межах норми	Емоційний комфорт	62%
	b Емоційний дискомфорт	14–28	16 – в межах норми, наближено до низького		
5	a Внутрішній контроль	26–52	55 високий рівень –	Інтернальність (рівень суб'єктивного контролю)	69%
	b Зовнішній контроль	18–36	19 – в межах норми, наближено до низького		
7	a Домінування	6–12	9,9 – в межах норми	Прагнення до домінування	55%
	b Веденість	12–24	16 – в межах норми		
8	Ескапізм (втеча від проблем)	10–20	13 – в межах норми		

комфортність» відповідає середньому рівню, що свідчить про те, що досліджувані можуть іноді відчувати тривожність, занепокоєння, напруженість, деяку емоційну неврівноваженість. Високий рівень за інтегральним показником «Інтернальність» підтверджує переважання у досліджуваних психологів – консультантів внутрішньої мотивації над зовнішньою, вимогливість до себе, уміння управляти собою і власними вчинками, тенденцію до попереднього їх обдумування, високий рівень самокритичності, прагнення покладатися на свої сили, не розраховуючи на чийсь допомогу. Результат за шкалою «Домінування» відповідає середньому рівню і свідчить про помірне прагнення досліджуваних впливати на інших, переконувати їх у своїй думці, відстоювати свої позиції – в деяких випадках може поєднуватися з поступливістю, схильністю піддатись зовнішньому впливу.

За допомогою коефіцієнта лінійної кореляції К. Пірсона ми встановили низку значущих позитивних взаємозалежностей. Загалом велика кількість досліджуваних показників спонукала нас до аналізу лише взаємозалежностей зі значним рівнем статистичної значущості (тому пропонуємо розглядати всі нижче подані дані на рівні $p \leq 0,01$). Загальний огляд матриці лінійної кореляції дозволив нам виявити показники, які утворили найбільшу кількість взаємозалежностей: це показники «Прагнення до самоактуалізації», «Аутосимпатія», «Шкала уникання проблем», «Загальна інтернальність», «Спокій-тривожність», та велика кількість шкал опитувальника САМОАЛ. Існує статистично значущий прямий кореляційний взаємозв'язок між «Прагненням до самоактуалізації» та: Інтегральним показником «Емоційна комфортність» ($r=0,63$), Інтегральним показником «Інтернальність» ($r=0,53$), Інтегральним показником «Адаптація» ($r=0,566$), показником «Спокій – Тривожність» ($r=0,54$), показниками методики САМОАЛ («Орієнтація в часі» ($r=0,56$), «Креативність» ($r=0,588$), «Автономність» ($r=0,667$), «Спонтанність» ($r=0,576$), «Цінності» ($r=0,539$), «Саморозуміння» ($r=0,63$), «Аутосимпатія» ($r=0,81$) та «Контактність» ($r=0,635$)). А також встановлено обернений кореляційний взаємозв'язок показника «Прагнення до самоактуалізації» з показниками: «Дезадаптивність» ($r=-0,53$), «Зовнішній контроль» ($r=-0,54$), «Емоційний дискомфорт» ($r=-0,603$). Отже, розвиваючи здатність до самоактуалізації, ми можемо сприяти більшій емоційній комфортності; здатності опиратися на себе і свої можливості; розвитку особистої відповідальності за власні рішення,

вчинки, переживання; зростанню самоцінності та зниженню схильності опиратися на зовнішній контроль, здатності встановлювати глибокі і тісні контакти з оточуючими; здатності адаптуватися до мінливого плину подій оточуючої реальності; здатності чинити згідно з власними рішеннями та переконаннями; здатності тонко сприймати власні потреби та переживання, виражати свої почуття в непередуманих наперед діях; приймати себе з усіма недоліками і слабкостями.

Існує статистично значущий прямий кореляційний взаємозв'язок між показником «Аутосимпатія» і наступними показниками: Інтегральний показник «Адаптація» ($r=0,558$); Інтегральний показник «Самоприйняття» ($r=0,53$); Інтегральний показник «Емоційна комфортність» ($r=0,599$). Також визначено обернений статистично значущий взаємозв'язок з показниками: «Дезадаптивність» ($r=-0,524$), «Емоційний дискомфорт» ($r=-0,577$), «Спокій – тривожність» ($r=-0,53$). Дані результати дозволяють стверджувати, що, розвиваючи здатність поважати, цінувати себе за будь-яких умов, ми сприятимемо здатності до адаптації, прийняття себе у всій повноті особистісних якостей і особливостей, здатності відчувати емоційний комфорт та емоційну стійкість, знижуватимемо імовірність тривожних переживань.

Встановлено статистично значущий прямий кореляційний взаємозв'язок між показником «Саморозуміння» і показниками: Інтегральний показник «Емоційна комфортність» ($r=0,549$), Інтегральний показник «Адаптація» ($r=0,516$), та обернений – з показником «Спокій – тривожність» ($r=-0,525$).

Також ми звернули увагу на значну кількість тісних кореляційних зв'язків показника «Спокій – тривожність». Три з них уже описано вище. Три наступних: «Емоційний дискомфорт» ($r=0,528$), «Зовнішній контроль» ($r=0,52$), Інтегральний показник «Емоційна комфортність» ($r=-0,53$). За даними результатами робимо висновок, що розвиваючи впевненість у собі і своїх силах, життєрадісність, здатність до спокійного реагування у складних життєвих ситуаціях, сприятимемо емоційному комфорту, доброзичливому прийняттю самого себе та здатності опиратися на внутрішні орієнтири.

Показник «Контактність» має тісний кореляційний зв'язок з Інтегральним показником «Емоційна комфортність» ($r=0,509$; $p \leq 0,01$), що свідчить про залежність між здатністю перебувати в комфортному емоційному полі, стані і здатністю налагоджувати, підтримувати теплі, доброзичливі

міжособистісні стосунки з колегами, друзями, клієнтами.

Встановлено статистично значущий прямий кореляційний зв'язок між показниками «Загальна інтернальність» та Інтегральним показником «Адаптація» ($r=0,52$), що підтверджує взаємозалежність здатності успішно адаптуватися в навколишній дійсності та здатності брати на себе відповідальність за власні почуття, думки, вчинки.

Іще один показник «Шкала уникнення проблем» отримав статистично значущий прямий кореляційний зв'язок зі шкалами: «Деадаптивність» ($r=0,608$), «Неприйняття інших» ($r=0,558$), «Емоційний дискомфорт» ($r=0,58$), «Ескапізм» ($r=0,557$). Та негативний зі шкалами Інтегральний показник «Адаптація» ($r=-0,56$), Інтегральний показник «Прийняття інших» ($r=-0,54$), Інтегральний показник «Емоційна комфортність» ($r=-0,52$). З огляду на це, можемо констатувати, що питання втілення копінг-стратегії «Уникання в реальному житті» (динаміка, чинники і особливості формування, умови вибору та застосування цієї стратегії) тісно пов'язані (оберненим чином) з більшістю показників особистісної реалізації. Для сприяння особистісній самореалізації важливо знизити схильність (потребу, звичку, втечі від труднощів, відповідальності і т.д.) застосовувати цю копінг-стратегію.

Також можемо проаналізувати взаємозв'язки окремих показників. Так, шкала «Погляд на природу людини» має кореляційний взаємозв'язок зі шкалою «Стресостійкість» ($r=0,41$), що свідчить про взаємозалежність віри в людей, в людські можливості і здатності опиратися стресовим ситуаціям, витримувати неприємні емоції та переживання. Шкала «Гнучкість в спілкуванні» позитивно пов'язана з «Контактністю» ($r=0,558$) та Інтегральним показником «Емоційна комфортність» ($r=0,454$), що свідчить про взаємозв'язок здатності налагоджувати міжособистісні стосунки, здатності формувати комфортне емоційне середовище навколо себе і здатності до адекватного самовираження, схильності до саморозкриття та аутентичної взаємодії з навколишніми.

Хочемо відмітити відсутність значущих кореляційних взаємозв'язків у показника «Емпатія», тобто емпатійність не взаємозалежна з досліджуваними показниками особистісних якостей психологів – консультантів.

На основі кореляційного аналізу було здійснено факторний аналіз. Визначені нами взаємозалежності між дослідженими показниками професійно-значущих особистісно значущих якостей психологів – консультантів підтвердилися і за допомогою факторного аналізу ми одержали наступні

6 факторів. За *першим фактором* встановлено позитивні і негативні кореляції з показниками за шкалами «Деадаптації» ($-0,947$), Інтегральний показник «Адаптації» ($0,889$), Інтегральний показник «Прийняття себе» ($0,808$), «Неприйняття себе» ($-0,892$), Інтегральний показник «Прийняття інших» ($0,850$), «Неприйняття інших» ($-0,850$) Інтегральний показник «Емоційного комфорту» ($0,731$), «Зовнішнього контролю» ($-0,824$), «Підлеглість» ($-0,652$), «Ескапізм» ($-0,652$), «Уникнення проблем» ($-0,578$). Цей фактор отримав назву «Соціально-психологічна адаптація / деадаптація». У *другому факторі* позитивно корелюють показники за шкалами «Загальна інтернальність» ($0,809$), «Інтернальність досягнень» ($0,721$), «Інтернальність невдач» ($0,722$), «Інтернальність сімейних стосунків» ($0,755$), «Інтернальність виробничих відносин» ($0,617$). Цей фактор було названо «Інтернальність / Екстернальність». *Третій фактор* включає такі показники, як «Прагнення до самоактуалізації» ($0,632$) «Автономність» ($0,726$), «Спонтанність» ($0,528$), «Саморозуміння» ($0,560$), «Аутосимпатія» ($0,550$), «Контакти» ($0,590$), «Емпатія» ($0,591$), «Інтегральний показник Домінування» ($0,627$). Цей фактор отримав назву «Автономність». За *четвертим фактором* корелюють такі показники, як «Прагнення до самоактуалізації» ($0,581$) та «Орієнтація в часі» ($0,579$) «Цінності» ($0,691$), «Погляд на природу людини» ($0,632$), «Саморозуміння» ($0,560$), «Креативність» ($0,560$), «Стресостійкість» ($-0,616$), «Домінування» ($-0,563$). Цей фактор було названо «Цінності». *П'ятий фактор* включає такі показники, як «Адаптація» ($0,913$) «Прийняття себе» ($0,761$), «Прийняття інших» ($0,760$), «Внутрішнього контролю» ($0,737$), «Емоційного комфорту» ($0,685$). Цей фактор ми назвали «Прийняття себе, інших, світу». За допомогою факторного аналізу виявлено ще й *шостий фактор*. Показник копінг-стратегії «Пошук соціальної підтримки» ($0,592$) корелює з показником «фактор Q3 низький самоконтроль – високий самоконтроль» ($-0,618$), що дає можливість висунути гіпотезу про те, що високий самоконтроль за власними емоціями та поведінкою, цілеспрямованість, самодисципліна та наполегливість знижує імовірність вибору копінг-стратегії «Пошук соціальної підтримки». Ми назвали його «Самоконтроль».

Висновки з проведеного дослідження. Отже, можемо стверджувати, що у випробовуваних майже всі особистісні професійно-значущі якості, які відповідають компонентам психограми психолога – консультанта,

розвинені на високому чи середньому рівні, що дозволяє їм ефективно виконувати свої професійні завдання та обов'язки. З метою їх подальшого підвищення варто розвивати у психологів здатність до самоактуалізації, до самоповаги та самоприйняття, впевненість у собі і своїх силах, життєрадісність; здатність до спокійного реагування у складних життєвих ситуаціях та віру в людей, в людські можливості. Лише показник рівня стресостійкості у четвертій частини досліджуваних відповідає середньому та нижче середнього рівню і засвідчує високий ризик професійного вигорання та потребує підвищення їх здатності опиратися стресам і відновлювати свої ресурси. Отримані результати кореляційного та факторного аналізу буде враховано у процесі розробки «Програми розвитку здатності до психологічного відновлення».

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вачков И.В., Гриншпун И.Б., Пряжников Н.С. Введение в профессию «психолог» : учеб. пособие. Москва, 2004. 464 с.
2. Етичний кодекс психолога : навч.-метод. посіб. Т. А. Колтунович; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці : Рута, 2007. 232 с.
3. Журавель А. В. Чотирьохмодусна модель компетенцій психолога-консультанта системи освіти Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Електронне наукове фахове видання. 2012. Вип. 1. С. 1–13. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Vnadps_2012_1_30.pdf (дата звернення: 20.04.2022 р.).
4. Крушельницька Я. В. Фізіологія і психологія праці: підручник. Київ: КНЕУ, 2003. 367 с. URL: <https://studentbooks.com.ua/content/view/123/76/> (дата звернення: 20.04.2022 р.).
5. Овчарова Р. В. Технологии практического психолога образования: уч. пособ. для студ. вузов и практич. работн. Москва : ТЦ «Сфера», 2000. 448 с.
6. Паршина Ю. І. Проблема професіографічного опису діяльності психолога. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. Випуск 3. Частина 2. С. 80–86. URL: https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol3_2/18.pdf (дата звернення : 20.04.2022 р.).

ДІАГНОСТИКА ТА КОРЕКЦІЯ ОСОБИСТІСНИХ ПРОБЛЕМ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ МЕТОДОМ ПСИХОДРАМИ

DIAGNOSTICS AND CORRECTION OF INTENDED PSYCHOLOGISTS PERSONAL PROBLEMS USING THE PSYCHODRAMA METHOD

У статті розглянуто особистісну проблему як суперечність між різними складовими психіки людини (між потребами та можливостями їх задоволення, між свідомістю та несвідомими психічними явищами, між неправильними думками та вчинками і емоціями тощо). Подолання особистісної проблеми – це розуміння та відмова від запрограмованої поведінки, яка не дозволяє досягти поставленої цілі, та поступове формування нових зразків ефективної поведінки.

Зараз актуальними залишаються підбір і використання ефективних методів для діагностики та корекції особистісних проблем здобувачів вищої освіти.

Мета статті – діагностувати та коригувати особистісні проблеми здобувачів-психологів вищих закладів освіти методом психодрами.

Завдання полягали в діагностуванні та коригуванні особистісних проблем, які проявлялися через ірраціональні установки, механізми психологічних захистів та кризові стани здобувачів – майбутніх психологів.

Для діагностики наявності та прояву ірраціональних установок у здобувачів вищої освіти нами використано бесіду та тест А. Еліса. Для діагностики механізмів психологічних захистів використано опитувальник Р. Плутчика, Г. Келлермана, Г. Конте. Для діагностики та корекції особистісних проблем проведено зі здобувачами психодраматичні сесії у процесі вивчення навчальної дисципліни «Психодрама», які включали розминку, вибір протагоніста, психодраматичну дію та шерінг.

У результаті нами встановлено позитивні зміни у бік зменшення ірраціональних установок – від 16,3% до 10,3%. Зменшилася кількість неусвідомлюваних механізмів психологічних захистів – від 15,3% до 10,7%. Більш усвідомленими стали кризові стани здобувачів (від 28,3% до 10,3%).

В середньому розуміння особистісних проблем майбутніми психологами збільшилося на 6,9%. Розуміння особистісних проблем полягало у виведенні їх на рівень свідомості. Корекція полягала в тому, що переживання (проживання) зовні драми внутрішнього світу допомогла здобувачам глибше усвідомити та опанувати своє минуле і «попрощатися» з ним; повірити в себе, у свої сили й можливості позитивних змін; знайти оптимальні способи поведінки у важких життєвих ситуаціях; освоїти нові ролі й моделі поведінки; скоригувати життєвий сценарій, знайти вихід з конфлікту, зменшити симптоми важких переживань тощо. Заняття з психодрами допомогли здобувачу зрозуміти та відкоригувати особистісні проблеми, а це допоможе йому ефективно працювати в майбутньому з клієнтами під час своєї практики. Отже, важливим методом усвідомлення та корекції особистісних проблем стала психодрама.

Ключові слова: особистісна проблема, ірраціональні установки, механізми психо-

логічних захистів, кризові стани здобувачів вищої освіти, психодрама.

The article is devoted to a personal problem as a contradiction between different constituents of human psyche (between needs and possibilities of satisfying them, between consciousness and not conscious psychic phenomena, between wrong thoughts as well as actions and emotions). To overcome a personal problem is to realize and refuse a programmed behavior, which does not allow meeting a planned target, and the gradual formation of new samples of the effective behavior as well.

Currently, the choice and use of effective methods to diagnose and correct students' personal problems have been real.

The aim of the article – to diagnose and correct students-psychologists' personal problems using psychodrama.

Main tasks were based on diagnosing and correcting personal problems which might have occurred in irrational thoughts, mechanisms of psychological defenses, as well as students' crisis conditions – intended psychologists.

To diagnose the existence and presence of students' irrational thoughts we used a discussion and the A. Ellis's test. To diagnose mechanisms of psychological defenses we used a questionnaire of R. Plutchyk, H. Kellerman, and H. Conte. To diagnose and correct personal problems it has been held psychodramatic sessions for students in the process of learning the discipline "Psychodrama". Those sessions consisted of warming-up, a selection of the protagonist, a psychodramatic action as well as sharing.

Consequently, we have defined positive changes in reducing irrational thoughts – from 16.3% to 10.3% respectively. The quantity of not conscious mechanisms of psychological defenses – from 15.3% to 10.7%. The students' crisis conditions have become more conscious (from 28.3% to 10.3%).

The average awareness of personal problems by students has increased to 6.9%. The understanding of personal problems was based on their transformation into the level of consciousness. The correction was based on the believe that the external emotional experience (feeling) of the inner world out of drama helped students understand thoroughly and realize their past, as well as say "good-bye" to them; believe in themselves, in their power and possibilities of positive changes; find out the optimal ways to behave in difficult life situations; master new roles and models of behavior; correct life scenario, solve a conflict, reduce symptoms of hard emotional experience. The psychodrama helped students understand and correct personal problems. This must help him work with clients effectively in the future. Thus, the psychodrama has become the important method of personal problems awareness and correction.

Key words: personal drama, irrational thoughts, mechanism of psychological defenses, students' crisis conditions, psychodrama.

УДК 159.938.3:378
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.40>

Шулдик Г.О.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Шулдик А.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини

Постановка проблеми. Основою психічного розвитку особистості є зовнішні суперечності, які трансформуються у внутрішні. Інколи внутрішні суперечності можуть привести до викривленого сприймання дійсності. У психології такі суперечності розглядаються як особистісні проблеми.

Ми розглядаємо *особистісну проблему як суперечність* між різними складовими психіки людини (між потребами та можливостями їх задоволення, між свідомістю та несвідомими психічними явищами, між неправильними думками та вчинками і емоціями тощо). *Подолання особистісної проблеми* – це розуміння та відмова від запрограмованої поведінки, яка не дозволяє досягти поставленої цілі, та поступове формування нових зразків ефективної поведінки.

Потік тривожних чи депресивних думок, часто зумовлений минулим досвідом особистості, зокрема її викривленими уявленнями, віруваннями, неправильними, ірраціональними установками.

Якщо особистісні проблеми не будуть вирішені, то вони як «вимушене повторення» [6] «видаватимуться» порціями все життя, забираючи енергію, яка могла б бути спрямована на різні продуктивні сфери життєдіяльності здобувача вищої освіти.

Здобувач вищої освіти часто самотійно не може розв'язати особистісну проблему внаслідок неусвідомлюваності самої суперечності та її детермінант. Тому важливо допомогти йому усвідомити суперечності між свідомими ствердженнями і несвідомими результатами дій, усвідомити так звані «переваги» від особистісної проблеми та відмовитися від них. Адже майбутніх психолог, який не в змозі зрозуміти та відкоригувати особистісні проблеми ще в студентські роки, не зможе допомогти клієнтам під час своєї практики. Тому стає актуальним підбір і використання ефективних методів для діагностики та корекції особистісних проблем здобувачів.

Мета – діагностувати та коригувати особистісні проблеми здобувачів-психологів вищих закладів освіти методом психодрами.

Завдання. Діагностувати та коригувати особистісні проблеми, які проявляються через:

- 1) ірраціональні установки;
- 2) механізми психологічних захистів;
- 3) кризові стани здобувачів (проблеми працевлаштування, відокремлення від батьківських сімей, налагодження інтимних стосунків, формування ідентичності здобувачів тощо).

Методи дослідження. Для діагностики наявності та прояву ірраціональних устано-

вок у здобувачів нами використано бесіду та тест А. Еліса, який містить 50 запитань, 6 шкал, з них 4 шкали – основні та відповідають 4 групам ірраціональних установок. Для діагностики механізмів психологічних захистів нами використано опитувальник Р. Плутчика, Г. Келлермана, Г. Конте. Для діагностики та корекції особистісних проблем ми проводили зі здобувачами вищої освіти психодраматичні сесії у процесі вивчення навчальної дисципліни «Психодрама» (9 практичних занять). Під час занять нами використовувалися різні психодраматичні техніки: самопрезентація, дублери, дзеркало, рольова гра, репліки убик, порожній стілець та ін. Експериментальна база становила 50 здобувачів вищої освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Результати дослідження. Розробники когнітивно-поведінкової терапії вважають, що думки людини та їх інтерпретації мають великий вплив на її емоції та поведінку, можуть їх спотворювати. Автори прагнуть до вироблення змін у сприйманні та поведінці особистості, що веде до розуміння і регулювання власних емоцій та поведінки [8]. А. Елліс стверджує, що люди схильні до побудови нелогічних, ірраціональних установок: 1) катастрофічні установки, 2) установки обов'язкової повинності, 3) установки обов'язкової реалізації своїх потреб, 4) глобальні оцінні установки. Ці хибні автоматичні думки відображають ірраціональність і можуть викликати чи поглиблювати емоційні зрушення. Виділені А. Еллісом ірраціональні установки досліджував А. Бек, який описав їх як ознаки дисфункціонального мислення у вигляді персоналізації, дихотомізму, вибіркового абстрагування тощо [2].

У випадку виникнення суперечності між потребами та бажаннями, поведінка здобувача може регулюватись механізмами психологічних захистів. Вони спрямовані на витіснення зі свідомості всього того, що серйозно загрожує системі цінностей особистості. Часто ці механізми стають причиною ускладнень у розвитку особистості здобувача, заважають його самовдосконаленню. Захисні механізми – це не способи досягнення бажаної мети, а способи організації тимчасової душевної рівноваги, необхідної для боротьби з труднощами життя, це захисти свого Я від почуття тривоги, сорому, провини, гніву, а також від конфлікту, фрустрації та інших ситуацій, які переживаються як небезпечні. Психологічний захист – це засіб розв'язання суперечності між свідомістю та несвідомими психічними явищами [6]. Психологічний захист – це система процесів і механізмів, спрямованих на збереження

одного разу досягнутого чи на відновлення втраченого позитивного образу-Я [7].

Дослідження психологічних захистів здійснюється методами психомалюнку, психодрами [9].

Механізми психологічних захистів у здобувачів свідчать про наявність у них особистісних проблем, тобто суперечностей між потребою зберегти позитивний образ Я та різними загрозами цьому образу.

Для вияву та корекції особистісних проблем нами використано психодраму як метод відтворення в драматичній дії значущих подій і особистісних проблем життя конкретних здобувачів. Психодрама (спонтанний театр) – метод групової психотерапії, що полягає в розігруванні учасниками сцен з їхнього життя, у яких відтворюються особистісні проблеми й створюється можливість відкоригувати їх. Вона ґрунтується на припущенні, що дослідження почуттів, формування нових стосунків та моделей поведінки відбувається більш ефективно при використанні дій, реально наближених до життя [4]. Основна мета психодрами – досягнення спонтанності й креативності [4]. Психодрама не допускає пасивного спостереження, емоційна енергія, креативність психодрами здатні втягнути в неї кожного, хто стежить за її розвитком [5]. Підтверджені ідеї Я.Л. Морено про те, що психодрама успішна, адже вона орієнтована на дію [13]. Робота у психодрамі порівнюється з роботою фехтувальника, який повинен швидше діяти, ніж спостерігати.

Також експериментально доведено важливість у психодрамі спонтанності, доведено, що психодрама як спосіб втручання у внутрішній світ людини, узгоджується з іншими психотерапевтичними теоріями, метою яких є досягнення психотерапевтичних змін [11]. Встановлено, що найбільш корисними терапевтичними чинниками є екзистенційні елементи повторної поведінки. Коли досліджувані повторно переживали минуле, щоб зрозуміти теперішні почуття, психодрама здійснювала позитивний ефект на зміну внутрішнього світу і зниження опору [12]. Виявлено ефективність психодрами у поліпшенні розуміння себе магістрантами, усвідомлення ними стилів прихильності, формування впевненості в собі, співпереживання та бачення перспектив свого життя [10].

Результати емпіричного дослідження. Для діагностики та корекції особистісних проблем майбутніх психологів ми проводили психодраму, використовуючи такі стадії, як розминка, вибір протагоніста, психодраматична дія та шерінг.

Під час *розминки* нами використано різноманітні вправи з метою виникнення спон-

танності та творчої активності учасників групи, поступового розкріпачення їх рухової активності, полегшення спілкування між ними, підсилення групової згуртованості, збільшення почуття довіри й приналежності до групи. Розминка допомагала сконцентрувати увагу учасників на особистісних проблемах, над якими вони хотіли б попрацювати на поточній психодраматичній сесії. Вона сприяла членам групи перебороти страх здаватися наївними чи занепокоєними з приводу власних акторських здібностей. Ведучий допомагав учасникам усвідомити те, що вони можуть грати все, що хочуть, і бути відкритими, безпосередніми, не боячись образ.

Розминка була особливо потрібна в тих групах, учасники яких чинять деякий опір дослідженню певної теми або соромляться стати протагоністами. У цих випадках прийоми розминки дозволяли учасникам включитися в групову ситуацію, знизити свій рівень тривожності, послабити опір у розкритті своїх проблем, знизити небажання та страх розповідати про своє потаємне. Крім рухових, вербальних вправ нами використано і невербальні, які допомагали учасникам непрямым шляхом переборювати опір відкритій розмові про свої почуття й проблеми. Одні види розминок були ефективні при невисокому рівні тривожності й спрямовані на заохочення спонтанності та створення групової згуртованості. Інші – потребували більш високого рівня саморозкриття й давали більш емоційно значущий матеріал для обговорення.

Вибір протагоніста. Як правило, після закінчення розминки один або кілька учасників прояснюють для себе проблеми, які вони б хотіли досліджувати і пропонують розігрувати в групі свою драму.

Під час *психодраматичної дії* протагоніст за допомогою ведучого, а також групи займається дослідженням особистісних проблем. Для постановки драми не існує ніякого заздалегідь написаного сценарію, у кожний момент драматичної дії проявляється спонтанна творчість протагоніста, допоміжних осіб і ведучого. Ведучий пропонує протагоністові використати техніку «Монолог». Протагоніст детально розповідає про свою особистісну проблему, наприклад про якусь життєву ситуацію, яку він не може самостійно зрозуміти та вирішити. Перші слова протагоніста учасники вислуховують дуже уважно, бо саме в них можливо буде озвучена особистісна проблема.

Далі призначається дублер, який повністю відтворює монолог протагоніста, уточнюючи у нього чи правильно він це робить, чи правильно зрозуміє. Протагоніст

уточнює, доповнює, виправляє дублера. Звісно, під час цієї роботи протагоніст продовжує усвідомлювати особистісну проблему. Він визначає, які учасники з групи можуть знадобитися для розігрування даної конкретної сцени (наприклад, виконувати ролі батьків, братів, сестер, одногрупників, партнерів для сім'ї чи роботи, керівників тощо). Немає сумніву, що вибір членів групи на ці ролі зовсім не випадковий. Через «теле» (двобічний потік емоцій) протагоніст відчуває, хто з присутніх у цей момент може зіграти в драмі ролі значущих для нього людей. У цьому випадку вікові й статеві обмеження не мають принципового значення. Дублери спочатку точно так, як говорив протагоніст розігравали життєву ситуацію, а потім пропонували різні альтернативні способи її розв'язання, виходячи з власного досвіду. Цей досвід був надзвичайно цінним для протагоніста, який нібито з боку спостерігав за собою та допоміжними членами групи. Досвід інших допомагав усвідомлювати свої вчинки та коригувати їх.

Дуже цінними виявляються часті обміни ролями, особливо коли протагоніст виконує роль тієї людини, до якої у нього є певна неприязнь. Іде усвідомлення ним своїх вчинків, їх перегляд і заміна на більш продуктивні. Важливою ознакою психологічного неблагополуччя є прагнення здобувача ухилитись від відповіді на деякі запитання чи відповідати загальними фразами. У такого здобувача слід виявити елементи психологічного захисту, які вказують на фактичну наявність конфліктної ситуації. Все це можна зрозуміти за максимально повного висловлювання здобувача, слухаючи його без всякої оцінки.

На завершальній стадії – стадії *шерінгу* в результаті контакту із сильними почуттями, пережитими колись у минулому чи теперішньому часі, протагоніст отримує більше інформації про свою власну поведінку. Це дозволяє йому випробувати нові типи поведінки та інші варіативні виходи з глухого кутка, в який у даний момент зайшли його думки, почуття чи вчинки. Під час обговорення члени групи розповідали, які почуття у них виникали у процесі розігрування ситуації з протагоністом, давали теоретичну інтерпретацію іншим можливим способам розв'язання суперечностей. Дуже важливо, щоб у процесі шерінгу учасники не давали оцінки проблемі, яка розкрилася в емоційному стані протагоніста, бо він у цей час стає дуже вразливим. Я. Морено порівнював протагоніста під час шерінгу з пацієнтом, що перебуває в реанімаційному відділенні після важкої операції. Під час шерінгу учасники групи, які грали ролі

допоміжних осіб, «знімають» із себе ці ролі. Процес шерінгу дозволяє протагоністові, який може відчувати себе в повній ізоляції, перебуваючи у вкрай суперечливому стані, відчути свою спільність з іншими. До того ж на цій стадії своїми думками й почуттями можуть поділитися ті учасники групи, які під час психодрами виявилися дуже схвилюваними тим, що відбувається. Відкрите обговорення цих питань у групі дає її учасникам відчуття впевненості й необхідну психологічну підтримку.

У майбутніх психологів під час діагностики виявилися такі ірраціональні установки. *Катастрофізація* як перебільшення негативного впливу на навчання чи поведінку того чи іншого явища та ситуації. Майбутні психологи давали їм вкрай негативну оцінку, вважали, що їх змінити не можна. Наприклад, «викладач має негативну установку до мене і я ніколи не отримаю у нього високу оцінку», «летить літак над корпусом університету – розпочалася війна», «потрібно за короткий час вивчити великий за обсягом навчальний матеріал», «довге перебування і очікування у ліфту, який застряг», «страх виступати перед аудиторією»). Думки здобувача, які виражаються словами – жакливо, пригломшливо, нестерпно, також свідчать про катастрофізацію.

Установка повинності. Здобувачі вважають, що вони повинні добитися успіху і отримати схвалення значущих для них людей, бо якщо вони не зроблять цього, значить з ними щось не в порядку. «Мої батьки, друзі, однокурсники, викладачі – повинні, ставитися до мене добре і бути справедливими. Просто жакливо, що вони цього не роблять». Категоричні твердження здобувачів типу «повинен», «потрібно», «варто було б», означають ситуації, де відсутні будь-які альтернативи. Звідси виникає у одних здобувачів озлобленість, агресія, у інших – депресія, відчай, невпевненість.

Оцінна установка проявлялась в разі оцінювання здобувачем себе в цілому, а не окремих його якостей, вчинків і т. д.

Установка дихотомічного мислення проявлялась в тенденції поміщати здобувачем життєвий досвід в одну з двох взаємовиключних категорій, наприклад бездоганний або недосконалий, святий або грішник.

Установка персоналізації проявляла себе як схильність пов'язувати події зі своєю особистістю, коли немає ніяких підстав для такого висновку, інтерпретувати події в аспекті особистих значень. Наприклад: «Вони напевно шепочуться про мене», або: «Всі на мене дивляться».

Діагностика механізмів психологічних захистів засвідчила наявність у здобува-

чів таких їх видів. *Витіснення* – виштовхування зі свідомості у сферу несвідомого неприємної інформації, яка загрожує позитивному образу-Я. Витіснений «матеріал» все ж таки прагнув повернутися до свідомості та давав про себе знати у вигляді тривоги, дискомфорту, обмовок, описок, причини яких не усвідомлювалися. Здобувачу приходиться витрачати багато психічної енергії, щоб витіснене утримувати у несвідомому замість того, щоб використати її у продуктивній діяльності.

Раціоналізація проявлялася це механізм пошуку переконливих доказів, виправдань для недостатньо схвалюваних дій і бажань. Здобувач шукає такі аргументи для виправдання свого вчинку, які на перший погляд мають логіку і правдоподібні. Висловлювання здобувачів: «я відповів на всі запитання, але викладач прискіпувався до мене, хотів мені знизити оцінку», «я отримав низьку оцінку тому, що запитання, яке попалося мені, ми не розглядали на лекції» свідчать про наявність раціоналізації. У здобувачів раціоналізація має різні форми, зокрема, це пошук причини в зовнішній ситуації чи в інших людях, покладання на авторитети, самооскарження, призначення винятку, приниження чи завищення вартості цілі, якої не вдалося досягнути, підміна мотивів іншими, що не відповідають дійсності. Здобувач пояснює причини своєї поведінки тим, що «не вдалося», «не встиг», «не зміг», «не зрозумів», «не подумав», «невпевнений, сумніваюся», «не знаю».

Коли здобувач не визнає об'єктивних ознак неблагополуччя у спілкуванні, мова йде про *заперечення*, тобто несвідоме ігнорування подій чи бажань, за яких він відчував себе винним. Це сенсорна чи перцептивна «глухота». Здобувач немов перестає чути і бачити певні події, що дуже сильно та емоційно на нього впливають. Наприклад, викладач довго читає «мораль», а здобувач «відключився» та не чує його.

Сублімація проявлялася задоволення або придушення незадоволених бажань за допомогою іншої діяльності. Звичайно, це стосується зміни способу задоволення, а не його об'єкта. Наприклад, здобувач, який переживає сильний потяг до іншої особистості та не спроможний цей потяг задовольнити, знаходить часткову розрядку в припустимих діях – у танцях, спорті, живопису, політичній активності чи іншій творчій діяльності.

Регресія проявлялася як повернення здобувача під впливом сильних емоційних переживань до більш ранніх ступенів психічного розвитку, що спостерігається у формах ригідної, «дитячої» поведінки.

Чітко проявляється регресія у здобувачів першого курсу навчання під час адаптації у перші місяці навчання: «я хочу додому, до рідних, бо там затишно, надійно».

Проекція проявлялася у перенесенні на іншу людину своїх емоційних станів, власних намірів чи бажань. Це покладання відповідальності за труднощі на інших або приписування іншим людям своїх моральних якостей і спонукань. Під час проекції здобувачка каже: «Він мене ненавидить», а не «я його ненавиджу», «він мене любить», а не «я його люблю».

Відокремлення здобувачів вищої освіти від батьківських сімей проявлялося у вигляді емоційної, конфліктної та матеріальної незалежності. Криза *працевлаштування* проявлялася у плануванні кар'єри, пошуку місця роботи, у протиріччі між планами і очікуваннями випускників (працевлаштування за спеціальністю чи перекваліфікація). У налагодженні *інтимних стосунків* виникали труднощі між встановленням близькості та ізоляцією. Криза *професійної ідентичності* проявлялася у порушенні внутрішньої єдності між складовими Я-концепції: Я-образу (знання про професію), Я-ставлення (позитивне чи негативне ставлення до професії) та Я-вчинком (бажання чи небажання займатися професією).

Нами виявлено у респондентів таке рангове співвідношення ірраціональних установок: повинність щодо інших – у 21%, катастрофізація – у 15% опитаних, повинність щодо себе – у 11%, оцінювальна установка – у 10%. Також у здобувачів виявлено персоналізацію (9%), установки дихотомічного мислення (7%).

Раціоналізацію виявлено у 39% респондентів, витіснення – у 30%, сублімацію – у 13%, заперечення – у 7%, проекцію – у 9%, регресію – 5% та інші механізми психологічних захистів – у 4%. За допомогою психодрами нам вдалося не лише діагностувати механізми психологічних захистів у майбутніх психологів, а й вивільнити у них витіснені негативні переживання, частково усвідомити ними наявні механізми психологічних захистів.

Здобувачі, які обізнані з ірраціональними установками, механізмами психологічних захистів та кризовими станами і які усвідомлюють наявність їх у собі, вже стали на шлях їх позбавлення. Майбутні психологи в процесі діагностики власних особистісних проблем, прагнуть до усвідомлення їх негативного впливу на емоції. Це дає змогу стверджувати, що у них виникає бажання позбутися від них і наблизитися до емоційного благополуччя.

Зміни в особистісних проблемах здобувачів

Особистісні проблеми, які проявляються через:		До проведення психодраматичних сесій (у %)	Після проведення психодраматичних сесій (у %)
Ірраціональні установки	1. повинність щодо інших	21	15
	2. катастрофізація	16	9
	3. повинність щодо себе	15	10
	4. оцінювальна установка	13	7
	5. відсутні установки	35	59
Середнє значення		16,3	10,3
Механізми психологічних захистів	1. Раціоналізація	39	30
	2. Витіснення	30	19
	3. Сублімація	13	10
	4. Проекція	7	5
	5. Заперечення	9	6
	6. Регресія	5	2
	7. Інші механізми	4	3
Середнє значення		15,3	10,7
Кризові стани с здобувачів вищої освіти	1. Відокремлення від батьківських сімей	35	26
	2. Працевлаштування	29	20
	3. Налагодження інтимних стосунків	25	17
	4. Становлення професійної ідентичності	24	10
Середнє значення		28,3	18,3
Узагальнені дані		20	13,1

Ми розглядали особистісні проблеми, які пов'язані з дитинством. Представники когнітивно-поведінкової терапії розглядають ірраціональні установки, які проявляються у пацієнтів тут і зараз, а не «тягнуться» з дитинства. Ми розглядали захисні механізми з точки зору їх дезадаптивної ролі, які приводять до негативних наслідків: розриву стосунків з оточуючими, підвищеної чутливості до критики і стресів, невміння будувати міцні стосунки, систематичного повторення однієї й тієї ж життєвої ситуації як неусвідомленого сценарію свого життя і т.д. Паралельно з психоаналітичним підходом розвивається інший погляд на механізми психологічних захистів, які не викривляють реальність, а стають адаптивними, захищають особистість від страху, тривоги, виконують функцію «допомоги» в роботі над собою [1]. Тому слід розглянути захисні механізми здобувачів вищої освіти не як патологічні процеси, а як результативні, адаптивні реакції на особистісну проблему.

Висновки. Отже, нами було діагностовано особистісні проблеми майбутніх психологів, зроблена спроба поглибити їх розуміння та провести корекцію.

Встановлені позитивні зміни у бік зменшення ірраціональних установок – від 16,3% до 10,3%.

Зменшилася кількість неусвідомлюваних механізмів психологічних захистів – від 15,3% до 10,7%.

Більш усвідомленими стали кризові стани майбутніх психологів (від 28,3% до 10,3%).

В середньому розуміння особистісних проблем здобувачами збільшилося на 6,9%.

Отже, психодрама виявилася важливим методом усвідомлення та корекції особистісних проблем у майбутніх психологів. Розуміння особистісних проблем полягало у виведенні їх на рівень свідомості. Корекція полягала в тому, що переживання (проживання) зовні драми внутрішнього світу допомогла здобувачам глибше усвідомити та опанувати своє минуле та «попрощатися» з ним; повірити в себе, у свої сили й можливості позитивних змін; знайти оптимальні способи поведінки у важких життєвих ситуаціях; освоїти нові ролі й моделі поведінки; скоригувати життєвий сценарій, знайти вихід з конфлікту, зменшити симптоми важких переживань тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Басин Ф.Б., Бурлакова М.К., Волков В.Н. Проблемы психологической защиты. *Психологический журнал*. 1988. № 3. С. 78–86.

2. Бек А., Раш А., Шо Б. Когнитивная терапия депрессии. СПб. : Питер, 2003. 304 с.
3. Диагностика типологий психологической защиты (Р. Плутчик в адаптации Л.И. Вассермана, О.Ф. Ерышева, Е.Б. Клубовой и др.) / Н.П. Фетискин, В.В. Козлов, Г.М. Мануйлов. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. М., Изд-во Института Психотерапии. 2002. С. 444–452.
4. Морено Я. Театр спонтанности : пер с англ Я. Морено. Красноярск : Фонд Мент. Здоровья, 1993. 125 с.
5. Руководство по психодраме / под ред. М. Карп, П. Холмса, К.Б. Таувон : К. : П. Горностай, 2013. 344 с.
6. Фройд З. Невпокій в культурі. Львів : Апріорі, 2021. 120 с.
7. Штроо В.А. Защитные механизмы: от личности к группе. *Вопросы психологии*. 1998. № 4. С. 5–60.
8. Эллис, А. Рационально-эмоциональная поведенческая терапия / А. Эллис, К. Макларен. РнД. : Феникс, 2008. 160 с.
9. Яценко, Т. С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика : навч. посіб. К. : Вища школа, 2006. 382 с.
10. Dogan, T. The effects of psychodrama on young adults' attachment styles *Arts in Psychotherapy*, 37(2), 2010. Pp. 112–119.
11. Kipper, D.A, Ritchie, T.D. The effectiveness of psychodramatic techniques: A meta-analysis. *Group Dynamics: Theory, Research and Practice*, 7,1, 2003. Pp. 13–25.
12. Monit Cheung, Kim Alzate, Peter Viet. Psychodrama Preparation for Internship. *Practice Digest*. Volume 2.2. October 2012.
13. Nicholas, M. Introduction to the special issue on psychodrama With some comments on Moreno's concept of spontaneity. *Group*, 33(4). 2009. Pp. 291–295.

СЕКЦІЯ 6 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ

КОМПЛЕКСНЕ ОЦІНЮВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ КОМПЕТЕНЦІЙ МЕНЕДЖЕРІВ ПО РОБОТІ З КЛІЄНТАМИ

COMPREHENSIVE ASSESSMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCES OF MANAGERS IN WORKING WITH CLIENTS

У статті розкривається зміст професійної діяльності менеджера по роботі з клієнтами у комерційних організаціях. Висвітлюються підходи до створення моделей компетенцій менеджерів. Запропоновано авторську модель компетенції, яка включає в себе професійні знання, уміння, навички та установки. Професійні знання – це комплекс теоретичних наукових відомостей і понять, а також обізнаність у певній сфері діяльності, необхідні для якісної реалізації посадових обов'язків з метою досягнення результатів у професійній або службовій сфері. Професійні вміння – освоєний суб'єктом спосіб виконання дії, що забезпечується сукупністю набутих знань і навичок. Створюється шляхом вправ і продукує можливість виконання дії не тільки в звичних умовах, але і в обставинах, що змінилися. Професійні навички – діяльність, сформована шляхом повторення і доведена до автоматизму. Професійні установки – це система орієнтацій суб'єкта професійного розвитку на соціальні вимоги з присвоєння професійної діяльності, психологічна готовність до вирішення специфічних вікових завдань входження в світ професії. Вони також тісно пов'язані з емоційними станами; зокрема, успішний професійний розвиток здійснюється в більшості випадків за підтримки емоцій стіничного кола (старанність, честлюбство, рішучість). Також запропонована авторська інтегративна модель компетенцій, що містить функціональні, управлінські, комунікативні та корпоративні компетенції. У статті стисло описані деякі підходи до оцінки компетенцій менеджерів. Детально висвітлено метод оцінки персоналу 360°, який дає змогу швидко отримати достовірні відомості про наявність і рівень розвиненості базових компетенцій менеджерів. Сфера його використання дуже широка: саморозвиток та індивідуальне консультування (отримання зворотнього зв'язку дозволяє працівнику скоректувати свою поведінку і намітити сфери розвитку); корпоративне навчання і розвиток (отримання зворотнього зв'язку перед тренінгом дозволяє учаснику зрозуміти його потреби в навчанні і допомагає йому націлитися саме на ті аспекти курсу, які найбільше відповідають його потребам) та ін.

Ключові слова: менеджер по роботі з клієнтами, професійна компетенція, модель компетенцій, оцінка компетенцій персоналу, метод оцінки 360°.

The article reveals the content of the professional activity of the client manager in commercial organizations. Approaches to creating models of managers' competencies are highlighted. An author's model of competence is proposed, which includes professional knowledge, skills, abilities and attitudes. Professional knowledge is a set of theoretical scientific information and concepts, as well as knowledge in a particular field of activity, necessary for the quality implementation of job responsibilities in order to achieve results in the professional or service sphere. Professional skills – mastered by the subject method of action, provided by a set of acquired knowledge and skills. It is created through exercises and produces the ability to perform the action not only in normal conditions, but also in changed circumstances. Professional skills – activities formed by repetition and brought to automatism. Professional attitudes are a system of orientations of the subject of professional development to the social requirements for the assignment of professional activity, psychological readiness to solve specific age-related problems of entering the world of professions. They are also closely related to emotional states; in particular, successful professional development is carried out in most cases with the support of the emotions of the wall circle (diligence, ambition, determination). An author's integrative model of competencies containing functional, managerial, communicative and corporate competencies is also proposed. The article briefly describes some approaches to assessing the competencies of managers. The method of staff evaluation 360° is covered in detail, which allows you to quickly obtain reliable information about the availability and level of development of basic competencies of managers. The scope of its use is very wide: self-development and individual counseling (receiving feedback allows the employee to adjust their behavior and identify areas of development); corporate learning and development (receiving feedback before the training allows the participant to understand his learning needs and helps him to focus on those aspects of the course that best meet his needs), etc.

Key words: account Manager, professional competence, competency model, personnel evaluation, evaluation method 360°.

УДК 159.9:334.012.42(477)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.41>

Капацна А.О.

аспірант кафедри психології
ВНЗ «Університет економіки
та права «КРОК»

Актуальність дослідження. В епоху сучасної ринкової економіки на українських підприємствах та в організаціях стала надзвичайно нагальною потреба у висококвалі-

фікованих професіоналах, здатних самостійно вирішувати більшість складних багатокрокових бізнес-задач без допомоги керівників вищої ланки. Тобто, комерційним

структурам сьогодні потрібні фахівці, менеджери з високорозвиненими професійними компетенціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Менеджер (управитель) по роботі з клієнтами комерційної структури – це фахівець з вищою освітою, який організовує та координує збутову, закупівельну та іншу діяльність організації відповідно до замовлень і укладених договорів, забезпечує постачання продукції у встановлені терміни в повному обсязі [7]. Він організовує проведення маркетингових досліджень з вивчення споживчого ринку і його перспектив, формування і розширення господарських зв'язків зі споживачами та покупцями, проведення аналізу попиту споживачів, ступеня задоволення потреб, вимог і запитів споживачів на вироби, рівня конкурентоспроможності продукції на ринку шляхом вивчення і оцінки потреб клієнтів, моніторингу конкурентів.

Також менеджер бере участь у розробці маркетингової політики, готує пропозиції та розробляє рекомендації щодо підвищення якості і поліпшенню споживчих властивостей товарів та послуг; бере участь у підготовці проектів перспективних і річних планів реалізації продукції.

Менеджер по роботі з клієнтами повинен добре знати чинне законодавство країни та нормативні акти, що регламентують підприємницьку діяльність; комерційне право, методологію аналізу ринкового середовища на мікроекономічному рівні, основні напрями маркетингової діяльності; перспективи та світові тенденції розвитку галузі, порядок підготовки та встановлення господарських зв'язків, маркетинг і менеджмент, теорію управлінських рішень та комунікацій; економіку підприємства, ціноутворення, логістику, основи рекламної діяльності, етику ділового спілкування, стандарти і технічні умови на продукцію, яка виготовляється; умови поставки, зберігання і транспортування продукції; основи конфліктології; інформаційні технології менеджменту, економіко-математичні моделі та методи; статистичну звітність, бухгалтерський облік основних бухгалтерських операцій; діловодство, організацію праці та управління, правила і норми охорони праці. Тобто, у менеджера повинен бути досить високий рівень розвитку компетенцій, щоб він міг успішно працювати на своєму робочому місці і досягати мети організації.

Існує велика кількість різних визначень компетенцій [4 ; 5 ; 6 ; 8 ; 9]. Але більшість дефініцій – це варіації двох тем, які відрізняються тільки джерелами походження. 1. Опис робочих завдань або очікуваних

результатів роботи. Ці описи ведуть своє походження від національних систем навчання, таких як National / Scottish Vocational Qualifications і Management Charter Initiative (MCI). У цих системах компетенції визначаються, як «здатність менеджера діяти у відповідності зі стандартами, прийнятими в організації» (MCI, 1992). 2. Опис поведінки. Ця тема виникла в діяльності дослідників і консультантів, що спеціалізуються в галузі ефективного управління. Різні визначення поведінкової компетенції – це різні варіації одного по суті визначення: «компетенція – це основна характеристика особистості, власник якої здатний домогтися високих результатів у роботі» (Klemp, 1980). Конкретна варіація визначення компетенції зазвичай доповнюється вказівкою на те, які якості включає основна характеристика. Наприклад, до визначення компетенції часто додаються мотиви, особливості характеру, здібності, самооцінка, соціальна роль, знання, які особистість використовує в роботі (Boyatzis, 1982).

Різнomanітність варіантів визначення вказує на те, що хоча компетенція складається з багатьох особистісних параметрів (мотивів, особливостей характеру, здібностей і т.д.), але всі ці параметри можна виявити і оцінити по тому, як поводить суб'єкт. Наприклад: комунікаційні здібності повністю виявляються в тому, наскільки ефективно менеджер веде переговори, як він впливає на людей і як працює в команді. Поведінкова компетенція описує спостережувані дії людей, коли ефективно працюючі виконавці виявляють особисті мотиви, риси характеру і здібності в процесі вирішення завдань, що ведуть до досягнення потрібних результатів у роботі.

Цілі статті. Ми поставили перед собою завдання створити авторську модель компетенцій (спираючись також і на думки незалежних експертів); коротко висвітлити способи дослідження професійних компетенцій персоналу; докладно описати метод оцінки персоналу 360° і додаткові ефекти від його застосування.

Виклад основного матеріалу. Нами створена модель компетенції, яку схематично можна зобразити таким чином.

Професійні знання – це сукупність теоретичних наукових відомостей і понять, а також обізнаність у певній сфері діяльності, необхідні для якісного виконання посадових обов'язків з метою досягнення результатів у професійній або службовій сфері. Професійні вміння – освоєний суб'єктом спосіб виконання дії, що забезпечується сукупністю набутих знань і навичок. Формується шляхом вправ і створює можливість

Рис. 1. Модель професійної компетенції

виконання дії не тільки в звичних умовах, але і в обставинах, що змінилися. Професійні навички – діяльність, сформована шляхом повторення і доведена до автоматизму. Всякий новий спосіб дії, протікаючи спочатку як деякий самостійний, розгорнутий і свідомий акт, потім в результаті багаторазових повторень може здійснюватися вже в якості автоматично виконуваного компонента діяльності. Професійні установки – це система орієнтацій суб'єкта професійного розвитку на соціальні вимоги з присвоєння професійної діяльності, психологічна готовність до вирішення специфічних вікових завдань входження в світ професії. За своїми психологічним механізмам професійні установки діють на основі мотивації досягнення, виступаючи як ієрархічно більш високого рівня, ніж професійні наміри і професійні рішення. Важливу роль при їх реалізації в професійній поведінці грають прогнозування суб'єктом професійного розвитку успішності (чи неуспішності) своїх спроб професійної інтеграції із соціумом, з одного боку, і оцінка ним своїх цінностей, з іншого. Вони також тісно пов'язані з емоційними станами; зокрема, успішний професійний розвиток здійснюється в більшості випадків за підтримки емоцій стійкого кола (старанність, честолюбство, рішучість).

Модель компетенцій – це комплекс ключових компетенцій, які роблять фахівця здатним виконувати свою роботу на належному рівні. Кожна організація прагне розробити власну модель компетенцій для менеджерів різних структурних підрозділів. Компетенції можна згрупувати в *кластери* (групи близьких або споріднених компетенцій). На наведеній нижче схемі показаний кластер, який включає в себе родинні компетенції, а також поведінкові індикатори, об'єднані в схожі групи. Поведінкові індикатори – це стандарти поведінки, які проявляються в діях фахівця, що має конкретну професійну компетенцію.

Про розвиненість компетенцій свідчать поведінкові індикатори, які можна виявити, спостерігаючи за роботою фахівця.

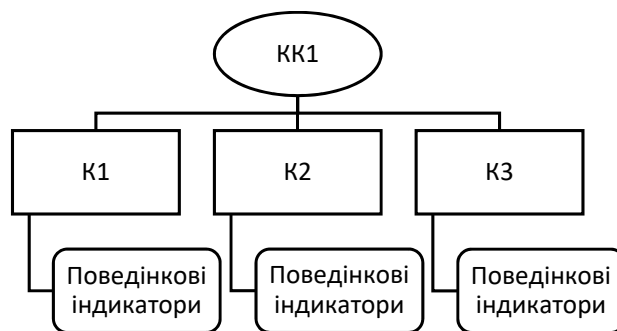

Рис. 2. Кластер компетенцій

Враховуючи думки незалежних експертів, фахівців у сфері управління персоналом, ми створили інтегративну модель компетенцій для менеджерів по роботі з клієнтами. У неї ми включили функціональні, управлінські, корпоративні та комунікативні компетенції. Функціональні компетенції описують професійну кваліфікацію, яка дозволяє співробітнику виконувати свої основні посадові обов'язки на належному рівні. Управлінські компетенції – ті компетенції, які необхідні для успішного виконання функцій керівника (управителя) в компанії. Корпоративними компетенціями вважається сукупність знань, навичок, здібностей і особистісно-ділових якостей, відображає необхідний стандарт робочої поведінки в компанії, однаковий для всіх посад. Комунікативні компетенції – це демонстрована область успішної комунікативної діяльності на основі засвоєних засобів і стратегій вербального і невербального спілкування, підкріплюваних відповідними навичками та мовленнєвими вміннями.

За рівнями розвитку компетенції розрізняються наступним чином: 1-2 балів – низький рівень розвитку компетенцій; 3-5 балів – середній рівень; 6-7 балів – високий рівень розвитку компетенцій.

Розглянемо деякі з наведених компетенцій більш докладно.

Компетенція «Професійні знання»

1. Професійні знання практично відсутні.
2. Професійні знання поверхневі, не має необхідних професійних знань.

Таблиця 1

Інтегративна модель компетенцій менеджера

Функціональні компетенції	Управлінські компетенції	Корпоративні компетенції	Комунікативні компетенції
1. Вміння планувати роботу 2. Економічні знання 3. Знання комерції та фінансування 4. Професійні знання	1. Самостійність 2. Цілеспрямованість та рішучість 3. Здатність вирішувати складні багатокрокові задачі 4. Вміння налагоджувати ділові стосунки	1. Старанність та дисциплінованість 2. Лояльність до компанії-роботодавця 3. Допомога колегам по роботі 4. Ставлення до роботи	1. Комунікабельність 2. Вміння сприймати критику 3. Клієнт-орієнтація 4. Вміння перероблювати інформацію

3. Не має достатніх професійних знань, що іноді позначається на практиці.

4. Професійні знання достатні для задовільного вирішення практичних професійних питань.

5. Є достатні для роботи професійні знання.

6. Професійні знання міцні, глибокі, дозволяють легко розбиратися в практичних професійних питаннях, може виступати в ролі наставника.

7. Професійні знання виключно глибокі і міцні, відмінно розбирається в багатьох практичних професійних питаннях на рівні експерта.

Компетенція «Здатність вирішувати складні багатокрокові завдання»

1. Здатність вирішувати складні багатокрокові завдання практично відсутня. Може вирішувати лише найпримітивніші завдання.

2. Здатність вирішувати, складні завдання розвинена слабо, може виконувати лише прості завдання.

3. Здатність вирішувати складні завдання недостатньо розвинена для роботи.

4. Здатність вирішувати складні завдання розвинена задовільно.

5. Здатність вирішувати складні завдання достатня для роботи.

6. Здатність вирішувати складні завдання добре розвинена. Справляється з роботою високої складності.

7. Володіє віртуозною здатністю виконувати найскладніші завдання.

Для оцінки компетенцій персоналу науковцями та практиками розроблено багато різних методів: психологічні та професійні тести, анкети, описові методи оцінки, методи ранжування, попарне порівняння, інтерв'ю, метод ділових ігор, метод тестуючих ситуацій та ін. Проте не всі ці методи застосовуються на практиці.

Для оцінки наявності та рівня розвитку компетенцій менеджерів нами застосовується метод 360°. Цей спосіб оцінки персоналу організацій був вперше запропонований Пітером Уордом в 1987 році [3]. Початкове визначення, дане цьому методу його авто-

ром: «Оцінка 360° – це систематичний збір інформації про роботу індивідуума (або групи), одержуваної від деякого числа осіб, зацікавлених у його роботі, і зворотній зв'язок по ній». За задумом автора методу сфера його застосування може бути дуже широка: саморозвиток та індивідуальне консультування (отримання зворотнього зв'язку дозволяє співробітнику скоригувати свою поведінку і намітити сфери розвитку); корпоративне навчання і розвиток (отримання зворотнього зв'язку перед тренінгом дозволяє учаснику зрозуміти його потреби в навчанні і допомагає йому націлитися саме на ті аспекти курсу, які найбільше відповідають його потребам); командоутворення (мається на увазі командний зворотній зв'язок, що дозволяє визначити сильні і слабкі місця команди, до початку командної роботи), управління ефективністю роботи (регулярний зворотній зв'язок дозволяє людині судити, наскільки підвищилася ефективність роботи); стратегічний і організаційний розвиток (визначити точки, де особливо потрібен розвиток; застосування методу 360° в цьому ключі ґрунтується на тому, що, змінюючи поведінку конкретних людей, можна змінити спосіб дії організації в цілому).

Метод 360° використовується як самостійно, а також як додатковий метод до інших оціночних процедур. Основні умови, необхідні для успішного проведення оцінки 360°: згуртований колектив, неконфліктний мікроклімат, довірчі відносини між співробітниками, відсутність переважаючого авторитарного стилю керівництва, відсутність вираженої плинності персоналу (робітники пропрацювали разом як мінімум один рік), забезпечення анонімності оцінки (впевненість співробітників у тому, що їх оцінки не будуть розголошуватися); попередня роз'яснювальна робота з співробітниками про цілі оцінки (мета повинна бути сформульована перед початком оцінки і донесена до співробітників, інформованість знизить стрес від проведеної оцінки і дозволить отримати більш об'єктивні дані); обов'язковий зворотній зв'язок за підсумками оцінки.

При застосуванні цього методу менеджер оцінює сам себе, його оцінюють двоє колег, клієнт, безпосередній керівник, а також директор організації, якщо він може дати об'єктивну оцінку роботи менеджера. Для отримання результатів оцінки менеджерів методом 360° всім учасникам експертної групи роздають однакові анкети, в яких описані поведінкові індикатори різних компетенцій. Кожен оцінювач, який спостерігає за роботою менеджера не менше півроку, ставить свою оцінку менеджеру за кожну вказану в анкеті компетенцію. Підраховується середнє арифметичне значення по кожній компетенції і виводиться загальна оцінка за всіма компетенціями працівника. Отримана оцінка компетенцій менеджера дозволить визначити потреби в навчанні, створити кадровий резерв; коригувати систему фінансової винагороди; розробити мотиваційні програми для різних рівнів співробітників; коригувати корпоративну культуру; вибудувати нові стандарти досягнень в компанії.

Висновки. В епоху ринкової економіки значно зросла потреба у висококваліфікованих фахівцях, менеджерах, здатних самостійно вирішувати більшість складних багатокрокових бізнес-задач без допомоги керівників вищої ланки. Менеджер по роботі з клієнтами – це фахівець з управління обігом та збутом товарів. Менеджер є посадовою особою підприємства, в якому він працює, і входить до складу середнього та вищого керівного складу підприємств. Основна функція менеджерів – управління, яке включає процес планування, організації, мотивації і контролю. Залежно від величини і кількості об'єктів управління розрізняють рівні управління, а, отже, і менеджерів. Для оцінки професійної придатності та трудової ефективності менеджерів використовують велику кількість різних методів; одним з найбільш дієвих є метод 360°. В основі даного методу лежить створення моделі компетенцій, по якій і проводять оцінку персоналу.

Сьогодні не існує єдиної, придатної для оцінки всіх менеджерів моделі компетенцій. Тому на підприємствах і в організаціях створюють власні моделі компетенцій, по яких і проводять оцінку.

Отримана оцінка компетенцій менеджера дозволить визначити потреби в освіті; підготувати кадровий резерв; коригувати систему фінансової винагороди; підготувати і впровадити мотиваційні програми для фахівців різних рівнів; модифікувати корпоративну культуру; створювати нові стандарти досягнень в компанії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Базаров Т.Ю., Беков Х.А., Аксенова Е.А. Методы оценки управленческого персонала государственных и коммерческих структур : монография / под ред. Т.Ю. Базарова. Москва, 2000. 348 с.
2. Базаров Т.Ю. Психология управления персоналом. Теория и практика. Москва : Юрайт, 2016. 325 с.
3. Баллантайн И., Пова Н. Центры оценки и развития. Москва : НРРО, 2003. 180 с.
4. Иванова С.В. Формирование профиля кандидата на основе стратегических и текущих целей организации. *Справочник по управлению персоналом*. 2002. № 10. С. 45–53.
5. Лукашенко М. А. Профессиональные компетенции руководителя как фактор конкурентоспособности компании URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/professionalnye-kompetentsii-rukovoditelya-kak-faktor-konkurentosposobnosti-kompanii/viewer> (дата звернення 10.04.2022).
6. Миллс Р. Карманный справочник по компетенциям. Москва : НРРО, 2004. 220 с.
7. Національний класифікатор професій України. URL: <http://www.dk003.com/?code=14> (дата звернення 10.04.2022).
8. Спенсер Лайл, Спенсер Сайн. Компетенции на работе. Москва : НРРО, 2005. 265 с.
9. Страдвик Л. Центры оценки и развития. Тренинг наблюдателей. Москва : НРРО, 2003. 270 с.
10. Чуркина М., Жадько Н. Управленческая эффективность руководителя. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2009. 156 с.

СЕКЦІЯ 7

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

КОМАНДНА ЗГУРТОВАНІСТЬ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

TEAM COHESION AS A SOCIO-PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

У статті представлена актуальність проблеми дослідження командотворення крізь призму колективного суб'єкта, де ключовим є спільна діяльність, а її внутрішнім змістом, що забезпечує ефективність діяльності є згуртованість, яка ґрунтується на єдності цілей та способів їх досягнення. До важливих елементів розвитку командної згуртованості зараховано: загальну думку, командний настрій, традиції, правила і норми поведінки, ціннісні орієнтації, установки та інтерес. Констатовано, що командний настрій виражаючи загальну емоційну спрямованість команди, зміст емоцій та почуттів, здатний передаватися від одного члена команди до іншого й може посилювати чи послаблювати активність кожного члена, впливати на сприйняття ними одержуваної інформації. В якості механізмів збереження, передачі, відтворення та закріплення соціального досвіду, способом реалізації стійких відносин у команді розглядаються традиції, що проявляються у сумлінності, взаємодопомозі, привітності та ін. Традиції складаються під впливом соціальної практики команди. Групові правила та норми, як психологічна основа для встановлення та функціонування системи самоврядування у команді сприяють підвищенню командної згуртованості. Наголошено, що командна взаємодія та її феномени мають ціннісну природу. Ціннісні орієнтації виступають як цілі життя та основні засоби досягнення цих цілей, відіграючи важливу роль у регулюванні соціальної поведінки членів команди. Розглянуто також можливість зарахування установок до елементів розвитку командної згуртованості. Установка є неусвідомленою готовністю команди до певної оцінки ситуації та способу діяльності в ній, вона одночасно і передусє опосередковує ставлення членів команди до предметів, явищ, людей та подій. Установки впливають й на інші психологічні явища у команді. Це стосується спільних інтересів команди. З'ясовано, що визначальними чинниками виникнення, зміни та функціонування явищ командної згуртованості виступають суспільне буття, суспільні відносини, а безпосередньою основою – практична діяльність членів команди, її досвід та спосіб життя.

Ключові слова: командна згуртованість, командотворення, загальна думка, команд-

ний настрій, традиції, ціннісні орієнтації, установки, інтерес.

The article presents the urgency of the problem of researching team building through the prism of a cohesive collective entity, where the key is joint activities, and its internal content that ensures the effectiveness of activities is cohesion. Team cohesion is based on the unity of goals and ways to achieve them. Important elements of the development of team cohesion include: general opinion, team mood, traditions, rules and norms of behavior, values, attitudes and interests. Team mood that expresses the general emotional orientation of the team and the content of emotions and feelings can be transmitted from one team member to another and can increase or decrease the activity of team members affecting their perception of information. Traditions manifested in honesty, mutual assistance, friendliness, etc. are considered as mechanisms of preservation, transfer, reproduction and consolidation of social experience, a way of realization of stable relations in a team. Traditions are formed under the influence of social practice of the team. Group rules and norms, as a psychological basis for the establishment and functioning of a system of self-government in the team help to increase team cohesion. It is emphasized that team interaction and its phenomena have a value nature. Value orientations act as life goals and the main means of achieving these goals, playing an important role in regulating the social behavior of team members. The possibility of including attitudes in the elements of team cohesion development is also considered. Attitude is the unconscious readiness of the team to a certain assessment of the situation and the way it operates, it both precedes and mediates the treatment of team members to objects, phenomena, people and events. Attitudes also affect other psychological phenomena in the team. This concerns the common interests of the team. It was found that the determining factors in the emergence, change and functioning of the phenomena of team cohesion are social life and social relations. The immediate basis are practical activities of team members, its experience and lifestyle.

Key words: team cohesion, team building, general opinion, team mood, traditions, value orientations, attitudes, interest.

УДК 159.944.4:316.6 (075.8)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.42>

Волянюк Н.Ю.

д.психол.н., професор,
завідувачка кафедри психології
і педагогіки
Національний технічний університет
України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»

Ложкін Г.В.

д.психол.н., професор,
професор кафедри психології
і педагогіки
Національний технічний університет
України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»

Фомич М.В.

к.психол.н., доцент,
начальник кафедри психології
діяльності в особливих умовах
Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля Національного
університету цивільного захисту України

Постановка проблеми. Соціально-психологічні перетворення і процеси в суспільстві актуалізують нові вимоги до малих груп і до тих новоутворень, які забезпечують гнучкість та сприйнятливості змін, що відбуваються в організаціях і дозволяють персоналу краще реалізувати свій творчий потенціал. Команда є одним із таких новоу-

творень. Вона виступає як особлива форма організації людей, що заснована на продуманому позиціонуванні учасників, які володіють відпрацьованими процедурами взаємодії, мають загальне бачення ситуації та стратегічних цілей. Команда вирізняється з-поміж інших об'єднань своєю стійкістю, яка можлива лише за умов, які сприяють

реалізації психологічному потенціалу та особистісному зростанню. Саме в такому середовищі виникає та зростає командний ефект, який ще зветься синергетичним. Йдеться про те, що в командній діяльності результат спільних зусиль значно вищий, ніж сума індивідуальних. Одним із найважливіших критеріїв сформованої команди є здатність групи аналізувати свою діяльність та знаходити внутрішні ресурси для розвитку та подолання труднощів. Слід наголосити, що такий феномен, як «командотворення» вивчений недостатньо і розкривається у вітчизняних публікаціях, здебільшого, з опорою на іноземні джерела. Командотворення розглядається як процес цілеспрямованого формування особливого способу взаємодії людей в організованій групі, що дозволяє ефективно реалізовувати психологічний потенціал відповідно до цілей організації [5].

У зарубіжній психології [9–11] накопичено певний досвід розробки теоретичних концепцій, принципів та технологій командотворення на трьох рівнях: на рівні конкретного члена команди, на рівні власне команди та на рівні організації, в якій команда функціонує. У соціальній психології процеси у різних групах спільної діяльності традиційно розглядаються з позиції: управління, конфліктів, клімату, відносин, організованості, дистанції, згуртованості та інших психологічних феноменів тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідея команд набула особливої популярності починаючи з 50–60-х років ХХ століття. Перші роботи були присвячені пошукам способів підвищення ефективності та продуктивності управлінської діяльності. Актуальність наукових розвідок у цій сфері пов'язана, насамперед, із вивченням проблем конкурентоспроможності та ефективності, істотних ознак команд, механізмів їх формування, психологічної готовності до роботи у команді (Н.Ю. Волянчук, Г.В. Ложкін [2], Н.В. Гавриш, О.В. Янко [3], В.В. Горбунова [4], Л.М. Карамушка [6], Н.Л. Коломінський [7] та інші). Останнім часом набула популярності командна наука. Йдеться про діяльність команд, здебільшого міждисциплінарних та міжнародних за складом, що працюють над розробкою різних наукових проблем. Щодо інших сучасних тенденцій, то насамперед, це команди проектів – спеціальні об'єднання фахівців, що працюють над реалізацією певного проекту – розробкою та впровадженням антикризових заходів, маркетингової стратегії, створенням програмного продукту, реалізацією політичних, творчих акцій, благодійних волонтерських заходів [4]. Беззаперечним є той

факт, що команди стають ключовим інструментом для організації роботи в сучасному глобалізованому світі.

Метою статті є теоретичне обґрунтування соціально-психологічного феномену «командна згуртованість» та опис її ключових характеристик.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зважаючи на те, що сама ідея командної роботи центрована на пошуку шляхів підвищення ефективності спільної діяльності, – то головною метою командотворення є забезпечення, творення і розвиток таких умов, які б вели до зростання продуктивності та загальної ефективності команди. Аналіз теоретичних підходів засвідчує, що перспективним напрямом у дослідженні проблеми командотворення є вивчення команди як згуртованого суб'єкта, де ключовим є поняття спільна діяльність, а її внутрішнім змістом, що забезпечує ефективність діяльності є згуртованість. Остання висвітлює міру внутрішньої єдності команди та її здатність протистояти зовнішнім впливам. Вона ґрунтується на єдності цілей та способів їх досягнення. Така якість команди здатна мотивувати її членів до певних дій, завдяки самій якості люди швидко входять у роботу та відбувається їх стимулювання для більш ефективної діяльності. Вмотивованість веде до активного, зацікавленого ставлення до спільної діяльності і виявляється у загальній думці.

До важливих елементів розвитку командної згуртованості слід зарахувати щонайперше загальну думку, яка є сукупним оцінним судженням, що виражає ставлення членів команди до різних подій і явищ у житті суспільства, до поведінки і діяльності як усієї групи, так і кожного її члена окремо. Загальна думка певною мірою регулює поведінку всієї групи, спонукає кожного її члена до прояву активності. Вона завжди складається з урахуванням знання про конкретний предмет. Ступінь її об'єктивності залежить від глибини та повноти знань, від інтересів суб'єктів. Думка завжди формується по відношенню до тих об'єктів, які мають значення для всієї команди у конкретній ситуації. В ній виражається емоційне ставлення суб'єкта до об'єкта судження та його вольове устремління.

Загальна думка є невіддільною від практики людей, адже утворює їхню внутрішню позицію. Вона виступає сполучною ланкою між свідомістю та реальною дією. У цьому виявляється одна з її найважливіших особливостей. Вона дозволяє охарактеризувати думку у двох аспектах: по-перше, як оцінне судження, як певну

позицію дії, тобто, як духовне ставлення; по-друге, як духовно-практичне ставлення. Отже, природа загальної думки суперечлива, але, по суті, вона є духовною, суспільно-психологічною.

Загальна думка, як суспільно-психологічне утворення виконує регулятивну, виховну, управлінську функції. У процесі впливу загальної думки проявляється соціально-психологічна закономірність, за якою загальний умонастрій передається окремому члену команди нерідко поза його бажання. За структурою загальна думка представляє собою взаємодію трьох компонентів: пізнавального, емоційного і вольового. 1-й передбачає певний рівень розуміння; 2-й – переживання свого ставлення до того, що відбувається; 3-й – управління своєю поведінкою в команді.

Найбільшедискусійнининіведетьсянавокколо властивостей, які притаманні загальній думці. Вказується, що загальна думка має такі властивості: є джерелом інформації для кожного члена команди; виконує роль оцінки вчинків та дій особистості; поєднує у собі всі форми комунікативного впливу команди на особистість – переконання, навіювання, наслідування, зараження, придушення; усталене оцінне судження групи перетворюється на стереотип; має динамізм, тобто, розвивається у часі від поодиноких висловлювань до сформованої думки команди загалом; нестійка на першому етапі (під час зародження) і стійка на заключному етапі.

Одним із важливих елементів у розвитку командної згуртованості є настрій. Цей феномен репрезентує собою явище, що виражає загальну емоційну спрямованість команди, зміст емоцій та почуттів, що відрізняє цю групу від іншої та має мінливість залежно від конкретних умов та ситуації спільної діяльності. Настрій характеризується такими властивостями, як: імпульсивність, масовидність, динамічність. Настрій «заразливий» і здатний передаватися від одного члена команди до іншого. Настрій характеризується певною предметною спрямованістю (політичною, естетичною, релігійною тощо). Настрій може посилювати чи послаблювати активність членів команди, впливати на сприйняття ними одержуваної інформації. Здоровий настрій має велику спонукальну силу, стимулює додаткові джерела емоційно-психологічного піднесення та активності кожного члена команди. Форми командного настрою за спрямованістю можуть бути або позитивно орієнтованими: ентузіазм, порив, захопленість, очікування успіху, радість тощо; або негативно орієнтованими: нудьга, зневіра,

невдоволення, озлоблення, приреченість, ворожість тощо.

Основні властивості настрою: сильна залежність від обставин; можливість різкої зміни позитивно орієнтованого настрою на негативний та навпаки; відносна нетривалість існування у часі; залежність настрою від емоційного стану небагатьох, а іноді й однієї людини у команді; велика спонукальна сила для всіх; поширюється та діє на основі психічного зараження.

Порівняльний аналіз елементів, що впливають на розвиток командної згуртованості показав, що загальна думка має раціональний характер, тобто, пов'язана з усвідомленим ставленням членів команди до будь-яких подій життєдіяльності та детермінована таким психічним процесом, як мислення; командний настрій має ірраціональний характер, тобто, неусвідомлюваний, оскільки пов'язаний з психічними станами особистості і більшою мірою детермінований такими психічними процесами, як емоції та почуття.

Важливим елементом розвитку командної згуртованості є традиції. Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає традицію як досвід, звичай, погляди, смаки, норми поведінки, що склалися історично й передаються в покоління з покоління [1, с. 352]. Традиції є механізмом збереження, передачі, відтворення та закріплення соціального досвіду, способом реалізації стійких суспільних відносин, у тому числі й ідеологічних. За рахунок використання традицій здійснюється передача стійких елементів досвіду від поколінь до поколінь, від однієї соціальної групи до іншої, від групи – до індивіда. Традиції виступають як сторона суспільних відносин та діяльності людей, як відображення цих відносин та діяльності у свідомості, закріплене у певних поглядах, звичках, нормах, символах.

Суханов І.В. виділив три аспекти традиції як духовно-практичної форми освоєння та передачі соціального досвіду. Перший – діяльнісний – закріплення способів поведінки команди та індивіда за допомогою звичаїв, обрядів, ритуалів. Другий – емоційний – передача та закріплення способу емоційного реагування та переживання, способу вираження почуттів. Цей аспект традиції пов'язаний із соціально-психологічними механізмами: навіюванням, наслідуванням, взаємозараженням. Третій – раціональний – трансляція певного способу інтелектуального освоєння світу, способу мислення. Він пов'язаний з такими явищами, як громадська думка, умонастрій та ін. Усі три аспекти традиції тісно переплетені між собою, перебувають у взаємодії [8].

Традиції складаються під впливом соціальної практики команди. Становлення традицій за своєю суттю є природничо-історичним процесом, оскільки традиційний характер набувають ті або інші форми відносин і життєдіяльності людей. У той же час члени команди можуть свідомо прагнути, скажімо, до зміцнення моральних та інших відносин, до неухильного дотримання тих чи інших соціальних норм життя з метою формування відповідних правил. Традиції розглядають як сталий елемент командотворення. Вони проявляються: у сумлінності, взаємодопомозі, привітності та ін. Традиції розрізняються за ступенем і широтою девіантності (відхилення), що допускається, і відповідно діапазону застосовуваних санкцій з боку групи щодо свого члена.

Командна згуртованість, що склалася на основі досвіду спільної діяльності, репрезентована у вигляді правил і норм поведінки, дотримання яких є соціальною потребою у більшості членів команди. Для кожного члена і всієї команди в цілому норми та правила відіграють важливу роль стереотипу поведінки та діяльності. При цьому правила та норми життєдіяльності мають бути психологічно прийнятні майже одноставно усіма членами команди. За такої умови вони слугують орієнтирами для всіх інших. Головне, на що слід орієнтуватися у формуванні норм та правил, це можливість самоврядування команди без зовнішнього управлінського впливу. Якщо норми та правила склалися і вони відповідають професійним функціям працівників, то в управлінні командою знижується роль таких управлінських функцій, як контроль, коригування діяльності, постановка завдань. Член команди, який відхиляється від норм, розглядається іншими членами команди як джерело соціальної небезпеки. Отже, більшість членів команди прагне вплинути на нього, щоб він повернувся «на шлях істинний» і став «як усі». Найбільш поширеними формами впливу є: глузування, соціальне засудження, відторгнення.

Вважаємо, що залежно від реакції на груповий тиск член групи може виступати як: конформіст – змінює поведінку, тобто, погоджується із вимогами команди; нонконформіст – навпаки, здатний посилено чинити опір тиску групи і думати по-своєму; колективіст – вибірково реагує на вплив, погоджуючись із загальною думкою, якщо вона відповідає справжньому стану справ.

Таким чином, групові норми – це психологічна основа для встановлення та функціонування системи самоврядування у команді та підвищення її згуртованості.

Командна взаємодія та її феномени мають ціннісну природу, зокрема, йдеться

про ціннісну зумовленість готовності особистості до командної діяльності (наявність певної системи цінностей, пов'язаних із особистісною важливістю взаємин та спільної діяльності) та необхідність ціннісної близькості в розумінні командної інтеракції її членами [4]. Адже саме ціннісні орієнтації виступають як цілі життя та основні засоби досягнення цих цілей. Вони відіграють важливу роль у регулюванні соціальної поведінки людини. Розрізняють матеріальні (речові) та духовні (ідеальні) цінності; наукові (закони, теорії, ідеї), політичні (програми, ідеали, цілі класу, держави), правові (права та обов'язки громадян, юридичні закони та норми), моральні (добро, честь, совість), художні цінності (твори мистецтва, естетичний ідеал, смаки). Орієнтація на ту або іншу цінність обумовлена потребами та інтересами команди, рівнем її розвитку.

Серед елементів розвитку командної згуртованості виділяються установки, в яких переважають вольові процеси. Установка є неусвідомленою готовністю команди до певної оцінки ситуації та способу діяльності в ній. Установка ситуаційна, вона формується на основі досвіду в умовах конкретного соціального середовища та позитивно реалізується саме в цих умовах. Перенесена в інші умови, може негативно впливати на діяльність команди, спотворювати її уявлення про об'єкти, руйнувати зміст оцінок.

Установка містить прихований образ способу поведінки та оцінки, який актуалізується в ситуації, що вимагає даного способу поведінки та відношення. Вона відрізняється відносною стійкістю. Однак, установка не жорстко детермінує поведінку членів команди, вона обумовлює лише високу ступінь ймовірності певної поведінки у конкретній ситуації. Вона одночасно і передусє і опосередковує ставлення людей до предметів, явищ, людей, подій.

Соціальна установка (на відміну від установки як загально психологічного явища) спрямована передусім на соціальні об'єкти. За механізмом формування та дії вона репрезентує складне явище. Установки впливають і на інші психологічні явища у команді. Це стосується спільних інтересів команди. Інтерес віддзеркалює об'єктивні зв'язки команди з іншими командами. Він залежить від конкретних умов життєдіяльності команди, ситуації, рівня її зрілості. Усвідомити ключові інтереси означає усвідомити реальний зміст та об'єктивну логіку розвитку команди, логіку, з якої впливає необхідність та доцільність тих чи інших дій. Інтерес висвітлює те, що об'єктивно сприяє зміцненню та позитивному положенню групи, її самоствердженню. Він

пов'язаний з розумінням наявних для цього можливостей, їх емоційним відображенням та діями з урахуванням цих можливостей. Інтерес визначає спрямованість діяльності команди її поглядів та емоцій. З інтересами безпосередньо пов'язані настрої, у яких вони відтворюються у формі групових переживань та відповідного емоційного ставлення. Емоційний досвід команди складається в процесі соціальної практики та взаємодії її членів.

Висновки з проведеного дослідження.

Отримані результати теоретичного пошуку свідчать про те, що командотворення розглядається як процес цілеспрямованого формування особливого способу взаємодії людей в організованій групі, що дозволяє ефективно реалізовувати їх психологічний потенціал відповідно до цілей організації. Розвиток командної згуртованості має багато складових елементів, приділивши увагу яким можна сформувати високоефективну команду. До важливих елементів розвитку командної згуртованості зараховано: загальну думку, командний настрій, традиції, правила і норми поведінки, ціннісні орієнтації, установки та інтерес. Визначальними чинниками виникнення, зміни та функціонування явищ командної згуртованості виступають суспільне буття, суспільні відносини, а безпосередньою основою – практична діяльність членів команди, її досвід та спосіб життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Укладач В.Т. Бусел. К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
2. Волянчук Н.Ю., Ложкин Г.В., Колосов А.Б. Формирование представлений о социально-психологическом пространстве команды. *Габітус. Науковий журнал з соціології та психології*. № 20. 2020. С. 207–213. DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.38>
3. Гавриш Н.В. Теоретичні засади формування педагогічної команди як суб'єкту управління якістю роботи дошкільного навчального закладу. *Збірник наукових праць Бердянського держ. пед. ун-ту (Педагогічні науки)*. № 1. Бердянськ : БДПУ, 2010. С. 48–53.
4. Горбунова В.В. Психологія командотворення: Ціннісно-рольовий підхід до формування та розвитку команд: монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 380 с.
5. Журавлев А. Л. Психология совместной деятельности. М. : Ин-т психологии РАН, 2005. 640 с.
6. Карамушка Л. М., Філь О.А. Психологічний аналіз особливостей діяльності конкурентоздатної управлінської команди освітньої організації. *Актуальні проблеми психології. Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія: Зб. наукових праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. Київ : Міленіум, 2005. Част. 16. С. 28–42.
7. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах: Общение и возрастные особенности. Минск : Изд-во Белорус. гос. ун-та, 1976. 350 с.
8. Суханов И.В. Обычаи, традиции в преемственности поколений. Москва : Политиздат, 1976. 216 с.
9. Cleland D.I. Strategic management of teams. New York : Wiley, 1996. 292 p.
10. Katherine J. Klein, Andrew P. Knight, Jonathan C. Ziegert Klein K. When team members' values differ: The moderating role of team leadership, Beng Chong Limd, Jessica L. Saltz. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. 2011. Volume 114. Issue 1. Pp. 25–36.
11. Wageman, R., Hackman R., Lehman E. The Team Diagnostic Survey: Development of an instrument. *Journal of Applied Behavioral Science*. 2005. Vol. 41. Pp. 373–398.

ВІДНОВНІ ПРОГРАМИ ЯК КОМПОНЕНТИ ВПРОВАДЖЕННЯ СТАНДАРТІВ ДИНАМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ В КОНТЕКСТІ РОБОТИ ПРАКТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ

RESTORATIVE PROGRAMS AS A COMPONENT OF THE IMPLEMENTATION OF DYNAMIC SECURITY STANDARDS WITHIN THE CONTEXT OF THE WORK OF PRACTICAL PSYCHOLOGISTS IN THE EDUCATION SYSTEM

У статті вперше вводиться поняття «динамічна безпека» у закладі освіти та встановлюється кореляція між вказаним поняттям та програми примирення (відновними практиками). Розкрито зміст основних програм відновного правосуддя таких як медіація, конференції (в т.ч. сімейні групові наради) та кола примирення (кола цінностей або кола правосуддя). Проаналізовано історичний та культуральний аспекти програм відновного правосуддя, особливості їх реалізації в різних країнах. В ході дослідження встановлено, що починаючи з 2008 року програми відновного правосуддя є предметом вивчення низки українських науковців та практиків, зокрема В. Землянська, Н. Прокопенко, Н. Крестовська, О. Горова, Р. Коваль та ін. Виявлено високу позитивну кореляцію між наявністю Шкільної служби порозуміння та кількістю конфліктів або інших негативних явищ в закладі освіти. Акцентовано увагу на ролі та значенні практичних психологів у розбудові «Шкільних служб порозуміння» та «Мирної школи» як ключових спеціалістів. Започатковано наукове обґрунтування і практичну розробку інструментів запровадження стандартів динамічної безпеки в закладі освіти. Визначено, що на відміну від статичної (архітектурної) безпеки, динамічна безпека є процесуальним явищем і передбачає організацію конкретних навчальних та моніторингових заходів із залученням учнів, педагогів та батьків. У зв'язку з військовими подіями в країні, акцентовано увагу на важливості розробки та впровадження норм, стандартів та нових технологій щодо забезпечення як статичної, так і динамічної безпеки у закладах освіти України. Визначено поняття динамічної безпеки як сукупність певного типу мислення, внутрішньої культури, особливостей взаємодії і стосунків, а також етичних норм у конкретному закладі. Встановлено зв'язок між рівнем забезпечення динамічної безпеки та людським фактором, що визначає напрям подальших досліджень та необхідність розробки тренінгових програм. З огляду на поточну ситуацію в Україні, пов'язану з військовим конфліктом, питання безпеки закладів освіти визнано пріоритетним, що стимулює до продовження наукового дослідження та розробок практичних інструментів запровадження стандартів динамічної безпеки.

Ключові слова: відновне правосуддя, програми примирення, медіація, сімейні конфе-

ренції, кола правосуддя, безпека, динамічна безпека.

The article introduces for the first time the concept of "dynamic security" in an educational institutions and establishes a strong correlation between this concept and the concept of "restorative program" (restorative practices). Key programs of restorative justice such as mediation, conferences (including family group meetings) and circles of justice (circles of values or justice circles) are listed. It was analysed the historical and cultural aspects of restorative practices, features of the development of restorative justice in different countries. During the research it was found, that since 2008 restorative justice programs have been studied by a number of Ukrainian scientists and practitioners, such as: V. Zemlyanska, N. Prokopenko, N. Krestovska, O. Horova, R. Koval and others. There is a high positive correlation between the presence of the School Service of Understanding and the number of conflicts or other negative phenomena in the educational institution. Emphasis is placed on the role and importance of practical psychologists in the development of «School Services of Understanding» and «Peace School» as key specialists. Scientific substantiation and practical development of tools for implementation of dynamic security standards in educational institutions have been initiated. It is determined that in contrast to static (architectural) security, dynamic security is a procedural phenomenon and involves the organization of certain educational and monitoring activities with the involvement of pupils, teachers and parents. In connection with the hostilities, emphasis was placed on the importance of developing and implementing norms, standards and new technologies to ensure both static and dynamic security in educational institutions of Ukraine. The concept of dynamic security is defined as a set of a certain type of thinking, internal culture, features of interaction and relationships, as well as ethical norms in a particular institution. A link has been established between the level of dynamic security and the human factor, which determines the direction of further research and development of training programs. Given the current situation in Ukraine related to the military conflict, the security of educational institutions has been identified as a priority, which encourages the continuation of research and development of practical tools and instruments for the implementation of dynamic security standards.

Key words: restorative justice, reconciliation's program, mediation, family conference, circle of the restorative justice, security, dynamic security.

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.43>

Луценко Ю.А.

науковий співробітник лабораторії прикладної психології освіти
Український науково-методичний центр практичної психології
і соціальної роботи

Постановка проблеми. З 2014 року питання безпеки населення, в тому числі дітей у закладах освіти, набуло гострої актуальності. З кінця лютого 2022 року, у зв'язку з масованими ракетними обстрі-

лами населених пунктів по всій території України, заклади освіти почали виконувати не лише освітні, а захисні функції. Водночас було встановлено, що більшість споруд закладів освіти не передбачають облад-

наних бомбосховищ, не мають примусової вентиляції, місць для зберігання питної води, генераторів для вироблення електроенергії, місць для відпочинку дітей, місць для зберігання продуктів харчування та ін. Вказані характеристики належать до компонентів статичної (архітектурної) безпеки. Разом з тим більше 3 млн. людей були вимушені переїхати до інших областей для пошуку прихистку. Внутрішньо-переміщені діти зараховуються до місцевих закладів освіти та опиняються в нових колективах, групах, що в свою чергу, вимагає створення сприятливих умов для їх швидкої та ефективної інтеграції та адаптації. Такі умови є компонентом динамічної безпеки, яку можна визначити як філософію закладу, чи установи. Практичні психологи виступають основними фахівцями щодо розбудови та запровадження стандартів динамічної безпеки з урахуванням наявних в освіті України практик впровадження програм примирення та розбудови моделі «Мирна школа».

Мета дослідження – розкрити зміст поняття динамічна безпека в закладі освіти, встановити зв'язок між програмами відновного правосуддя та компонентами динамічної безпеки, обґрунтувати ведучу роль психологів у розробці та впровадженні стандартів динамічної безпеки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія відновного правосуддя налічує кілька десятків років, її коріння, філософія зародилися в Європі та Північній Америці в 1970-х роках. Однак воно включило в себе компоненти давніх традицій Африки, Латинської Америки, Азії, а також корінних народів Канади і Нової Зеландії [6]. Протягом останніх років це поняття в Україні увійшло в площини юридичних наук, освіти та було закріплено на законодавчому рівні.

До програм відновного правосуддя (примирення) відносять медіацію, конференції (в т.ч. сімейні групові наради) та кола примирення (кола цінностей або кола правосуддя). Розглянемо зміст вказаних понять.

Відновне правосуддя – це спосіб реагування на протиправну поведінку та вчинення правопорушення, який враховує баланс інтересів потерпілої сторони, правопорушника та громади; він запрошує обидві сторони конфлікту до діалогу і дає можливість відновити справедливість та досягти спільного рішення. Як вказує М. Райт, термін «правосуддя» (justice) в англійській мові має два значення: «юстиція» та «справедливість». У нашому дослідженні ми оперуємо другим із наведених значень і розглядаємо його в контексті «відновлення справедливості» [5].

Термін «медіація» у більш широкому розумінні виходить за межі кримінального правосуддя та означає процес вирішення конфлікту шляхом втручання нейтральної третьої сторони з метою надання допомоги сторонам, що конфліктують, добровільно досягти згоди.

Сімейні конференції – це унікальна форма здійснення правосуддя або відновлення справедливості, яка базується на двох основних припущеннях. Перше з них стосується почуттів сорому і провини: правопорушник відчуває сильніший сором і власну провину, коли до процесу обговорення залучені значимі для нього люди – члени сім'ї, які підтримують його. Це сприяє формуванню бажання виправити скоєне зло, отже і прийняттю відповідальності за власні дії – це друге припущення [3].

Кола правосуддя (кола примирення) мають своє коріння в традиціях практики зцілення і реабілітації канадських корінних народів і корінних народів на південному заході США. Ця модель передбачає можливість запросити будь-якого члена громади до участі в процесі. Учасники сідають так, щоб створити коло, і обговорення спрямовується від однієї особи до іншої, доки учасники дискусії не прийдуть до рішення.

О. Горова, В. Землянська визначають **конфлікт** як складну одночасну дію щонайменше двох сторін, об'єднаних протистоянням. Провівши аналіз природи та прояву конфліктів автори зауважують, що найбільш типовим є розгляд конфлікту у двох площинах: матеріалістичній (конфлікт за суттєво значимі засоби життєдіяльності) та ціннісній (через відмінності у системі вірувань і переконань, несумісність принципів організації суспільного устрою, взаємовиключні культурні, релігійні, етнічні стереотипи) [1].

За результатами проведеного аналізу встановлено, що програми відновного правосуддя становлять дієві та ефективні інструменти розбудови безпечного освітнього середовища, стимулюють самоорганізацію учнів, знижують рівень конфліктів та прояву негативних явищ. Напрацьована практика вказує на ключову роль практичних психологів у впровадженні програм відновного правосуддя (примирення) та управлінні шкільними службами порозуміння у якості інструментів розбудови безпечного та сприятливого освітнього середовища [8; с. 22, 34].

Науковим обґрунтуванням програм відновного правосуддя займалися А. Буш, В. Землянська, Г. Зер, Д. Фолджер, М. Райт, Н. Крестовська, Н. Лунченко, Н. Прокопенко, О. Горова, Р. Коваль та ін.

Як ми вказували вище, історія виникнення та застосування програм примирення

достатньо тривала. Як зазначають А. Берок Буш та Джозеф П. Фолджер, справжній прорив щодо застосування медіації поза межами юридичної сфери припадає на початок 2000-х років, коли вона почала застосовуватися в широкому діапазоні нетрудових суперечок, таких як: в конфліктах, пов'язаних з розлученням, екологічних суперечках, майнових, організаційних конфліктах (тюрми, школи, лікарні), страхових виплат, бізнес-суперечках, а також у позовах на державні організації [2].

З 2008 року в Україні пілотувався перший проєкт з впровадження програм примирення в рамках якого у кількох пілотних областях (Вінницька, Київська, Хмельницька, Львівська) було навчено практичних психологів, соціальних педагогів та розпочато створення Шкільних служб порозуміння. Основна мета таких служб – профілактика, превенція та навчання конструктивним способам вирішення конфліктів. В ході аналізу результатів проєкту було доведено високу кореляцію між наявністю в закладі освіти служби порозуміння та зниженням кількості конфліктів в учнівському середовищі, зменшенням кількості негативних явищ (булінг, ізоляція, байкотування тощо). За 14 років розбудови практики відновного правосуддя в Україні було досягнуто значних успіхів, а саме, законодавчо закріплено проведення медіацій між потерпілим та правопорушником, на рівні Міністерства освіти і науки України розроблено та затверджено концепцію «Мирної школи» (Наказ МОН від 01.11.2019 № 1368 «Про проведення експерименту всеукраїнського рівня за темою “Формування гуманістичних відносин між учасниками освітнього процесу шляхом упровадження моделі “Мирна школа” на 2019–2022 роки») [4].

У своїх попередніх дослідженнях ми науково обґрунтували технології створення Шкільних служб порозуміння у закладах освіти. Ми також констатували, що ефективними координаторами таких служб є практичні психологи або соціальні педагоги у функції яких входить профілактика та подолання негативних явищ в учнівських колективах [7]. Створення служби порозуміння, передбачає ступеневу підготовку працівників психологічної служби паралельно з підготовкою учнів до проведення програм примирення. У тих школах де було створено Шкільні служби порозуміння та підтримано їх діяльність більше ніж 3 роки, кількість конфліктів та прояву негативних явищ між учнями наближається до нуля.

Починаючи з кінця 2014 року новим завданням психологів і соціальних педагогів стала психосоціальна підтримка насе-

лення, постраждалого внаслідок військових дій на сході країни. Як вказує Ю.С. Бондарук, діяльність практичних психологів та соціальних педагогів з психосоціальної допомоги дітям та їх родинам має бути спрямована на реалізацію таких завдань, а саме: гармонізація емоційного фону і психофізичного стану дітей та їх сімей, які опинились у складних життєвих обставинах; зниження тривоги та подолання страху травматичних ситуацій, соціофобії; покращення самооцінки; зниження рівня конфліктності, подолання перешкод у процесі комунікації; формування навичок адаптивної і результативної моделі поведінки; удосконалення правового, соціально-психологічного захисту; професійне самовизначення [9]. Більшість із вказаних завдань, можуть бути вирішені через впровадження програм відновного правосуддя (примирення) в освітньому середовищі.

Нові виклики вимагають трансформації усталених форм і методів психологічної роботи, зміни стереотипного виконання визначених функцій (двадцятирічної давнини) психолога та соціального педагога.

З початку повномасштабного вторгнення країни агресора на територію України у лютому 2022 року, більше 5 млн. громадян виїхали за межі країни і близько 3 млн були вимушені переїхати до інших областей в межах країни. Вказана ситуація призвела до певної міграційної кризи – переповнення населенням окремих великих міст (Львів, Чернівці, Івано-Франківськ, Ужгород та ін.), і, як наслідок, виникнення проблем з орендою житла, зменшення кількості доступних продовольчих товарів, пального, медикаментів – через підвищений попит, черги на отримання соціальних послуг тощо. Вказані факти призводять до психоемоційного напруження, конфліктів, нервових зривів, що відображається і на спілкуванні з дітьми. У таких умовах дитина може відчувати сором, страх, невпевненість, плаксивість, замкненість або відкриту ворожість, агресивність. Потрапляючи у нові умови вони не можуть швидко адаптуватися та інтегруватися у нові групи, колективи. Вказане вище вимагає від практичних психологів з однієї сторони застосування ефективних практик роботи з подолання наслідків психотравмуючої події, а з іншої – інструментів розбудови безпечного освітнього середовища, комфортного для кожного учасника. У такому контексті, програми відновного правосуддя розглядаються нами у якості таких інструментів, що призводять до задоволення потреб сторін, зменшення страждань, конструктивного подолання міжособистісних конфліктів, активізацію

гомогенних груп, громад тощо. Медіація зменшує залежність від сторонніх організацій і стимулює надання допомоги самим собі, стимулюючи створення первинних структур на рівні певних груп населення. Це підтверджують у своєму дослідженні А. Берок Буш та Джозеф П. Фолджер, вказуючи, що унікальний потенціал медіації полягає у її здатності трансформувати характер взаємодії в конфлікті таким чином, що сам конфлікт може укріпити як самих учасників суперечки, так і громаду, групу, частинами яких вони виступають. Вона (медіація) допомагає сторонам мобілізувати власні ресурси для того, щоб працювати над вирішенням проблем, досягненню поставлених цілей; визнати наявні ресурси, власні здібності і таким чином розширити власні можливості [2].

З 2019 року Міністерством освіти і науки України спільно з ІМІП (ГО Інститут миру та порозуміння) розробили і закріпили нормативно концепцію «Мирної школи». Вказана концепція передбачає реалізацію інтегрованого підходу та практичних інструментів включення всіх учасників освітнього процесу у розбудову системи конструктивної комунікації та взаємодії, системи ефективного вирішення та попередження конфліктів, попередження проявів булінгу, агресії та насильницької поведінки у навчальному закладі, формування стійкості. «Мирна школа» передбачає побудову довіри та залучення причетних до ситуації учасників у процес обговорення, прийняття рішення чи розв'язання конфлікту задля формування порозуміння, досягнення консенсусу та/або формування ненасильницького середовища.

«Мирна школа» спрямована на формування наступних компетенцій:

- конструктивне вирішення конфліктів
- побудова та підтримка стосунків
- чутливість до багатоманіття та недискримінація
- саморефлексія та життестійкість.

Для розробки Моделі «Мирна школа» було використано чотири успішні методики з міжнародного та українського досвіду:

1. Методика «Відновна школа» – спрямована на формування партнерських стосунків та ефективної комунікації між педагогами, учнями та батьками і покликана сприяти якісному освітньому процесу за сучасних ризиків. Базується на принципах відновного підходу та пропонує загальношкільний підхід до впровадження відновних практик в шкільне життя.

2. Шкільна служба порозуміння – шкільна структура для професійного вирішення конфліктів і навчання конструктивним моде-

лям поведінки та комунікації, що працює за принципом «рівний – рівному» (про те, як створити таку структуру у своїй школі, дивіться у відео).

3. Методика «Стійкість» (Resilience) – спрямована на формування в учнів, педагогів та батьків здатності до позитивного, конструктивного опанування стресовою ситуацією через задіяння внутрішніх і зовнішніх ресурсів для підтримки своєї цілісності, повноцінного функціонування та рівноваги.

4. Підходи програми «Культура добросусідства» щодо формування розуміння та навичок мирного співіснування у культурному різноманітті, недискримінації та поваги до «Іншого» у нашому суспільстві загалом, та шкільному середовищі зокрема.

Впровадження програм відновного правосуддя (примирення) та розбудова «Мирної школи» передбачають у якості кінцевої мети створення безпечного середовища у закладі освіти, покращення взаємин, мікроклімату та упередження прояву негативних явищ (конфлікти, булінг, бойкотування), а отже формування нового типу мислення і стосунків. Поняття безпеки у закладах освіти є відносно новим для України, а її забезпечення виглядає на тепер недолугим та неефективним. В реальному житті безпеку в школі «забезпечує» представник технічного персоналу, який виконує ще й функції прибирання, а тому не може весь час перебувати на черговому місці. Тому заклад освіти є відносно відкритим з точки зору зовнішніх загроз (крадіжки, злочинці, педофіли, терористи та ін.). Крім вказаного, в умовах війни викрилися недоліки щодо архітектурної (статичної) та організаційної (технічної) безпеки: відсутність обладнаних бомбосховищ, резервуарів для питної води, туалетів, засобів для надання медичної допомоги, технічних засобів для вироблення світла, вентилявання приміщень, технологічних та дорожніх карт у вчителів та дітей, на випадок надзвичайної ситуації та ін.

У своєму дослідженні ми пов'язуємо це з відсутністю наукової бази та практичних розробок стосовно забезпечення поняття **динамічної безпеки** та її компонентів у сфері освіти. Питаннями динамічної безпеки займалися Г. Ліндерборг, Г. Йенсен, Д. Коваленко, Ж. Купманш, І. Яковець, Л. Кікас, О. Дука, О. Колб, С. Познишев, У. Стагеберг та ін., однак предметом їх досліджень була безпека виключно відносно в'язничної системи та служби пробації. Термін «динамічна безпека» (dynamic security) був введений в обіг (як наслідок масових безладів 70–80-х років у в'язницях

Великої Британії) у 1985 р. Яном Дунбаром, колишнім директором тюремної адміністрації Великої Британії, який став відомим завдяки впровадженню прогресивних ідей в роботу підпорядкованої йому служби. З його точки зору, динамічна безпека – це ситуації, коли «відносини і індивідуалізм поєднуються в запланованій (і корисній) діяльності, коли в установі як максимального, так і мінімального рівня безпеки результат складається в гнучкому і кращому порядку у в'язниці». Підкреслювалося, що основна увага має бути приділена ставленню до співробітників і засуджених як до індивідів, формуванню справедливих і ввічливих відносин «персонал – засуджений» [11]. За результатами аналізу літературних джерел, ми виявили суттєву прогалину щодо наукового обґрунтування поняття «динамічна безпека» та практичних розробок щодо її забезпечення у сфері освіти.

Поняття **динамічної безпеки** визначається нами як сукупність певного типу мислення, внутрішньої культури, особливостей взаємодії і стосунків, а також етичних норм у конкретному закладі. Динамічна безпека напряду залежить від людського фактору, а тому вимагає розробки та впровадження методик її формування, перегляду та оцінки.

Якщо статична (архітектурна) безпека забезпечується на етапі будівництва закладу освіти одноразово, то динамічна безпека будується та підтримується процесуально, тобто щодня. Це новий метод роботи, який відрізняється від звичної організації життєдіяльності школи чи іншого навчального закладу. Для того, щоб змінити внутрішню культуру, організація повинна працювати над формуванням нових практик та типу мислення щодня. Ми припускаємо, що хоча головна відповідальність за розвиток та зміни лежить на керівництві закладу освіти – культурні та світоглядні зміни відбуваються лише тоді, коли всі учасники беруть за них відповідальність на себе. Для більшості закладів освіти й сьогодні характерний автократичний, директивний, вертикальний стиль управління та організації, що означає застрягання у «старих традиціях». В рамках такої організаційної моделі спілкування між педагогами та учнями найчастіше має односпрямований характер та націлене на підтримання порядку, надання інструкцій та офіційних вказівок щодо розпорядку (уроки, перерви, харчування, позакласна робота, домашнє завдання тощо).

Щоб сприяти впровадженню динамічної безпеки, необхідно здійснити відкритий моніторинг стосунків, мікроклімату, пере-

шкод та сприятливих факторів та відпрацювати на основі отриманої інформації нову філософію життєдіяльності закладу. Науково обґрунтовано, що динамічна безпека краще функціонує в умовах конструктивних взаємовідносин всередині закладу чи установи [12].

Основним інструментом запровадження динамічної безпеки є тренінги та «Сократичні дискусії». Ми припускаємо, що час на розробку моделі та її впровадження в конкретному закладі освіти буде скорочено за умови проведення спільних тренінгів за участі педагогів, представників адміністрації, батьків та учнів старших класів. Крім вказаного, останніх важливо долучити до розробки скринінгових опитувальників та анкет для вивчення стану дотримання динамічної безпеки в закладі, розподіливши таким чином загальну відповідальність.

Ми вказували раніше, що людський фактор (фактор помилки) є одним з факторів впливу на стан динамічної безпеки. Конкретна помилка, що здатна призвести до цілої низки негативних подій, може статися внаслідок структурно-організаційних факторів, таких як брак навчання, надмірне робоче навантаження, нечітко прописані процедури або неузгодженість пріоритетів. Таким чином, під час організації навчання з основ динамічної безпеки, варто спрямувати увагу на зниження кількості помилок, а також на зміні організаційних факторів, що можуть впливати на захист і безпеку. Поінформованість про ризики – це певний *спосіб мислення та ставлення* до аспектів захисту і безпеки. Окрім того, важливо мати спільне розуміння щодо конкретних функцій, пов'язаних з тим чи іншим ризиком. Досить часто різні співробітники мають різне розуміння «ризикових ситуацій» та ступеня їх серйозності. Оцінка й обговорення потенційних ризиків і загроз командою працівників закладу освіти із долученням батьків та учнів старших класів – необхідна вправа, що сприяє формуванню спільного бачення, розуміння потреб та пошуку ефективних підходів у сфері захисту і безпеки.

Висновки з проведеного дослідження. Здійснений в ході дослідження аналіз дозволив виявити високу кореляцію між відновними програмами та компонентами динамічної безпеки в закладах освіти, визначити роль та місце психологів у запровадженні її стандартів. Ми визначили динамічну безпеку як полікомпонентне поняття, що включає культурні, етичні, психологічні, соціальні аспекти та конкретні технологічні процеси. Динамічна безпека – це процесуальне

поняття, яке вимагає постійної роботи щодо розробки, підтримки та періодичної оцінки рівня її дотримання. Динамічна безпека – це філософія життєдіяльності закладу освіти зі сприятливими та безпечними умовами для кожного учасника. У своїх подальших дослідженнях ми плануємо розробити конкретні процедури, програми та тренінги з впровадження основ динамічної культури в закладах освіти, вплинувши на рівень загальної безпеки учасників освітнього процесу та безпеки в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боброва О.М., Горова А.О., Землянська В.В., Прокопенко Н.М. Відновне правосуддя. Особливості впровадження процедур медіації: європейський досвід. Київ : Наш час, 2006. 164 с.
2. Буш Р.А., Фолджер Дж. Що може медіація. Трансформативний підхід до конфлікту. Київ : Видавець Захаренко В.А., 2007. 264 с.
3. Дубовик О.І. Теоретико-правові аспекти відновного правосуддя. *Право і громадянське суспільство. Науковий журнал*. 2015. № 2. С. 4–21. URL.: <http://lcslaw.knu.ua/index.php/arkhiv-nomeriv/2-11-2015/item/211-teoretyko-pravovi-aspekty-vidnovnoho-pravosuddya-dubovyk-o-i>
4. Наказ Міністерства освіти і науки України від 01.11.2019 № 1368 «Про проведення експерименту всеукраїнського рівня за темою «Формування гуманістичних відносин між учасниками освітнього процесу шляхом упровадження моделі «Мирна школа» на 2019–2022 роки». URL: <https://drive.google.com/file/d/1CjIEkXNOyv20QTIPObKAEb0ct2pCKtFn/view>
5. Райт М. Відновне правосуддя – шлях до справедливості. Симпозіум. Київ : Видавець Захаренко В.А., 2007. 304 с.
6. Реконструкція зв'язків в громаді – медіація і відновне правосуддя в Європі / Ерстен І. та ін. Київ : Видавець Захаренко В.А., 2008. 184 с.
7. Соціально-педагогічна та психологічна допомога сім'ям з дітьми в період військового конфлікту : навч.-метод. посіб. / В. Л. Андрєєнкова та ін. ; за ред. К.Б. Левченко, В.Г. Панок, І.М. Трубавіна. Київ : Агентство Україна, 2015. 176 с.
8. Створення системи служб порозуміння для впровадження медіації за принципом «рівний-рівному/рівна-рівній» та вирішення конфліктів мирним шляхом у закладах освіти: навч.-метод. посіб. / Л. Л. Адамчук та ін. Київ : ФОП Нічог С.О., 2018. 174 с.
9. Технології психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій (з досвіду роботи) / авт. кол: В.В. Байдик, Ю.С. Бондарук, Ю.П. Гопкало, Т.Б. Гніда, І.О. Корнієнко, Н.В. Лунченко, Ю. А. Луценко, Р. А. Мороз, І.І. Ткачук; за наук. ред. В.Г. Панка, І.І. Ткачук. Київ : Ніка-Центр, 2021. 118 с.
10. Bush R.A.B. Between two worlds: The shift from individual to group responsibility in the law of causation of injury. *University of California Los Angeles Law Review*. 1986, No 33(6). P. 1473–1563
11. Dynamic Security: The Democratic Therapeutic Community in Prison / Edited by Michael Parker. London: Jessica Kingsley Publishers. 2006. P. 233–234.
12. Dynamic Security Training Handbook. EPTA Special Interest Group. 2021. 23 p. URL.: <https://digiriiul.sisekaitse.ee/bitstream/handle/123456789/2817/Dynamic%20Security%20Training%20Handbook.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

PSYCHOLOGICAL PORTRAIT OF A TEENAGER-FAN OF K-POP CULTURE IN THE CONDITIONS OF EVENT INDUSTRY DEVELOPMENT

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ПІДЛІТКА-ШАНУВАЛЬНИКА К-РОП КУЛЬТУРИ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ІВЕНТ-ІНДУСТРІЇ

The article examines the features of the psychological characteristics of the personality of adolescents who admire K-pop culture in the conditions of excessively rapid development of the event industry. Mass culture K-pop has only just begun to operate in the world, but many businesses have seen its prospects and strengths, as well as the negative factor – the power they can gain over fans of this subculture, if used for their own purposes. Realizing the power of the latest «K-pop machine», many speculative institutions can easily manipulate the minds of adolescents by imposing specific patterns of behavior and public opinion, and most importantly, changing the gene pool of the population. It is impossible to clearly assess the positive and negative aspects of this phenomenon of mass culture K-pop, but it can be argued that this is an incredible force and in the hands of selfish immoral structures, it can become a weapon.

In the article the author considers the phenomenon of K-pop culture, investigates its main characteristics, elements of other subcultures integrated into this subculture and features of their manifestations, describes the formation of communities of K-pop fans, describes the impact of globalization on the spread of K-pop culture. The study highlighted the personal characteristics and interests of K-pop fans, as well as the specifics of forming various groups among fans. Also the article analyzed a survey of 61 adolescent fans of K-pop culture using 4 methods (five-factor personality questionnaire TIPI (TIPI-UKR) by S. Gosling, P. Renfrew and W. Swann, a questionnaire to determine the accentuations of the character G. Shmishek, the methodology of «Study of the level of self-esteem», the methodology of diagnosing the level of subjective feelings of loneliness (according to D. Russell, M. Ferguson), in the process of which the study formed a psychological portrait of a teenager admirer K-pop culture.

Key words: K-pop, K-pop culture, subculture, teenagers-fans of K-pop, South Korea, event industry.

У статті досліджуються особливості психологічних характеристик особистості

підлітків-шанувальників К-роп культури в умовах надмірно швидких темпів розвитку івент-індустрії. Масова культура К-роп тільки почала діяти на світових теренах, проте вже багато бізнес-структур побачили її перспективність та силу, а також і негативний фактор – владу, яку вони можуть отримати над шанувальниками даної субкультури, якщо використовувати її у власних цілях. Розуміючи силу впливу новітньої «К-роп-машини» багато спекулятивних інституцій можуть з легкістю маніпулювати свідомістю підлітків, нав'язуючи їм конкретні патерни поведінки та суспільної думки, а головне змінюючи генофонд населення. Неможливо чітко оцінити позитивні та негативні сторони даного феномену масової культури К-роп, проте можна стверджувати, що це неймовірна сила і в руках корисливих неморальних структур вона може перетворитися на зброю.

В статті автором розглянуто феномен К-роп культури, досліджено його основні характеристики, елементи інших субкультур інтегрованих в дану субкультуру та особливості їх проявів, охарактеризовано формування спільнот шанувальників К-роп, описано вплив глобалізаційних процесів на поширення К-роп культури. Висвітлено особистісні характеристики та інтереси шанувальників К-роп, а також специфіку формування різноманітних угруповань серед шанувальників. Також у статті здійснено аналіз опитування 61 підлітків-шанувальників К-роп культури з використанням 4 методик (п'ятифакторний опитувальник особистості TIPI (TIPI-UKR) за С. Гослінгом, П. Ренфру і В. Свонном; опитувальник для визначення акцентуацій характеру Р. Шмішека; методика «Вивчення рівня самооцінки»; методика діагностики рівня суб'єктивного відчуття самотності (за Д. Расселом, М. Фергюсоном), в процесі якого було сформовано психологічний портрет підлітка-шанувальника К-роп культури.

Ключові слова: К-роп, К-роп культура, субкультура, підлітки-шанувальники К-роп, Південна Корея, івент-індустрія.

УДК 316.61

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.44>

Mysyk V.M.

PhD student

Lviv Polytechnic National University

Formulation of the problem. Adolescence is a period of adulthood when a person from a child becomes a biologically, psychologically, and socially mature individual. At this time, the individual is influenced by a large number of factors that affect the formation of a future personality. Mass culture is one of such factors. In the conditions of excessively fast development of the global event industry, when people's life, business, and hobbies are focused mainly on event attractions, more and more new trends in the entertainment market daily distract the attention of the most susceptible

to changes – people during their adulthood. The emergence of K-pop culture in the world, as a reflection of popular suggestions of the East Asian region, has attracted the interest of millions of adolescents on our planet. Popular performers with singing, dancing, artistic abilities, and attractive appearance are becoming idols of the younger generation. Teenagers create their fan base, supporting their idols both morally and materially, gaining an image to follow and dream idol.

Opinions of researchers on the impact of K-pop on adolescents are different – some

emphasize the undeniably positive effect, which allows the younger generation to receive an extra dose of inspiration, positive emotions, find friends, communicate with like-minded people, strive for more, and believe in their goals, others claim that admirers of new trends procrastinate in education and homework, receive unrealistic ideals that not everyone can physically achieve, which provokes eating disorders, nervous exhaustion, aggression, and so on.

There are claims that the mass culture of K-pop leads to the formation of K-pop addicted individuals, who are guided in their lives mainly by the suggestions of trends and advertising manipulations of the K-pop industry. The first step in finding out all the issues and problem areas described above is to understand the personal characteristics of K-pop teen groups. The topic's relevance is growing due to the rapid pace of globalization and intercontinental social communication, which has allowed K-pop culture to spread to almost every corner of the planet and reach an audience of hundreds of millions of people.

Analysis of recent research and publications. Researchers from different schools and fields (Lie J., Ryo Wunge, D. Straubhar, Z. Freud, G.S. Hall, L.V. Shabanov, Shim Dubo and others). The following people devoted their works to the development of the event management industry and the practical side of the influence of mass culture on the personality of a teenager: Yu.V. Grishchuk, S.P. Derevyanko, S.M. Dmitrieva, M.B. Klimanska, S.I. Levikova, V.M. Mysyk, M.G. Myronets, D. Olshansky, M.M. Zakovych and others.

Formulating the goals of the article. The study aims to theoretically and empirically study the psychological characteristics of adolescents who admire K-pop culture in the development of the event industry and the formation of a psychological portrait of a teenager-admirer K-pop culture.

The main material. Every day, the global event industry provides the consumer market with new ideas, goods, and services that attract incredible attention and excitement among people of all ages, nationalities, and religions and sometimes even create some kind of dependence on event attractions. Thousands of events are held daily for entertainment and education, business, politics, advertising, and more. By engaging famous artists in mass activities, broadcasting events online, lighting on social networks, and engaging other mass communication tools, people transfer their actual existence to an event environment where it is never dull, sad, or lonely, where you can find like-minded people and friends

without additional commitment, where you can be sure who you want to be. In particular, each activity and created character, image, and even culture directly impact the personal characteristics of those who observe and admire them, i.e., viewers and fans [6; 15].

Popular events in the event industry market use such modern techniques and techniques as blogging, online meetings, online broadcasts of people of different professions and statuses, concerts, fan meetings, video fan chats and events for fans of a particular cultural trend, selling fan products during online events, raffles, and others [17].

Today, the record holder in terms of the number of interested followers on the world market is the mass culture of K-pop, which, thanks to globalization and the development of social networks, has freely arrived to various countries from South Korea. With a unique combination of exciting melodies, sophisticated choreography, producer values, and an endless parade of attractive South Korean performers who spend years in grueling training sessions in the studio, learning to sing and dance in sync with perfection, K-pop has become a global phenomenon [14; 18]. Proponents of K-pop are interested in the minor details of the life of their idols, idealize their image, and provide them with significant moral and material support.

According to a music expert in Rolling Stone magazine, K-pop is «a blend of modern Western music and high-energy Japanese hip-hop that attracts listeners with repetitive «hooks,» sometimes performed in English.» K-pop moves along the line of mixing styles, combines both singing and rap, and emphasizes on-stage performances and powerful visual effects [14].

Transforming into a mass subculture, K-pop has established its own style of performing music, costumed performance, and a different base of admirers. It has the characteristics of other subcultures. Analyzing the features of K-pop culture, the research can assume that with its creation, there was an integration of musical subcultures with elements of art-subcultural, interactive, and urban direction because the main activity of K-pop performers is not only performing music and dance accompaniment but also the personification of artistic roles unique to Asian culture, the use of costumes prototypes of certain characters (subculture cosplay), active virtual life (subculture role-playing games), blogging and more. There is also a negative imprint of elements of the urban subculture in K-pop, namely stalkers, which are pretty popular among K-pop fans. The presence of stalkers in this subculture leads to problems,

discomfort, and other negative consequences for members of K-pop bands and other fans of K-pop current [1; 2; 3; 5; 7; 10; 11].

In work on cultural hybridization in Asia, the researchers describe the importance of K-pop to the government of the Republic of Korea. Believing in the matter of K-pop, South Korea made it an official priority back in 1998, when it formed the Ministry of Culture and Tourism. The agency had a whole department dedicated exclusively to this genre to support the pop music industry in the country and promote the emergence of the first music and dance groups [12].

The wave of K-pop is exacerbated by globalization and the growth of social media platforms that facilitate the dissemination of information by fans. Informal networks of social media technologies have increased active fan culture and accelerated the speed of K-pop as a global cultural stream.

The K-pop fan community is perhaps one of the most unique, organized, and massive existing fandom. The work and obsession of these fans brought K-pop to the global status it won today, as their fans constantly create, distribute, and promote both official information and content on the Internet. Much of this fan culture comes from fans of general Korean culture and official domestic Korean fan groups. According to representatives of the culture and tourism sector, in South Korea, each established group or artist has an official fan club (fandom) sponsored by their music label. Fans of each artist/band have an official name, for example, fans of Big Bang call themselves «VIP», fans of singer Ailee – «Aliens», and fans of BTS – «Army». Members of these national groups receive unique benefits, such as priority tickets to concerts and meetings with fans and events where fans pay to spend time with the artist/band. Through active music advertising, regular visits to live music shows, viewing recordings of performances, and sending gifts to their idols, fans show a high level of reciprocity.

According to K-pop supporters, «fandom is not just a meeting place for fans, it's a way of life» [16]. Just like daily activities such as eating, walking, watching movies and TV series, reading books fandom is a common activity for fans. One American magazine described the fandom as «regular, emotional and cognitive consumption of information and a product of interest by members» [13]. Emotions invested by a fan in cheering on the idol's activities can be joy, adoration, admiration, certain expressions of love and affection, and other extraordinary feelings of attachment.

An urgent question arises – could the K-pop culture be a reason of concern for parents and teachers about its negative impact on adolescent personality formation, or will the positive effect prevail and contribute to more comfortable conditions for individual development? Scientists believe that the supporters of K-pop culture differ from other adolescents in the characteristics of this subculture's personality traits. Some scholars believe that fans are more empathetic and less anxious. In contrast, others point to loneliness, which provokes individuals to join the community, searching for protection, moral support, and friendship. Parents are concerned that such interest in K-pop will affect their children's school performance and plans.

In the process of forming a psychological portrait of a teenager-admirer of K-pop culture, the study decided to use four methodologies (Table 1).

The author performed a descriptive analysis based on the data obtained during the study (Table 2). As a result, the study compiled a profile of a fan of K-pop culture.

According to the study, there is a tendency to a reasonably high level of openness to new experiences according to the TIPI method, the average value of which is 11.066, which is the highest among the five presented scales of the methodology. Instead, the average value of the emotional stability scale is the lowest (8.771). The average value of the agreeableness scale of 10.115 is also relatively high. The conscientiousness and extraversion scales showed similar mean values, 9.934 and 9.525, respectively. Summing up the results of the TIPI method, we can say that fans of K-pop culture are people with high openness to new experiences and a mediocre level of emotional stability.

Analyzing the indicators of the method of determining the accentuations of the character of R. Shmishek, we can observe that pronounced (accentuations that scored more than 12 points in the study) among fans of K-pop culture, focusing on average, are accentuations of the following types: stuck, hyperthymic, emotional and cyclothymic.

Consider the results of a study of the self-esteem level of K-pop culture supporters. The average value of self-esteem of the sample is 54.557, which indicates a low level of self-esteem. Such individuals are hypersensitive to criticism in their own way, painfully perceive any insult, overly consider the opinion of the environment, as well as prone to experiencing a «complex of inferiority.» The study assumed that the influence of K-pop culture and its overly high demands on appearance, abilities,

Table 1

Methodologies for the formation of a psychological portrait of a teenager-fan of K-pop culture

No	Parameters	Name of methodology	Scales
1	Personal characteristics	Five factor personality questionnaire TIPI (TIPI-UKR) by Samuel D. Gosling, Peter J. Rentfrow, and William B. Swann Jr. [4]	1) Extraversion 2) Agreeableness 3) Conscientiousness 4) Emotional stability 5) Openness to Experience
2	Character accentuations	The questionnaire to identify the type of personality accentuation. G. Shmishek [9]	1) Demonstrativeness 2) Stuck 3) Pedantry 4) Excitability 5) Hyperthymic 6) Dysthymia 7) Anxiety 8) Exaltation 9) Emotionality 10) Cyclothymic
3	Self-esteem	Methodology "Study of self-esteem" [8]	Self-esteem
4	Subjective feeling of loneliness	Methods for diagnosing the level of subjective feeling of loneliness D. Russell and M. Ferguson [8, 9]	Loneliness

Table 2

The leading indicators of the descriptive analysis of the study of the formation of a psychological portrait of a teenager-fan of K-pop culture

Variables	Valid N	Mean	Min.	Max.	Mode
TIPI-UKR, Extraversion	61	9,525	5	14	10
TIPI-UKR, Agreeableness	61	10,114	4	14	10
TIPI-UKR, Conscientiousness	61	9,934	5	14	10
TIPI-UKR, Emotional Stability	61	8,771	5	13	8
TIPI-UKR, Openness to Experience	61	11,065	6	14	11
Accentuation of the Demonstrative Type	61	14,951	8	24	12
Accentuation of the Stuck Type	61	14,525	6	20	16
Accentuation of the Pedantic Type	61	11,738	2	24	8
Accentuation of the Excitable Type	61	13,328	3	24	12
Accentuation of the Hypertensive Type	61	17,705	6	24	18
Accentuation of the Disty Type	61	4,1311	0	12	3
Accentuation of the Anxious Type	61	8,3607	0	21	6
Accentuation of the Exalted Type	61	15,639	6	24	12
Accentuation of the Emotive type	61	16,574	0	24	18
Accentuation of the Cycloid Type	61	18,049	0	24	21
The level of self-esteem	61	54,557	16	93	44
The level of loneliness	61	22,771	1	49	22

and personal qualities, led to the formation of such self-esteem among young fans. However, in order to obtain reliable information, it is necessary to conduct in-depth research and assess the impact of other factors on personality, including the aspect of age-related changes, the effect of gender (females and males differently evaluate themselves in the environment), the period of fascination with K-pop culture.

Regarding the level of loneliness, according to the method of diagnosing the level of subjective feelings of loneliness

(D. Russell, M. Ferguson), the average value of 22.771 indicates the intermediate level of loneliness of the sample. The study assumes that under the influence of activities that take place in the faculties of the subculture, the representatives, even at a distance, feel belonging to the community and experienced loneliness, especially during the pandemic and quarantine restrictions. However, it is also possible that the level of loneliness could increase (from low to medium) due to excessive concentration on «fan» activities and weakening contact with the environment.

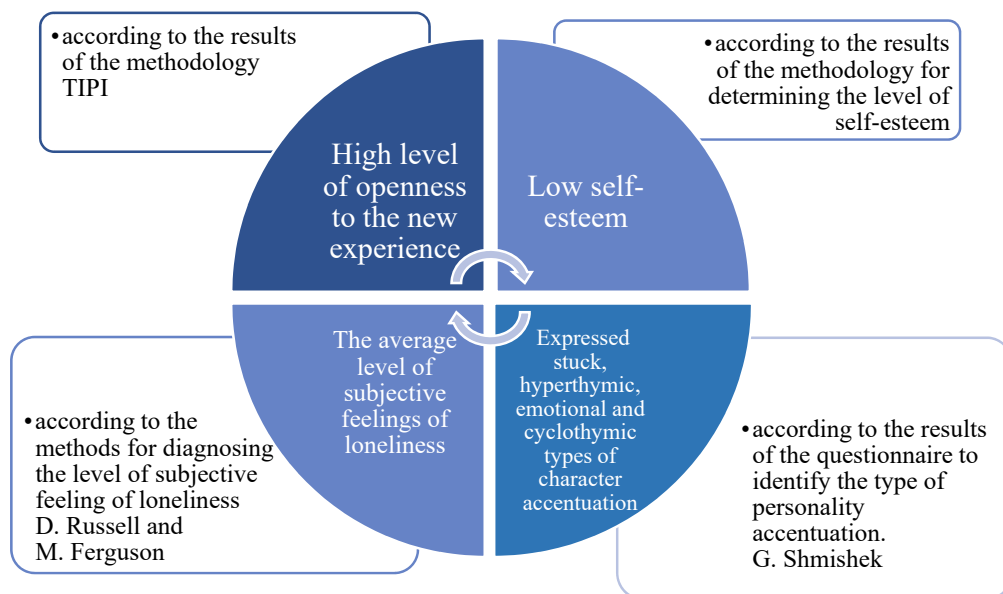

Fig. 1. A psychological portrait of a teenager-admirer of K-pop culture

This requires further research, including measuring the level of loneliness before and after joining the fandom and assessing other factors that may have affected the outcome (age, family situation, adolescent character, gender, etc.).

Summing up, the study has formed a psychological portrait of the personality of a teenager-admirer of K-pop culture (Fig. 1).

Conclusions. The research results showed that a high level of openness to new experiences characterizes adolescents who admire K-pop culture, as well as the low self-esteem, a medium level of subjective feelings of loneliness, stuck, hyperthymic, emotional, and cyclothymic types of character accentuation. The scientists should pay the most attention the category of self-esteem because if the culture contributes to lowering self-esteem in adolescents, it entails a significant number of negative consequences, including problems in personal and professional communication, future career growth, self-development, and self-realization. In addition, the predominant types of accentuations of the character of K-pop fans indicate the instability of their emotional, volitional and social spheres, which also gives a far from the positive impact on the development and formation of the adolescent's personality. The positive side of K-pop's impact on their fans is their readiness for the new experience and openness to the world. The obtained data suggest that K-pop culture somehow affects the formation of adolescent personality, but to determine the impact – positive or negative for the individual, requires additional research, which creates prospects for further study of this topic.

REFERENCES:

1. Грищук Ю. В. Підліткова субкультура: психологічні та соціально-групові особливості. *Освітнологічний дискурс*, 2014. № 3. С. 38–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/osdys_2014_3_7
2. Дерев'янко С.П. Психологія молодіжних субкультур. *Навчально-методичні рекомендації*. Чернівці: НУЧК імені Т.Г. Шевченка, 2019. 76 с.
3. Закович М. М. Культурологія: українська та зарубіжна культура. *Знання*, 2007. 468 с.
4. Кліманська М.Б., Галецька І.І. Українська адаптація короткого п'ятифакторного опитувальника особистості TIPI (TIPI-UKR). *Психологічний Часопис*, 2019. № 9. С. 57–74. URL: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.9>.
5. Левикова С. И. Молодежная субкультура: Учеб. для студ. пед. вузов. Москва: ФАИР-ПРЕСС, 2004. 608 с.
6. Мисик В.М. Чинники побудови і розвитку івент-менеджменту. *Інтелект XXI*, 2020.
7. Ольшанский Д. Неформалы: групповой портрет в интерьере. *Школьный психолог*, 2002. № 7. 46 с.
8. Психодіагностичний інструментарій для вивчення особливостей підлітків в умовах інтернатного закладу. *Ревіталізація дітей з особливими потребами: монографія*. За заг. ред. проф. Гошовського Я.О. Луцьк: ПП Іванюк В.П., 2013. С. 181–236.
9. Сборник психологических тестов. Часть I: Пособие. Сост. Е.Е.Миронова. *Женский институт ЭНВИЛА*, 2005. С. 19–20.
10. Шабанов Л.В. Социально-психологические характеристики молодежных субкультур: Социальный протест или вынужденная маргинальность. *Томский государственный университет*, 2005. 399 с.
11. Шимановський М.М. Молодіжна субкультура в контексті соціального виховання. *Проблеми педагогічних технологій*, 2004. № 3–4. 50 с.
12. Gillen, M. M., McCutcheon, L. E., Browne, B. L., Murtagh, M. P., Collisson, B. Intimate relationships and

attitude toward celebrities. *Interpersona*, 2016, 10, P. 77–89. URL: <https://doi.org/10.5964/ijpr.v10i1.208>

13. Lee E. Kpop: Fans, Internet, and Influence. *Blog*, April 24, 2012. URL: https://www.academia.edu/10271948/Kpop_Fans_Internet_and_Influence

14. Lie J. Introduction to The Globalization of K-pop: Local and Transnational Articulations of South Korean Popular Music. *Blog*, December 2013. URL: https://www.academia.edu/5780087/_Introduction_to_the_special_issue_on_The_Globalization_of_K-pop_

15. Mysyk, V. Methodical approaches to diagnosing processes of event management formation and

development. *European Journal Of Economics And Management*, 7 (3), 2021, P. 15–23.

16. Ryoo, Woongjae. Globalization, or the Logic of Cultural Hybridization: The Case of the Korean Wave. *Asian Journal of Communication*, 19, no. 2, June 2009, P. 137–151.

17. Shim, Doobo. Hybridity and the Rise of Korean Popular Culture in Asia. *Media, Culture and Society*, 28, no. 1, January 2006, P. 25–44.

18. Williams, J. P. Negotiating fan identities in K-Pop music culture. *Studies in Symbolic Interaction*, 2016, 47, P. 81–96. URL: <https://doi.org/10.1108/S0163-239620160000047015>.

СОЦІАЛЬНЕ ПІДПРИЄМНИЦТВО ЯК ДЕТЕРМІНАНТА РЕІНТЕГРАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ВЕТЕРАНІВ АТО/ООС ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ

SOCIAL ENTREPRENEURSHIP AS A DETERMINANT OF REINTEGRATION OF SERVICEMEN, ATO/JFO VETERANS AND THEIR FAMILIES

У статті розглянуто актуальну проблему сьогодення – питання реінтеграції військовослужбовців, ветеранів Антитерористичної операції/Операції Об'єднаних сил та членів їх сімей. На основі аналізу вітчизняної й закордонної наукової літератури визначено сутнісне і змістовне наповнення концепту «реінтеграція». Реінтеграція розглядається як процес повернення чи входження особистості до тієї чи іншої соціальної системи шляхом відновлення або формування соціальних зв'язків, прив'язаностей та відносин, набуття соціального досвіду, соціальної компетентності. Проаналізовано принципи, на яких будується реінтеграційний процес у сфері соціально-психологічної допомоги. Розглянуто багатогранність процесу реінтеграції, особливо зосереджена увага на ціннісно-змістовому і структурно-функціональному рівнях. Окреслено специфічні особливості реінтеграції військовослужбовців, ветеранів Антитерористичної операції/Операції Об'єднаних сил та членів їх сімей, які полягають в наявності соціальних і особистісних дисфункцій (криза ідентичності, ПТСР, когнітивний дисонанс, екзистенційна фрустрація і т.і.). Виокремлено основні детермінанти реінтеграції та проаналізовано етапи індивідуального сценарію успішної реінтеграції особистості військовослужбовця, ветерана Антитерористичної операції/Операції Об'єднаних сил чи одного з членів їх сімей. Визначено, що ключовою детермінантою успішної реінтеграції може слугувати соціальне підприємництво. Соціальне підприємництво визначається як соціальний феномен, що, використовуючи бізнес-підходи, сприяє соціальним змінам на рівні громади шляхом залучення до взаємодії ключових партнерів. Окреслюються ключові характеристики соціального підприємництва крізь призму таких наукових підходів, як системний/екосистемний, міждисциплінарний, стейкхолдерський та партисипативний, що слугують фасилітаційним фактором для успішної реінтеграції військовослужбовців, ветеранів Антитерористичної операції/Операції Об'єднаних сил та членів їх сімей.

Ключові слова: реінтеграція, військовослужбовці, ветерани АТО/ООС, члени сімей

військовослужбовців та ветеранів АТО/ООС, соціальне підприємництво, партисипативність.

The article considers the current issue of reintegration of servicemen, veterans of the Anti-terrorist Operation / Joint Force Operation and members of their families. The essence and content of the concept of "reintegration" are determined on the basis of the analysis of domestic and foreign scientific literature. Reintegration is seen as the process of returning or entering the individual into a social system by restoring or forming social ties, attachments and relationships, gaining social experience, social competence. The principles that are the basis of the reintegration process in the field of social and psychological assistance are analyzed. The multifaceted nature of the reintegration process is considered, much attention is paid to the value-content and structural-functional level. Specific features of reintegration of servicemen, veterans of the Anti-terrorist Operation / Joint Force Operation and members of their families are outlined. These features are presented in the form of social and personal dysfunctions (identity crisis, PTSD, cognitive dissonance, existential frustration, etc.). The main determinants of reintegration are identified and the stages of the individual scenario of successful reintegration of the personality of a serviceman, a veteran of the Anti-terrorist Operation / Joint Force Operation or one of their family members are analyzed. It is determined that social entrepreneurship can be a key determinant of successful reintegration. Social entrepreneurship is defined as a social phenomenon that, through the use of business approaches, promotes social change at the community level by involving key partners. The key characteristics of social entrepreneurship are outlined through the prism of such scientific approaches as systemic / ecosystem, interdisciplinary, stakeholder and participatory, which serve as facilitation factors for the successful reintegration of serviceman, veterans of the Anti-terrorist Operation / Joint Force Operation and members of their families.

Key words: reintegration, servicemen, ATO/JFO veterans, family members of servicemen and ATO/JFO veterans, social entrepreneurship, participation.

УДК 364.4-057.36
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.45>

Нагорна Н.С.

к.психол.н.,
декан факультету соціальних технологій, оздоровлення та реабілітації
Національний університет
«Чернігівська політехніка»

Максьом К.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри соціальної роботи
Національний університет
«Чернігівська політехніка»

Реінтеграцію як поняття, в основному, розглядають з позиції політологічних і соціологічних наук, при цьому психологічні особливості дослідження цього багатогранного і складного феномена є досить нечисленні. Психологія реінтеграції здебільшого вивчалася у контексті ресоціалізації, зокрема ресоціалізацію як складний і тривалий процес повернення індивіда до соціуму вивчали Т. Сила, Н. Кривоконь, Т. Авельцева, О. Димитров, Н. Завацька, М. Кондратьєв, В. Кривуша, Й. Лангмейєр, Ю. Лоб-

ков, З. Матейчек, В. Сафронов, В. Синьов, В. Пірожков, Г. Радов, Z. Bartkowicz, M. Kalinowski, O. Lipkowski, та ін.

Західні визначення реінтеграції як явища стосуються переважно адаптації окремих індивідів, що опинилися у певних соціальних, соціально-політичних, соціально-економічних умовах, які ускладнюють або унеможливають їх участь у суспільному житті як повноцінних членів. Реінтеграція покликана усунути ці перешкоди, забезпечивши цих осіб механізмами, способами, моде-

лями взаємодії та участі у суспільстві. Так, визначення суспільної реінтеграції означає процес переходу від стану, в якому людина не була повноцінно функціонуючим членом суспільства до стану, за якого індивід самостійно контролює та регулює своє життя та участь у суспільних процесах [9].

Таким чином поняття психології реінтеграції як проблеми повернення індивіда до соціуму має тривалу історію, але відносно нечітке наукове підґрунтя і потребує подальшої концептуалізації.

Український тлумачний словник визначає реінтеграцію як: 1) об'єднання на нових принципах того, що раніше було роз'єднаним; 2) відновлення у громадянстві якої-небудь держави осіб, що раніше його мали.

Більш конкретизовано і розширено визначення реінтеграції представлено в «Енциклопедії для фахівців соціальної сфери» (2012), а саме: реінтеграція – *reintegration* (лат. *re* – префікс, що означає зворотну або повторну дію, лат. *integratio* – відновлення, поповнення) – процес повернення людини у суспільство у ролі активного і незалежного члена соціального життя, що передбачає компенсацію втрат соціальних зв'язків, досягнення нею відповідного рівня емоційного стану тощо. Організації та забезпечення оптимальних умов реінтеграції створюють можливості для подальшого повноцінного функціонування індивіду у соціумі [5, с. 171].

Відповідно до вищевикладеного, реінтеграцію можна розглядати як об'єднання в єдине ціле частин, або як процес, що веде до такого результату. Це перетворення відносно самостійних, слабо пов'язаних між собою елементів у функціональну систему, формування та відпрацювання вмінь і навичок соціальної компетентності (здатності до співпраці, вміння розв'язувати проблеми в різних життєвих обставинах, комунікативні навички, вміння усвідомлювати різні соціальні ролі та брати участь у житті громади тощо).

Таким чином, реінтеграція являє собою процес повернення чи входження особистості до тієї чи іншої соціальної системи шляхом відновлення або формування соціальних зв'язків, прив'язаностей та відносин, набуття соціального досвіду, соціальної компетентності. Реінтеграцію ми розглядаємо саме в контексті соціуму, і, відповідно, як процес, що розгортається у мережі соціальних взаємодій. Саме зміст соціальних взаємодій у певній соціальній системі можна покласти в основу визначення даного поняття.

В сфері соціально-психологічної допомоги реінтеграційний процес будується

на наступних принципах: гуманізм (повага до особи що проходить реінтеграцію, безумовне прийняття всіх її індивідуальних особливостей, розуміння її цінності для соціуму); індивідуальний підхід (виявлення індивідуально-психологічних особливостей, унікальних потреб, розробка персонального плану реінтеграції); пріоритетність інтересів особи, що проходить реінтеграцію (визначальну роль в діяльності грають саме інтереси особи); комплексний підхід (широковекторне оцінювання потреб особи і середовища, в яке вона реінтегрується); партисипативність (включеність, залученість, зацікавленість в процесі реінтеграції); стимулювання до самопомогі (самозабезпечення та саморозвитку); стимулювання творчості (створення чогось нового, вдосконалення механізмів і т.п.).

До категорії осіб, що опинилися у складних соціально-психологічних, соціально-політичних і соціально-економічних умовах та потребують реінтеграції, можна віднести військовослужбовців, ветеранів Антитерористичної операції (АТО)/Операції Об'єднаних сил (ООС) та членів їх сімей. Дослідники Т. І. Єреміна, Н. П. Крюков, Ю. Ю. Логінова свідчать, що адаптація учасників бойових дій до умов цивільного життя характеризується напруженими відносинами між ними та суспільством. Абсолютна більшість ветеранів негативно ставляться до представників влади, вважаючи, що держава не виконує свої зобов'язання перед ними. Суспільство ж ставиться до ветеранів з нерозумінням та побоюванням, що посилює реакцію ветеранів на незвичні умови, які вони оцінюють з притаманним їм фронтовим максималізмом [6]. Ще однією проблемою, притаманною ветеранам, є посттравматичні стресові розлади (ПТСР). Багато робіт, присвячених цьому феномену, з'являлось, як правило, після значних військових конфліктів (А. М. Краснянський, П. В. Морозов, Н. В. Тарабріна, Є. О. Лазебна, М. Е. Зеленова та ін.). Л. Китаєвим-Смик розроблено типологію учасників бойових дій з деструктивними постстресовими змінами особистості [10]. Члени сімей військовослужбовців та ветеранів АТО/ООС також опиняються в ситуації когнітивного дисонансу, з одного боку – відчуття радості і полегшення від возз'єднання сім'ї, з іншого боку – непорозуміння в спілкуванні, емоційний дисонанс, нові звички військовослужбовця чи ветерана АТО/ООС часто призводять до відчаю.

Отже, військовослужбовці, ветерани АТО/ООС та члени їх сімей наразі складають значний масив суспільства, а внаслідок соціальних і особистісних дисфункцій перебувають у стані постійної невизначеності,

невпевненості в майбутньому, екзистенційної фрустрації, а отже нагально потребує надання допомоги задля досягнення успіхів в реінтеграції.

В успішній реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей зацікавлені всі верстви суспільства, адже постійна загроза системі термінальних цінностей дезінтегрованих і дезадаптованих людей (а в даному випадку – людей, що мають військовий досвід і навички), відчуття ними соціальної знехтуваності і особистісної неспроможності можуть призвести до різноманітних соціальних девіацій. Тому вищезазначена проблема потребує вироблення дієвих механізмів реінтеграції.

Основною фундаментальною проблемою, на вирішення якої спрямовано процес наукового пошуку, є нагальна потреба у розробці базових соціально-психологічних засад сприяння активній реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей, які внаслідок деструктивних соціальних перетворень, набувають статусу «соціальних аутсайдерів» та потребують соціально-психологічної допомоги.

У розрізі окресленої проблеми актуальним і ключовим питанням постають детермінанти реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей. В даному випадку необхідна розробка багатовекторної стратегії і тактики реінтеграції, яка, в першу чергу, буде спрямована на створення такої розвивальної соціальної ніші, в якій різновікові і різносторонні категорії реінтегрантів (адже військовослужбовці, ветерани АТО/ООС та члени їх сімей – це особи з безліччю індивідуально-психологічних і вікових особливостей) мали б можливість для просоціальної переорієнтації (переосмислення ієрархії цінностей і цілей, зміни моральних принципів, зміни стратегій поведінки в стресових ситуаціях і т.п.).

Процес активної реінтеграції може стимулюватися шляхом безпосереднього включення реінтегрантів у спеціально організовану спільну діяльність, фундаментом якої будуть виступати принципи реінтеграції, що описані вище. Саме спільні дії в предметно-діяльнісному середовищі мають більший мотиваційний потенціал, ніж спроби вербального пояснення тактик ефективної взаємодії в умовах цивільного соціуму. В рамках такого діяльнісного підходу детермінантою реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей можна визначити соціальне підприємництво, яке надасть шанс реінтегрантам активізувати свою суб'єктність та реконструювати своє світосприйняття.

Соціальне підприємництво (СП) можемо визначити як соціальний феномен, що, використовуючи бізнес-підходи, сприяє соціальним змінам на рівні громади шляхом залучення до взаємодії ключових партнерів. З точки зору наукового аналізу соціального підприємництва як детермінанти реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей, найбільш доречним буде дослідження ознак СП через характеристику інтенцій особистості соціального підприємця.

Результати дослідження, що проведено А. Передо та М. Маклін [1] вказують на такі ключові характеристики особи соціального підприємця: особа націлена на створення соціальної цінності; продемонструвала здатність розпізнати та скористатися можливостями для створення такої цінності; застосувала інновації у створенні соціальної цінності; готова прийняти ступінь ризику вище середнього в створенні соціальної цінності; та є надзвичайно винахідливою в умовах відносного дефіциту активів у здійсненні своєї соціальної діяльності. Якщо поглянути на ці характеристики крізь призму характерних особливостей особистості військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей, можна припустити, що особа, яка захищала свою державу (або член її сім'ї), ще протягом військової служби була націлена на створення соціальної цінності, а готовність прийняти ступінь ризику вище середнього в створенні соціальної цінності не викликає сумнівів. Здатності розпізнавати і користуватися можливостями, застосуванню інновацій у створенні соціальної цінності, а також надзвичайній винахідливості в умовах відносного дефіциту активів у здійсненні своєї соціальної діяльності може значно допомогти військовий досвід особи (або досвід «виживання» в умовах дистантної сім'ї під час військової служби одного з членів родини).

Отже, соціальне підприємництво, визначається як феномен, що може впливати на особистість, котра увібрала ряд не лише важливих економіко-психологічних характеристик, а також має розвинуте почуття обов'язку, міцну громадянську позицію, моральність. Зазначені якості ідеально співвідносяться з особистісними якостями військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей.

Якщо розглянути соціальне підприємництво з позиції системного підходу [2], то воно вбачається частиною суспільства як надсистеми, та взаємодіє з іншими її частинами або партнерами (бізнес, держава, громада, освіта). У той же час соціальне підприємництво є також складною системою зі своїми

підсистемами: команда, соціальна місія, партнери, бізнес-модель та інше. Практики соціального підприємництва в Україні в рамках екосистемного підходу до екосистеми СП відносять: підприємців, бізнес-асоціації та корпорації, донорів, фонди, соціальних інвесторів, інкубатори, акселератори, заклади вищої освіти, організації, що надають посередницькі та дослідницькі послуги, органи влади, медіа та громаду. В розрізі проблеми реінтеграції важливим аспектом соціального підприємництва з точки даних підходів є не просто наявність системи і партнерів в ній, а можливість військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей віднайти в цій системі «побратимів» у цивільному житті і вибудувати з ними ефективну взаємодію на основі законів групової динаміки (важливими будуть показники згуртованості, рівню довіри, соціально-психологічного клімату і т.і.).

Міждисциплінарний підхід до питання розвитку соціального підприємництва акцентує увагу на різноаспектності суспільного життя та залежності від розбудови конструктивних партнерських відносин між сферами освіти, бізнесу, держави та громади. Питання реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей також потребує міждисциплінарного підходу і зачіпає найрізноманітніші сфери суспільного життя, адже, як вже було зазначено вище, суспільству необхідна розробка багатовекторної стратегії і тактики реінтеграції, яка буде спрямована на створення такої розвивальної соціальної ніші, в якій різновікові і різносторонні категорії реінтегрантів будуть мати можливості для просоціальної переорієнтації.

Стейкхолдерський підхід, що визначає механізми впливу ключових стейкхолдерів на соціальне підприємництво («держава-громада-бізнес-освіта»), допомагає поглянути на СП як розгалужену систему інститутів підтримки реінтегрантів.

В рамках партисипативного підходу соціальне підприємництво розглядається як синергетична взаємодія ключових стейкхолдерів («держава-громада-бізнес-освіта»). Відмінність з позицією стейкхолдерського підходу полягає в зосередженні уваги саме на взаємодії, рівності, «суб'єкт-суб'єктності» процесу. В процесі реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей важливим є включення реінтегрантів у процес створення власного соціального підприємства та розвитку СП на різних таксономічних рівнях (в громаді, регіоні, країні) саме в якості суб'єкта взаємодії. Саме така синергетична взаємодія реінтегрантів з ключовими стейкхолдерами

надасть можливість для успішної реінтеграції зі сталим ефектом [3].

Таким чином, соціальне підприємництво з точки зору будь-якого підходу до його визначення і розвитку, цілком очевидно співвідноситься з процесами реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей. Крім того, важливо зазначити, що як сфера діяльності СП відповідає принципам реінтеграції: гуманізм (в процесі побудови бізнес-плану соціального підприємства особа-реінтегрант має виключну цінність як засновник, крім того філософія соціального підприємництва передбачає гуманне ставлення до всіх суб'єктів взаємодії); індивідуальний підхід, пріоритетність інтересів особи, що проходить реінтеграцію (ідея соціального підприємства завжди вибудовується на системі індивідуальних цінностей і потреб); комплексний підхід (соціальне підприємництво поєднує позитивний вплив на соціального підприємця з позитивним впливом на громаду і середовище); партисипативність (соціальне підприємництво передбачає включеність, залученість всіх суб'єктів взаємодії); стимулювання до самодопомоги (в процесі створення соціального підприємства реінтегрант виступає суб'єктом і провідником – соціальним підприємцем); стимулювання творчості (соціальне підприємництво передбачає застосування інноваційних підходів в процесі діяльності).

Авжеж, процес реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей шляхом залучення їх до соціального підприємництва потребує проходження певних підготовчих етапів: 1) усвідомлення реального соціально-психологічного стану особистості і визначальних чинників реінтеграційної ситуації, тобто рефлексія актуального реінтеграційного стану; 2) вивчення реінтеграційного потенціалу особистості – емоційна готовність до змін як ототожнення з системою нових умов, правил і норм набуття позитивних і нетравмогенних просоціальних образів Я і стилів поведінки; 3) напрацювання загальної мети, конкретної внутрішньої тактики і стратегії особистісних видозмін, а також моделювання перспективи досягнення реінтеграційного ефекту; 4) когнітивне осмислення реінтеграційної ситуації як позитивного й успішного переходу до нового статусу і ролі (виключення ситуації, коли процес реінтеграції асоціюється з «втратою себе», «втраченим часом» і т.п.).

Тобто, в процесі підготовки до залучення реінтегрантів до соціального підприємства необхідно проаналізувати поточну ситуацію реінтеграції, включити особистість

в різні стани і предметності, які стимулюють осмислення актуальної ситуації розвитку, своїх сильних і слабких сторін, набутих навичок і т.і., вироблення готовності до змін та накреслення перспектив для набуття подальших нових поведінкових стратегій, моделей, статусів і ролей [4].

Проведений нами теоретичний аналіз наукової літератури дає підстави для наступних узагальнень. Реінтеграція являє собою процес повернення чи входження особистості до тієї чи іншої соціальної системи шляхом відновлення або формування соціальних зв'язків, прив'язаностей та відносин, набуття соціального досвіду, соціальної компетентності. В процесі реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей об'єктом виступають проблеми повернення до цивільного життя, а саме соціальні і особистісні дисфункції, самі ж реінтегранти виступають активними суб'єктами цього процесу. Чинниками успішної реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей є розвиток особистісних якостей реінтегрантів, наявність сприятливої ситуації під час повернення до цивільного життя (на ціннісно-змістовому і структурно-функціональному рівнях) та підтримка громади, в т.ч. можливість взаємодії з нею. Соціальне підприємництво – це соціальний феномен, що, використовуючи бізнес-підходи, сприяє соціальним змінам на рівні громади шляхом залучення до взаємодії ключових партнерів. Соціальне підприємництво, об'єднуючи всі виділені чинники успішної реінтеграції, може бути визначено як ключовий детермінуючий фактор в процесі успішної реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей. Особливістю соціального підприємництва як детермінанти реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей є сталість його впливу. Подальші перспективи дослідження вбачаються у емпіричному підтвердженні гіпотези про визначення соціального підприємництва як детермінанти успішної реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей, а також в з'ясуванні соціально-психологічних особливостей військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей як суб'єктів розвитку СП.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Peredo A., McLean M. Social entrepreneurship: A critical review of the concept. *Journal of world business*. 2006. № 41.1. P. 56–65.
2. Revko A. Social Entrepreneurship as the Main Resource for the Regional Development. *Marketing and Management of Innovations*. Sumy State University. 2017. № 1. P. 85–96.
3. Tetiana Kolenichenko, Nadiia Nahorna, Kateryna Maksom, Alla Mekshun, Tetiana Sylva. The global and ukrainian experience of social reintegration of hybrid war veterans in the modern society conditions. *AD ALTA: Journal of interdisciplinary research. Double-Blind Peer-Reviewed*. 2021. Volume 11, Issue 2, Special Issue XX, November. P. 77–83.
4. Гошовська Д.Т., Гошовський Я.О. Психологічна реінтеграція особистості в умовах глобальних трансформацій: засадничі положення *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2015. № 3. С. 134–142. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tipp_2015_3_18
5. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / За заг. Редакцією І.Д. Звереві. Київ, Сімферополь : Універсум, 2012. 536 с.
6. Еремина Т.И., Крюков Н.П., Логина Ю.Ю. Социально-психологическая адаптация граждан, принимавших участие в боевых действиях. 2006. URL: http://window.edu.ru/catalog/pdf2txt/270/50270/24619?p_page=1
7. Назаренко І.І., Якимець В.М., Печиборщ В.П., Слабкий Г.О., Іванов В.І., Поліщук А.О. Проблемні питання психологічної реабілітації ветеранів учасників антитерористичної операції та військовослужбовців операції об'єднаних сил в Україні (аналітичний огляд літератури). *Україна. Здоров'я нації*. 2019. № 1. С. 48–58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uzn_2019_1_10
8. Петрович Ж.В. *Реінтеграція дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як пріоритет соціально-педагогічного забезпечення їхніх прав. Вісник Черкаського університету. Серія Педагогічні науки*. Черкаси, 2008. № 121. С. 96–102.
9. Community reintegration. Webster's New World Law Dictionary. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.yourdictionary.com/dictionary-definitions/>
10. Харченко О., Мраморнова О. Проблеми ветеранів антитерористичної операції на сході України. *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2017. № 37. С. 115–124. URL: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/8012>
11. Явір В.А. Реінтеграція: до проблеми визначення, суті та позиціонування у політиці України. *S.P.A.C.E (Society, Politics, Administration in Central Europe)*. 2017. Вип. 6. С. 64–67.

РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ОСІБ СТАРШОГО ЮНАЦЬКОГО ВІКУ ЗАСОБАМИ ТРЕНІНГУ

DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN PERSONS OF SENIOR YOUTH THROUGH TRAINING

У статті актуалізовано проблему розвитку емоційного інтелекту в старшому юнацькому віці засобами тренінгу. Розкрито особливості емоційного інтелекту як здатності сприймати та виражати особистістю емоції, розуміти, управляти емоціями задля конструктивної взаємодії з оточуючими і власного особистісного зростання. Розглянуто структуру емоційного інтелекту, яка стала підґрунтям створення розвивальної тренінгової програми. Сформульовано мету статті, яка полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні ефективності впровадженої тренінгової програми з розвитку емоційного інтелекту в осіб юнацького віку. Визначено загальні принципи здійснення психологічного впливу та описано нормоутворюючі принципи роботи групи. Запропоновано діагностичний інструментарій для перевірки ефективності впровадження тренінгової програми, щодо розвитку емоційного інтелекту молоді юнацького віку тест-опитувальник «Емоційного інтелекту» Н. Холла. Описано організаційно-методичні засади реалізації програми з розвитку психологічних компонентів емоційного інтелекту особистості юнацького віку. Емпірично досліджено умови вдосконалення особистості. Обґрунтовано ефективність тренінгової програми з розвитку емоційного інтелекту та виявлено ефективність впроваджених методів, що сприяли розвитку емоційної обізнаності, управлінню своїми емоціями, самомотивації, емпатії та розрізнення емоцій інших людей. Проаналізовано і визначено специфічні умови та компоненти, які сприяють розвитку емоційного інтелекту: комплексний та індивідуальний підхід; використання найближчого соціального оточення; якісний добір технік, методів та методичних прийомів; організація й методично-технологічна готовність тренера; створення атмосфери довіри, відвертості, толерантності, взаємодопомоги, відкритості до діалогу тощо.

Ключові слова: емоції, емоційний інтелект, позитивне мислення, розвиток, тренінг, юнацький вік.

The article actualizes the problem of emotional intelligence development in senior youth employing training. The peculiarities of emotional intelligence as the ability to perceive and express emotions by a person, to understand, and manage emotions for the sake of constructive interaction with others and one's personal growth are revealed. The structure of emotional intelligence which became the basis for the creation of a developmental training program is considered. The purpose of the article is formulated; it consists of theoretical substantiation and empirical study of the effectiveness of implemented training program on the development of emotional intelligence in senior youth. The general principles of psychological influence are determined and the normative principles of group work are described. As a diagnostic tool for testing the effectiveness of the implementation of the training program on the development of emotional intelligence of young people is proposed a test questionnaire "Emotional Intelligence" by N. Hall. The organizational and methodological principles of the program on the development of psychological components of emotional intelligence of youth are described. Empirical conditions for personal development have been empirically studied. The effectiveness of the developmental training program for the development of emotional intelligence is substantiated and the effectiveness of implemented methods that promote the development of emotional awareness, self-management, self-motivation, empathy, and discernment of other people's emotions are revealed. The specific conditions and components that promote the development of emotional intelligence are analyzed and determined: a comprehensive and individual approach; use of the immediate social environment; qualitative selection of techniques, methods, and methodical pieces of advice; organization and methodological and technical readiness of the coach; creating an atmosphere of trust, sincerity, tolerance, mutual assistance, openness to dialogue, etc.

Key words: emotions, emotional intelligence, positive thinking, development, training, adolescence.

УДК 159.942:159.925-053.6
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.46>

Ніколаєв Л.О.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Чижма Д.М.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Шамардак Ю.А.

старший викладач кафедри психології
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Актуальність проблеми дослідження.

У сучасних умовах євроінтеграції України в культурний простір Європейського союзу актуальною проблемою психології постає розвиток емоційного інтелекту, оскільки він є необхідною умовою для здійснення особистістю ефективної навчальної діяльності, побудови гармонійних міжособистісних відносин, підтримки психоемоційного та соматичного здоров'я. У контексті досліджуваної нами проблеми слід підкреслити важливість розвитку окремих структурних складових емоційного інтелекту (сприй-

няття емоцій, підвищення ефективності позитивного мислення з допомогою емоцій, розуміння емоцій та управління ними), так як недостатня сформованість його складових призводить до недостатнього усвідомлення та регулювання емоційною сферою, що відображається на вибудовуванні взаємин з оточуючими людьми.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Вимоги до оптимального функціонування людини, прояв емоційної компетентності, емоційної зрілості, емоційної культури та емоційної креативності знайшли

висвітлення в працях С. Бикова, В. Вілюнас, Т. Кириленко, О. Люшенко, С. Максименко, М. Смільсон, І. Павлова, О. Санінова, О. Чебикіна, Ю. Черножук та ін.

Ряд вчених сконцентровували свою дослідницьку увагу навколо теоретичних аспектів проблеми виявлення гендерних особливостей емоційного інтелекту в юнацькому віці: Дж. Гілфорд, Х. Гарднер, Г. Айзенк, Р. Бар-Он, Д. Гоулман, Р. Робертс, Дж. Метьюс, М. Зайднер, Д. Люсін та ін.

Проблема природи емоційного інтелекту особистості активно досліджується сучасними українськими науковцями. Так, питання генези емоційного інтелекту в юнацькому віці знайшли висвітлення в працях О. Лящ. Психологічні особливості емоційного інтелекту осіб юнацького віку, схильних до віктимної поведінки розкрито у наукових доробках О. Бантишевої. Теоретико-емпірично дослідження психолого-педагогічних умов розвитку емоційного інтелекту у студентів ІТ-спеціальностей здійснено М. Стасюк.

Мета статті полягає у теоретичному обґрунтуванні та емпіричному дослідженні ефективності впровадженої тренінгової програми з розвитку емоційного інтелекту в осіб старшого юнацького віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емоційний інтелект особистості інтерпретується як здатність сприймати та виражати нею емоції, розуміти й використовувати їх, управляти емоціями таким чином, щоб сприяти конструктивній взаємодії з оточуючими і власному особистісному зростанню. Як складне психологічне утворення, емоційний інтелект допомагає активізувати ресурси в разі складних життєвих ситуацій, вибудовувати дружні та відкриті взаємини з людьми, уникнути згубного впливу стресу. До структури емоційного інтелекту входять: здатність до усвідомленої регуляції емоцій, розуміння (осмислення) емоцій, асиміляція емоцій у мисленні, розпізнавання та прояв емоцій, уміння не піддаватися стресу тощо.

З ціллю оптимізації емоційного інтелекту молоді нами була розроблена та апробована тренінгова програма розвитку досліджуваного явища. **Мета** програми полягала у поглибленні й стабілізації навичок позитивного ставлення юної особистості до себе, своїх емоцій та переживань; оптимізації процесів самоспостереження, самоаналізу, самопізнання як власної емоційної сфери, так і оточуючих; управлінні особистістю своїми емоціями.

Мета тренінгової програми досягалася шляхом реалізації наступних **завдань**:

– створити атмосферу довіри та комфортні умови для саморозкриття учасників;

– сприяти оволодінню навичками активного спілкування, рефлексії, самоусвідомлення;

– розширити уявлення учасників про емоції та емоційний інтелект;

– розвинути здібності розуміння емоцій інших людей, уявлення про емоційні посилення і відповідні реакції співрозмовника.

У ході побудови програми тренінгу розвитку емоційного інтелекту молоді юнацького віку ми орієнтувалися на *загальні принципи здійснення психологічного впливу*, які зазначає у своїх дослідженнях О. Кокун [1]:

1) *науковості* – орієнтація на загальнонаукову методологію, сучасні наукові досягнення, використання науково обґрунтованих методів;

2) *системності* – єдність поставлених цілей, завдань і результату;

3) *цілеспрямованості* – підпорядкованість меті, її усвідомленню і сприйнятті суб'єктами психологічного впливу;

4) *адекватності* – застосування заходів адекватних індивідуальним особливостям, поставленим завданням тощо;

5) *індивідуалізації* – врахування індивідуальних особливостей кожної людини при виборі та застосуванні заходів, спрямованих на розвиток емоційного інтелекту;

6) *спрямованості на максимально можливі досягнення* – сприяння здобуттю студентом максимально можливих для нього здобутків.

Під час реалізації тренінгової програми учасники дотримувались наступних нормотворюючих *принципів роботи* у групі [2; 4; 6]:

1. *Відвертість і щирість*. Під час групової роботи потрібно бути відвертим та щирим, намагатися не приховувати власних почуттів, навіть у ситуаціях коли вони видаються «непристойними».

2. *Відмова від використання «ярликів»*. Члени групової роботи повинні намагатися зрозуміти, а не оцінювати інших. Лише так можна уникнути образи та приниження іншої особистості. Намагатися висловлюватися не про людину загалом, а про окремі її/його вчинки та бути обережними один із одним.

3. *Я-звертання проявляється при передачі власних почуттів*, в тому числі негативних. Наприклад: «Я побачила тебе з іншої сторони і для мене це було неприємно»; «Я відчуваю сильну злість, коли ти ...».

4. *Відповідальність*. Кожен член групи приймає на себе відповідальність за груповий процес. Він зобов'язаний не пропускати заняття і не залишати групу. Але, коли виникне напружена ситуація, яка стане нестерпною і прагнення залишити групу буде більшим, ніж прагнення залишитися,

то члену групи необхідно повідомити про своє рішення та обговорити це із групою та ведучим.

5. **Правило «Стоп».** Кожен учасник групи має право без різних пояснень зупинити будь-яку розмову, яка стосується його/її. Інші учасники групи зобов'язані з повагою віднехатися до такого прохання. Це правило надає членам групи впевненість і почуття безпеки, навіть всупереч тиску групи.

6. **Дотримання конфіденційності.** Це правило говорить про те, що все,

що відбувається під час проведення групи не повинно виноситися та обговорюватися поза її межами. Бажано уникати обговорення учасниками подій та інших учасників поза групою взаємодією. Таке правило сприяє формуванню довірливих стосунків та саморозкриттю учасників. С. Гінгер формулює поняття «подвійний замок», який описує конфіденційність не тільки як заборону виносити за межі групи інформацію про учасників, але і недопустимість в групі піднімати тему, яку учасник раніше озвучував, але вона пов'язана із непростими переживаннями [6].

Методи дослідження. Аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація наявних наукових досліджень проблеми розвитку емоційного інтелекту особистості в період юнацтва. Для перевірки ефективності впровадженої тренінгової програми, щодо розвитку емоційного інтелекту молоді юнацького віку було використано тест-опитувальник «Емоційного інтелекту» Н. Холла. Вибірку респондентів склали 25 студентів першого курсу (17–18 років) Університету Григорія Сковороди в Переяславі.

Результати та інтерпретація. Спираючись на описану вище структуру емоційного інтелекту було складено тренінгову програму «Тренінг розвитку емоційного інтелекту в осіб юнацького віку» яка включає три блоки: спочатку ми здійснювали розвиток психологічних компонентів емоційного інтелекту особистості юнацького віку відповідно з визначеними особливостями сприйняття емоцій, далі позитивного мислення і, нарешті, розуміння емоцій та управління ними. Існують істотні підстави для виділення окремих блоків з відповідними цілями і завданнями, що в своєму поєднанні мають бути спрямовані на розвиток, пізнання студентами власної емоційної сфери, а також навичок розпізнавання та управління своїми емоціями та емоціями інших людей, важливих для емоційного інтелекту осіб юнацького віку.

Для позитивної реалізації тренінгової програми нами ретельно перевірявся кожний етап, поєднуючи при цьому форми

групових занять з індивідуальним підходом. При комплектуванні групи ми намагалися включати студентів з різним рівнем розвитку емоційного інтелекту, оскільки важливе значення відіграють тісні взаємозв'язки між студентами, які мають широкий спектр індивідуальних відмінностей, що обумовлює активізацію процесів осмислення окремих сегментів емоційного інтелекту, усвідомлення необхідності самовдосконалення.

Таке об'єднання дало можливість, на основі поетапного аналізу матеріалів та роботи з кожним досліджуванним, максимально індивідуалізувати підхід до них, враховуючи проблеми, труднощі, запити кожного. Кожне заняття мало чітку структуру, а окремі види роботи проводились без часових обмежень. Перед кожним етапом ми ставили свої завдання, враховуючи особливості виділених нами компонентів емоційного інтелекту.

У тренінговій програмі гармонійно поєднані активність психолога, який виконує роль ведучого, учасників програми та їхній взаємовплив. Роль психолога в ній полягає в тому, щоб залучити учасників у спільну роботу з дослідження своїх емоцій, розуміння їх та управління ними, організувати груповий процес, а потім непомітно відійти від директивного керівництва [8].

Розроблений нами варіант програми розвитку емоційного інтелекту молоді старшого юнацького віку складається із 9 занять тривалістю 1,5 години (90 хвилин) кожне, які проводяться 1 раз на тиждень. Кількість учасників груп становила 12–13 осіб, саме в таких групах позитивні ефекти занять можуть проявлятися найбільш виражено. При подальшому збільшенні групи відбувається зниження особистісних внесків учасників у групову роботу, наростає громіздкість проведення й обговорення вправ, зменшується рівень емпатичності та теплоти у внутрішньогрупових стосунках, збільшується можливість непостійності, нерегулярності відвідування учасниками, що здійснює дестабілізуючий вплив на групову роботу.

Для здійснення розвивальних впливів та порівняння результатів щодо ефективності проведення тренінгової програми розвитку емоційного інтелекту було створено дві групи (по 12 і 13 осіб). Робота за програмою розвивального тренінгу проводилася в Університеті Григорія Сковороди в Переяславі протягом 2021 року з студентами першого курсу. Розроблена система заходів, яка включала базові шляхи роботи з юнаками та юнками спиралася на різні способи розвивальної діяльності; було апробовано

способи її організації, які поєднували форми групових занять з індивідуальним підходом (див. табл. 1).

У реалізації запропонованої програми нами застосовувалися такі методи та методичні прийоми: «криголами», міні-лекції, дискусії, фасилітація, арт-техніки, рольові ігри, метод проектів, самодіагностика тощо [3; 4; 5; 7].

Збагачення досвіду емоційного інтелекту молоді здійснювалося в кількох напрямках: розширення й поглиблення сприйняття емоцій, розуміння та управління ними, активізація позитивного мислення, підвищення рівня емпатії.

У нашому дослідженні для перевірки ефективності впровадженої розвивальної роботи спрямованої на оптимізацію емоційного інтелекту студентів юнацького віку до і після формувальних впливів було проведено діагностику за методикою «Емоційного інтелекту» Н. Холла. До роботи за програмою здійснювалися «поперечні зрізи» даних, що було визначено як «первинний етап», а кінцеві «зрізи» – як «результативний етап».

Проведення розвивальних занять із оптимізації емоційного інтелекту дозволило оці-

нити ефективність впроваджених методів, що сприяли розвитку емоційній обізнаності, управлінню своїми емоціями, самотивації, емпатії та розрізнення емоцій інших людей. Зміни, що відбулися у вищезазначених показниках й відповідно в емоційному інтелекті молоді юнацького віку було визначено й узагальнено на заключному етапі дослідження.

Аналіз отриманих даних після роботи за програмою свідчить, що в респондентів відбулося поліпшення знань про власну емоційну сферу. Ці знання стали більш глибокими та диференційованішими і, як наслідок, студенти почали вимогливіше ставитися до себе, до результатів власних дій та вчинків, які накладають відбиток на взаємодію з оточуючими людьми. Це засвідчило якісне переструктурування досліджуваних складових емоційного інтелекту.

Результати апробованої нами тренінгової програми вказують на значне підвищення показників емоційного інтелекту в осіб юнацького віку (див. табл. 2).

При повторному зрізі кількість студентів юнацького віку з високим рівнем емоційної обізнаності збільшилася на 4% (з 28% до

Таблиця 1

**Структура розвивальної програми
«Тренінг розвитку емоційного інтелекту в осіб юнацького віку»**

Етап	Тема	Мета	К-ть занять	К-ть годин
I.	Розвиток психологічних компонентів емоційного інтелекту осіб юнацького віку з визначеними особливостями сприйняття емоцій.	Оптимізація процесів самоспостереження, самоаналізу, самопізнання як за власною емоційною сферою, так і оточуючих.	3	1,5
II.	Розвиток позитивного мислення.	Поглиблення і стабілізація навичок позитивного ставлення юної особистості до себе, своїх емоцій та переживань.	3	1,5
III.	Розвиток розуміння емоцій та управління ними.	Сприяння виробленню навичок управляти власними емоціями.	3	1,5

Таблиця 2

Порівняльний аналіз показників розвитку емоційного інтелекту осіб старшого юнацького віку до та після роботи за програмою «Тренінг розвитку емоційного інтелекту в осіб юнацького віку»(%) n=25

Показники емоційного інтелекту	Рівні розвитку					
	Високий		Середній		Низький	
	ДП	ПП	ДП	ПП	ДП	ПП
Емоційна обізнаність	28	32	40	44	32	24
Управління своїми емоціями	–	4	28	40	72	56
Самотивація	4	8	52	60	44	32
Емпатія	20	24	48	52	32	24
Розпізнавання емоцій інших людей	8	12	60	68	32	20
Інтегральний показник	4	8	36	44	60	48

Умовні позначення: ДП – до роботи за програмою; ПП – після роботи за програмою.

32%) та на 4% із середнім рівнем (з 40% до 44%). Кількість осіб із низьким рівнем емоційної обізнаності зменшилася на 8% (з 32% до 24%). Це зумовлено тим, що 4% досліджуваних підвищили свій середній рівень емоційної обізнаності до рівня високого та на стільки ж виріс показник з низького до середнього. Зростання показника емоційної обізнаності свідчить про ефективність вправ та технік, спрямованих на розвиток уявлень про емоційну сферу особистості й розширення й поглиблення сприйняття емоцій – як складової емоційного інтелекту молоді. Як наслідок, у осіб юнацького віку починає домінувати інтерес до знань про емоційну сферу, розуміння чому відчуває ті чи інші емоції, усвідомлення власних сильних та слабких сторін, а також почуття впевненості в собі й прийнятті себе такою особистістю, якою є насправді.

Позитивну динаміку змін прослідковуємо і за показником управління своїми емоціями. У цілому вона свідчить, що після роботи за програмою тренінгових технологій з'явилися досліджувані, яким притаманний високий рівень (4%). Їм доступне ясне мислення і самоволодіння у стресових ситуаціях, здатність визнавати свої помилки, брати на себе відповідальність та проявляти гнучкість. Встановлено, що значно зросла (на 12%) представленість середнього рівня розуміння юнаками значення прагнення до управління власними емоціями, відповідальності за результати своїх емоційних проявів під час взаємодії з іншими людьми; знизився низький рівень на 16% (з 72% до 56%) відповідно.

Після роботи за програмою у респондентів збільшилася також кількість осіб з високим рівнем самомотивації на 4% (з 4% до 8%) та на 8% (з 52% до 60%) із середнім рівнем; з низьким – зменшилася на 12% (з 44% до 32%). Таким чином, 4% досліджуваних підвищили свій середній рівень самомотивації до високого рівня, а у 12% студентів рівень самомотивації виріс з низького до середнього. Отже, наведені дані свідчать, що досліджувані почали активніше орієнтуватися на результат, пошук найбільш ефективних способів досягнення цілей. Відмічено поліпшення умінь працювати в групі і тих, хто не боїться невдач та може піти на обґрунтований ризик.

Вивчення динаміки становлення емпатійності в юнаків і юнок виявило тенденцію зростання умінь слухати, розуміти емоції та настрої інших людей, проявляти повагу до них. Простежується зростання високого рівня емпатії на 4% (з 20% до 24%) та на стільки ж середнього рівня (з 48% до 52%). Спостерігається тенденція спаду чисель-

ності представників низького рівня на 8% (з 32% до 24%) за рахунок підвищення середнього та високого рівнів.

За даними порівняльного аналізу розпізнавання емоцій інших людей виявлено зростання високого рівня на 4% у респондентів (з 8% до 12%) та на 8% середнього рівня (з 60% до 68%), тоді як низького рівня зменшення на 12% (з 32% до 20%). Ці зміни, вказують на те, що студенти юнацького віку почали вдосконалювати вміння переконувати інших та завойовувати їхню прихильність, здатність йти на компроміс та аргументовано відстоювати власну позицію. Їм стало легше знаходити спільну мову під час взаємодії з оточуючими.

Результати, отримані після роботи за тренінговою програмою «Тренінг розвитку емоційного інтелекту в осіб юнацького віку», довели її ефективність. Це засвідчує динаміка змін інтегрального показника емоційного інтелекту осіб юнацького віку. Зафіксовано наступні зміни: зростання кількості досліджуваних з високим рівнем розвитку на 4% (з 4% до 8%) та середнім рівнем на 8% (з 36% до 44%) і зниженням низького рівня на 12% (з 60% до 48%).

Проведена розвивальна робота дозволила значно підвищити показники складових емоційного інтелекту юнаків та юнок. У цілому, спостерігається позитивна тенденція змін. Таким чином, мету нашого дослідження було досягнуто. Розроблена нами програма дозволяє поліпшити показники емоційної обізнаності, управління своїми емоціями, самомотивації, емпатії та розпізнавання емоцій інших людей й відповідно поліпшити функціонування емоційного інтелекту молоді, що робить доцільним її використання в навчальних освітніх закладах.

Висновки. Отже, розроблена та запропонована тренінгова програма розвитку емоційного інтелекту надає можливість юнкам і юнкам вдосконалювати власну особистість, набуваючи при цьому нові уміння та якості, змінювати систему взаємовідносин з соціальним оточенням. Згідно наших поглядів розвиток емоційного інтелекту має здійснюватися комплексно, з використанням різноманітних прийомів, методів і форм роботи, базуючись на основних принципах розвивальних впливів.

Важливими умовами організації розвивального впливу на емоційний інтелект є: комплексний та індивідуальний підхід; активне використання найближчого соціального кола в розвивальній програмі; врахування рівнів сформованості складових емоційного інтелекту особистості; якісний добір технік, методів та методичних

прийомів з урахуванням їх позитивного емоційного потенціалу та впливу на респондентів; організація й методично-технічна вправність психолога-ведучого; створення атмосфери довіри, відвертості, толерантності, взаємодопомоги, відкритості до діалогу.

Одним із свідчень результативності проведеної роботи є зниження «низького» рівня в усіх складових емоційного інтелекту за рахунок збільшення «середнього» та «високого» рівнів. Зафіксовано зміни за інтегральним показником емоційного інтелекту: зростання кількості досліджуваних з високим рівнем розвитку на 4% (з 4% до 8%) та середнім рівнем на 8% (з 36% до 44%) і зниженням низького рівня на 12% (з 60% до 48%). Як наслідок, у осіб юнацького віку: вдосконалюються знання про власну емоційну сферу; розвивається здатність до самоволодіння у стресових ситуаціях; починає інтенсивно розвиватись уміння слухати, розуміти та розпізнавати емоції та настрої інших людей.

Результати проведення тренінгу переконують у потребі поглиблювати психологічну зорієнтованість у практичній діяльності педагогів із студентами закладів вищої освіти з метою більш ефективного формування, становлення й функціонування складових емоційного інтелекту осіб юнацького віку, що актуально в усіх сферах їх подальшої життєреалізації.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у виявленні гендерних відміннос-

тей функціонування емоційного інтелекту молоді юнацького віку та вивченні перешкод у розвитку емоційного інтелекту особистості в період юнацтва.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: монографія. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агенство», 2012. 200 с.
2. Кулик Н. А., Гільова Л. Л. Емоційний інтелект: аналіз сучасних західних досліджень. *Проблеми сучасної психології*. 2018. Вип. 39. С. 79–90.
3. Мещерякова И. Н. Развитие эмоционального интеллекта студентов-психологов в процессе обучения в вузе: автореф. дис. ... на получ. научн. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07. Курск, 2011. 239 с.
4. Орме Г. Эмоциональное мышление как инструмент достижения успеха. Москва : КСП+, 2003. 272 с.
5. Рейнольдс М. Коучинг: эмоциональная компетентность / перев. сангл. Москва : Центр поддержки корпоративного управления и бизнеса, 2003. 112 с.
6. Стасюк М. М. Психолого-педагогічні умови розвитку емоційного інтелекту у студентів ІТ-спеціальностей : дис. ... канд. психол. наук: 053 Психологія/ Львів, 2020. 346 с.
7. Яцюк М. Емоційний інтелект особистості (на хвилі Нової української школи): навч.-метод. посіб. Вінниця : Вид-во «Діло», 2019. 105 с.
8. Nikolaiev L. Formation of professional competence of students-psychologists using training methods in the educational process. *The Journal of Humanities of the SHEE «Pereyaslav-Khmelnitskyi State Pedagogical University named after Hryhoriy Skovoroda»* : collection of scientific works. Pereyaslav-Khmelnitsky, 2015. Ed. 37. Pedagogy. P. 28–35.

ПСИХОЛОГІЧНА СТРУКТУРА ОСОБИСТОСТІ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ В КОНТЕКСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ЗДІЙСНЕННОСТІ

PSYCHOLOGICAL STRUCTURE OF POLICE OFFICERS PERSONALITY IN THE CONTEXT OF PROFESSIONAL SELF-FULFILLMENT

У статті представлені теоретичні розвідки щодо питання структури особистості та її готовності до змін. Висвітлено факторну структуру особистості та ключові показники готовності до змін у практиці поліціювання. Мета дослідження – виявлення взаємозв'язків структурних факторів особистості та показників особистісної готовності до змін у поліцейських з різним рівнем професійного самоздійснення (ПС). Вибірку дослідження склали працівники поліції, у кількості 62 особи. Із застосуванням опитувальника «Професійного самоздійснення» О. Кокуна та за допомогою кластерного аналізу за методом k – середніх були сформовані групи з різним рівнем (низький, середній та високий) професійного самоздійснення. Першу групу (з низьким рівнем) склали 28 досліджуваних, у другу групу (з високим рівнем) увійшло 33 досліджуваних. 24 респонденти з середнім рівнем показника були виключені із подальшого дослідження.

В дослідженні було використано «П'яти-факторний особистісний опитувальник» R. McCrae та P. Costa та методика «Особистісна готовність до змін» А. Rolnic, S. Heather, M. Gold, C. Hull в адаптації Н. Бажанової. Емпірично було встановлено, що у групі поліцейських з низьким рівнем ПС встановлені чотири негативні та два позитивні зв'язки. Це свідчить, що у першій групі збільшення налаштованості на відкриті стосунки, доброзичливості відбувається разом зі зменшенням креативності, адаптивності, впевненості у собі та продуктивності. У групі поліцейських з високим рівнем ПС діагностовано шість позитивних та два негативних зв'язки. Отже, у другій групі збільшення екстраверсії співпадає зі зростанням віри у власні сили та професійні успіхи. Однак, збільшення відкритості до контактів відбувається разом зі зменшенням впевненості у собі та зростанням адаптивних здібностей й толерантності до двозначності. Досліджувані другої групи з посиленням завязаності та щирості у виконанні службових обов'язків мають збільшення готовності адекватно сприймати невизначені ситуації, що істотно зображується на їх ефективності як фахівця.

Ключові слова: готовність до змін, зв'язки, особистість, поліцейські, поліціювання, професійне самоздійснення, фактори.

The article presents theoretical research on the structure of personality and its readiness for change. The factor structure of the personality and key indicators of readiness for changes in policing practice are highlighted. The purpose of the study is to identify the relationship between structural factors of personality and indicators of personal readiness for change in police officers who have different levels of professional self-fulfillment (PS). The sample of the study consisted of 62 police officers. With the use of the «Questionnaire of professional self-fulfillment» by O. Kokun and using the method of clustering according to the principle of k – means, we formed three groups of subjects: low, medium and high levels of PS. The first group (with a low level) consisted of 28 subjects, the second group (with a high level) included 33 subjects. 24 respondents with an average level were excluded from further research.

The study used the «Five-Factor Personality Questionnaire» (Big Five) by R. McCrae and P. Costa and the method «Personal Readiness for Change» by A. Rolnic, S. Heather, M. Gold, C. Hull in the adaptation by N. Bazhanova. It has been empirically established that there are four negative and two positive connections in the group of low-level police officers. This shows that in the first group, the increase in openness and friendliness is accompanied by a decrease in creativity, adaptability, self-confidence and productivity. Six positive and two negative connections were diagnosed in a group of high-level police officers. Thus, in the second group, the increase in extraversion coincides with an increase in self-confidence and professional success. However, an increase in openness to contacts is accompanied by a decrease in self-confidence and an increase in adaptive abilities and tolerance for ambiguity. Police officers with a high level of PS with increased perseverance and sincerity in the performance of official duties have an increase in readiness to adequately accept uncertain situations, which significantly affects their effectiveness as a specialist.

Key words: readiness for change, connections, personality, policemen, policing, self-fulfillment, factors.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.47>

Пономаренко Я.С.

доцентка кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківський національний університет внутрішніх справ

Постановка проблеми. Особистість працівника поліції є доволі популярною науковою проблемою в царині юридичної психології. Спілка українських та закордонних науковців ставить собі за мету дослідити основні характеристики сучасного поліціанта, котрі посилюють його професійну здійсненність та найбільшу ефективність при несенні служби. Професія поліцейського є доволі специфічним видом діяльності, тому вимагає своєрідного підходу при дослідженні ключових характеристик,

якими повинен володіти поліцейський і без яких неможливе виконання покладених обов'язків на поліцію. В наукових роботах пропонується широкий перелік основних компетенцій, які допомагають працівнику поліції бути не лише висококваліфікованим, а й відчувати задоволення від діяльності. В емпіричних дослідженнях йдеться, що задоволеність професією допомагає поліціантам залишатися на службі й відчувати свою корисність для суспільства. Ми вважаємо, що особистість працівника поліції

також повинна вивчатися в контексті його готовності до змін та можливості реалізувати свій потенціал, при цьому не завдаючи шкоди своєю психологічному добробуту та фізичному самопочуттю в цілому, це й спонукало нас до проведення наукових розвідок з даного питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виклики сьогодення ще більше актуалізували потребу у якісному дослідженні поліцейських, які вимушені працювати в мінливих умовах. Так, у дослідженні S. Brooks та колег йдеться, що психологічна стійкість особистості допомагає їм ефективно долати труднощі, особливо, які є невизначеними, наприклад, в умовах стихійного лиха, тероризму, воєнних конфліктів тощо. Науковці сходяться у думці, що особистісні риси мають вирішальне значення у роботі захисних механізмів, адже вони також відповідають за благополуччя людини [7]. В низці закордонних праць зазначається, що до таких пріоритетних рис особистості відносяться екстраверсія, невротизм та усвідомленість, котрі вчені вважають предикторами добробуту та провісниками психологічної стійкості [10; 12]. Можемо сказати, що наведені риси демонструють схильність людини до встановлення суб'єктивного благополуччя та формування особистісної стійкості. L. Carvalho, G. Pianowski та A. Gonçalves емпірично виявили, що люди, які мають високий рівень екстраверсії, зазвичай, мають складнощі при встановленні соціальних контактів [8]. Проте A. Oshio зі співавторами запевняють, що екстравертивна поведінка допомагає людям відчувати задоволення від свого життя [12]. R. McCrae та P. Costa в ході проведених досліджень встановили, що здатність людини долати труднощі залежить від особистісних рис. Автори запропонували п'ятифакторну модель особистості. Вчені констатують, що люди, які мають високий рівень невротизму більш гостро сприймають і реагують на стрес. Високий рівень сумлінності є показником самодисципліни та цілеспрямованості, резюмують вчені [11]. D. Eley з колегами припускають, що існує тісний взаємозв'язок між рисами особистості та готовністю особистості долати труднощі в ситуаціях стресу [9]. C. Bartley спільно з S. Roesch підкреслюють, що риса «сумлінність» є ключовим фактором у подоланні стресу, однак вона заснована на емоційному переживанні стресу, що ускладнює можливість швидко подолати його негативний вплив [6].

Ми припускаємо, що готовність поліцейських до змін та непередбачуваних ситуацій здатні зменшити негативний вплив на особистість під час виконання складних та

стресових завдань, а також підвищити впевненість у собі та своїх здібностях. Вивчення даної проблеми у контексті професійного самоздійснення допоможе встановити основні показники, котрі відповідають за добробут та задоволеність поліцейських від діяльності. Так, Г. Стояцька підтвердила, що готовність до змін можна віднести до стійкої психічної риси, котра ґрунтується на двох факторах: один фактор свідчить про орієнтацію особистості на успіх, професійне зростання, відкритість досвіду, а другий характеризує терпиме ставлення до двозначності та адаптивні здібності поліцейських [5, с. 226]. Своєю чергою С. Бойчук вважає, що готовність до змін є неухильною рисою поліцейського, завдяки якій відбувається духовне та професійне становлення [1, с. 58]. Колектив українських дослідників сходяться у думці, що готовність до змін можна віднести до ключової компетенції поліцейських та її потрібно розвивати в період фахової підготовки [4, с. 89].

Постановка завдання. Мета дослідження – виявлення взаємозв'язків структурних факторів особистості та показників особистісної готовності до змін у поліцейських з різним рівнем професійного самоздійснення (ПС). Завдання дослідження: 1. Провести теоретичний огляд означених проблем в закордонній та вітчизняній психології. 2. Виявити взаємозв'язки структурних факторів особистості та показників особистісної готовності до змін у поліцейських з низьким та високим рівнями ПС.

Виклад основного матеріалу дослідження. У якості досліджуваних виступили працівники поліції. Із застосуванням опитувальника «Професійного самоздійснення» О. Кокуна [2], та за допомогою кластерного аналізу за методом k – середніх були сформовані групи з різним рівнем (низький, середній та високий) ПС. Першу групу (з низьким рівнем) склали 28 досліджуваних, у другу групу (з високим рівнем) увійшло 33 досліджуваних. 24 респонденти з середнім рівнем показника були виключені із подальшого дослідження. Всього досліджуваних – 62 особи. Для математико-статистичної обробки було використано коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. Для досягнення поставленої мети було використано «П'ятифакторний особистісний опитувальник» («Велика П'ятірка») Р. МакКрає й П. Коста. Опитувальник містить 75 парних протилежних за значенням суджень і утворює п'ять основних факторів: екстраверсія, доброзичливість, сумлінність, невротизм, відкритість досвіду [11]. Методика «Особистісна готовність до змін» A. Rolnic, S. Heather, M. Gold, C. Hull в адаптації Н. Бажанової була направлена на діагностику готовності особистості сприймати зміни та ефективно їх використовувати. Тест

налічує 35 питань і утворює наступні шкали: пристрасність, винахідливість, оптимізм, сміливість, адаптивність, впевненість і толерантність до двозначності [3]. Результати досліджень взаємозв'язків структурних факторів особистості та показників особистісної готовності до змін у поліцейських з низьким рівнем професійного самоздійснення надані у таблиці 1.

У групі з високим рівнем ПС особистісний фактор «Екстраверсія» негативно корелює з показниками готовності до змін «Винахідливість», «Адаптивність» та «Впевненість» ($p \leq 0,05$). Отримані дані дозволяють констатувати, що разом зі збільшенням позитивної налаштованості на встановлення товариських стосунків зменшуються: здібності до прояву креативних думок та можливості до вирішення складних завдань з використанням нових методів роботи; вміння підлаштовуватися до нових обставин, гнучкість у змінах планів та адекватна реакція на них; впевненість у собі, у своїх діях та вчинках. Фактор «Доброзичливість» негативно про корелював з показником «Пристрасність» ($p \leq 0,05$). Таким чином, у цих досліджуваних зі збільшенням прихильного ставлення до інших, товариськості зменшуються показники енергійності, працелюбності, завзятості. Звідси, можемо припустити, що для респондентів з низьким рівнем ПС встановлення доброзичливих стосунків вимагає залучення значної кількості особистісних ресурсів, що виснажує їх та знижує показники працездатності. Подібна тенденція є тривожною, оскільки у більшості випадків зниження енергійності відбивається на прискореній втомі й енергозатратності. Фактор «Сумлінність» позитивно корелює з показником готовності до змін «Впевненість» ($p \leq 0,05$). Це свідчить, що у першій групі збільшення добропорядності, моральності та відданості справі

відбувається зі збільшенням впевненості у собі, своїх здібностях та правильності дій. Фактор «Невротизм» позитивно корелює з двома показниками готовності до змін «Винахідливість» та «Адаптивність» ($p \leq 0,05$). Тобто, у групі з низьким рівнем ПС збільшення стійкості або навпаки впевненості супроводжується разом зі збільшенням креативності та швидкої адаптації до невизначених ситуацій. Отримані показники є позитивним явищем, оскільки уміння поліціанта сприймати новації у професії та підлаштовуватися під них сприяють покращенню професійної діяльності. Отримані значущі кореляції у групі з низьким рівнем професійного самоздійснення, ми вирішити зобразити на корелограмі (рис. 1).

Результати досліджень взаємозв'язків структурних факторів особистості та показників особистісної готовності до змін у поліцейських з високим рівнем професійного самоздійснення унаочнені у таблиці 2.

У групі поліцейських з високим рівнем ПС, нами було встановлено значущі кореляційні зв'язки. Фактор «Екстраверсія» позитивно про корелював з показником «Впевненість» ($p \leq 0,05$). Отримані результати демонструють, що у досліджуваних другої групи збільшення екстравертованої поведінки супроводжується зі збільшенням віри у свої можливості та здібності. Встановлені три значущі зв'язки за фактором «Доброзичливість» з показниками готовності до змін: позитивні з «Адаптивність» й «Толерантність до двозначності» та негативний з «Впевненість» ($p \leq 0,05$). Отже, можемо констатувати, що у другій групі зі збільшенням товариськості й доброзичливого ставлення відбувається разом зі збільшенням адаптаційного потенціалу та толерантності до невизначеності, однак спостерігається зменшення впевненості.

Таблиця 1

Взаємозв'язки структурних факторів особистості та показників особистісної готовності до змін у поліцейських з низьким рівнем психологічного самоздійснення (r)

Шкали	Пристрасність	Винахідливість	Оптимізм	Сміливість	Адаптивність	Впевненість	Толерантність до двозначності
Екстраверсія	-0,299	-0,381*	-0,237	-0,084	-0,458*	-0,422*	-0,274
Доброзичливість	-0,354*	-0,123	-0,054	0,054	-0,226	0,047	-0,069
Сумлінність	0,032	0,190	0,001	-0,228	-0,019	0,336*	-0,028
Невротизм	0,262	0,441*	0,021	0,138	0,351*	0,230	0,228
Відкритість досвіду	-0,185	0,110	0,001	0,248	-0,124	0,129	-0,096

Примітка: * – рівень значущості $p \leq 0,05$.

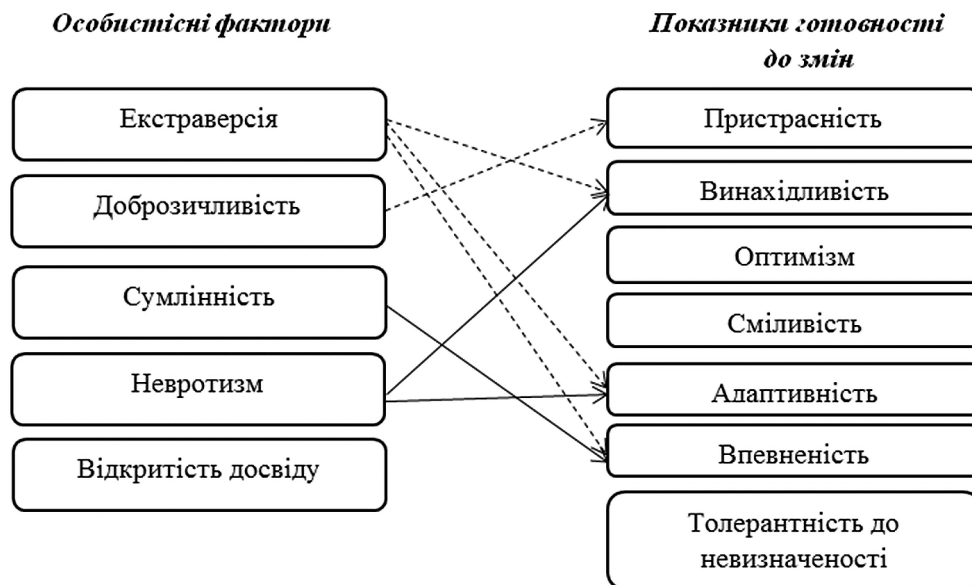

Рис. 1. Взаємозв'язки структурних факторів особистості та показників готовності до змін у поліцейських з низьким рівнем професійного самоздійснення

Примітка: _____ додатний зв'язок; - - - - - від'ємний зв'язок.

Таблиця 2

Взаємозв'язки структурних факторів особистості та особистісної готовності до змін у поліцейських з високим рівнем професійного самоздійснення (r)

Шкали	Пристрас-ність	Винахідли-вість	Оптимізм	Сміливість	Адаптив-ність	Впевненість	Толерант-ність до двознач-ності
Екстраверсія	-0,163	-0,146	-0,007	-0,061	0,248	0,313*	0,278
Доброзичливість	-0,234	-0,133	0,031	0,004	0,374*	-0,392*	0,312*
Сумлінність	-0,228	-0,179	0,079	0,011	0,252	0,241	0,336*
Невротизм	-0,375*	-0,211	-0,100	-0,013	0,262	-0,211	0,095
Відкритість досвіду	-0,220	-0,235	-0,054	0,015	0,355*	-0,248	0,319*

Примітка: * – рівень значущості $p \leq 0,05$.

Подібна тенденція є цілком прогнозованою, адже відкритість до встановлення дружніх контактів, особливо у невизначених умовах, супроводжується сумнівами щодо власної компетентності й кваліфікованості. Фактор «Сумлінність» позитивно корелює з показником «Толерантність до двозначності» ($p \leq 0,05$). У групі з високим рівнем ПС збільшення щирого, сумлінного, відповідального та чесного ставлення до своїх посадових обов'язків, відбувається разом зі зростанням толерантності до невизначених подій та ситуацій. За фактором «Невротизм» діагностований негативний зв'язок з показником «Пристрасність» ($p \leq 0,05$). Це свідчить, що у другій групі збільшення тривожності або емоційності збігається разом зі зменшенням завзятості виконувати покладені на них завдання, що відбивається на їх результативності. Прагнення до досконало-

сті у професії завжди супроводжується надмірними емоційними переживаннями, адже бажання бути професійним у своїй роботі та мати успіх в ній, вимагає готовності до змін та адаптації до них. Фактор «Відкритість досвіду» позитивно корелює з показниками «Адаптивність» та «Толерантність до двозначності» ($p \leq 0,05$). Тобто, у групі з високим рівнем ПС зростання готовності сприймати новий довід, новації діяльності та отримувати додаткові знання супроводжуються збільшенням їх адаптивних властивостей, гнучкості та схильності діяти у ситуаціях невизначеності, що характеризує їх як мотивованих та зацікавлених працівників. Визначені значущі кореляційні зв'язки отримані у другій групі респондентів, котрі мають високим рівнем професійного самоздійснення, ми зобразили на корелограмі (рис. 2).

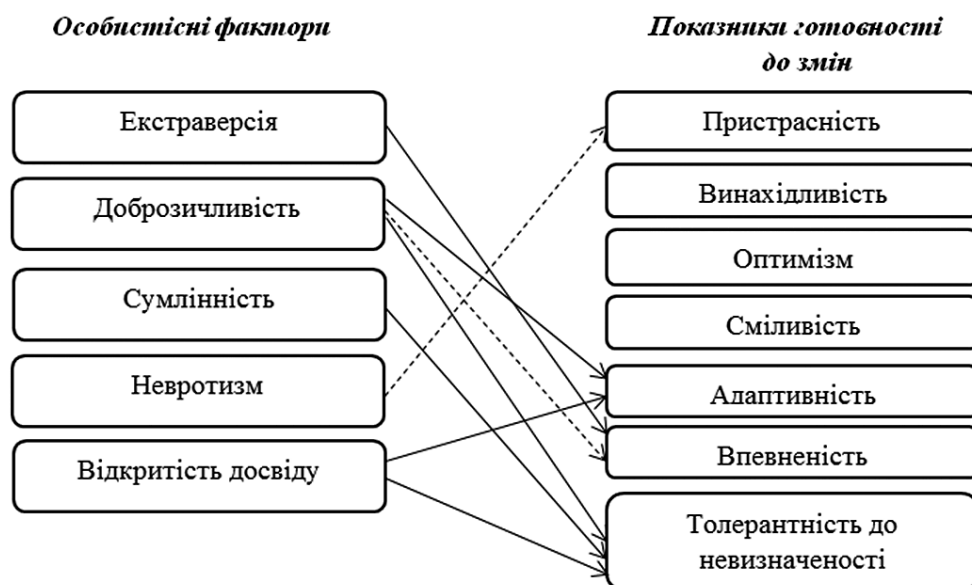

Рис. 2. Взаємозв'язки структурних факторів особистості та показників готовності до змін у поліцейських з високим рівнем професійного самоздійснення

Примітка: _____ додатний зв'язок; - - - - - від'ємний зв'язок.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, на підставі отриманих результатів теоретичного а емпіричного аналізу нами було зроблено ряд суттєвих висновків. По-перше, теоретичні розвідки демонструють широку варіативність наукових праць, котрі активно досліджували питання структури особистості та її готовності до змін. По-друге, у групі поліцейських з низьким рівнем ПС встановлені чотири негативні та два позитивні зв'язки. Отримані дані дозволяють резюмувати, що у даній групі збільшення налаштованості на відкриті стосунки відбувається разом зі зменшенням креативності, адаптивності та впевненості у собі. Подібна тенденція підтверджується тим, що підвищення доброзичливості та товариськості супроводжується зменшенням продуктивності. Однак, бажання виконувати свою роботу бездоганно зменшується через брак впевненості. Цікавими є дані, котрі фокусують увагу на тому, що у першій групі збільшення емоційної й психологічної стійкості відбувається разом з посиленням здатності до креативу у роботі та вміння адаптуватися під неї. По-третє, у групі поліцейських з високим рівнем ПС діагностовано шість позитивних та два негативних зв'язки. На підставі здобутих результатів можемо сказати, що у другій групі збільшення екстравертованої поведінки сходиться зі зростанням віри у власні сили та успіхи. Хоча збільшення відкритості до контактів відбувається разом зі зменшенням впевненості собі, однак зростають адаптивні здібності та толерантність до двозначності. Досліджувані другої групи з поси-

ленням завзятості та щирості у виконуваних обов'язках мають збільшення готовності адекватно сприймати невизначені ситуації, що істотно покращується на їх ефективності як фахівця. У той час, ці респонденти зі зростанням стійкості та опірності стресовим факторам мають зниження у результативності та задоволеності професією, що є цілком зрозумілим, адже залучення значної кількості особистісних ресурсів виснажує. Ми вважаємо, що позитивним результатом є те, що у другій групі зростання до прийняття нового досвіду посилюється зі збільшенням адаптивного потенціалу та терпимості до невизначеності й двозначності, що дуже є доречним для даного виду діяльності.

Отже, проведене дослідження вимагає подальших емпіричних розвідок з розширенням бази вибірки та врахуванням гендерних розбіжностей, що істотно покращило б допомогло удосконалити систему підготовки кваліфікованих кадрів для поліції, котрі відповідали б міжнародним стандартам, і головне, сприяли б усуненню причин плинності поліцейського персоналу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойчук С.С. Комплексне дослідження готовності до змін і толерантності до невизначеності у поліцейських корд із різним рівнем життєздатності. *Право та Безпека*. 2021. № 3(82). С. 58–69.
2. Кокур О.М. Опитувальник професійного самоздійснення. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. № 7. С. 35–39.
3. Мітрошкіна О.В. Особистісні чинники психологічної готовності до змін працівників Державної

кримінально-виконавчої служби України: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.06. 2021. Харків, 238 с.

4. Сокурєнко В., Швець Д., Уваров В. Прогностична компетентність правоохоронців у контексті їхньої готовності до інноваційної діяльності. *Наука і освіта*. 2018. № 3. С. 85–91.

5. Стояцька Г. Особливості детермінації готовності до змін серед майбутніх українських правоохоронців. *Психологічні перспективи*. 2021. № 37. С. 214–232.

6. Bartley C.E., Roesch S.C. Coping with daily stress: the role of conscientiousness. *Personality and Individual Differences*. 2011. № 50. P. 79–83.

7. Brooks S., Amlôt R., Rubin G.J., Greenberg N. Psychological resilience and post-traumatic growth in disaster-exposed organisations: overview of the literature. *Journal of the Royal Army Medical Corps*. 2018. № 166. P. 52–56.

8. Carvalho L.F., Pianowski G., Gonçalves A.P. Personality differences and COVID-19: are extroversion

and conscientiousness personality traits associated with engagement with containment measures? *Trends Psychiatry Psychother*. 2020. № 42. P. 179–184.

9. Eley D.S., Cloninger C.R., Walters L., Laurence C., Synnott R., Wilkinson D. The relationship between resilience and personality traits in doctors: implications for enhancing well-being. *PeerJ Journals*. 2013. № 1. P. 216.

10. Ercan H. The relationship between resilience and the big five personality traits in emerging adulthood. *Eurasian Journal of Educational Research*. 2017. № 70. P. 83–103.

11. McCrae R. R., Costa P. T. Validation of the Five Factor model of personality across instrument and observers. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1987. Vol. 52. P. 81–90.

12. Oshio A., Taku K., Hirano M., Saeed G. Resilience and Big Five personality traits: a meta-analysis. *Personality and Individual Differences*. 2018. № 127. P. 54–60.

ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ ТА ТОТАЛІТАРНА СОЦІАЛЬНА СИСТЕМА

IRRATIONALITY AND TOTALITARIAN SOCIAL SYSTEM

У статті розкриваються деякі аспекти проблеми ірраціонального в психіці людини. Вказується, що рішення, засновані на ірраціональних устремліннях, далеко не завжди будуть призводити до правильного вибору, а іноді, навпаки, можуть створювати справжні катастрофи. Визначено, що проблема ірраціонального поглиблюється ще тим, що людина живе в певному соціумі, певній культурі й знаходиться під їх безпосереднім впливом, який накладається на її біологічні передумови. Окреслено, що в різноманітних авторитарних та тоталітарних суспільствах людина вимушена пристосовуватись до наперед заданої ірраціональної суспільної ідеології, що шкодить її психічному здоров'ю та благополуччю, поглиблюючи внутрішню дезадаптацію особистості, що часто проявляється у вивченій безпорадності та використанні неадекватних стратегій копію. Вказується, що дезадаптація особистості може вести до надмірного зосередження на собі та своїх власних егоїстичних інтересах, що завжди призводить до зниження доброти, альтруїстичної поведінки та до загальної моральної деградації особистості, а також її психопатизації. Відмічається, що тоталітарне суспільство просякнуте ірраціональною агресією та насильством по-відношенню до «слабших» (політично, економічно тощо) або інших, і це складає його сутність. Ця соціальна система у своєму розвитку мало чим відрізняється від найбільш примітивної своєї підсистеми, а саме кримінальної спільноти. Наголошується, що армія посідає одне із цільних місць у тоталітарній системі. Вона в повній мірі відображає сутність і порядки системи, яка її породила, і якій вона служить. Висувається гіпотеза про наявність достатньо значного відсотка психопатичних особистостей в арміях тоталітарних держав. Психопати є, скоріш за все, ініціаторами всього насильства, яке вчинює армія тоталітарної країни. Інші військові копіюють їх поведінку, підкорюючись певним соціально-психологічним закономірностям.

Ключові слова: ірраціональність, тоталітарна система, потяг до влади, психопатична особистість, насилля.

Some aspects of the irrational in the human psyche are revealed in the paper. It is stated that solutions, based on irrational aspirations, often lead to an incorrect choice, and sometimes they even lead to real disasters. It is also defined that the problem of the irrational is even deepened by the fact that person lives in a certain society with a definite culture, being under their direct influence, which is combined with individual's biological preconditions. It is outlined that in various authoritarian and totalitarian societies the person is forced to adapt himself/herself to the predetermined irrational social ideology, which is damaging his/her psychological health and well-being, worsening personality's disadaptation, which often manifests itself in learned helplessness and the application of inadequate strategies of copying by an individual. It is pointed out that the disadaptation of a personality may lead to overconcentration of the person on himself/herself and his/her own egoistic interests, which always results in the lack of kindness and altruistic behaviour, moral degradation and psychopathization. It is noted that the essential feature of totalitarian society is irrational aggression and violence against "weaker" (politically, economically etc.) or different members. In its development this kind of a social system is not much different from the most primitive of its subsystems, i.e. criminal community. It is stated in the paper that the army is a key element and a product of a totalitarian system, fully reflecting its essence and order. It is hypothesized that the armies of totalitarian countries are likely to be characterized by significant percentage of psychopathic personalities. Psychopaths are almost certainly the initiators of all violence, committed by armies of totalitarian countries. Other militaries copy their behaviour, following certain social and psychological patterns.

Key words: irrationality, totalitarian system, desire for power, psychopathic personality, violence.

УДК 159.99

DOI [https://doi.org/10.32843/](https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.36.48)

2663-5208.2022.36.48

Степура Є.В.

к. психол.н.,

науковий співробітник

Інститут психології імені Г.С. Костюка

Національно академії педагогічних наук

України

У психології завжди постулювали наявність та важливість ірраціональних аспектів особистості. Виділялися певні інстанції психіки, які несли суто ірраціональний характер по типу ід З. Фрейда або дитини Е. Берна [4; 22]. Загальновідомо, що ірраціональне пронизує всі сфери психіки людини, починаючи від простих рішень, що базуються на особливостях нашого сприйняття, і закінчуючи нашим світоглядом, який може включати в себе різні ірраціональні ідеї, на кшталт теорій змови [8; 5]. Ірраціональні ідеї часто лежать в основі тих чи інших емоційних або особистісних розладів [3]. З іншої сторони, далеко не всі ірраціональні ідеї та устремління є шкідливими. Так, в основі оптимізму, який асоціюється з фізичним і психічним здоров'ям,

а також з успіхом у багатьох видах діяльності, лежить певне викривлення сприйняття світу в позитивну сторону [19]. Іншим прикладом є релігійна віра, яка за певних умов може бути чудовим засобом підтримки особистості, особливо в критичних для неї умовах життєдіяльності. Крім того, у сферу ірраціонального відносять також феномени інтуїції та надсвідомих процесів, які є важливим джерелом не тільки творчості, але й особистісного світогляду та пов'язаних з ним цінностей і смислів.

У цілому ж неможливо оцінити ті чи інші феномени, які підпадають під визначення ірраціонального, використовуючи абсолютні категорії користі – шкоди, добра – зла. До прикладу, релігія часто може мати негативний аспект у вигляді фанатизму,

вироблення деструктивних ідей, концепцій та смислів, що є неодмінним її атрибутом [17]. А оптимізм цілком може зашкодити в певних видах діяльності, на кшталт прогнозування виникнення певних несправностей або катастроф [19]. Та все ж ірраціональне є продуктом нашої еволюції, як біологічного виду, і всі ці психічні структури, навіть схильність до депресії, служили для виживання людини в природних для неї умовах. Але треба завжди мати на увазі думку Г. О. Балла, який в певній мірі ототожнював раціональність і гуманізм, та вказував, що в сучасних умовах існування людини найбільш раціональні рішення є водночас і найбільш гуманними [1]. Зараз перед людиною, яка живе в рамках сучасної культури й цивілізації, стоїть задача свідомої ревізії та відбору дійсно корисних у теперішніх умовах існування людини продуктів нашої біологічної еволюції, оскільки сліпе слідування своїм ірраціональним потягам, які проявляються в тій же інтуїції, далеко не завжди буде призводити до правильного вибору, а іноді буде вести за собою справжні катастрофи. У різноманітних авторитарних та тоталітарних суспільствах людина вимушена адаптуватися до наперед заданої суспільної ідеології, що, безумовно, шкодить її психічному здоров'ю та благополуччю, а також сприяє спотворенню її особистості та внутрішнього світу.

Говорячи про ірраціональні устремління, потяги та інстинкти, перш за все пригадується теорія З. Фрейда з його первісними глибинними інстинктами, якими він намагався пояснити всю динаміку людського психічного життя, та раціональним Его, що протистоїть цим інстинктам [22]. Він першим використав психологічні концепції для пояснення масового насильства, яким є війна. Крім того, варто згадати теорію А. Адлера з його комплексом неповноцінності, який проявляється зокрема у ірраціональному потязі до тотальної влади та насилля [22]. Звісно, зараз ці теорії можуть представляти здебільшого історичний інтерес. Але ми завжди будемо бачити наявність у тих чи інших людей певних ірраціональних устремлінь або потягів як деструктивної, так і цілком позитивної природи, які все ж у деяких випадках можуть призводити до таких же негативних наслідків, як і цілком деструктивні устремління. Загалом же ірраціональні устремління не мають виключно біологічну зумовленість, хоча деякі з них мають виражений біологічний компонент, але все ж соціальна детермінація завжди грає певну роль. До прикладу, схильність до серійних вбивств має виражену біологічну зумовленість у вигляді психопатичності

з наявністю чітко окреслених нейрофізіологічних корелянтів цього типу особистості, але самі деструктивні імпульси серійних вбивць зумовлюються насильством, пержитим у дитинстві [9]. Біологічне виступає тут лише умовою, яка створює можливість для виникнення цих агресивних ірраціональних устремлінь. Протилежний приклад – альтруїстичні устремління, які не мають під собою раціонального базису. Вважається, що вони зумовлені соціальними та культурними факторами, зокрема релігією. Але дослідження показують, що альтруїзм має біологічний базис, оскільки його ознаки є у інших істот, окрім людини [6]. Крім того, сама релігійність визначається вираженими нейрофізіологічними чинниками як здорової, так і патологічної природи [17]. А взагалі треба відмітити, що стосовно устремлінь та потягів поняття ірраціональності є досить умовним, оскільки вони можуть мати логіку в більш широкому еволюційному контексті і вважатися ірраціональними тільки в сучасних умовах існування людини, які визначаються рамками сьогочасної культури й цивілізації. Хоча деякі ірраціональні вчинки, такі як масові вбивства жінок або ґвалтування дітей, звичайно, не може бути пояснено ніякими еволюційними механізмами, а є чистою патологією, яка має як біологічні, так і соціальні (передусім соціальні) чинники.

Тож проблема ірраціонального поглиблюється ще тим, що людина не є ізольованим суб'єктом, а завжди живе в певному соціумі, певній культурі й знаходиться під їх безпосереднім впливом, який накладається на її біологічні передумови. Звісно, соціум з культурою є результатом діяльності людської психіки і в повній мірі відображає еволюційно задані її особливості, що проявляється у відборі певних ідей, цінностей, мемів тощо. Можна сказати, що культура майже завжди відповідає основним біологічно заданим особливостям людської психіки. Ми говоримо «майже», тому що психіка людини не є однорідною, завжди є певні відмінності в сприйнятті світу та способах взаємодії з ним. Але в цілому те, що не відповідає особливостям психіки доволі значної кількості людей, не може відобразитися в культурі, стати її нормою, домінуючим уявленням тощо.

Метою нашої статті є висвітлення деяких, передусім негативних, аспектів ірраціональності у їх зв'язку із сучасними тоталітарними соціальними системами. Треба відмітити, що тоталітаризм і демократія не є цілком дискретними. Скоріш вони являють собою два полюси континууму, на якому перебуває конкретне суспільство [15]. Тож

знаходження і, по можливості, винищення тоталітарних інституцій та пов'язаних з ними ірраціональних ідей та поведінкових проявів є завжди актуальним для побудови здорового суспільства.

Людина, виходячи зі своїх внутрішніх, часто біологічно заданих, передумов, вибирає певний різновид світоглядних установок, які можуть бути як раціональними, так й ірраціональними. Звісно, ми говоримо про ліберальне демократичне суспільство, яке допускає існування різних точок зору та вибір між ними. Але, на жаль, можливість для вибору світогляду існує далеко не завжди. У різноманітних авторитарних та тоталітарних суспільствах людина вимушена намагатися адаптуватися до наперед заданої суспільної ідеології, що, безумовно, шкодить її психічному здоров'ю та благополуччю, а також сприяє спотворенню її особистості та внутрішнього світу. Будь-яке пристосування створює певний стрес та напруження в середині людини, змушує її бути неавтентичною, прикидатись кимось іншим, брехати й лицемірити тощо. Звісно, деяким людям пристосування до тоталітарних норм суспільства легко вдається (це в певній мірі залежить від гнучкості нервової системи, наявності деяких акцентуацій характеру тощо), людині може навіть подобатись грати певну роль, обманюючи оточуючих, комусь прийняття нав'язаних суспільних норм може допомагати відійти від власного я, що з якоїсь причини викликає неприязнь [21]. Але для більшості людей тоталітарна або авторитарна система є фактором, що примушує проявляти негативні сторони особистості, знищуючи її морально. Крім того, вона збільшує загальну ірраціональність людини як через саме нав'язування своїх ірраціональних ідеологем, так і через внутрішню дезадаптацію особистості, як наслідок невдалих спроб пристосування до чужого відносно її сутності та ворожого соціального середовища. Найбільш частим і водночас небезпечним проявом внутрішньої дезадаптації особистості є феномен вивченої безпорадності – людина не вірить у можливості змінювати оточуючу дійсність і лише намагається змиритись із нею, часто використовуючи неадекватні стратегії копіngu. Чільне місце тут займає вживання різноманітних психоактивних речовин (алкоголю, наркотиків тощо), яке в свою чергу призводить до ураження мозку як самої людини, так і її потомства, що може проявлятися у психопатизації особистості, зокрема у збільшенні рівня імпульсивної агресії. Іншою неадекватною стратегією копіngu, яка доповнює вище зазначені, є заміщення. Тут треба

відмітити, що тоталітарність у відповідних країнах пронизує майже всі сфери суспільного життя, як і корупція та бідність, яка є обов'язковою супутницею тоталітаризму [15]. Людина кожен день стикається з проявами агресії та недоброчинного відношення з боку людей, від яких вона залежить. Треба відмітити, що сам факт перебування на керівній посаді зменшує в людини емпатію, і, навпаки, робить її агресивнішою [23]. А в тоталітарному суспільстві це посилюється відсутністю зовнішніх стимулів через відсутність будь-якого громадського контролю за посадовцями. Тож, не будучи в змозі виразити агресію у відповідь, підлегла людина направляє агресивні імпульси в сторону більш незахищених членів суспільства. Перш за все, мова йде про жінок та дітей, агресія проти яких в тоталітарному суспільстві традиційно не помічається, а, навпаки, легалізується через утвердження політики так званих «традиційних сімейних цінностей», які є тільки способом легалізації сімейного насилля та виховання невротичних та психопатичних особистостей. Іншими об'єктами для заміщення агресії є національні та релігійні меншини, ЛГБТ спільнота, психічно хворі тощо. А це у свою чергу полегшує владі створення образу ворога, який сприяє подальшій консолідації суспільства з утвердженням її верховенства.

У будь-якому випадку внутрішня дезадаптація особистості веде до надмірного зосередження на собі та своїх власних егоїстичних інтересах, що завжди призводить до зниження доброти та альтруїстичної поведінки, та в тій чи іншій мірі до загальної моральної деградації особистості. Відмітимо, що превалюючі в людини психічні стани схильні переходити в риси характеру [13]. Так, зниження альтруїзму, емпатії, зосередженість на егоїстичних інтересах, підвищений прояв агресії може призвести до формування рис, характерних для психопатичних особистостей. В принципі, ми маємо деякі підтвердження впливу ситуативних факторів на підвищення психопатичності особистості [7]. У кращому випадку особистість у тоталітарному суспільстві може стати депресивним, повністю пасивним спостерігачем або простим виконувачем зовнішніх команд, без всякої активності, ініціативи та бажання змінити навколишню дійсність. Треба відмітити, що дослідження підтверджують більш високий рівень песимізму, який лежить в основі вивченої безпорадності, серед населення тоталітарних країн [19].

Тоталітарне суспільство просякнуте ірраціональною агресією та насильством

по-відношенню до «слабших» (політично, економічно тощо) або інакших, і це складає його сутність. Воно прагне уніфікувати людей і підпорядкувати їх в єдину ієрархічну систему, де «слабший» цілком залежить від «сильнішого» і має безапеляційно виконувати його волю (Х. Ортега-і-Гасет вважав це одною із головних відмінностей тоталітаризму від ліберальної системи, де меншості дається право бути собою і впливати на суспільство [18]). Уся ідеологія тоталітарного суспільства направлена на виправдання вище зазначеної установки та стану речей. Звичайно, тотальна влада й насильство маскуються під найсвітлішими гуманістичними ідеалами піклування про народ та його добробут, охорони людей від різних згубних зовнішніх та внутрішніх впливів тощо.

Навіть якщо мова йде про раціоналізм або науковий світогляд, вони в тоталітарному суспільстві виступають лише засобами пропаганди, ціллю якої є легітимізація існуючого режиму та його претензій на повноту влади. При цьому неодмінно в нав'язуваний раціональний науковий світогляд вносяться певні викривлення, які перетворюють його в різновид релігійного, догматичного міфу. Взагалі, в рамках тоталітарного суспільства освіта не вважається цінністю по своїй суті. Вона лише засіб ідеологічної обробки або підготовки важливих для тоталітарного режиму спеціалістів. Освіта в тоталітарному суспільстві завжди обмежена й контрольована. Вона дає лише необхідний мінімум знань та навиків і не націлена на розвиток умінь критично мислити та рефлексувати, що є основою для розвитку суб'єктності особистості. Звідси частково впливає відсутність у представників тоталітарного суспільства чітких моральних та ціннісних орієнтацій. Їх замінюють лише примітивні установки утвердження влади над «слабкими», які характерні для всього тоталітарного суспільства. Як справедливо вказував Л. С. Клейн, коли людина позбавляється культури, з неї вилазить внутрішній дикун [10]. І справді, відсутність належної освіти та ціннісних орієнтацій робить людину більш схильною до сприйняття різних примітивних систем регуляції своєї поведінки, на кшталт «кримінальних понять» з їх антигуманним ставленням до беззахисних членів спільноти, що ніяк не протирічить вище згаданим установці тоталітарного суспільства.

З іншої сторони, різного роду містика, на кшталт телепередач про екстрасенсів, існує, щоб навіювати різного роду примітивні забобони та страхи, а головне, впевненість у власному безсиллі та залежності

людини від невідконтрольних зовнішніх сил, що також грає свою роль в підтриманні тоталітарних інститутів суспільства. Також віра в містичне часто дозволяє людині звільнитися від непомірного тягаря відповідальності за власне життя. Але головна функція нав'язування різних містичних вірувань – це підготовка свідомості людей до зомбування офіційною пропагандою, оскільки, якщо людина повірить в одну ірраціональну ідею, їй куди легше нав'язувати інші ірраціональні ідеї [5]. Перш за все, ті ідеї, що вигідні тоталітарній владі. Загалом же розповсюдженість різних убогих містичних вірувань є однією із ознак примітивного суспільства, яке найбільш схильне до прийняття тоталітаризму. Треба відмітити, що релігійність та містика повинна бути здоровою – вселяти людині оптимізм, позбавляти її зайвих тривог, вселяти впевненість у собі та власних силах, бути орієнтованою на незалежність та власну відповідальність [17]. Тільки у вище зазначеному випадку вони мають право бути представленими в суспільному дискурсі. Але в тоталітарному суспільстві не може бути оптимістичної релігії. Релігія й духовність там є засобом пропаганди, направленої на підвищення рівня тривожності, створення образу небезпечного зовнішнього світу та ворогів, які тільки й хочуть знищити тоталітарну державу та її населення. Релігійні ж вірування, як і все інше містичне та ірраціональне в тоталітарній державі, направлені на загальне зниження критичності мислення у населення для забезпечення його ідеологічної інтоксикації.

Треба відмітити, що попри широке застосування пропаганди, вона не є основою, що забезпечує існування тоталітарного режиму. Так, вона діє на певний відсоток населення, але справжній стержень, який тримає тоталітарну владу – це насилля [15, 21]. Переважна більшість населення розуміє брехливість пропаганди і використовує її штами тільки для виправдання своєї агресії, бездіяльності, або проявляє банальний конформізм. Втім, свідоме декларування пропагандистських ідей через деякий час може зробити з людини справжнього ревностного послідовника цих ідей, що теж є способом формування лояльності тоталітарному режиму [12]. Крім того, людині завжди потрібна певна ідентичність, залученість до чогось більшого. Вона боїться залишитись в самотності, соціальній ізоляції, стати об'єктом осуду тощо. Це теж може бути чинником декларування абсурдних пропагандистських ідей.

На останок треба сказати декілька слів про армію тоталітарної держави та її

схильність до військових злочинів. Дана стаття, звичайно, не може вичерпати означене питання, яке все ще потребує куди більш ретельних досліджень. Але в рамках загального розгляду ірраціональності тоталітарної системи можна виділити ряд факторів ірраціональної агресії армій тоталітарних держав (у тому числі й Росії) проти мирного населення.

Відмітимо, армія посідає одне з чільних місць у тоталітарній системі, оскільки її основною ціллю є тотальне встановлення і утримання своєї влади на якомога більшій території. Армія в повній мірі відображає сутність і порядки системи, яка їх породила, і якій вони служать. Характеризуючи радянську та російську призовну армію, К. Л. Банніков вказував на зниження загального культурного рівня у призовників після потрапляння до неї. При цьому в структурі неформальних міжособистісних відносин солдатів починали проявлятися архаїчні пласти психіки, характерні для членів первісних спільнот із їх ієрархією та схильністю до домінації й насилля над підлеглими членами групи. Цікавою також є аналогія між неформальною соціальною структурою й відносинами в російській армії та соціальною структурою й відносинами, характерними для ув'язнених у пенітенціарних закладах країн колишнього радянського союзу. Врешті, Банніков зазначає, що служба в такій строковій армії через присутність у ній неуставних відносин назавжди накладає певний відбиток на особистість солдатів, роблячи їх більш схильними до агресії та насилля по відношенню до слабших і залежних від них (жінок, дітей тощо) [2]. Такі ж аналогії проводить і Л. С. Клейн [10]. Він вказував на подібність соціальної структури й неформальних відносин ув'язнених, радянських солдат та підліткових угруповань з племенами первісного суспільства. З іншої сторони Клейн наголошував, що відносини між ув'язненими в радянській пенітенціарній є багато в чому відображенням самої радянської системи. Цікаво, що Х. Ортега-і-Гасет характеризував самі тоталітарні системи, як відхід до більш ранніх колективістських суспільних формацій, для яких є характерні вище зазначені примітивні та ірраціональні владні установки [18]. Тож ми маємо соціальну систему, яка у своєму розвитку мало чим відрізняється від найбільш примітивної своєї підсистеми, а саме кримінальної спільноти. Є закономірним її «культурний вплив» на інші відгалуження такої соціальної системи, в тому числі і на армію. Крім того, основний склад армій тоталітарних держав (подібних до Росії) переважно береться із

тих же соціальних низів, що й кримінальні елементи, оскільки, як уже було сказано (див. [15]), корупція та бідність є неодмінним атрибутом тоталітарної держави, і це, звичайно, стосується й армії. Виходячи із встановленої подібності між армією тоталітарних держав та кримінальних спільнот та спільне соціальне походження їх членів, можна зробити припущення про подібність особистісних характеристик цих соціальних утворень. Давно відомо, що великий відсоток контингенту пенітенціарних закладів складають психопатичні особистості [9]. Цілком можлива наявність достатньо значного відсотка таких особистостей і в арміях тоталітарних держав. Саме перебування в таких соціальних утвореннях цілком може сприяти психопатизації особистості, збільшення її потягу до насилля [7; 2]. Крім того, треба мати на увазі вплив соціальних факторів, зокрема, систематичного сімейного насилля, на формування психопатичної особистості, про що говорилося раніше. Також не слід відкидати чисто біологічні фактори схильності до насилля. Окрім суто генетично заданих особливостей структури мозку, характерної для психопатів, на схильність до насилля (в тому числі серійних вбивств, зґвалтувань тощо) впливають фізіологічні зміни, спричинені систематичним вживанням алкоголю та наркотиків, мікротравм мозку (зокрема, його префронтальної зони), а також екологічні фактори, зокрема отруєння важкими металами тощо [9; 16]. Вище зазначене, в принципі, не є чимось рідкісним для представників вище згаданих соціальних низів. Усі перераховані фактори сприяють спотворенню потягів та устремлінь людини. Частіше всього в неї з'являють різні нав'язливі думки та образи збоченого характеру. Таких людей є достатньо у будь-якому суспільстві, і вони реалізують свої патологічні бажання лише за певних обставин [16]. Треба відмітити, що існують загальні ситуативні умови для виникнення насилля [7]. Вони часто проявляються під час війни і створюють багато можливостей для реалізації різних агресивних імпульсів, в тому числі і патологічної природи. Особливо благодатною у створенні ситуацій реалізації насилля є політика ведення війни тоталітарної держави. Створення образу ворога, відсутність моральних зобов'язань перед цивільними, установка на тотальну владу, повна відсутність контролю за діями солдат, а також повне приховування наслідків їх дій створює ідеальні умови для реалізації ірраціонального збоченого насилля. Крім того, сама ситуація невизначеності, що, безумовно, характерна для війни, може сприяти виявленню

дійсних устремлінь, смислів та цінностей конкретної людини [20]. У нашому випадку – це реалізація збочених фантазій та потягів до тотальної влади та насилля, численні випадки мародерства тощо.

Звісно, далеко не всі солдати тоталітарних держав, що вчиняють військові злочини, є психопатами або людьми з подібними особливостями психіки, які роблять їх схильними до збоченого ірраціонального насильства. Психопати, скоріш за все, є ініціаторами всього насильства, яке вчинює армія тоталітарної країни. В плані конкретних військових злочинів саме збоченість та ірраціональність є почерком людини з психічною патологією. Треба відмітити, що і в таких злочинах можна чітко прослідити вище згаданий ірраціональний мотив влади над «слабкими», характерний для всієї тоталітарної системи. Можна сказати, що збочені злочини солдата-психопата є апогеєм тоталітаризму, його проявом у чистому вигляді. Рядові злочинні дії цілком можуть вчиняти відносно нормальні в повсякденному житті люди. Тут ми підходимо до соціально-психологічних чинників насильства. Як ми можемо бачити з дослідів С. Мілгрема, люди схильні творити зло, підкорюючись авторитету [14]. Нацистські злочинці пояснювали свої дії виконанням наказу та почуттям обов'язку і не розуміли, за що вони були піддані трибуналу [11]. Крім того, сама ситуація невизначеності під час війни робить деяких людей більш схильними до конформізму – людина вважає правильними ті дії, які роблять інші [12]. У людини, напевно, генетично закладена схильність діяти в групі, і підкорятися груповим законам – це є еволюційно виробленою стратегією виживання нашого виду. Хоча треба відмітити, що у людини, в принципі, завжди є можливість протидіяти вказаним соціальним впливам. Філіп Зімбардо розвиває концепцію героїзму як здатності протидіяти соціальній системі, що схиляє людину чинити зло [7]. Але проблема полягає в тому, що члени тоталітарної системи майже не здатні до героїзму. Як вказував Г. О. Балл, щоб мати свободу вибору, треба бути розвинутою особистістю [1]. Суть же тоталітарної системи полягає в тому, щоб примітивізувати особистість, зробити з неї лише виконавця, мінімально схильного до рефлексії.

Тож ми не можемо очікувати ніякого героїзму від людей вихованих тоталітарною системою, які не були залучені до нормальної культури та цінностей, які не здатні критично та далекоглядно мислити, а лише слідувати за примітивними ірраціональними потягами та інстинктами. Звісно, це ніяк не

виправдовує людей, що вчинили військові злочини – усі вони повинні отримати суворе покарання. Просто треба зрозуміти, що поки існує тоталітарна система, вона буде плодити нових злочинців, оскільки насилля є її фундаментальною основою. Критики можуть мені відповісти, що всі армії світу під час війни можуть здійснювати військові злочини. Це так (див. [7]), але в демократичних країнах військові злочини є предметом судових розглядів, а також суспільного осуду як самих злочинців, так і політичного керівництва держави, що може запобігти повторенню таких випадків у майбутньому. Останнє ж є принципово неможливим у тоталітарних країнах, які можуть тільки займатися самовиправданням власних злочинів, що лише показує їх моральну ницість.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Житомир : ПП «Рута», Видавництво «Волинь», 2008. 232 с.
2. Банников К. Л. Антропология экстремальных групп: Доминантные отношения среди военнослужащих срочной службы Российской Армии. Москва : Наука, 2002. 400 с.
3. Бек А., Фримен А. Когнитивная психотерапия расстройств личности : пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2017. 448 с.
4. Берн Э. Игры, в которые играют люди: пер. с англ. Киев : Форс Украина, 2016. 288 с.
5. Бразертон Р. Недоверчивые умы. Чем нас привлекают теории заговоров: пер. с англ. Москва : Альпина Паблишер, 2017. 352 с.
6. Вааль де Ф. Истоки морали: В поисках человеческого у приматов: пер. с англ. Москва : Альпина нонфикшн, 2018. 442 с.
7. Зимбардо Ф. Эффект Люцифера. Почему хорошие люди превращаются в злодеев : пер. с англ. Москва : Альпина нон-фикшн, 2013. 740 с.
8. Канеман Д. Мислення швидко і повільно: пер. з англ. Київ : Наш Формат, 2017. 488 с.
9. Килл К. А. Психопаты. Достоверный рассказ о людях без жалости, без совести, без раскаяния: пер. с англ. Москва: Центрполиграф, 2015. 320 с.
10. Клейн Л. С. Перевернутый мир. Донецк : ДонНУ, 2010. 406 с.
11. Кемпинский А. Экзистенциальная психиатрия: пер. с пол. Москва : Совершенство, 1997. 320 с.
12. Майерс Д. Социальная психология: пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2012. 800 с.
13. Максименко К. С. Психічні стани та особистісна динаміка. Практична психологія та соціальна робота. 2002. № 8. С. 54–58.
14. Милграм С. Эксперимент в социальной психологии: пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 336 с.
15. Мохаддам М.Ф. Психология диктатуры / пер. с англ. Харьков : Гуманитарный центр, 2017. 328 с.
16. Норрис Д. Серийные убийцы: пер. с англ. Москва : Крон-Пресс, 1998. 320 с.

17. Ньюберг Э., Д'Аквили Ю., Рауз В. Тайна Бога и наука о мозге. Нейробиология веры и религиозного опыта: пер. с англ. Москва: Эксмо, 2013. 340 с.

18. Ортега-и-Гасет Х. Восстание масс. Дегуманизация искусств. Бесхребетная Испания / пер. с исп. Москва : АСТ : МОСКВА, 2008. 347 с.

19. Селигман М. Как научиться оптимизму. Измените взгляд на мир и свою жизнь : пер. с англ. Москва : Альпина Паблишер, 2017. 430 с.

20. Степура Є. В. Ціннісно-сміслові чинники прийняття рішень особистістю в умовах невизначеності: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Київ, 2016. 204 с.

21. Хоффер Є. Истинноверующий. Личность, власть и массовые общественные движения: пер. с англ. Москва : Альпина Паблишер, 2004. 208 с.

22. Хьелл Л. Теории личности: пер. с англ. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 607 с.

23. Keltner, D. Don't let power corrupt you. Harvard Business Review, 10, 2016. URL: <http://www.agileleanhouse.com/lib/lib/Topics/HierarchyConsequenses/Avoiding%20the%20Behaviors%20That%20Turn%20Nice%20Employees%20into%20Mean%20Bosses.pdf> (дата звернення: 17.04.2022).

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ

Шановні колеги! Питання академічної доброчесності є надзвичайно актуальними у наш час. Враховуючи великі масиви інформації, що з'являються у всесвітній мережі, жоден вчений не може бути впевненим, що його авторське право захищене. Крім того, поширеною є ситуація, коли декілька вчених в одній галузі науки користуються однаковими джерелами інформації, а в результаті безкоштовні програми пошуку плагіату засвідчують стовідсоткові збіги тексту, що може призвести до безпідставних звинувачень у плагіаті, особливо після перевірки за базою даних авторефератів та дисертацій. Це викликано тим, що порівняння з іншими дисертаціями не вказує на використання спільних першоджерел (статей, монографій, статистичних щорічників, словників тощо), а однозначно визначає тільки збіг тексту, ігноруючи навіть цитати. Важливим є також те, що чинне законодавство однозначно визначає, що перевірку може здійснювати виключно установа за профілем дослідження, а не поширені в мережі безкоштовні програми. Для уникнення подібних ситуацій ми пропонуємо Вам скористатися науковою **послугою оцінки технічної унікальності наукового тексту** за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення, яке гарантує похибку перевірки до 3%. Переваги такої перевірки порівняно з іншими методами:

- Ви *укладаєте угоду* про надання послуг;
- Ваш файл *не розміщується у мережі*, тобто інформація і авторство залишаються анонімними;
- Ви *отримуєте звіт*, підготовлений за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення; *порівняльну таблицю* однакових фрагментів тексту із зазначенням джерела; *офіційний звіт про надану послугу* із зазначенням результатів;
- Ви отримуєте вичерпну інформацію про текстові збіги у Вашому дослідженні та дослідженнях інших авторів не тільки *українською, але і російською та англійською мовами*;
- Ви користуєтесь програмним забезпеченням, яке використовується *тільки спеціалізованими науковими та освітніми установами* і розроблене виключно для пошуку текстових збігів *саме у наукових дослідженнях*, а не у публіцистиці, рекламних веб-сайтах тощо;
- Виключна робота з авторами – ніхто, крім автора тексту, не зможе замовити у нас перевірку цього тексту, що *убезпечить Вас від перевірок третіми особами*;
- Ви отримуєте можливість коректно оформити посилання на першоджерела;
- Існує можливість перевірки *будь-яких наукових досліджень*: статей, рефератів, авторефератів, дисертацій, доповідей, тез, звітів тощо.

Терміни і вартість перевірки і надання звіту:		
Характер наукової роботи	Терміни (робочих днів)	Вартість
Докторська дисертація	5 – 10	5500 грн
Кандидатська дисертація	3 – 7	3500 грн
Автореферат	1 – 2	500 грн
Стаття (обсягом до 12 сторінок)	1 – 2	500 грн
Інші види робіт	За домовленістю	За домовленістю

Для того, щоб замовити послугу, Вам необхідно звернутись електронною поштою до Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій, вказавши у темі листа «Оцінка унікальності тексту». У листі вкажіть адресу для листування, додайте файл у форматі MS Word з текстом наукового дослідження. Фахівець відповідного відділу надасть Вам відповідь щодо процедури здійснення експертизи.

Контактна особа:

Партенюха Дар'я – молодший науковий співробітник

Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

+38 (048) 709-38-69

+38 (093) 253-57-15

info@iei.od.ua

З повагою
дирекція Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

НОТАТКИ

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 36

Коректура • *В. Ізак*

Комп'ютерна верстка • *В. Гайдабрус*

Формат 60x84/8. Гарнітура Arial.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 34,64. Ум. друк. арк. 35,88.

Підписано до друку 26.04.2022. Замов. № 0522/197. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1

Телефон +38 (048) 709 38 69,

+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

Е-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.